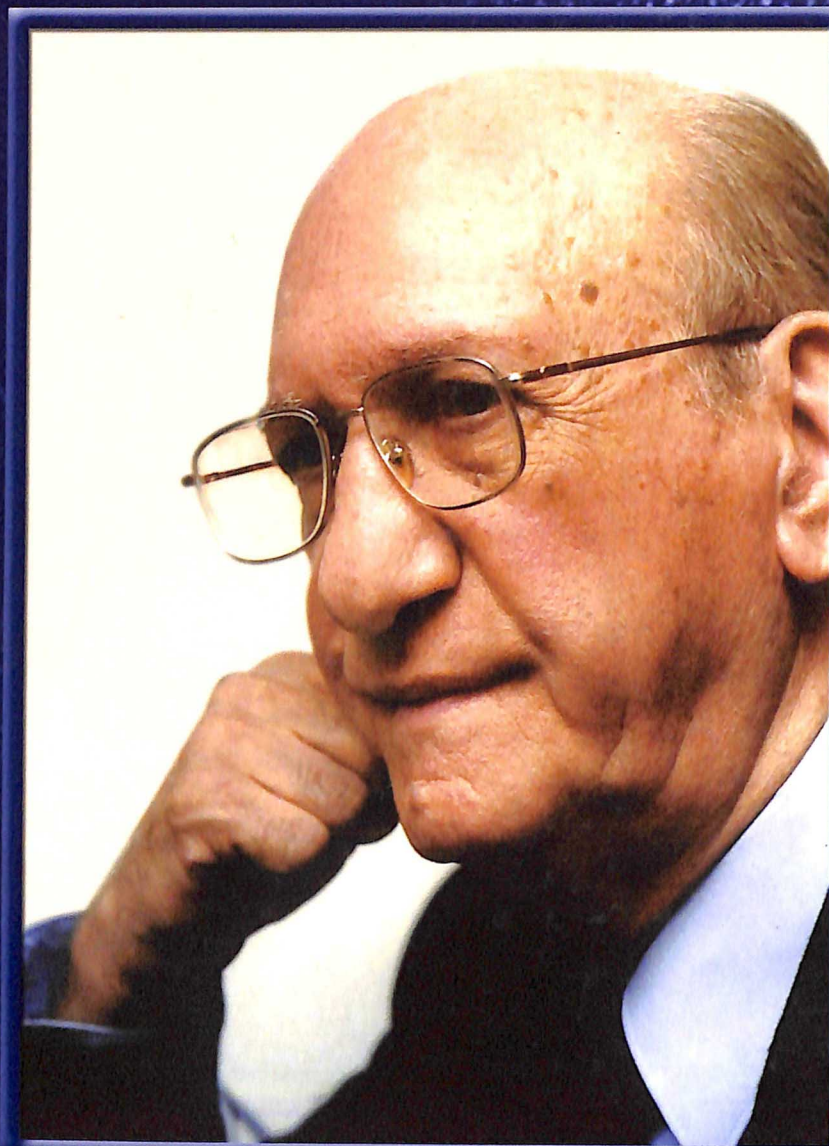


CAVAD HEYƏT



KAMİLLİK ZİRVƏSİ

CAVAD HEYƏT

KAMİLLİK ZİRVƏSİ



Bakı – Azərnəşr – 2009

BBK 45.2.2

H-39

Redaktoru
Ələvsət Ağalarov

Elmi redaktoru
Vaqif Sultanlı
filologiya elmləri doktoru, professor

H-39 Cavad Heyət. Kamillik zirvəsi. Bakı: Azərneşr, 2009, 376 səh.

Kitabda akademik, dünya şöhrətli cərrah, İranda açıq ürək cərrahiyyəsinin pioneri, görkəmli ictimai xadim, ədəbiyyatşünas, türkoloq, publisist Cavad Heyətin bir sıra araşdırmaları, məktubları, haqqında yazılan məqalələr və şeirlər toplanmışdır.

M 4502020000 2009
651 (07)

© Cavad Heyət, 2009

ÖN SÖZ

Bu kitab adından da bəlli olduğu kimi məqalələr toplusudur. Bu məqalələrin mühüm hissəsi vaxtı ilə mənim tərəfimdən varlıq jurnalında və ya sair mətbuat orqanlarında basılmışdır. Bir hissəsi də mənim haqqımda və varlıq dərgisi barədə müxtəlif alim yazıçılarımız tərəfindən qələmə alınmışdır. Kitabın sonuna da mənim və varlıq barədə söylənən şərlər dərc edilmişdir.

Mənim məqalələrimin bir hissəsi dilimizə və mədəniyyətimizə aid olan məqalələrdir. Digər hissəsi isə polemik-ictimai məqalələrdir. Əlbəttə bu məqalələrdə də dil, tarix və ədəbi mövzulardan söhbət gedir. Bu çeşid məqalələr dilimiz və mədəniyyətimizə qarşı olanların məqalələrinə cavab şəklində yazılmış, eləcə də çoxu fars dilində qələmə alınmışdır ki, iranlı vətəndaşların hamısı başa düşsün və həqiqəti öyrənsin. Bu kitabda bu çeşid məqalələrin tərcüməsi verilmişdir. Tərcümə səlahiyyəti həmkarlarımız tərəfindən aparılmış və müəllif tərəfindən də oxunmuş və təsdiq olunmuşdur.

Polemik məqalələrin ilk hissəsi dilimizin müdafiəsi, bir hissəsi də Azərbaycan Respublikasının adı, sərhədləri və etnogenezisi və İran Azərbaycanı ilə olan dil-din etnogenez və tarix açısından eyniliyi və bir xalqın iki hissəsi olduğunu sübut etmək üçün yazılmışdır.

Bu tip məqalələr İranda Pəhləvilər zamanından qalan panfarsistlərə qarşı yazılmış, lakin farsca yazıldığı üçün bu tayın xalqı bunlardan xəbərsiz qalmışdır.

Bu kitab bu çeşid məqalələrimizin birinci cildini təşkil edir. Ümid edirəm gələcəkdə ikinci cildi də hazırlanıb çap etdirilsin.

Kitabın çapını öhdəsinə götürən əski dostum Azərşirin möhtərəm direktoru Azər bəy Mustafazadə və baş redaktor dostum Ələvsət bəy Ağalarova, eləcə də professor Vəqif Sultanlıya minnətdarlığımı bildirmək istəyirəm.

Prof. dr. Cavad Heyət
Bakı, noyabr, 2008

**TÜRKOLOJİNİN GÜNEY AZERBAY'DAKİ
ÖNEMLİ TEMSİLCİSİ DR. CEVAT HEYET
VE ESERLERİ**

Türk dili ve edebiyatına Türkiye sınırları dışında gönül veren, bu konuları işleyen, ürünler ortaya koyan kişileri kendime bir çalışma alanı olarak seçmiştim. Daha önce de Prof.Dr.Tofig İsmayıloğlu Hacıyev üzerinde durmuş, kendisini Türkiye'deki Türk dili ve edebiyatı çevrelerine bütün yönleriyle tanıtmaya çalışmışım.¹

Dr.Cevat Heyet'in hayatı ve eserleri hakkında böyle bir yazının hazırlanması fikrini, hocam Prof.Dr.Hamza Zülfikar verdi. Konuyla ilgili olarak hocamın özel kütüphanesindeki çeşitli yayınlardan yararlandım. Bu vesileyle kendisine teşekkür ediyorum. Ayrıca kendisiyle ilgili ve belgeleri elde etmemizde bize yardımlarını esirgemeyen sayın Dr. Cevat Heyet'e de teşekkür etmeyi borç biliyorum.²

Türk dünyası, tarih boyunca insanlığa bilimin, kültürün ve medeniyetin gelişmesinde üstün hizmetleri olan şahsiyetler kazandırmış, onları övgüyle anmıştır. Bu şahsiyetlerin çalışma alanları yalnız bir halkla sınırlı kalmamış, bütün insanlığı kuşatmıştır.

Türk dünyasının yetiştirdiği, kendinden önceki kuşağın sürdürdüğü geleneği başarıyla devam ettiren şahsiyetlerden biri de ünlü cerrah, dünyaca tanınmış

¹ "Tofig İsmayıloğlu Hacıyev", *Türk Dünyası*, Sayı:4, Güz-1997, s. 211-236.

² Bu yazıda kullanılan kaynakların ve belgelerin elde edilmesinde doğrudan Dr.Cevat Heyet'e ulaşmak mümkün olmamış, bu konuda bağlantıyı sağlamada bize yeğeni Mehmet Rıza Heyet yardımcı olmuştur. Burdan kedisine teşekkür etmek isterim.

bilim adamı, Türkolog, edebiyatçı, tarihçi ve yazar doktor Cevat Heyet'tir.

Cevat Heyet, 23 Mayıs 1925 tarihinde Tebriz'de doğmuştur. Babası Mirza Ali Heyet, döneminin aydını, hukuk bilgini, bilim ve kültür bakımından toplumun hizmetinde olan bir kişi idi. Mirza Ali Heyet, siyasetle ilgilenmiş, hayatı boyunca ülkesi ve halkı adına üzerine düşen görevleri en iyi şekilde yerine getirmeye çalışmış. İran adliyesinin kurulmasında emegi geçmiş. Başsavcı, Senatör, Temyiz Mahkemesi Başkanı, Adalet Bakanı olarak ve diğer önemli devlet kademelerinde görev yapmıştır.³

Mirza Ali Heyet, Türk dünyası ve Müslüman devletleri arasında dostluğun, birliğin, manevi ve kültürel bağların kurulmasının öncülerinden olmuş, bu birlik idealini soydaşlarına ve çocuklarına da aşılamıştır.

Yurt içi ve yurt dışı görevlerde, çeşitli ülkelerle yapılan ikili görüşmelerde çok önemli heyetlere başkanlık ederek başarılı sonuçlar elde ettiği ve böylece heyetlerde öne çıkan bir isim olarak tanındığı için kendisine "Heyet" mahlası verilmiştir. Daha sonra bu mahlas, Heyetler ailesinin soyadı olarak kabul edilmiştir.

Vatan, millet sevgisi, yurduna olan bağlılığı, Mirza Ali Heyet'ten çocuklarına, özellikle oğlu Cevat'a kalan en değerli miras olmuştur. Cevat Heyet, babasını her zaman kendisinin hocası ve manevi rehberi saymış, babasının yüksek idealleri daima onun hayat yolunu aydınlatmıştır.

Annesi Masume Sultan, tanınmış hukukçulardan Hacı Mirza Muhammed'in kızı idi. Azerbaycan folklorunun en güzel örneklerini ve inceliklerini büyük bir sevgiyle hafızasında yaşatan Masume Hanım, hoş söh-

³ Dr.Cevat Heyet'in öz geçmişinin hazırlanmasında *Doktor Cevat – Bıçak ve Kalem* (Bakü 2000) adlı kitapta yer alan Terane Tofikkızı'nın yazısından geniş ölçüde yararlanmıştır.

betleri ile çocukluğundan beri Cevat Heyet'te dile ve edebiyata karşı derin bir merak ve istek uyandırmıştır.

İlk öğrenimini Tebriz'de, orta öğrenimini ise Tahran'da Harp Okulunda tamamlayan Cevat Heyet, yeteneği, bilime, sanata karşı olan yatkınlığı ve gösterdiği yoğun ilgi ile çevresindekilerden seçilmiş, bu yönüyle dikkatleri çeken bir öğrenci olmuştur. O, okulu birincilikle bitirerek 1941 yılında Tahran Üniversitesinin Tıp Fakültesine girmiş, fakat iki yıl sonra babasının tövsiyesiyle Türkiye'ye gelerek öğrenimini İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesinde devam ettirmiştir.

O, tıp biliminin inceliklerini öğrenmenin yanı sıra, Türk halklarının tarih ve edebiyatına da büyük bir ilgi duymuş, Türklerin medeniyet ve tarihlerini çeşitli kaynaklardan sürekli okumuş, okudukça da merakı, ilgisi daha çok artmıştır.

Üniversiteyi 1946 yılında bitiren Cevat Heyet, tıp doktoru olarak üç yıl İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Hastanesi ikinci Cerrahi Kliniğinde çalışmıştır. Sonra uzmanlığını tamamlamak ve derinleştirmek üzere Paris'e gitmiş ve 1952 yılında tam bir uzman cerrah olarak Tahran'a dönmüştür. 1953 yılında işçi kesimine hizmet veren Hidayet ve Adliye hastaneLerinde cerrahi kliniklerini kurarak onlara kılavuzluk yapmış, destek olmuştur. Karşısına çıkan bütün engellere göğüs geren bu gayretli cerrah, kısa sürede İran'da deneysel cerrahliğin temelini kurmuştur. 1954 yılında kapalı kalp ameliyatı, 1956 yılında İran'da ilk defa aort kapağı darlığı ameliyatı, 1962 yılında açık kalp ameliyatını gerçekleştirmiştir. Cevat Heyet, 1969 yılında daha cesaretli bir adım atarak Tahran'da ilk defa böbrek nakli ve bunun yanı sıra hayvanlarda kalp nakli ameliyatını da başarıyla hayata geçirmiştir. Tıp alanında elde ettiği bu yüksek dereceden dolayı Dr.Cevat Heyet, devlet tarafından birinci derece üstün hizmet

madalyasına layık görülmüştür. Bütün bu başarılı uygulamalar, sadece İran'da ve Yakın Doğu'da değil, dünyanın çeşitli gelişmiş ülkelerinde çok büyük yankı yapmış ve Cevat Heyet'in ününün her tarafa yayılmasını sağlamıştır.

Genellikle İran'da çeşitli insan organları üzerinde gerçekleştirilen 20'den fazla ilk cerrahi ameliyat, bu yetenekli cerrahın adı ile anılmaktadır.

Dr.Cevat Heyet, cerrahi ameliyatların yanı sıra cerrahlığa dair teorik araştırmalar da yapmıştır.

1964 yılından başlayarak 12 yıl devam edek *Daneşpezeşki* (Tıp Bilimi) adlı iki aylık dergi yayımlamıştır. Fakat Cevat Heyet, 1976 yılında Muhammed Rıza'nın şahılgının 50. yıl dönümü ile ilgili makale yazmadığından dergisi kapatılmıştır.

Cevat Heyet'in *Tromboflebitin Mualecesi* (1957) adlı kitabı, iki ciltlik *Umumi Cerrahlık* (1965) ve *Cerrahiye Dersleri* (1997) adlı çalışmaları, tıp alanında yazılmış kıymetli ders kitaplarıdır ve uzun yıllardan beri İran'da tıp öğrenimi gören öğrencilerin masa üstü kitabı haline gelmiştir.

Cerrahlık biliminin gelişmesindeki eşsiz hizmetlerinden dolayı Dr.Cevat Heyet, 1983 yılında Paris Uluslar Arası Cerrahlık Akademisinin üyesi seçilmiştir. O, 40 yıldan beri Uluslar Arası Cerrahlar Cemiyetinde İran'ın temsilcisi olmuştur. Dr.Cevat Heyet, birçok uluslar arası cerrahlık kurultay ve toplantılarının katılımcısı olmuş, kendi tecrübelerine dayanan önemli bildiriler sunmuştur. Dünyanın saygın tıp dergilerinde birçok makalesi yayımlanmıştır.

Dr.Cevat Heyet, aynı zamanda cerrahlık eğitimi ve yetenekli yeni cerrahlar kuşağının yetiştirilmesi için uğraşmış, emek vermiştir. 1988 yılından beri İran Azad İslam Üniversitesi Cerrahiye Bölümü başkanlığını başarıyla yürütmüştür.

O, cerrahi konularla ilgili konuşma yapmak ve bildiri sunmak üzere sık sık Türkiye, Fransa, Amerika ve Azerbaycan üniversitelerine de davet edilmiştir.

Öğrencilik yıllarından beri insanların fiziki sağlamlığı ile birlikte manevi sağlamlığı, milli değerleri üzerinde de sürekli düşünen, siyasi baskılar altında ezilmiş halkının derdini, elemiini kalbinde taşıyan Cevat Heyet, sadece fiziki sağlamlığa kavuşmakla mutluluğu elde etmenin hiç de mümkün olmadığını, halka öncelikle milli, manevi ve kültürel sağlamlığın gerektiği kanaatine varmıştır. Büyük ve şerefli bir geçmişe sahip olan Türk halkının dilinin, tarihinin ve edebiyatının yasaklanması, kendi dilinde eğitim veren okulların olmaması, kitap, gazete ve dergilerin yayımlanamaması ve halkın bütünüyle cahillığe mahkum edilmesi Cevat Heyet'in yüreğinde onulmaz bir yara açmıştır. O, gece gündüz düşünmüş, halkını bu sıkıntılardan kurtarmanın çözüm yollarını aramış, yüreğindeki dile getirmeye çadırmıştır.

Sonunda, böyle bir imkan doğmuş, İran'da Pehlevi rejiminin yıkılması ve Şah'ın yönetimine son vermesiyle gerçekleşen devrim, İran topraklarında yaşayan Azerbaycan Türklerinin de yaşayışında bir dönüm noktası olmuş, Azeri Türkçesiyle kitap, gazete ve dergiler gün ışığına çıkmaya başlamıştır. Böylece 1979 yılında Cevat Heyet, ülkesinin, halkının yarım yüzyıldan fazla yasaklanmış dilini, edebiyatını ve kültürünü canlandırıp güçlendirmek ve soydaşlarına öğretmek için, inanç birliği yaptığı dostlarını, kendisi gibi son derece bilgili, erdemli Azerbaycanlı aydınları çevresine toplayarak kendi adına çıkarttığı *Varlık* dergisini yayın hayatına kazandırmıştır. Ünlü cerrahın filoloji bilimine girişı de ilk bu dergide başlamıştır. Kurucusu, yayımcısı ve başredaktörü olduđu *Varlık*

dergisi vasıtasıyla Cevat Heyet, 24⁽¹⁾ yıldan beri. Azerbaycan halkının varlığı uğrunda, onun sosyal sorunlarının çözümü konusunda sürekli mücadele vermiştir. O, bir hekim olarak bir yandan mesleği gereği fiziki ağrıları ortadan kaldırmanın yaraları iyileştirmenin yeni yöntemlerini araştırırken, öte yandan da bir Türkolog, edebiyatçı ve yazar olarak kendi eserleri ile halkın manevî dertlerini, psikolojik ağrılarını tedavi etmiş, yaralarına merhem koymuştur. Halkına kendi tarihi geçmişini anlatmış, milî köklerini tanıtmıştır. Yine *Varlık* dergisindeki yazılarında Cevat Heyet, Türk dünyasının, Türk dilinin ve edebiyatının çeşitli konularını işlemiş, dikkat çekici pek çok makaleye imzasını atmıştır. Bunlardan birkaçını şu şekilde sıralamak mümkündür:

Türk Dili ve Lehçelerinin Tarihi, Türk Dillerinin Yeni Tasnifi, Mahmud Kaşgari'nin 'Divanu Lüğati't-Türk'ü, Halaç Türkçesi, Dede Korkut Destanlarının Dilinde Türkiye Türkçesi Özellikleri, Azeri Türkçesinin Tarihine Bir Bakış, Yunus Emre'ye Umumi Bir Bakış, Azerbaycan Edebiyat Tarihine Bir Bakış, Eski Türk Şürinde Vezin, Şekil ve Kafiye, Eski Türk Kitabeleri, Fuzuli'nin Söz Dağarcığı, Azerbaycan Türkçesi Edebi Dili.

Cevat Heyet'in yayın hayatına kazandırdığı günden beri *Varlık* dergisi, her iki tarafıyla bütün Azerbaycan'ın ahlak ve kültür körpüsü olma görevini omuzlarında taşımıştır. 1979 yılından beri yayın hayatına devam eden *Varlık* dergisi, dil, edebiyat ve halk bilimi alanında çalışma yapan her araştırmacının başvurması gereken bir kaynak olarak önemini korumaktadır.

Tükenmez bir enerjiyle yazan Cevat Heyet'in, Türk dili ve edebiyatı, folklor, ana dili ile ilgili pek çok makale ve aratırmaları 5 dilde, Azerbaycan, Türkiye, İran, Fransa ve Amerika basınında yayımlanmıştır.

¹ Şimdi 30 yıl olmuş.

Dr.Cevat Heyet, uzun yıllardan beri Türkiye ve Azerbaycan'da düzenlenen edebî bilgi şöenlerinde, Türko-loji kongrelerinde geniş bilim ve edebiyat topluluğu karşısında dikkat çeken konularda bildiriler sunmuştur.

Dr.Cevat Heyet, aynı zamanda Türk halklarının geçmişi, Azerbaycan Türk dilinin kaynağı, Azerbaycan edebiyatı tarihi hakkında önemli eserlerin yazarıdır. Onun yeni gerçek bilgiler ve bilimsel değerlendirmelerle zenginleştirilmiş olan 2 ciltlik *Azerbaycan Edebiyat Tarihine Bir Bakış* (Tahran 1980, 1990, Bakü 1993), *Mukayesetül-Lügatayn* (Tahran 1984; Bakü 1989), *Türk Dili ve Lehçelerinin Tarihine Bir Bakış* (Tahran 1986, 1987)¹, *Azerbaycan Şifahi Halk Edebiyatı* (Tahran 1988; Bakü 1990), *Türklerin Tarih ve Medeniyetine Bir Bakış* (Tahran 1988; Bakü 1993)² ve *Edebiyatşinashlık* (Tahran 1995; Bakü 1997) adlı kitapları Azerbaycan ve İran okuyucu ve araştırmacılarının büyük ilgisini çekmiştir.

13 özgün telif eserin ve 357 bilimsel, özgün makalenin sahibi olan Dr.Cevat Heyet'in eserlerinden birkaçını burada kısaca değerlendirmek istiyoruz.

Azerbaycan Edebiyat Tarihine Bir Bakış I-II (*Tahran 1980, 1990*): İki ciltlik bu eserde Dr.Cevat Heyet, önce Azeri Türkçesinin tarihçesini işlemiş, Azeri Türkçesini ve oluşumunu ele almıştır. Daha sonra Azerbaycan edebiyatı tarihine geçmiş ve kronolojik olarak Azeri şairlerini incelemiştir. Şairler üzerinde teker teker dururken, şiirlerinden örnekler vermiştir. Eserde aynı zamanda, sosyal yapı ve edebî çevre de söz konusu edilmiştir. Böylece edebî şahsiyetler tarihi ile edebiyat tarihi bir arada değerlendirilmiştir.

¹ Bu kitab T.D.K. tarafından Türkiye türkçesine çevrilerek basılmışdır (2008).

² Bu kitab Türkiye türkçesiyle Türkiyede de basılmışdır.

Mukayesetü'l-Lügateyn (*Tahran 1984*): Dr.Cevat Heyet'in bu kitabı, *Varlık* dergisinin bir kültür eki olarak yayımlanmıştır. Türkçe ile Farsçanın karşılaştırılması esasına dayanır. Yazar bu karşılaştırmayı, her iki dil arasındaki seslerin benzerliği, ekler ve fiiller çerçevesinde ele almıştır. Eserin sonunda Türkçenin kelime zenginliğinin ortaya konulmasına yönelik olarak Farsçada tek kelime ile karşılanamayan Türkçe kelimelerin bir dizini verilmiştir.¹

Türk Dili ve Lehçelerinin Tarihi Seyri (*Tahran 1987*): Dr.Cevat Heyet, bu hacimli eserinde, Türk dilinin tarihi gelişimini, bu gelişimin aşamalarını, Eski Türkçe, Orta Türkçe, Yeni Türkçe ve Modern Türk Dili ve Lehçeleri başlıkları altında, geniş bir çerçevede ayrıntılı olarak işlemiştir.

Türklerin Tarih ve Medeniyetine Bir Bakış (*Tahran 1987*): Bu eserde, başlangıçtan XVI. yüzyıla kadar, Türklerin İslamiyetten önce ve sonra meydana getirdikleri medeniyet söz konusu edilmiştir. Dr.Cevat Heyet, eserin ön sözünde, dünyadaki Türk dili ve edebiyatı üzerinde yapılan çalışmalara değindikten sonra Pehlevi yönetiminin siyasi baskıları sonucunda dili ve edebiyatı yasaklanmış olan Türk halkının bu bakımdan içine düşmüş olduğu yanlışlıkları düzeltmek, eksiklikleri gidermek ve bu önemli boşluğu doldurmak amacıyla çeşitli kaynaklardan elde ettiği bilgileri özetleyerek ana dilinde bu kitaba aktardığını belirtmiştir.

Dr.Cevat Heyet, Gök Türk ve Uygurlardan başlayarak dil, edebiyat ve sanat konusunda Türklerin ortaya koyduğu kültür değerlerinin bölge bölge ele almış, her devleti ayrı ayrı değerlendirerek XVI. yüzyıla kadar getirmiştir. Her bölgenin tarihi ve kültürel yapısını, siyasi ve sosyal durumunu çok iyi özetlemiştir. Eser, Türklerin kültür ve medeniyeti hakkında çalışma

¹ Bu kitab Türkiye ve Azerbaycanda ana dilinde basılmıştır.

yapacak her araştırmacı için başvuru kaynağı niteliğindedir.

Azerbaycan Şifahi Halk Edebiyatı¹ (*Tahran 1988*): Dr.Cevat Heyet bu eserinde, en eski halk bilimi malzemelerinden, efsane, esatir (mitoloji), çeşitli törenlerden başlayarak Azeri bayatlarına (mani) kadar geniş bir alanı konu edinmeye çalışmıştır. Ortak edebi ürünlerden olan Efrasiyap Destanı, Şu, Hun-Oğuz, Gök Türk destanlarındaki motifler üzerinde durmuştur. Bununla birlikte *Divanu Luğati't-Türk'ü*, *Kutadgu Bilig'i*, Manas Destanı ve Cengizname'yi de inceleme alanına dahil etmiştir. Destanlardaki ortak yönlerin, motiflerin ifade ettikleri anlamları ve bunların günümüze kadar nasıl devam ettiğini göstermiştir.

Dr.Cevat Heyet, bu kitabında halk bilimi alanında çalışanlar hakkında da bilgi vermektedir. Geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Türk folklorunun Arap, Fars ve Çin folklorları ile olan ilişkilerini de ele alarak karşılaştırmalar yapmıştır.

Edebiyatşinasi (*Tahran 1996*): Dr.Cevat Heyet bu eserinde, edebiyat kuramları, edebiyatın ne olduğu, rolü, sosyal gerçeklik ve bunun edebiyattaki yeri, sanat ve bilim, biçimcilik (formalizm), yapısalcılık (strüktüralizm) ve benzeri konular üzerinde durduktan sonra; edebi tenkit, edebi ekol, edebi türler ve edebi eserlerin dili gibi konuları ele almıştır. Bu kitap, onun edebiyat kuramı alanındaki bilgisini ortaya koymasının yanı sıra edebi kişiliğini ve metni anlamada izlediği yöntemi de gösterir.²

Cevat Heyet, Türk dili, edebiyatı, tarihi ve sanatı, folkloru alanlarında engin bilgi birikimi olan bir bilim adamı olmasının yanı sıra aynı zamanda kendisini

¹ Bu kitabın kapağında kiril harflarıyla basılmıştır.

² *Kazım Yetiş, Doktor Cevat Heyet – Bıçak ve kalem*, Bakü 2000, s. 55-58.

topluma hizmet için adanmış bir aydındır. O, bugün kadar, babası ve hocası Mirza Ali Heyet'in Müslüman halklara, özellikle Türkiye, İran ve Azerbaycan arasındaki manevî, kültürel ve edebî bağlara hizmet etme geleneğini layıkıyla devam ettirmiştir.

Bundan kırk yıl önce, babası ve kardeşiyle (Fıruz) birlikte Türkiye-İran Dostluk ve Medeniyet Cemiyetini kuran Cevat Bey, 1993 yılında Tahran'da Türk Kültür Merkezi açmıştır. O, düzenlediği kültürel konferanslarla büyük Türk ve Azerbaycan yazarlarının, kültürünün İran'da tanınmasına Türkiye-Azerbaycan-İran dostluğunun güçlendirilmesine emek harçmıştır.

Dünyanın tıp ve siyasî çevrelerinde belirli bir yere ve öneme sahip olan Dr.Cevat Heyet, Karabağ sorunu yüzünden Kuzey Azerbaycan'ın içine düşmüş olduğu sıkıntıları ve Azerbaycan Türk haklılığını yorulmadan dünya toplumlarına anlatmış ve insanlığın bütün demokratik güçlerini Azerbaycan'ın bu sorununun çözümüne destek vermeye çağırmıştır.

Dr.Cevat Heyet, Azerbaycan bilim ve kültürünün gelişmesindeki ve İran ile Azerbaycan arasında edebî, kültürel ve sosyal ilişkilerinin güçlendirilmesindeki büyük hizmetlerinden ötürü Azerbaycan İlimler Akademisinin Edebiyat Enstitüsünün (1982), Azerbaycan Güzel Sanatlar Akademisinin (1991), Nasreddin Tusi Azerbaycan Pedagoji Üniversitesinin (1993), Azerbaycan Üniversitesinin (1996) fahri profesörü, Memmed Emin Resulzade Bakü Devlet Üniversitesinin (1992), Neriman Nerimanov Tıp Üniversitesinin (1994), Hazar Üniversitesinin (1995) fahri doktoru, Azerbaycan Cerrahları İlmi Cemiyetinin (1989) fahri üyesi seçilmiştir. Azerbaycan Yazarları Birliğinin "M.F.Ahundov Ödülü"ne (1991), Dede Korkut Araştırma Vakfının düzenlediği "Memmed Araz Ödülü"ne (1994) layık görülmüş, bu ödüllerden aldığı parayı mültecilere paylaşmıştır.

Dr.Cevat Heyet, aynı zamanda İstanbul Üniversitesi fahri Türkoloji doktoru, İstanbul Üniversitesi tıp doktoru ve Türk Dil Kurumunun fahri üyesidir.

Adı dünyanın tıp otoriteleriyle birlikte anılan, 58 yıldan beri cerrahlık hizmeti vererek on binlerce insana şifa dağıtan, Türk dili, edebiyatı ve tarihinin güney Azerbaycan'da bayraktarlığını yapan, bugün 78 yaşında olan değerli bilim adamı Dr.Cevat Heyet, hala elinden gelen tüm gayretle çalışmakta, cerrah bıçağının gücüyle tıp dünyasına katkıda bulunmakta ve kaleminin gücüyle de Türkoloji dünyasına eserleri vermeye devam etmektedir. Onu nice yazılmamış eserler, zekasının ve ellerinin şifasına ihtiyacı olan nice insanlar beklemektedir.

Türkiye ile dış Türkler arasındaki bağlantıyı güçlendirmek ve Dr.Cevat Heyet'i Türkiye'deki genç nesillere tanıtmak amacıyla böyle bir yazıyı kaleme aldık. Kıymetli bilim adamı Dr.Cevat Heyet'e sağlıklı bir ömür diliyor, kendisinin bu üretken kişiliğinin genç nesillere de örnek olmasını arzu ediyoruz.

PROF. DR. CAVAD HEYƏTİN HƏYATI VƏ ƏSƏRLƏRİ

Prof. Dr. Cavad Heyət insanlığa, İran–Türkiyə–Azərbaycan dostluğu və qardaşlığına göstərdiyi unudulmaz xidmətləriylə tanınan, əsərləri, çıxışları və fəaliyyətləriylə yetişdirdiyi yeni nəsil tərəfindən “**Əsrimizin yaşayan Dədə Qorqudu**” olaraq bilinən nadir şəxsiyyətlərdəndir.

Dr. Cavad Heyət atası Əli Heyətin yalnız oğlu deyil, eyni zamanda onun ən yaxşı tələbəsi olmuş, Türklük şüurunu da ilk dəfə ondan almışdır. Ona görə də atasını tanımadan Dr. Cavad Heyət haqqında fikir söyləmək doğru ola bilməz.

Prof. Dr. Cavad Heyətin atası Əli Heyət 1879-cu ildə Təbrizdə dünyaya gəlmişdir. İlk və orta təhsilini tamamladıqdan sonra Nəcəf şəhərində məşhur İslam alimi Axund Molla Kazım Xorasanidən fiqh və üsul dərslərini və Axund Şəriət İsfahanidən də İctihad dərəcəsinə almışdır. O, yeddi il İlahiyyat dərslərini alarkən hikmət, kəlam, riyaziyyat, təbiiyyat, heyət və nəcum-i ali-i istidlali (yüksək astronomiya), əski və yeni fəlsəfə dərslərini və məqul (fəlsəfə və kəlam elmi) müəllimilərindən öyrənmiş və Axundun özəl tələbəsi və beynəlxalq əlaqələr üzrə onun təmsilçisi olmuşdur. 1906-cı ildə Axund Xorasanı, Ayətullah Mazəndərani və Ayətullah Tehrani tərəfindən göndərilən bir heyətin başında Məşrutəniyyət fərmanını İrana apararaq Məmməd Əli Şah tərəfindən basdırılan Məşrutəniyyətin yenidən bərpa edilməsində önəmli rol oynamışdır. Əli Heyət Nəcəfdə təhsilini qurtardıqdan sonra bir il müddətincə İstanbul və Qahirəyə getmiş, oradakı elmi mərkəzlərdə araşdırmalar aparmış və İrana qayıtdıqdan sonra Təbrizdə Darülmüəllimində hikmət və şəriət dərsləri vermişdir. O, Birinci Dünya müharibəsi

illərində (1918) Osmanlılarla birlikdə “İttihadi-islam cəmiyyəti”ni qurmuş və İran tərəfindən cəmiyyətin rəisi olaraq fəaliyyətə başlamışdır. 1919-cu ildə ermənilərin şiddətli təzyiqlərinə məruz qalan naxçıvanlılar, Qacar vəliəhdi Məmməd Həsən Mirzədən yardım istəmiş, vəliəhd də Tehranın təsdiqini alaraq yardım üçün Əli Heyəti rəsmi bir məktubla Naxçıvana göndərmişdir. İranın yeni ədliyyəsinin qurulmasında önəmli bir rolunu oynayan Əli Heyət 1926-cı ildən etibarən hakimliyə başlamış və 30 il İran ədliyyəsində işləmişdir. Öncə Həmədanda ədliyyə rəisi (İstinaf rəisi) olan Əli Heyət, daha sonra Təbrizdə Azərbaycan ədliyyəsi rəisi (1935–1936) və ardından da Tehranda Təmyiz məhkəməsində müstəşar və şöbə müdiri olaraq çalışmışdır. 1943-cü ildə İran Müttəfiq dövlətlərin işğalındaykən Əli Heyət İranın 450 siyasi şəxsiyyətiylə birlikdə ingilislər tərəfindən həbs edilmiş və müharibənin sonuna qədər, yəni üç il boyunca həbsdə qalmışdır. Müharibədən sonra Qavamüssəltənənin baş nazirliyi dövründə Təmyiz məhkəməsi Baş müdai-i ümumi (İranın Baş prokuroru) seçilmiş və Əli Mənsur dövründə ədliyyə naziri olmuşdur. General Rəzmaranın iş başında olduğu dövrdə işsiz qalan Əli Heyət Dr. Müsəddiqin baş nazirliyində yenidən ədliyyə naziri olaraq fəaliyyətə başlamışdır. Əli Heyət bir çox önəmli vəzifədə işləmiş və nəhayət, 1967-ci ildə ürək xəstəliyindən vəfat etmişdir.

Rəhmətlik Əli Heyətin ən istedadlı və bacarıqlı oğullarından biri olan Dr. Cavad Heyət 1925-ci ildə Təbrizdə dünyaya gəlmişdir. İlk məktəb, orta məktəb və liseyi Həmədan, Təbriz və Tehranda oxuduqdan sonra 1941-ci ildə Tehran Universitetinin tibb fakültəsinə qəbul edilmiş, ancaq universitetin 3-cü kursunda İrandan Türkiyəyə gedən ilk tələbə qrupu ilə birlikdə İstanbula getmiş və 1946-cı ildə tibb doktoru olmuşdur.

Dr. Cavad Heyət İstanbulda üç il cərrahlıq ixtisası gördükdən sonra ixtisasını tamamlamaq üçün Parisə getmiş və üç il Parisdə qaldıqdan sonra, 1952-ci ildə Tehrana qayıdaraq cərrahi əməliyyatlara başlamışdır. 1953-cü ildə Hidayət xəstəxanası və eyni zamanda Ədliyyə xəstəxanasının cərrahlıq klinikalarını quran Cavad Heyət 1954-cü ildən etibarən ümumi cərrahlıq əməliyyatları ilə yanaşı, ürək əməliyyatlarına başlamışdır. 1956-cı ildə İranda ilk dəfə aorta qapağı darlığı əməliyyatını müvəffəqiyyətlə həyata keçirən Dr. Cavad Heyət 1962-ci ildə Ədliyyə xəstəxanasında hipoterm (soyutma) metodu işlədərək yenə də İranda ilk dəfə açıq ürək əməliyyatını gerçəkləşdirmişdir. 1967-ci ildə əvvəl heyvanlarda, daha sonra isə insanda ürək və ağciyər cihazı işlədərək açıq ürək əməliyyatlarını həyata keçirməyə başlamış, bir il sonra isə ürək qapaqlarını dəyişdirmə əməliyyatlarını və Tehrandə ilk dəfə böyrəkköçürmə və itlərdə ürəkköçürmə əməliyyatlarını müvəffəqiyyətlə həyata keçirmişdir.¹

O zamanın din xadimlərinin insanlar üzərində ürəkköçürmə əməliyyatlarına izin verməməsi və texniki imkanların da buna əlverişli olmaması ürəkköçürmə əməliyyatlarının bir neçə il gecikməsinə səbəb olmuşdur.

Doktor Cavad Heyət İranda və Azərbaycanda ilk dəfə apardığı əməliyyatlarla yanaşı, elmi nəşriyyat sahəsində də önəmli təşəbbüslər göstərmişdir. O, 12 il (1964–1976) “**Danəşepəzeşki**” (Tibb elmi) adlı bir dərgi yayınlamış və bu dərgidə 60-dan çox elmi məqaləsi nəşr olunmuşdur. Dr. Heyət eyni zamanda bir çox daxili və beynəlxalq cərrahlıq qurultaylarında öz təcrübələrinə dayanaraq məruzələr oxumuş və 30-dan çox elmi məqaləsi də dünyanın mötəbər jurnallarında yayınlamışdır. 1976-cı ildə Məmməd Rza Şahın səltənətinin 50-ci və İran şahlığının 2500-cü ildönümü münasibətilə

yazı nəşr etmədiyinə görə bu dərgi (“Daneşepzki”) SAVAK (İran təhlükəsizlik təşkilatı) tərəfindən bağlanmışdır.

Dr. Cavad Heyət 1963-cü ildən etibarən Dünya Cərrahlıq Cəmiyyətində İranı təmsil etmiş, 1983-cü ildə isə Fransa Cərrahlıq Akademiyasına üzv seçilmişdir. O, 1988-ci ildən bəri Tehranın Azad İslam universitetində tədris etmiş və uzun müddət universitetin cərrahlıq kafedrasının professoru və müdiri olmuşdur.

Bakı müxbirlərinin birinə verdiyi bir müsahibədə “cərrahlıqla ədəbiyyatı necə birləşdirə bildiniz?” sualına “peşəm cərrahlıqdır, eşqim isə ədəbiyyat” cümləsiylə cavab verən Dr. Cavad Heyətin dilə və ədəbiyyata olan marağı uşaqlığından başlamışdır. O, 1936-cü ildə ilk məktəbi bitirərkən Cənubi Azərbaycanın üçüncü tələbəsi seçildiyi üçün məşhur İran şairi Hafizin divanı ilə mükafatlandırılmışdı. Bir tərəfdən kitabdakı şeirləri əzbərləyən gənc Cavad Heyət, digər tərəfdən də anasının istəyi ilə ona Hafizin divanından fal açaraq şeirlərin dərin mənasını öyrənib anasına izah etməyə çalışırdı. Bu hadisə Dr. Cavad Heyətin ədəbiyyata olan sevgisini artırmağa başlamışdı. Hələ uşaq ikən yataq otağında başı üstünə aşağıdakı məzmununda farsca bir şeir asmışdı:

Böyüklük aslanın (şirin) ağzında olsa belə, təhlükəni gözə al və onu aslanın ağzından çıxart. Ya böyük, əziz və güclü olmaq, yaxud da digər igidlər kimi ölümlə üzləşmək.

Dr. Cavad Heyət tibb təhsilini tamamlamaq üçün Türkiyəyə gedərkən atası ona “Oğlum, mən səni Bakıya göndərmək istəyirdim, ancaq aramızda dəmir pərdə vardır. Mən səni İstanbula göndərirəm ki, tibb elmiylə yanaşı dilimizi, ədəbiyyatımızı və tariximizi də öyrənəsən” – deyə önəmli bir tövsiyə etmişdir. Dr. Cavad Heyət Türkiyədə olduğu müddətdə Türk dili, ədəbiyyatı və tarixini öyrənmiş, İrana qayıtdıqdan sonra türkcənin

qadağan olduğu bir dövrdə Azərbaycanın məşhur şairləri Səhənd, Şəhriyar və digər dostlarıyla birlikdə öz evində şeir məclisləri qurmuş, hətta təkrar türkcə şeir yazmağa təşviq etmək məqsədi ilə Şəhriyarı Tehrana dəvət edərək 6 ay öz evində qonaq saxlamışdır.

Dr. Cavad Heyət 1979-cu il inqilabından dərhal sonra bir neçə dostuyla birlikdə “Varlıq” dərgisini nəşr etməyə başlamış və orada yayınladığı məqalələrlə 60 il tətıl edilmiş bir dili və ədəbiyyatı yenidən canlandırmağa və dirçəltməyə çalışmışdır.

İlk sayı 1979-cu ilin aprelində çıxan “Varlıq” dərgisi Güney Azərbaycanın türk dilli mətbuatının atası olması etibarıyla “*Əkinçi*”nin, nəşr sahəsi genişliyi, oxucuda buraxdığı təsir və məktəb halına gəlməsi etibarıyla “*Molla Nəsrəddin*”in, dil və məfkurə etibarıyla da “*Tərcüman*”in davamçısı olaraq dəyərləndirilə bilər.² Dərginin dili, əsasən, Azərbaycan türkcəsi və bir qismi də farscadır. Prof. Cavad Heyət və rəhmətlik prof. Həmid Nitqinin məqalələri daha çox ortağ türkcə ilə, yəni həm Azərbaycan, həm də Türkiyə oxucularının başa düşə biləcəkləri bir dildə yazılmışdır.

“Varlıq” dərgisindən öncə də (Məşrutə dövründə) Güney Azərbaycanda bəzi türkcə qəzet və dərgilərə rast gəlmək olar. Ancaq onların nəşri davamlı olmadığı üçün azərbaycanlıların milli şüuruna təsir göstərə bilməmiş və qısa bir müddətdən sonra bağlanmaq məcburiyyətində qalmışdır.

“Varlıq” dərgisi İran türklərinin milli şüurunun oyanmasında böyük rol oynamış, kimliyini tanıyan, Türklüyü ilə fəxr edən bir nəslin yetişməsinə səbəb olmuş və Güney Azərbaycan tarixində misli görünməmiş bir dövrə başlatmışdır. “Varlıq” dərgisi, Türklüyü ön plana çıxararaq türkcənin siyasi ideologiyaların təsirindən qurtarılıb xalqın bütün zümrələri arasında yayılmasını təmin etməyi bacarmışdır.

“Varlıq” dərgisi bu günədək bir çox lisans, yüksək lisans və doktorluq dissertasiyasının və elmi məqalənin mövzusu olmuşdur: Pərvanə Məmmədova “*Varlıq*” jurnalında *ədəbiyyat məsələləri* (doktorluq dissertasiyası, Bakı, 2000), Nəzakət İsmayılova “*Varlıq*” Jurnalında *Şimali Azərbaycan ədəbiyyatının nəşri* (doktorluq dissertasiyası, Naxçıvan, 1997), Sonel Bosnalı *İranda Türk varlığı və “Varlıq” dərgisi* (yüksək dissertasiyası, Paris), M. Rıza Heyət “*Varlıq*” dərgisində *dilçiliklə bağlı məqalələr* (lisans dissertasiyası, Bakı, 1998) və s.

Prof. Cavad Heyət, 1979-cu ildən bu günədək tam 25¹ ildir ki, İran nüfusunun böyük qismini təşkil edən türklərin, özəlliklə də Azərbaycan türklərinin milli şüurunun inkişafı, Azərbaycan türkcəsi ədəbi dilinin Quzey Azərbaycanda işlədilən yazı dilindən qopmadan eyni istiqamətdə inkişaf etdirilib xalq arasında yaygınlaşdırılması və İranda Pəhləvi dönməindən etibarən başlayan və hələ də davam edən tarixi təhriflərin və yalanların düzəldilməsi yolunda qorxmadan, yorulmadan mücadilə verməkdədir. O, “Azərbaycan ədəbiyyat tarixinə bir baxış” 1–2 (1980, 1990); “Müqayisətül-lüğəteyn” (1984); “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı” (1988); “Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış” (1988); “Türk dili və ləhcələrinin tarixi” (1986) və “Ədəbiyyatşünaslıq” (1995) kimi önəmli və elmi əsərləri və özəlliklə “Varlıq” dərgisində yayınladığı məqalələləriylə İranda türkologiyanın təməlini qoymuş və bu sahədəki boşluğu böyük bir ölçüdə doldurmuşdur.

Dr. Cavad Heyətin məqalələrinin bir qisminin mövzunu da İranda fars şovinistlərinin assimilyasiya siyasətləri doğrultusunda yazdıqları məqalələrə verilən elmi cavablar təşkil edir. Güney Azərbaycan Türklüyünün milli şüurunun inkişaf prosesini incələmək baxımından

¹ Bu gün 30 il olmuşdur.

olduqca önəmli olan bu iddialar və onlara verilən cavablar ayrıca araşdırılması gərəkən mövzulardandır.

Dr. Cavad Heyəti daima düşündürən məsələlərdən biri də Qarabağ məsələsi olmuşdur. “Varlıq” dərgisinin təxminən bütün saylarında bu problemlə bağlı yazılara və ya şeirlərə yer verən və onu hər zaman canlı tutmağa çalışan Dr. Cavad Heyət onun həlli üçün də əlindən gələni əsirgəməmişdir. O, İran dövlət adamlarına yazdığı məktublarla yanaşı, Türkiyə Cümhurbaşqanı Süleyman Dəmirələ yazılan tarixi və kədər dolu bir məktubun da müəllifidir. 1993-cü ildə göz yaşları və ürək ağrısıyla yazılan bu məktubu ağlamadan oxumaq mümkün deyildir. Dr. Cavad Heyət məktubunun bir qisminə belə yazır:

“...Müslüman Azeri kardeşlerimizin feci durumunu ve tarixi düşmanları ortasında yalnız, kimsesiz kaldıklarını açıklamaya gerek görmüyorum. Bosnada dindaşlarınıza yapılan Sırp-Hırvat mezalimine yüreğimiz sızLarken, uzakta olduğumuz için müessir bir yardım yapamadığımızdan vicdan azabı duymaktayız. Daha bu acıyı geçirmeden, tam yanımızda ve gözümüzün önünde, Azeri kardeşlerimizin daha acı ve daha korkunç mezalimine tanık oluyoruz. Bu gün, Arazın kuzeyindeki dindaş və soydaşlarımız, kısacası kardeşlerimiz, tarihte eşine az rastladığımız bir facia ve soykırımına maruz kalmışlar: hem de büyük bir millet veya güçlü bir devlet tarafından değil; bütün tarih boyu himayemiz altında barınan ve adaletimiz sayesinde bütün insani haklardan faydalanan ermeniler tarafından!.. Böyle bir durum karşısında, Müslüman dünyasının, Türklerin, Türkiye ve İran İslam Cumhuriyetinin ve uluslarımızın vazife ve mesuliyetleri ne ola bilir? Bu, mazlum, silahsız, ordusuz ve esaretten yeni çıxmış kardeşlerimizi yalnız mı burakmalıyız? Ermeni-taşnak ordusunun, onların yurtlarına hayasızca saldırılarına ve kadın-erkek, ihtiyar ve çocuklarını acıma-

dan öldürmelerine seyirci mi kalacağız? Bu, bizlerin şerefine, Türklüğe ve Müslümanlığa ve nihayet insanlığa yakışır mı? Bu, bizim şanlı tarihimize sığar mı?.. Sayın Başkan, lütfen beni affedin. Bu satırları, göz yaşlarımı tutamadan yazıyorum ve bu anda Allah-Taaladan halkımıza kurtuluş, yoksa kendime ölüm istiyorum... Bu gün, benim elimdeki kalem-kağıt ve kuru nefesten başka bir şeyim yoktur; onları da mazlum halkımın yolunda seve-seve vermeğe razıyım; fakat biliyorum ki, halkımın bugün için kalemden çok, süngüye ihtiyacı vardır. Altın Kalem sahibi, Atsız Mussoliniye hitaben yazdığı şiirini: **Kalem, fırça nedir, birer oyuncak, – Şaheserler, süngülerle yazılır ancak!** Sanki bizim bugünümüz için söylemiştir. Durum böyleyken, ister-istemez şu sorular karşısında kalıyorum. Acaba bugün bizde bir Salahaddin Eyyubi yok mu? Biz, Selçukların evlatları değil miyiz? Acaba, Nuri Paşa, Ali İhsan Paşa ve Enver Paşaların nesli kurumuş mu?.. Bildiğiniz gibi, 1918-de, Tazarist (Çarlık yanlışı) ermeni tümeni, Türkiyeye gelmek amacıyla Baküyü işgal edip, Azeriler, aradaki körpü ve yolları yıktılar diye onları kırmağa başlamıştı. O zaman Osmanlı devleti mağlup olmuş, bölünme ve dağılma arefesinde kalmıştı. Böyle kritik bir durumda mert, yiğit bir Müslüman Türk generali olan Nuri Paşa, kumanda ettiği Türk askeriyle, İslam ordusu adına Azeri gönüllüleriyle birlikte Azerbaycana yürüdü ve Bakü ile beraber Bakülü kardeşlerini de ermeni kıyımından kurtardı. Bu gün Türkiye'nin durumu her bakımdan Osmanlı devletinin 1918. senesinden daha güçlüdür. İçeride Kürt meselesinin olduğunu biliyoruz ve buna karşı çok üzüntü duyuyoruz. Fakat, bu veya herhangi bir mesele Türkiye'nin ve Türk milletinin gücünü tüketip, mesuliyetini ortadan kaldıramaz. İranda Pehlevi rejiminin kalıntılarından olan bazı aşırı Aryape-rest milliyetçiler ve ırkçılar İslama ve Türklüğe karşı olduklarından dinsiz, saldırgan ermenileri, Müslüman Aze-

rilere tercih ediyorlar. Bunlar hükümette ve kamuoyunda mazlum Azərbaycanlıların aleyhine menfi tesir bıRakıyorlar. Ama, Türkiyede durum bunun tam tersinedir. Oradaki milliyetçiler bu acı ve qayri-insani duyğu ve mülahazaları telafi etmelidirler. Acaba onlar niçin susuyorlar; nasıl Müslüman soydaşlarının feci soykırımına göz yumuyorlar... İran İslam Cumhuriyeti, özellikle son zamanlarda insani yardımlarını yapmaktadır. Biz, hükümetimizden daha aktif davranmasını bekliyoruz; fakat, karşımızda duran ve bahane arayan Amerikayı ve müttefiklerini de görmek ve nazar-ı itibara almak zorundayız; ona göre ve daha başka sebeplere göre, hükümetimizden daha fazlasını ummuyoruz... Türkiye Devletinin dışarıda ve içeride bir takım sakıncaları varsa, Türk milletinin ve aydınlarının, özellikle Türk milliyetçilerinin böyle mahzurları yoktur ve gözlerinin önünde kardeşlerinin feci şekilde ve hakaretle soykırımına seyirci kalmaları, bağışlanılmaz bir günahdır..."

Fəxri ünvanlar və diplomlar

Prof. Dr. Cavad Heyət bütün elmi, tibbi və mədəni xidmətlərinə görə başda Azərbaycan və Türkiyə olmaqla dünyanın bir çox universiteti və elmi mərkəzi tərəfindən fəxri ünvanlar və diplomlarla da təltif edilmişdir. Dr. Cavad Heyət Azərbaycan cərrahları elmi cəmiyyətinin fəxri üzvü (1989), Azərbaycan milli yaradıcılıq akademiyasının fəxri akademiki (1991), Məmməd Əmin Rəsulzadə adına Bakı Dövlət Universitetinin fəxri doktoru (1992), Y. Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Universitetinin fəxri professoru (1993), N. Tusi adına Azərbaycan Pedaqoji Universitetinin fəxri professoru (1993), N. Nərimanov adına Azərbaycan Tibb Universitetinin fəxri doktoru (1994), Xəzər Universitetinin fəxri doktoru (1995), Azərbaycan Elmlər Akademiyası Ədəbiyyat İnstitutunun fəxri professoru, Azərbaycan Univer-

sitetinin fəxri professoru (1996), Türk Dil Qurumunun Şərəf üzvü (1996), İstanbul Universitetinin fəxri Türko-logiya doktoru (1997), Azərbaycan Elmlər Akademiyası Dilçilik İnstitutunun fəxri doktoru (2000), Azərbaycan Beynəlxalq Universitetinin fəxri professorudur (2002).

Prof. Dr. Cavad Heyət eyni zamanda Azərbaycan Yazıçılar birliyinin M. F. Axundov mükafatı (1991), Dədə Qorqud Assosiasiyasının Məmməd Araz mükafatı (1994), Türk Dil Qurumunu Üstün Xidmət mükafatı (2004), Hüseyn Qazi Vəqfi-Dərnəyinin Türk Kültürünə Xidmət mükafatı (2004), Türk Kültürünə Xidmət Vakfınıın Türk Dili Şərəf mükafatı (2004), Bilkent Universitetinin təbrik lövhəsi (2004), Kanadada Mühəndis adına Memarlıq Dərnəyinin təbrik lövhəsi (2004) və Quzey Kanadada Azərbaycan Kültür Cəmiyyətinin lövhəsi ilə təltif edilmişdir.

Prof. Dr. Cavad Heyətin şəxsiyyəti

Yaxın qohumu olduğum və gəncliyimin ilk günlərindən etibarən prof. Dr. Cavad Heyətlə birlikdə çalışdığım üçün onu yaxşı tanıdığımı düşünür və düşüncələrimi bu şəkildə ifadə edirəm.

Dr. Cavad Heyət zəki, çox və davamlı çalışan, məqsədlərini əvvəldən təyin edən və seçdiyi məqsədlərə doğru qorxmadan irəliləyən və mücadilə edən bir şəxsiyyətə sahibdir. O, sözlərini açıqca söyləyər, fikirlərini açıqca ifadə edir. İnandığı prinsiplərə bütün həyatı boyu sadıq qalar. O, alim olmaqla birlikdə xalqının, millətinin və ölkəsinin qaygısını çəkən, taleyini xalqının taleyi ilə birləşdirən bir ziyalıdır. O, eyni zamanda təvazökar, zəiflərə qarşı yumşaq, iqtidar sahibləri qarşısında isə əyilməz bir şəxsiyyətdir. Dr. Cavad Heyət geniş kulturu (Türk mədəniyyəti, İslam mədəniyyəti, İran mədəniyyəti və Avropa mədəniyyəti) və ensiklo-

pedik məlumatı ilə tanınır. Söhbətlərində həmişə yeni sözlər danışar, müsahibini inandırmağın yolunu bilər. Söhbətləri elmə və məntiqə əsaslanır. Yalan danışmaz, ancaq deyilməsi məsləhət olmayan sözləri də demək istəməz.

Dr. Cavad Heyət dostluqlarıyla da məşhurdur. Dostlarını daha çox pis gündə axtarar. Onun üçün də ona “hakimi-məzul dostu” deyirlər.

Cavad Heyət cəmiyyətdə və siyasət aləmində azadlığı və həqiqəti hər şeyin üstündə tutar; xalqını, vətəni, dilini və mədəniyyətini çox sevən, onlara ürəkdən bağlı olan bir şəxsiyyətə sahib olmaqla birlikdə, yenə də haqqı və həqiqəti onların üstündə tutar.

Prof. Cavad Heyət Allaha bütün varlığı ilə inandığı kimi, İslam dini üzərində də ciddi araşdırmalar aparmışdır. Onun fikrincə, İslam dini Türk, Fars və Ərəblərin milli əsaslarını təşkil edir. İslam, tarixdə Orta Şərq xalqları arasında birləşdirici rol oynamışdır. O, Fransada yaşadığı illərdə başından keçən bir hadisəni belə anladır:

Bir gün bir Fransız məndən haralı olduğumu soruşdu. Mənim “İranian” cavabımı o, İraqlı başa düşdü. Mən ona İraqlı deyil, İranlı dediyimi söylədim. O, bizə fərq eləməz, çünki hamınız müsəlmansınız – dedi.

Cavad Heyət çox aydın düşüncəli və mühakimə qabiliyyəti çox güclü bir mütəfəkkirdir. Hər növ Fanatikiyə qarşı olub, hər işdə elmi, ağılı və məntiqi əsas alır və ağıla uymayan heç bir şeyə inanmır. O, həyatında mübaligədən uzaq olduğu kimi, yaltaqlıqdan və ehtiyac üzündən kiçilməkdən də nifrət edir.

Dr. Cavad Heyət ana dilinə və Türklüyə ürəkdən bağlıdır. Özünün dediyinə görə, bu sevgi və anlayışı ilk öncə atasından almışdır. O, 60 ildən çox türk dili, ədəbiyyatı, folkloru və tarixi üzərində araşdırmalar aparmış və bu sahədə qiymətli əsərlər ortaya qoymuşdur.

Bundan 20 il əvvəl fars dilində yazdığı “Türk dili və ləhcələrinin tarixi” kitabını yazmaq üçün Türkiyə və qərb qaynaqlarını incələdikdən sonra 2 dəfə keçmiş Sovetlər İttifaqına getmiş və oradakı qaynaqlar üzərində də araşdırmalar aparmışdır. Quzey Azərbaycanın məşhur türkoloqu rəhmətlik prof. Dr. Vəqif Aslanov bu kitabı “Divani lüğəti-türk” əsərinin ikinci cildi olaraq təqdim edir. Dr. Cavad Heyətin bu kitabı farsca yazmaqda məqsədi İranda Türklüyü danan və türkcəni farscanın bir ləhcəsi olaraq göstərməyə çalışanlara həqiqəti anlatmaqla birlikdə, Türk olub, ancaq ana dilində yazıb-oxumağı bilməyən soydaşlarına milli şüur vermək və onları öz dillərini öyrənməyə təşviq etmək olmuşdur. İranda elmi türkologiyanın başlanğıcı olaraq bilinən bu kitab panfarsistlərin hücumlarına məruz qalmış, Cavad Heyət də onların iftira atəsinə tutulmuşdur. Onlara görə, əcnəbilər xaricdən, Dr. Heyət isə daxildən İranı parçalamaq istəyir. Dr. Heyət verdiyi məntiqli cavablarla bütün bu hücumların öhdəsindən gəlməyi bacarmış və daha kitabı üç dəfə İranda nəşr etdirmişdir.¹

Prof. Dr. Cavad Heyət ayrıca araşdırılması gərəkən bir çox xarakterə sahibdir. Bir məqalədə onu tanımaq, onun şəxsiyyətini incələmək imkansızdır. O, Allahın Azərbaycan və İran Türklərinə və ümumiyyətlə də Türklüyə və insanlığa bəxş etdiyi bir nemətdir.

M.Rza HEYƏT

¹ Bu kitabın türkcə tərcüməsi Ankarada T.D.K. tərəfindən basılmışdır.

**CAVAD HEYƏTİN PREZİDENT
SÜLEYMAN DƏMİRƏLƏ
AÇIQ MƏKTUBU**

*Ya rəb, bu qaranlıq gecənin yoxmu sabahı?
Nur istəyirik, sən bizə yağınımı verirsən?!
M.AKİF*

**Sayın Süleyman Dəmirəl Həzrətləri!
Türkiyə Cümhur rəisi!**

Sizi bu məşğul günlərinizdə narahat etdiyim üçün üzr diləyirəm. Bu cəsarəti Sizi 50 ildən bəri, yəni tələbəklik zamanından tanıdığımndan və Sizdə insani, milli və dini duyğuların güclü olduğunu bildiyimdən və eyni zamanda təcrübəli, bəsirətli bir dövlət rəisi olduğunuzdan alıram.

Müsəlman azəri qardaşlarınızın faciəli vəziyyətini və tarixi düşmənləri arasında yalqız, kimsəsiz qaldıklarını açıqlamağı lazım görmürəm. Bosniyada dindaşlarımıza edilən serb-xorvat zülm və təcavüzünə ürəyimiz sızlarkən, uzaqda olduğumuz üçün təsirli bir yardım edə bilmədiyimizdən vicdan əzabı çəkirik. Bunun acısını duyarkən lap yanımızda, gözümüzün önündə azəri qardaşlarımızın daha acı və daha qorxunc fəlakətinə şərik oluruq. Bu gün Arazın quzeyindəki dindaş və soydaşlarımız, yəni qardaşlarımız tarixdə az rastlaşdığımız bir faciə və soyqırımına (qətli-am) məruz qalmışlar, həm də böyük bir millət və ya güclü bir dövlət tərəfindən deyil, bütün tarix boyu himayəmiz altında yaşayan və ədalətimiz sayəsində bütün insani haqlardan faydalanan ermənilər tərəfindən! Təbiidir ki, onların belə bir azgınlıq və cinayətə təşəbbüs və cəsarət göstərmələrinə səbəb bütün müsəlmanların, ələlxüsus, türklərin düşmənləri olan bugünkü böyük dövlətlərin dəstəkləri və yardımları olmuşdur. Fəqət, səbəb nə olursa

olsun, durum meydandadır. Ermənilər ən modern silahlarla azəri qardaşlarımızın vətəninə hücum edib, insanları böyük-küçük, qadın-küşi demədən fəc'i şəkildə öldürür, evlərini, yurdlarını da dağıdıb talan edib və 5 ildən bəri davam edən bu təcavüz və qətli-amlar son zamanlarda daha da şiddətlənmişdir.

Bu durum qarşısında bütün dünya əfkari-ümumiyyəsi susur və Birləşmiş Millətlər Təşkilatı özünü bilməməzliyə vurur. İnsan haqlarını qoruyanlar da heç bir etiraz etmirlər. Dünyanın yeni düzənində özünü güclü görən və özünü demokratiyanın yaradıcısı və müdafiəçisi kimi göstərən və istədiyini hər yerdə istədiyi şəkildə həyata keçirə bilən Amerika da erməni lobbisinin təsiri altındadır, təcavüzkar ermənilərə yardım etməkdədir və tarixdəki səlib savaşları yenidən canlandırmaqdadır (Rəsmi qaynaqlardan gələn xəbəyə görə, ermənilər Azərbaycanın quzey qismi Qazax–Gəncəyə hücum etməyə hazırlaşır və yaxınlarda Gəncəyə hücum etmək niyyətindədirlər).

Belə bir durum qarşısında müsəlman dünyasının, türklərin, Türkiyə və İran İslam Cümhuriyyətinin və uluslarımızın vəzifə və məsuliyyətləri nə ola bilər?

Bu məzlum, silahsız, ordusuz və əsarətdən yenicə çıxmış qardaşlarımızı yalnızca buraxmalıyıq? Erməni-dəşnak ordusunun onların yurdlarına həyasızcasına təcavüzünə, qadın və kişilərini, qoca və uşaqlarını acımadan öldürmələrinə tamaşaçıyıq qalacağıq? Bu, bizlərin şərəfinə, türklüyə və müsəlmanlığa, nəhayət, insanlığa yaraşarmı? Bu, bizim şanlı tariximizə sığarmı?

Aldığımız xəbəyə görə, əfqan müsəlmanlarından 2500 nəfər ermənilərə qarşı savaşmaq üçün Azərbaycana getmişdir. Bu gözəl və ümidverici hadisə qəlbimizə ümid işığı saçdığı halda, üzüntümüzü də artırmaqdadır. Çünki bu günə qədər bizlərdən könüllü də olsa, kimsə qardaşlarımızın döyüş cəbhələrinə gedə bilməmişdir.

Əcəba, bizlər azərilərə əfqanlılardan uzaqmıyıq? Yaxud, daha mədəniləşdiyimiz üçün mü belə soyuqqanlı olduq?

Sayın Cümhur Rəisi, lütfən, məni əfv edin, bu sətirləri göz yaşlarımın qabağını ala bilmədən yazıram. Və bu anda Allah-taaladan xalqımıza qurtuluş, ya da özümə ölüm istəyirəm. “Əl-mövt xeyrun min rüku bil-lari”, yəni Ölüm zillət çəkməkdən yaxşıdır (İmam Hüseynin (ə) aşura günü Kərbəla meydanında şəhid olmazdan qabaq söylədiyi cümlələrdən).

Biz tarix boyu izzət və şərəflə yaşadığ və zamanı gəldikdə ölümü zillətə tərcih verdik. Ona görə də mən bu günlərimizi xalqımız üçün yaşamaq saymıram.

Bu gün mənim əlimdəki qələm-kağız və quru nəfəsimdən başqa bir şeyim yoxdur. Onları da məzlum xalqımızın yolunda sevə-sevə verməyə razıyam. Bilirəm ki, bu gün xalqımın qələmdən çox süngüyə ehtiyacı vardır.

Altın qələm sahibi Adsızın Mussoliniyə xitabən yazdığı şeirini:

Qələm, fırça nədir? Birər oyuncaq,
Şah əsərlər süngülərlə yazılır ancaq!–

Sanki bizim bu günümüz üçün söyləmişdir.

Belə bir durumda istər-istəməz bu suallar qarşısında qalıram: Əcəba, bu gün bizdə bir Səlahəddin Əyyubi yoxdurmu? Biz Səlcuqluların övladları deyilikmi? Əcəba, Nuri Paşa, Əli Ehsan Paşa və Ənvər Paşaların nəslı qurumuşmu?

Bildiyiniz kimi, 1918-ci ildə çarist erməni qoşunu Türkiyəyə gəlmək məqsədi ilə Bakını işğal etmiş, sonra “Azərilər aradakı körpü və yolları dağıtdılar”, – deyər onları qırmağa başlamışdır. O zaman Osmanlı dövləti məğlub olmuş, bölünmə və dağılma ərəfəsində qalmışdı.

Belə bir böhranlı vəziyyətdə mərd, igid bir türk generalı olan Nuri Paşa komandanlıq etdiyi türk əsgərləri ilə islam ordusu adına azəri könüllüləri ilə birlikdə Azərbaycana yürüdü və Bakını, bakılı qardaşlarını erməni istila və soyqırımından qurtardı.

Bu gün Türkiyənin vəziyyəti hər baxımdan Osmanlı dövlətinin 1918-ci il dövründən güclüdür. Daxildə kürd məsələsinin olduğunu bilirik və buna qarşı çox üzüntü duyuruq. Fəqət, bu və ya hər hansı başqa bir məsələ Türkiyənin və türk millətinin gücünü tükəndirib məsuliyyətini aradan qaldıra bilməz. İranda Pəhləvi rejiminin qalıqlarından olan bəzi qatı ariyapərəst millətçilər və irqçilər islamın və türklüyün əleyhinə olduqlarından, dinsiz, təcavüzkar erməniləri müsəlman azərilərdən üstün tuturlar. Bunlar hökumət və cəmiyyət içində məzlum azərbaycanlıların əleyhinə mənfi təəssürat yaradırlar. Amma Türkiyədə vəziyyət bunun tam tərsinədir. Oradakı millətçilər bu acı və qeyri-insani hiss və mülahizələri tələfi etməlidirlər. Əcəba, onlar nə üçün susurlar, müsəlman soydaşlarının soyqırımına necə göz yumurlar? Onlardamı diplomatik məhzurları düşünlür? İcazə versəniz, zati alilərinizə xatırladım ki, Azərbaycanın son zamanlarda düşdüyü vəziyyətə Türkiyənin türkçü ziyalılarının qeyri-müstəqim də olsa, soyuq təsiri olmuşdur. Buna görə, Sizin yaxşı bildiyiniz daha başqa səbəblərə görə Türkiyə dövlətinin və millətinin bugünkü məsuliyyəti çox böyükdür.

İran İslam Cümhuriyyəti xüsusilə son zamanlarda humanitar yardım göstərməkdədir. Biz hökumətimizdən daha fəal davranmasını gözləyirik. Fəqət, qarşımızda da, duran və bəhanə arayan Amerikanı və həmfikirlerini də nəzərə almaq məcburiyyətindəyik. Buna görə də daha başqa səbəblərə görə hökumətimizdən bundan artıq bir iş uma bilmərik.

Sayın başkan, mən diplomat və siyasət adamı deyiləm. Mənim bütün həyatım elm və həkimlikdə keçmişdir. Fəqət, heç bir zaman insanlığın acılarını unutmadığım kimi, məmləkətim, millətim, dindaşlarım və soydaşlarımın qayğı və kədərlərindən kənarda da qallmadım. Və onlardan ayrı yaşamadım. Arazın quzeyindəki qardaşlarımız məni azərilərin ağsaqqalı bilirlər. Mən özümü bu şərəfli ada layiq görmürəm, amma onların mənə olan güvənci və bugünkü ağır və fəc'i durumlarını göz önünə alaraq bir azəri ağsaqqalı kimi zati alinizdən xahiş edirəm:

1. Hər şeyə rəğmən təcrübəli və bəsirətli dövlət rəisi, millət lideri və haqsevən bir insan kimi ciddi ölüm təhlükəsində qalan məzlum azəri qardaşlarımızın yardımına qalxın.

2. Azərilər İran və Türkiyə millətlərinin dindaş, soydaş və qardaş qonşularıdır. Ora dünənə qədər İran da daxil olaraq böyük bir dövlət olmuş və rus-erməni təcavüzü qarşısında hər zaman öz xalqı ilə birlikdə İran və Türkiyə tərəfindən dəstəklənmiş və qorunmuşdur. Bu gün də onların hər zamandan daha artıq İran və Türkiyənin ciddi və hərtərəfli yardımlarına ehtiyacları vardır. Ona görə də gözləyirik ki, iki qardaş dövlət və millətlər üçüncü qardaşına yardım etsin və böyük dövlətlərin silahları ilə təcavüzə dırnağadək silahlanmış ermənilər qarşısında müdafiə edib soyqırımına mane olsunlar.

3. Türkiyə dövlətinin xaricdə və daxildə bir sıra çətinlikləri varsa da, türk millətinin, aydınlarının, xüsusən türk millətçilərinin gözləri önündə qardaşlarının faciəli şəkildə və həqarətlə soyqırımına seyrçi qalmaları bağışlanılmaz bir günahdır. Bu türklüyə, müsəlmanlığa və insanlığa yaraşmayan bir laqeydlilik və azərilərin təbircə, qeyrətsizlikdir. Türklərin xarakteri igidlik, mərdlik, cəmərdlik, qorxmazlıq və məzlumların fəryadına

çatmaqdır. Türklər dünyada buna görə şöhrət qazanmışlar. Bu gün ümumdünya əfkarı və məzlum azəri qardaşlarımız hər yerdən və hər kəsdən çox türk millətçilərindən və millətindən və İrandan yardım gözləyirlər. Bugünkü davranışımız sabahkı mövqeyimizə, heysiyyətimizə və tariximizə sima və dəyər verəcəkdir. Bütün bunları göz önünə alaraq, türk millətinin və soydaşlarına daha güclü şəkildə bağlı olan millətçi qrupların azərilərin səsine səs vermələrini, hər vasitə ilə yardımına qoşulmalarını gözləyirik.

4. Azərbaycan xalqı dünyanın ən igid, cəmərd, çalışqan və anlayışlı xalqlarındandır. Tarixin faciəsi onları parçalamış, bizdən ayırmış, rus istilası və kommunist istibdadı onu bugünkü erməni cinayətlərinə qurban vermişdir. Fəqət, onlar qırmızı rus boyunduruğu altında yaşadığı zaman belə bu qədər ağır duruma düşməmişlər. Və soyqırımına məruz qalmamışlar. Təəssüf ki, yenicə istiqlal və hürriyyətə qovuşduqdan sonra bir gün rahat nəfəs almamışlar. Üstəlik əmniyyətlərini, dolanışıklarını, yurd-yuvalarını və hətta canlarını da itirməkdədirlər. Əcəba, bu daima davam edən ölüm təhlükəsindən qurtulmaq üçün nə etsinlər. Təkrar rus boyunduruğunamı girsinlər, təbii ki, buna nə özləri, nə Türkiyə, nə də İran, xüsusi ilə bizlər təhəmmül edə bilmərik. Bu halda vaxt keçirmədən onların yardımına gedək və qardaşlarımızı bu zülm, yanğın və qırğından qurtaraq, öz şərəf və heysiyyətimizi də qoruyaq.

Səsimizə səs verəcəyinizə ümidli və əminəm. İranlı azəri qardaşlarınız adından, hörmətimi bildirirəm.

Doktor Cavad Heyət

*Paris Cərrahlıq Akademiyasının üzvü və
Azad İslam Universiteti Cərrahiyyə şöbəsinin rəisi.
"Varlıq" toplusunun təsisçisi və baş redaktoru.
Tehran, 21 noyabr 1993*

QURAN VƏ İSLAM

Keçmişdə Həzrəti Məhəmmədin öz buyruqları olan “Nəhcülfəsahe”, habelə Həzrəti Əlinin sözləri və xütbələri kitabı “Nəhcül-bəlağə”dən seçilmiş parçaları ərəbcəsi ilə birlikdə ana dilimizdə “Varlıq”da tədricən nəşr etmişdik.

Bu saydan Quran və İslam başlığı ilə İslam dininin müqəddəs kitabı və ana yasası olan Quranın necə və nə zaman nazil olub, kitab şəklində toplanması, surə və ayələrinin tərtibi, yazısı və yazının inkişaf mövzusu, elmlə, əql və məntiqlə münasibəti, Tanrı, məxluq, kainat, insan və cəmiyyət haqqındakı düşüncələri, tövsiyə etdiyi əxlaqi qaydaları barədə qısa və yığcam izahat verəndən sonra Quran və İslam haqqında bəzi qərblilərin görüş və düşüncələrini nəql edəcəyik.

Bu məqalələrimizi hazırlarkən daha çox Arazın o tayında yaşayan qardaşlarımızın 70 il məcburi olaraq İslam maarifindən məhrum və müsəlman dünyasından xəbərsiz qalmaqlarını nəzərdə tuturuq. Məqsədimiz onlara bu müddətdə aşılana yanlış fikirləri təkzib etmək, oxucularımızı şəxsiyyətimizin böyük hissəsini təşkil edən, varlığımızla yoğrulan İslam dini və mədəniyyətini yüksək səviyyədə tanıtmaq və onlara həqiqi müsəlmanlığın əsaslarını xatırlatmaq olacaqdır.

Qurani-Kərim Həzrəti Məhəmmədə Məkkə və Mədinədə 23 ildə vəhy şəklində nazil olmuş bütün müsəlmanların müqəddəs kitabıdır. Vəhy Tanrı tərəfindən Peyğəmbərə bildirilən ilhamdır. İlham hər kəs tərəfindən duyulan hissdır və yanlış da ola bilər. Vəhy yalnız Tanrı tərəfindən və ancaq peyğəmbərlərə məxsusdur. Quran oxunan deməkdir və oxu sözü ilə Peyğəmbərə nazil olmuş, bildirilmişdir. Həzrət Məhəmmədin oxu-

maq-yazmaq bilmədiyini nəzərdə tutarsaq, Quranın oxu kəlməsi ilə başlaması və İslam dininin oxumaq və elmlə münasibəti indidən aydın olur.

Qurani-Kərim adına uyğun olaraq, yer üzündə ən çox oxunan kitabdır. Əsrlərdən bəri hafızlar onu əzbərləyərək yaddaşlarında yaşadırlar, qarələr (Quran oxuyanlar), onu ən gözəl və sevimli ahənglə oxuyar və müsəlmanlar da təmiz bir qəlblə onları dinlər və ya özləri onun surə və ayələrindən oxurlar. Quran təkcə dini kitabdır ki, Peyğəmbər zamanında nazil olduqca yazılmış və az müddət sonra Ömər və Osman zamanında toplanmış və çoxaldılmışdır.

Quran insanları tək bir Tanrını tanımağa, ancaq ona pərəstiş və qulluq etməyə, ona təslim olmağa (tovhid) və ondan başqa kimsəyə əyilməməyə çağırır.

Qurani-Kərim sayəsində Peyğəmbər Ərəbistanda hakim olan şirk (çoğallahlılıq), bütperpəstlik, zülm və cəhaləti aradan götürdü və onun yerinə tovhid, ədalət və qardaşlığı bərpa etdi. O, Cahiliyyə dövründə bir-biri ilə döyüşən cahil qəbilələrdən bir vahid islam cəmiyyəti yaratdı və onları "Allahu əkbər" şüarı altında birləşdirərək böyük bir dövlət qurdu. Həzrəti Məhəmməd tarixdə yeganə rəhbərdir ki, gətirdiyi ideologiyayı özü həyata keçirmişdir. Onun gətirdiyi din 15 əsrdir yaşamaqda və bu gün bir milyard 200 min müsəlman ona inanmaqdadır. Əlbəttə, onun Qurani-Kərim vasitəsilə təbliğ etdiyi üsul və qaydalar zamanla bir çox dəyişikliklərə məruz qalmış və bəzən də əslindən çox-çox uzaqlaşmışdır. Lakin onun qoyduğu əsaslar hələ də orijinallığını qorumaqdadır.

Qurani-Kərim İnsanlara ədalət, azadlıq, bərabərlik, barışıq və qardaşlıq tövsiyə edir. İnsanları bir-birinə şəfqətli və mehriban olmağa və aralarında rəng, irq, dil ayrılığına görə fərq qoymamağa çağırır; fəziləti və üstünlüyü müttəqilikdə (pisliklərdən özünü qorumaq) gö-

rür və müsəlmanları, hər millət və təbəqədən olursa-olsun, bir-birinə qardaş bilir.

Quran ən dolğun və kamil insanı yetişdirməyə qərar vermişdir. Ləzzətə, rifaha qarşı olmadığı halda, insanlıq zirvəsinə çatmağı, kamalı məqsəd qərar vermişdir. Qurani-Kərim başdan-başa bir hikmət xəzinəsidir. Onun hissələri də ibrətlə dolu olub, insanları fəzilətə təşviq edir. Haqqın batilə, ədalətin zülmə qələbə çalacağını müjdə verir. Qurani-Kərim iman və əməlisaleh, yəni inam və yaxşı işlər yolu ilə insanların xoşbəxt olacağını bildirir.

Bir az əvvəldə söylədiyimiz kimi, Quran dünyada ən çox oxunan kitabdır və zamanla İslam – maarifinin və sivilisasiyanın təşkilinə səbəb olmuş, başqa bir məqələmizdə (“İslam mədəniyyətinin Qərb mədəniyyətinin zühurundakı təsiri”) yazdığımız kimi bugünkü Qərb mədəniyyətinin zühurunda da əsas təşkil etmişdir.

Əsrlər boyu hafizlərimiz onu əzbərlədikləri kimi, müasirlərimiz də onu yozumlamış, kəlam alimlərimiz əqli dəlillərlə İslam dininin əsaslarını bəyan etmiş, fəhih alimləri halal və haramını açıqlamış, vəizlər xalqı irşad üçün gözəl nümunələr vermiş, şair və ədiblərimiz ondakı məfhum və mövzulardan ilham alaraq böyük divanlar yazmış və ədəbiyyat xəzinələri yaratmışlar. Xəttatlarımız onu gözəl yazmaq üçün sənət hünərlərini işlətmislər və bunların hamısı bu gün ortaq İslam mədəniyyətini meydana gətirmişdir.

Vəhyin başlaması:

“Vəhy” işarətmə mənasındadır. Həzrət Məhəmməd peyğəmbərliyə Allahın vəhyi ilə çatmazdan qabaq əmanəti və sədaqəti ilə məşhur olduğu üçün Məhəmməd Əmin adlanırdı. O, çox vaxt xalqdan və Məkkə şəhərinin hay-küyündən kənarda, dinc bir yerdə düşü-nüb-inandığı tanrısı ilə ürəkdən əlaqə qurub baş-başa qalmaq üçün Məkkənin 30 kilometrliyində Hərra da-

ğındakı mağaraya gedər, orada qalardı. Bir gün mağarada ilahi bir hüzur içində ikən bir səs eşitdi. Səs daşlara da təsir edəcək qədər açıq və heybətli idi: - İqrə! – Oxu! – dedi. Məhəmməd titrək bir səslə: -Mən oxumaq bilmirəm – dedi. Bu dəfə mələk ona belə cavab verdi: İqra bismirabbikel lezi xalaqa, xalaqal-insanə min alaqin, iqra və rabbukəl – əkrəmül-ləzi əlləmə bilqələmi. əlləməl-insanə maləm yeləm. “Oxu, yaradan Tanrının adına. O, insanı laxtadan yaratdı. Oxu, qələmlə öyrədən səxavətli Tanrının eşqinə. O, insana bilmədiklərini öyrətdi”. Həzrəti Məhəmməd də həmin sözləri təkrarladı. Peyğəmbər bu hadisəni belə nəql edir: “O qayıtdı getdi. Mən yuxudan oyananda sanki qəlbimə bir kitab yazılmışdı. Mağaradan çıxıb dağın ortasına gələndə göydən belə bir səs gəldi:

– Ya Məhəmməd, sən Allahın Rəsulusan, mən Cəbrailəm.

Başımı qaldırıb göyə baxdım. Cəbrail bir adam şəklində, ayaqları üfüqdə... durdum, gözlərim üfüqə dalmış, hansı tərəfə baxdımsa, mələyi ətrafda gördüm. Bu halda nə qədər qaldım, bilmirəm. Sonra o, görünməz oldu. Mən də Məkkəyə, əyalımın yanına gəldim”.

Evə gəldikdə Həzrəti Xədicə soruşdu:

– Ya Məhəmməd, sənə nə oldu? Harada idin? Səni axtarmaq üçün xidmətçini dalınca göndərdim.

Həzrəti Məhəmməd başından keçənləri həzrəti Xədicəyə anlatdı. O da: “Müjdə, müjdə!” - dedi.

– “Xədicənin canını qüdrətli əlində tutana and olsun ki, sən bu millətin peyğəmbəri olacaqsan”. Sonra ərinə bir az dincəlməsini söylədi, tez əmisi oğlu Vərqa bin Nofəlın yanına getdi və ona olub-keçəni anlatdı. Vərqa savadlı, kor bir qoca idi. Allaha inanır və İncili tərcümə etmişdi. Vərqa həzrəti Xədicəyə dedi: “Vərqanın həyatı qüdrətli əlində olana and olsun ki, əgər bu hadisə anlatdığın kimi isə, ona – Məhəmmədə gələn böyük

mələk imiş. O, bu millətin peyğəmbəridir. Ona söylə, dayansın. Xalqı onu vətəmindən çıxardacaq. Kaş ki, o gün mən sağ olam və ona yardım edəm”.

Həzrəti Xədicə evə qayıtdı və peyğəmbərə Vərqanın söylədiklərini anlatdı. Həzrəti Məhəmməd Tanrıya şükr edib, Kəbəni təvaf etməyə getdi və orada Vərqanı gördü. Ona başından keçənləri söylədi.

Beləliklə, Həzrəti Məhəmməd 40 yaşında ikən 610-cu il Ramazan ayının 17-si və ya 21-ində bazar ertəsi günü peyğəmbərliyə çatdı. Tanrı tərəfindən vəhy olan kimsəyə “nəbi” və ya “rəsul” deyilir. “Nəbi” xəbər gətirən deməkdir. “Rəsul” isə elçi mənasındadır. Rəsul, kitabı olan peyğəmbərdir...

Bu hadisədən sonra Vərqa öldü, bir sırada fitrət-i vəhy (vəhyin kəsilməsi) dövrü başladı və 2,5-3 il davam etdi. Vəhyin kəsilməyindən həzrəti Məhəmməd çox kədərləndi. Çöllərə gedib dolanır və Tanrıya yalvarırdı. Bu müddətdə həzrəti Xədicə onu ovundurur, Allahın onu unutmadığını söyləyir və yenə vəhyin gələcəyinə inandırmaq istəyirdi. Nəhayət, Fitrat dövrü başa çatdı və peyğəmbərə bu vəhy gəldi: “Vanzur aşirətəkəl aqrabin”, “Yaxın qohumlarını islama dəvət et”. Peyğəmbər ailə və qohumlarını dəvət edib onlara Tanrının buyruğunu və öz peyğəmbərliyini elan etdi. Əvvəlcə həzrəti Xədicə, həzrət Əli (on yaşında) və qulamı Zeyd bin Haris müsəlmanlığı qəbul etdilər. Sonra Əbu Bəkr, onun ardınca Osman, Əbdürrəhman ibn Ovf, Təlhə, Səd bin Əbi Vəqqas və Zübeyr müsəlman oldular. Bir müddət sonra Peyğəmbərin əmisi Həmzə və Ömər müsəlman olandan sonra dəvət açıq şəkildə davam etdi.

Bundan sonra Peyğəmbərə inanmayan kimsələr, xüsusilə, öz qəbiləsi Qüreyşilər ona qarşı çıxdılar və cürbəcür böhtanlar vurdular, əziyyətlər verdilər. Ona sehrbaz, Kahin, şair və məcnun dedilər. Onların başında olan Əbu Süfyan və Əbu Cəhl hər kəsi Peyğəmbərə

qarşı təşviq edirdilər. Qüreyşilər Peyğəmbərdən onları inandırmaq üçün möcüzə istəyirdilər. O da belə cavab verirdi:

– Ənə başərun mislukum. Yuha iləyyə innəma ilahukum ilahun vahidun. “Mən də sizin kimi bir insanam, ancaq mənə vahey olunur ki, Tanrınız bir tək tanrıdır” (Kəhf surəsi, 111-ci ayə). Sonra tanrı tərəfindən belə deyir: “Qul inni la əqulu ləkə indi xəzainəllah vəla ələmul-gəybə və la əqulu ləkum inni mələkun ən ettəbəə illa ma yuha illəyyə”. “De ki, mən sizə demirəm Tanrının xəzinələri məndədir. Qeybdən də bilmirəm. Demirəm ki, mən mələyəm. Mən ancaq mənə vəhy olana tabeyəm”. Sonra Ənkəbut surəsində deyir:

“Sizə bu Quran kifayət deyilmi?”

Get-gedə Qurana və peyğəmbərə inananlar çoxaldılar. İslam bütün insanların Tanrı qarşısında bərabər olduğunu, ağın qaradan, qüreyşlinin həbəşlidən üstün olmadığını fəzilət və üstünlüyün yaxşı iş görmək, elm və təqvada (pis işlərdən saqınmaq) olduğunu təbliğ etdiyi üçün ilk illərdə daha çox yoxsul kimsəsizlər ona inanır və ətrafına yığışırdılar. Bu illərdə Peyğəmbərə hamıdan çox həzrəti Xədicə və öz əmisi Əbu Talib yardım etdilər. 617-ci ildə qüreyşlilər müsəlmanları baykot edib onlarla hər cür əlaqəni kəsdilər. Onları şəhərdən sürgün etdilər. Onlar üç ilə yaxın müddət Şəb Əbu Talib adlı bir dərədə çox çətin şəraitdə yaşadılar. Əbu Talib və həzrəti Xədicə bu sürgün həyatında xəstələnib öldülər.

Nəhayət, 619-cu ildə baykot dayandı və müsəlmanlar yenidən Məkkəyə qayıtdılar. Ancaq Qüreyşin başçıları bir yığıncaqda Peyğəmbəri tutub öldürməyə qərar verdilər. Bu səbəbdən o, Məkkədən köçməyə (hicrət) qərar verdi. Əbu Bəkr ilə birlikdə Məkkədən çıxdı və həzrəti Əlini öz yerinə qoydu.

Bu mühacirət daha əvvəl Mədinədən gələn və müsəlman olan kimsələrlə qərar üzərinə olmuşdu. Belə

ki, Mədinədə onu yaxşı qarşılamişlar. Orada Peyğəmbər və yoldaşları ilk məscidi tikdikdən sonra özlərinə bir mərkəz qurmuş və nəhayət, ilk İslam dövlətini qurmuşlar.

Qurani-Kərim ayə və ayələr toplusu surələr şəklində tədrisən nazil olmuşdur. Bu barədə türk şairi Süleyman Çələbi belə demişdir:

Fəxri-ələm erdi çün qırq yaşına,
Qondu pəs taci-nübüvvət başına.
Endi Quran ayət-ayət bəyyinət
Zahir oldu necə türlü möcüzat.

Quran surələri Məkkə və Mədinə surələri olaraq iki qismə ayrılır: 1. Məkkə surələri. Bunlar hicrətə qədər nazil olanlardır. 2. Mədinə surələri – hicrətdən başlayaraq hicrətin 10-cu ilinə, yəni peyğəmbərin ölümünə qədər (623) nazil olan ayələrdir.

Məkkə ayələri Mədinə ayələrindən çoxdur. Ayə və surələrin Məkkə və ya Mədinə surələri olduğunu bilmək, zaman-məkan cəhətdən nüzulunu tanımaq, onların mənalərini yaxşı başa düşmək üçün faydalı və bəzən də zəruridir. Burada bir neçə nöqtəni qeyd etmək istəyirik:

– Məkkə ayələri din əsaslarına və tövhidə dəvət edir. İnsanda gözəl əxlaq yaratmağa, qəlblərindən şər köklərini çıxarmağa çalışır. Bunun üçün onlara tanrını xatırladır. Ədalət, yaxşılıq, vəfa kimi əxlaqi fəzilətləri tövsiyə edir, yalan, zina, adam öldürmək, qızları diridiri torpağa basdırmaq, alış-verişdə hiylə işlətmək, küfr və şirkdən (çoxtanrıçılıq) saqınmağı əmr edir.

– Fərzlərə (vaciblərə) və əhkama aid ayələrin çoxu Mədinə ayələridir. Mədinə ayələrində adam öldürmə, zina, iftira, böhtan, oğurluq cəzaları, evlənmə və boşanma qaydaları bildirilir. Ümumiyyətlə, “ya eyyuhən-

nas” (ey camaat) ilə başlanan ayələr Məkkə ayələridir. Buna qarşı “ya eyyuhəl-ləzinə amənu” (ey inananlar) deyə xitab edənlər Mədinə ayələridir. Çünki Mədinədə müsəlmanların sayı artmış və daha çox xitab onlara olunmuşdur.

– Məkkə surələri qısadır. Mədinə ayələri isə uzundur.

– Məkkə surələri ruhani cəzbetmə, ürəyəyatan və ürəyi oxşayan musiqi ahəngləri ilə doludur. Mədinə surələri dərin düşünməyə sövq edir.

– Məkkə surələrindəki sözlərdə əzəmət və ehtişam daha üstündür. Mədinə surələrində daha çox dini sözlər və əhkam terminləri vardır və qanun dilinə bənzəyir.

– Məkkə surələri nəsihət və vəzlə doludur. Mədinə surələrində fərizələr (vacib olanlar), cinayət, cəzalar və şəxsi əhvaldan bəhs olunur və ibadətlər zikr edilir.

– Məkkə surələrində yəhudi və xristianlardan bəhs yoxdur. Mədinə surələrində yəhudi, xristian münafiqindən bəhs olunur.

– Məkkə surələrində cəhad yoxdur, dəvət, təbliğ, təhdid vardır. Mədinə surələrində cəhad ayələri vardır.

Qurani-Kərim 6236 ayədən təşkil olunmuşdur. 1456 ayəsi Mədinə, qalanı Məkkə ayələridir. Ərəblərin əhval-ruhiyyə şərtlərini öyrənmək və ayələrin nə zaman, harada və nə üçün gəldiyini bilmək lazımdır.

Quranda şəriət əhkamı ümumidir və təfsilatda sünnətə (peyğəmbərin sözləri, əməli davranışı) ehtiyac vardır. Məsələn, namaz, oruc, zəkat və s. Bu barədə peyğəmbər ölümündən bir az qabaq millətinə belə demişdir: İnni tarikun fikumussaqaileyne kitabəllah və sünnati. “Mən sizə iki qiymətli şey buraxdım: Tanrının kitabı və öz sünnətimi”. Bəzi şiə alimləri “sünnət” yerinə “itrət” (ev, ailə) demişlər. Burada “itrət”dən məqsəd peyğəmbərin sünnətidir.

Quranın məqsədi xalqı tanrıya dəvət edərək camaat arasında ədalət bərqərar edib, onu kamala çatdırmaqdır.

Qurandakı ayələr iki cürdür: 1. Möhkəmat (möhkəm olanlar); 2. Mütəşabəhat (oxşar olanlar). Möhkəmat, yəni möhkəm olan ayələrin mənası aydındır və onların toplusu Quranın əsasını təşkil edir (ummul-kitab): Məbdə (başlangıç), məəd (son) və nübüvvət (Məhəmmədin peyğəmbərliyi haqqında ayələr), yəni üsuliddin (dinin əsasları) barədəki ayələrin hamısı möhkəmatdandır.

Mütəşabəhat ayələr başqasına da oxşar olduğu üçün onları anlamaq da çətinidir. Başa düşmək üçün təvil (əslinə müraciət) və təfsirə ehtiyac vardır. Bu təvil və təfsir möhkəm ayələrin və sünnətin köməyi ilə ola bilər.

Tanrının sifətləri, qiyamətin və məədin (cəza günü) və oradakı aləmin xüsusiyyətləri – behişt, cəhənnəm, Quranın qissə-dastanları mütəşabəh ayələrlə bəyan edilmişdir. Burada həqiqət və əqli məfhumları xalqa başa salmaq üçün onları maddi qəliblərə salıb müxtəlif şəkillərdə bəyan etmişlər.

Quran insanı yer üzündə tanrının xəlifə-canişini bilir. İnsanlara ağıl, seçmək səlahiyyəti və qüdrəti verilmişdir. Ona görə də öz işlərində məsuldurlar. İnsanlar arasındakı Şərrin əsasını onların özündə görür, camaat və cəmiyyətdə hər cür dəyişikliyin onun ruh-fikir və mədəniyyətindəki dəyişikliyindən asılı olduğunu bildirir: İnnəl-lahe la yuğayyiru ma biqovmin hətə yuğayyiru ma binəfusihim. “Tanrı bir elin durumunu, onların nəfs və ruhları dəyişməse, dəyişməz”. Quran bir çox yerdə sual şəklində belə xitab edir: Ə fəla təqilun? “Heç fikir və aqlınızı işlətmirsiniz?”.

Quran kor-koranə təqlidi haram, kor-koranə itaəti zəlalət bilir və elmə itaət etməyə çağırır: Lə təqfə ma leysə ləkə bihi elmun, ines-səmə vəl – bəsərə vəlfuadə

kullu uləikə kanə ənhu məsulun “Bilmədiyinin dalınca getmə, çünki qulaq, göz və ürək (beyin və ağıl) hamısı ondan məsuldurlar”.

Quran həqiqətləri anlamaq, kəşf etməyin yolu və metodunu dəlil və mühakimədə görür.

Daha əvvəldə söylədiyimiz kimi, Quranda bütün insanlar Tanrı qarşısında bərabərdirlər. Üstünlük təqva və elmdədir. Elm haqqında bu ayəyə diqqət edək: Qul həl yəstəvel-ləzinə yələmunə vəl-ləzinə la yələmunə, həl yəstəve zulimətə vannurə; həl yəstəvel-əma vəl-bəsirə əm keyfə yəstəviyan. “Söylə, acəba, bilənlərlə bilməyənlər bir olarmı? Qaranlıqla işıq, korilə görənlər bir olarmı? Necə ola bilər?”. Bu ayədən ilham alaraq böyük türk şairi Məhəmməd Akif belə demişdir:

Heç bilənlərlə bilməyənlər bir olurmu!
Olmaz ya, biri insan, biri heyvan.
Öylə isə cəhalət dənیلən yüz qarasından
Qurtulmağa əzm etməli başdan-başa millət.
Kafimi deyil, yoxsa bu son dərsi-fələkət.

İslam dinində hər kəs din yolunda öldürülsə, şəhid hesab olur. Şəhidin İslamda böyük qədr-qiyməti vardır. Qiyamət günündə ona behişt vəd verilmişdir. Həzrəti Məhəmməd alim ilə şəhidi müqayisə edərək belə demişdir: Yuzənu yovməl-qiyəməti mədadul-uləmai və dəmuş-şuhəday, fəyərcəhu mədadul-uləmai “Qiyamət günü alimlərin mürəkkəbi və şəhidlərin qanı tərəziyə qoyuldu, alimlərin mürəkkəbi ağır gəldi”.

Yenə peyğəmbərdəndir: Afzalul-ibidəti tələbul-ilmü. “İbadətlərin ən üstünü elm öyrənməkdir”. Sonra belə deyir: “Utlbul-ilmə və lov kanə bis-sini”. “Çində də olsa, elm öyrənin”.

Quran Kainat, yaradılış haqqında düşünüb fikirləşməyənləri, həqiqətləri görməyənləri kor adlandırır və

belə deyir: “Və mən kanə fi hazihi əma, fəhuvə fil-əxirati əma və əzəlu səbilən”. “Hər kəs bu dünyada kor-sa, axirətdə də kor və yolunu azmışdır”.

Quran və İslam elm və təqvaya bu qədər önəm və dəyər verdiyi halda, nəşəb, ata-bala, qohum-qəbilə üstünlüyünü qəbul etmir, Cahiliyyə dövründə ata-anaları və qohum-qəbilələri ilə fəxr edən ərəblərə belə deyir: Eyyuhən-nas, inna xələqnakum min zəkərin və unsa və cəlnakum şüubən və qabailə litəarəfu innə əkrəməkum indəl-lahi ətqakum. “Ey camaat, sizləri kişi və arvad, millətlər və qəbilələr şəklində yaratdıq ki, bir-birinizi tanıyasınız. Tanrının yanında ən əziz olan ən müttəqilərinizdir (pis iş görməyənlərinizdir)”.

Bu ayədə insanların, qəbilə və millətlərin bərabər olub heç birinin digərindən üstün olmadığı, hamının bərabər haqlara sahib olduğu açıqca bəyan edilmiş, irqçilik və aşırı (ifrat) millətçilik pislənmişdir.

Həzrəti Məhəmməddən (S) sonra birinci xəlifə Əbu Bəkr zamanında Qurani-Kərim toplanıb bir cild halına salındı və ona Müshəf adı verildi (Müşəf dağınıq səhifələrin toplanıb cild şəklinə salınmasına deyilir). Bu işə Ömər səbəb oldu, çünki Quranın oxunuşunda və mətnində ixtilaf tapılmış, eyni zamanda, Yəmənin hərbindən sonra Quranı bilən və yazıları saxlayan kimsələrin çoxu ölmüşdü. Ömər in israrı ilə Əbu Bəkr katib Zeyd bin Sabitə Quranın surə və ayələrini toplamağı tapşırırdı. O da bunları səhifələrə yazaraq Əbu Bəkrə verdi və ona Müshəf deyildi. Əbu Bəkrdən sonra Müshəf Ömər in əlinə keçdi. Ömər də onu qızı və peyğəmbərin arvadı Həfsəyə verdi. Həfsə oxumaq-yazmaq bilən bir qadın və yaxşı şair idi. O, Quranın çox hissəsini əzbər bilirdi. Osman xəlifə olandan sonra Müshəfi Həfsədən aldı və onun əmrinə əsasən Zeyd bin Sabitin başçılığı ilə bir heyət Quranı tədqiq edərək onu bugünkü tərtibə saldı. Sonra Quranın sayı artırılaraq əsas şəhərlərə göndərildi

və ona “Müşəfi Osman” deyildi. Bundan sonra digər Quranlar yandırıldı.

“Müşəfi Osman” surələrin uzunluğu və qısalığına görə tərtiblənmiş və uzun surə başa qoyulmuşdu. Ancaq “Fatihə” surəsi istisna edildi. Bu surə çox qısa olsa da, kitabın lap əvvəlinə qoyuldu. Fatihə surəsi bütün dinlərə şamil ola biləcək xüsusiyyətlər göstərməkdədir.

Həzrəti Əlinin Quranı Surə və ayələrin nuzul (gəlmə) tarixinə görə yazıldığı halda rəsmi Quran olaraq seçilmədi. O da buna razı oldu.

Quran kufi xətti ilə yazıldığı üçün ərəbcəni yaxşı bilməyənlər onu bəzən düzgün oxuya bilmirdilər. Ərəblər də onu başqa-başqa şəkillərdə oxuyurdular. Bu çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün nöqtə və sonra səsli hərfləri düzgün oxumaq üçün hərəkə işləndi (İslam ensiklopediyası, İstanbul, 1976, cild 6).

O zamandan həzrəti Əli və Osmana nisbət verilən, yeni onların yazısı olduğu iddia edilən Quranlar qalmışdır (Məşhəd, Nəcəf, Qahirə, İstanbul: Türk və islam əsərləri muzeyi).

Zaman keçdikcə kufi yazısında dəyişikliklər əmələ gəlib, nəsx, sülüs, nəstəliq yazıları zühur etdi və gözəl xətti xəttatlar Quranlar yazdılar və onları təzhib deyilən üslubla bəzədilər.

İbn Muqlə (939-cu ildə ölmüşdür) kufi yazını nəsx yazısına çevirdi. Ondan sonra Səlcuqlu Məlik şahın katibi Yaqut Mustəsimi (1221 m. – 618 h.) və Hafiz Osman (1699 m. 1111 h.) Quran yazısına böyük xidmət edib qiymətli Quranlar yadigar qoydular.

Quranın təfsir, qiraət və tərcümələri: İslam elmləri əsas Quran, Hədis və fiqhdən ibarətdir. Fiqh (dərindən öyrənmək) kəlam, hüquq və əxlaqdan bəhs edir. Quran elmi də təfsir və qiraət olmaq üzrə iki bölümə ayrılır.

Təfsir Quranın mənasını bəyan və izah edən elmdir. Qiraət elmi də Quranı necə oxumağı öyrədir.

Təfsir “fəssərə” sözündəndir və örtülü şeyi aydın etmək və açıqlamaq deməkdir. Təfsir edərkən ayələrin nuzul şəni, yəni nə şəraitdə və nə zaman gəldiyi də nəzərdə tutulur. Bir də təvil vardır ki, təfsirə yaxın olduğu halda, ondan fərqlidir. Təfsir mufradat və sözləri şərh və izah edir, təvil isə cümlələrin mənasını başqa ayə və cümləyə müraciət edərək bəyan edir. Qabaqda yazdığımız kimi, təvil mütəşabeh ayələri mənalandırarkən möhkəm ayələrə müraciət etməkdən ibarətdir.

Təfsiri ilk öncə peyğəmbər öz hesabına edirmiş və onların başa düşmədikləri ayələri izah edirmiş. Peyğəmbərdən sonra bu işi sihabədən həzrəti Əli və digər xuləfayi Rəşidin, habelə ibn Abbas, ibn Məsud, ibn Kəb, Zeyd bin Sabit, Əbu Musa Əşəri və Əbdullah ibni Zübeyr görmüşdür. Sonra müsəlman olmuş yəhudilər yəhudi rəvayətlərini də təfsirə qarışdırdılar, məsələn, Kəb Əl-əxbar, Vəhəb bin Münəbbih (134 m. – 34 h.). Bu gün əlimizdə olan təfsirlərin ən məşhur və etibarlıları bunlardır: “Təfsiri Təbəri”. Mazandaran ya Təbəristanlı Məhəmməd bin Cərir Təbəri tərəfindən 315 h. – 915 m.-də yazılmışdır. Adı “Cameu-l-bəyan fi təfsiri-Quran”dır.

“Təfsiri-l-bəyani-Türki” bu əsrin başında Bakıda Şeyxü-l-İslam Məhəmməd Həsən Movlazadə Şəkəvi (Şəkili) tərəfindən müxtəlif təfzirlər nəzərdə tutularaq, ana dilimizdə yazılıb çap edilmiş, sonra Təbrizdə və Qumda yenidən çap olunmuşdur.

Quranın tərcümələri: İslam dini başqa millətlər arasında yayılandan sonra bir tərəfdən ərəb dili bütün müsəlmanlar arasında yayıldı və alimlər, din xadimləri ərəbcəni mədrəsə və məscidlərdə öyrəndilər, kitablarını və əsərlərini bu dildə yazmağa başladılar, şeirlərini

ərəbcə yazdılar. İki-üç əsrdə farslar və sonra türklər ərəbcəni ərəblərdən daha yaxşı öyrəndilər və o dildə şah əsərlər yazdılar (Farabi, İbn Sina, Razi və b.), bir tərəfdən də Quranı farsca və türkcəyə tərcümə etdilər.

Quranın ilk tərcümələri farscaya olunmuşdur və kəlmə-kəlmə tərcümə edilmişdir.

Türkcə tərcümələr: Türkcəyə tərcümə də eyni üslubda, yəni sətirlərin altında kəlmə-kəlmə olmuşdur. Türkcənin cümlə quruluşu ərəbcə və farscaya uyğun gəlmədiyi üçün sonradan cümlə-cümlə tərcümələrdə yazılmışdır. İlk türkcə tərcümə oğuz türkcəsinə (1333 m. – 734 h.-də) Şirazlı Hacı Dövlətşah oğlu Məhəmməd tərəfindən edilmişdir. Bu tərcümə İstanbulda, “Türk İslam əsərləri” muzeyində mövcuddur.

Bu əsərin dil baxımından da böyük əhəmiyyəti vardır. Əsər Oğuz türkcəsi ilə yazılmışdır. Məsələn: ayət-bəlgü, kitab-bitik, fəqir-çığay, qəzəb-qaqmaq, qadir-uğan, cəhənnəm-tamu, cənnət-uçmaq, təam-yemək, yeyku, şahid-tanıq kimi tərcümə edilmişdir (Quranı-Kərim bilgiləri, Doktor Osman Kəski oğlu, Ankara, 1989). Bundan sonra türk dilində (müxtəlif ləhcələrdə) bir çox əski və yeni tərcümələr də çap edilmişdir.

Qiraət: Qiraət oxumaq və tilavət mənasındadır. Oxuyana qare və oxuyanlara qurra deyilir. Quranı əzbər bilənə də hafiz deyilir.

Peyğəmbər zamanında həzrəti Əli, Osman, Übəyyə İbn Kəb, Zeyd bin Sabit məşhur qurra olmuşlar.

Kəlimə və qrammatika qaydalarını əsas tutaraq Quran oxumaq dördüncü əsrin ortalarına qədər davam edib, sonra avaz ilə oxumaq dəb olmuşdur ki, bu da bu günə qədər davam edir.

Quran oxumaqda Qüreyş ləhcəsi əsas tutulur (Qüreyş peyğəmbərin mənsub olduğu qəbilədir). Bu gün müxtəlif İslam ölkələrində, xüsusilə Misirdə çox məşhur və bacarıqlı qarelər vardır.

İslamda Quranın yeri: Quran İslam dininin ana kitabıdır (Üm-mu-l-kitab). İslam dini və şəri ehkamı (fiqh üsulu) dörd dəlilə dayanır. O dörd dəlil bunlardır: kitab və ya Quran; sünnət: Peyğəmbərin sözləri, işləri və təqrirlərinə deyilir; icma: Bir məsələdə müsəlman alimlərin əksəriyyətinin rəyinə (səsinə) deyilir; qiyasi-füqəha.

Sünni məzhəbində əsas dəlillər bunlardır. Bunlardan başqa istehsan (yaxşı yol seçmək), məsəlihi-mürsələ (məsləhəti seçmək), zərurət və bəlvayi-amm kimi fəri dəlillər də vardır. Yuxarıda adını çəkdiyimiz dörd dəlili də kitab və sünnətə aid edirlər. Sünnət Quranın şərh və təfsiri kimidir.

Quran dini və dünyəvi yaşayışın əsaslarını etidal üzərində qurmuşdur. Bu əsasların ən mühümləri bunlardır: əqidələri yoldan azmaqdan qurtarmaq; vicdanları azad etmək; xürafə və batil əqidələri atmaq və təqlid bütələrini yıxmaq; tanrı və qul arasında vasitə tanı-mamaq; insanlar arasında musavəti qurmaq; irq və qə-bilə fərqlərinə baxmayaraq insanlığın birliyini tanımaq; aləm və varlığa baxaraq tanrının qüdrət və birliyini tanımaq; aləmdəki nemətlərdən insan kimi faydalanmaq və daha yaxşı yaşamaq yolunu göstərmək; insani fəzi-lətlərə dayanaraq insani-kamil yaratmaq; ən mükəmməl ibadət şəklini vermək.

Sünnilər peyğəmbərdən sonra tarix sırası ilə peyğəmbərin yerinə oturan Əbubəkir, Ömər, Osman və həzrət Əlini peyğəmbərin 4 xəlifəsi bilirlər və onlara Rəşidin Xəlifələr deyirlər. Onlar dahi bir az fərqlə 4 məzhəbə bölünmüşlər: hənəfi, maliki, şafei və hənəbəli.

Şiə məzhəbində şəri hökmləri (fiqh) qaynaq və əsasları sünnət əhlindən bir az fərqlidir və bunlardan ibarətdir: Quran, sünnət, icma və ağıl.

Burada məsum Əimmə və işləri də peyğəmbərin sünnəti kimi mötəbərdir. İcma və ağıl da müstəqil şəkildə

yox Əimmənin sünnəti ilə birgə olduğu vaxt mötəbərdir (fiqh üsullarından mövzular, II-ci cild, fiqh mənbələri, ustad Seyid Mustafa Mühəqqiq Damaddan dərslər, 1984).

Sünnət 3 növdür: əməli sünnət, qövli sünnət və təqriri sünnət.

Əməli sünnət peyğəmbərin işlərinə dayanır.

Qövli sünnət peyğəmbərdən rəvayət edilən xəbər və hədislərə deyilir.

Təqriri sünnət peyğəmbərin hüzurunda deyilən sözlər və işlərə etiraz eləmədiyi üçün onlar mücaz sayılır.

Peyğəmbərin sözlərini nəql edən ilk hədisçilər onun sahəbələri həzrət Əli, Ömər ibn Xəttab və oğlu Abdulla, Təlhə, Zübeyr və Abdulla ibn Məsud, Zeyd ibn Sabit, peyğəmbərin arvadı və Əbubəkrin qızı Aişədir. Bunlardan 1200 hədis nəql edilmişdir. Sonra Əbuhərirə və başqaları bir çox hədis peyğəmbərdən nəql etmişdilər. Lakin bu hədislər ancaq II-ci hicri yüzilliyində yazılmağa başladı. O zamana qədər ağızdan ağıza nəql edilərdi.

Sünni məzhəbində ən çox mötəbər sayılan hədis kitabları Səhah Sittə dediklərə 6 kitabdır ki, bunların ən məşhuru Səhih Buxarıdır. Səhih Buxari – Buxaralı Məhəmməd (257 h. = 195) tərəfindən toplanmış və yazılmışdır və 7250 hədisi ehtiva etməkdədir. Səhih Buxari İstanbulda türkcəyə tərcümə edilmiş və 12 cildə (13-cü cildi Qılavuzdur) latın hərfləri ilə basılmışdır. Şiyə məzhəbinin mötəbər saydığı hədis kitabları əimmədən nəql edilmiş və 4 kitabda toplanmış və bunlara Dörd Kitab (Kotob Ərbəə) adı verilmişdir. Bu kitablara üsul da deyilir və bunlardan ibarətdir:

1. Kafi üsulu: 16199 hədis ehtiva etməkdə və Səhah Sittədəki hədislərin çoxunu da ehtiva etmişdir. Əbu Cəfər Məhəmməd Koleyni tərəfindən təlif edilmişdir. Koleyni 329-cu hicri ilində Bağdadda vəfat etmiş və orada torpağa tapşırılmışdır.

2. Men Layəhzoro ol Fəqih: Əbu Cəfər Sani Məhəmməd, İbn Babuya, Şeyx Sidduq adı ilə məşhurdur. Bu kitabda 9044 hədis vardır. İbn Babuya böyük alim və mərcə olub və 300-ə yaxın müxtəlif dini mövzularda kitab yazmışdır. 381-ci hicri ilində vəfat etmiş və Tehranın ətrafında İbn Babuya adı ilə məşhur olan məzarlıqda məqbərəsi vardır.

3. Təhziḇ əl Ehkam: şeyx Tusi adı ilə məşhur olan Əbu Cəfər Məhəmməd tərəfindən təlif edilmiş 13590 hədisi ehtiva etməkdədir. Şeyx Tusi 460-cı hicri ilində vəfat etmişdir.

4. İstibsar: bu kitabda şeyx Tusi tərəfindən təlif edilmiş və onda 5511 hədis vardır. Şeyx Tusinin başqa böyük əsəri də Xələf Tusi adı ilə məşhurdur ki, orada müxtəlif islam firqələrinin fiqhi ehkamını birgə vermişdir.

5. İcma: ittifaq və birlik deməkdir və fiqhdə din alimləri, yəni səlahiyyətli kimsələrin bir məsələdə (şəri hökm) düşüncə birliyinə deyilir. İcmadan Quran və sünnətdə qeyd edilməyən məsələlərdə faydalanırlar.

Sünilər icmanı bir əsas kimi tanımaqda Quran, sünnət və ağıla istinad etmişlər. Məsələn, Quranda Nisa surəsinin 59-cu ayəsində belə deyilmişdir:

وَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ.

Yəni: *bir məsələdə ixtilafımız olsa, Tanrıya (Qurana) və peyğəmbərə (sünnətə) müraciət edin.*

Deməli, bir məsələdə ixtilaf olmasa, öz aralarınızda rəy birliyi ilə onu həll edə bilərsiniz. Sonra peyğəmbərdən rəvayət olunan rəvayətə görə لا تَجْتَمِعْ أُمَّتِي عَلَى الْخَطَاءِ, yəni: *mənim ümmətim səhv olan bir işdə birləşməzlər.* İcmanın bir əsas kimi qəbul edirlər (fiqh üsulu, ustad Mühəqqiq Damad). Şiə mənəbində icma müstəqil əsas kimi yox, ancaq əimmənin sünnətini kəşf etmək üçün bir vasitə olaraq qəbul edilmişdir.

Qiyas: ilk dəfə Əbuhənifə (Hənəfi Məzhəbinin imamı) qiyasdan bir əsas kimi şəri hökmləri çıxartmaq üçün faydalanmışdır. Sonra maliki və şafei məzhəbinin alimləri onu bir səbəb və əsas kimi qəbul etmişlər. Lakin Həmbəlilər (imam Əhməd Həmbəlin müridləri və habelə şielər onu qəbul etməmişlər.

Qiyası belə tərif etmək olar. Bir hökmün səbəbini başqasına əlaqələndirməkdir. Məsələn, İslamda qaynamış üzüm suyu haramdır (Əlxəmro Həram) biz bir məsələ barəsində hökm vermək istədiyimiz zaman şarəə işarət etmədən belə düşünürük: qaynamış üzüm suyu müskirdir, kefləndirici (sərxoş edici) olduğu üçün haramdır. Bu müqayisə və nəticə almağa qiyas və ictihad deyilmişdir. Şiə məzhəbində ancaq məntiqi qiyas qəbul edilmişdir. Bu növ qiyasda hökmün illət və fəlsəfəsi bəyan edilmişdir. Məsələn, əgər şarə tərəfindən deyiləndə ki:

الْخَمْرُ حَرَامٌ لِأَنَّهُ مُسْكِرٌ

Yəni: *qaynamış üzüm suyu kefləndirdiyi üçün haramdır.* O zaman birənin də haram olduğuna hökm edə bilərdik, bu isə daha bizim öz ictihadımız yox, bəlkə şarəin dediyi hökmdür.

İstehsan: istehsan yaxşı və üstün bilmək və bəyənmək deməkdir. Bu əsasa görə bir məsələdə qiyasa görə yox, məsləhətə görə hökm verərik, yəni istehsan qiyasın bir istisnasıdır. Sünnət əhli alimləri bir məsələdə Quran və sünnətdə açıq bir hökm olmayanda ağıl və qiyasdan faydalanırlar. Lakin məsləhət olmadığı zaman istehsan və Məsələh Mürsülədən istifadə edirlər. Şiə alimləri və şafeilər istehsanı qəbul etməmişdilər.

Məsələh Mürsülədə (buraxılmış və ya sərbəst məsləhətlər) məsləhət əsas götürülür. İndiki hüquq dilində buna ümum mənfəətləri (aliyyə məsələh) demək olar.

Ağıl barəsində müxtəlif məzhəb və firqələrin düşüncələri fərqlidir. Sünilərdən Mötəzilə firqəsi ağılı ən mühüm

əsas və dəlil qəbul edir. Onlara görə ağıla dayanan hər hökm şəridir və şəri həkimlərin hamısı ağıla dayanmaqdadır:

كُلُّ مَا حَكَمَ بِهِ الشَّرْعُ حَكَمَ بِهِ الْعَقْلُ . كُلُّ مَا حَكَمَ بِهِ الْعَقْلُ حَكَمَ بِهِ الشَّرْعُ.

Bu hökm şiə fiqh üsulunda da qəbul edilmişdir. Mötəzilə, hətta zahirdə ağıla uyuşmayan Quranın ayələrini də ağıla uyğun şəkildə təfsirə möhtac bilirlər (təvil).

Başqa sünnilər ağıl barəsində belə deyirlər. Əgər bir çox din alimləri və tədqiqatçıları bir məsələdə eyni fikirdə olsalar, ağıl baxımından xəta və səhv düşünmələrinə imkan yoxdur. Şiə alimləri bu fikir birliyini əimmənin (məsum) sünnəti ilə eyni olursa, qəbul edirlər.

Fiqh: fiqh dərindən araşdırmaq və bilmək, danışanın sözlərindən məqsədini anlamaq deməkdir. İslamda fiqh şəri ehkamı elmi deməkdir və ictihad, və rəy (fitva) verməyə ehtiyac vardır və dediyimiz kimi əsası Quran və sünnətə dayanır.

Fiqh elmi peyğəmbərdən sonra vücuda gəlmişdir. Müsəlmanlar Quranda olmayan məsələlər qarşısında peyğəmbərin əshabına və sonra onların şagirdlərinə (tabein) müraciət edir və müşküllərini onlardan soruşardılar. Onlarda peyğəmbərə yaxın olduqları üçün peyğəmbərin sünnətinə dayanaraq müsəlmanların dini məsələlərini həll edərdilər. Quran və sünnətdə olmayan məsələlərdə qiyas və ictihadla onlara cavab tapmağa çalışardılar.

Bu şəkildə zaman keçdikcə müxtəlif fiqh məktəbləri zühur etdi. Bunlardan dörd məktəb birdə şiə məktəbi bu günə qədər davam etmiş və izləyənləri yaşamaqdadır. Bu dörd məktəbin bir-birləri ilə fərqləri olub, birlikdə süni məzhəbini (sünnət əhli) təşkil verirlər və bunlardan ibarətdirlər:

a) Hənəfi məzhəbi: bu məzhəbin imam və ya təsisçisi Əbu Hənifədir. 80 h. = 696 m-da Kufədə anadan olmuş və

150 h. = 767 m-da vəfat etmişdir. Onun zamanında Kufə və İraq islam ziyalılarının mərkəzi olmuşdur. Onun kitabı Fiqh əl Əkbər adlanır. Əbu Hənifə Quran və sünnətdən başqa qiyas, istehsan və rəyə əhəmiyyət verir.

Bu gün müsəlmanların böyük əksəriyyəti hənəfi məzhəbinə inanır və o cümlədən böyük əksəriyyəti şəiə olan Azərbaycan və bütün İran türklərindən başqa digər türklər və türkmənlər də hənəfidir.

b) Maliki məzhəbi: təsisçisi Malik ibn Ənəsdir. 93 h. = 712 m-da Mədinədə anadan olmuş və 179 h. = 795 m-da həmin şəhərdə vəfat etmişdir. Kitabının adı Əl Müvəttədir. Bu kitab fiqh və hədisdən ibarətdir. Malik Quran və hədisdən başqa, fəqihlərin icması (yəni, bir məsələdə Mədinə alimlərinin ortaq düşüncələri) və rəy əslinə istinad edirdi.

Rəy öz ictihad və idrakı deməkdir. Bundan başqa “İstislah” əslini də Malik əlavə etmişdir. Bu da kütlənin məsləhəti, yəni camaatın məsləhəti və xeyri deməkdir.

c) Şafei məzhəbi: bu məzhəbin təsisçisi İmam Şafei 150 h = 767 m-da Qəzzədə anadan olmuş və 204 h = 820 m-da Fəstatda (Qahirə) vəfat etmişdir. O da Malik kimi icmaa inanırdı, lakin o, yalnız Mədinə alimlərinin icmasını kafi görməyib bütün müasir islam fəqihlərinin icmasını lazım bilir. Şafei rəy, isteslah və istehsan əslilərinə inanmır. Şafei qiyas əslinə inanırdı və kitablarının adı “Risalə” və “Əl Ümm”dir.

d) Hənbəli məzhəbi: Bu məzhəbin təsisçisi Əhməd ibn Hənbəl 164 h = 780 m-da Bağdadda anadan olmuş və 241 h – 855 m-da həmin şəhərdə vəfat etmişdir. O, Şafeinin tələbəsidir. İbn Hənbəl qiyas, istehsan və isteslahı qəbul etmədi. Onun əqidəsinə görə fiqhın üsulu Quran sünnət və hədisdən ibarətdir. Rəydən ancaq son mərhələdə ehtiyac qarşısında faydalanır.

e) Şiə məzhəbi: Şiə izləyən deməkdir. Şiələr həzrət Əlinin davamçıları olduqlarına görə özlərinə şiə demişlər. Ayrıca İmam Cəfərsadiq bu məzhəbi artıq yaxşı bildiyinə görə şiələrə Cəfəri məzhəb də deyirlər.

Şiələr islamın üç əsası olan (din üsulları): tövhid, nübüvvət və maaddan (qiyamət günü) başqa ədl və imamətə də inanır, və peyğəmbərdən sonra həzrət Əlini və onun 11 övladını peyğəmbəri əvəz edən və imam bilirlər. Peyğəmbər və onun qızı və həzrət Əlinin zövcəsi həzrət Fatimə və bütün imamlar məsumdur (əimmə) və 12-ci imam bizə məlum olmayan səbəblərə görə qeyb olmuş və hələ də diridir və bir gün tanrının əmri ilə zühur edib və ədaləti dünyada bərqərar edəcəkdir. Şiələr həzrət Əlini peyğəmbərin həqiqi əvəz edicisi və müsəlmanların imamı və mövlası bilməkdə çox dəlillər və sənədlərə dayanırlar, o cümlədən Qədir Xum hadisəsi və Qurandan bəzi ayələrə istinad edirlər.

Qədir Xum hadisəsi peyğəmbər son həcdən (həccət əl vida) Mədinəyə qayıdanda baş vermişdir. Burada peyğəmbər yanındakılara həzrət Əlini göstərmiş və belə demişdir: *مَنْ كُنْتُ مَوْلَاهُ وَهَذَا عَلَى مَوْلَاهُ اللَّهُمَّ وَالْأَمَنُ وَالْإِلَهَ عَادَ مَنْ عَادَهُ وَانْصُرْ مَنْ نَصَرَهُ وَآخِذْ مَنْ خَذَلَهُ.*

Yəni: *mən hər kəsin mövlasıyam, Əli də onun mövlasıdır. Allah! onu sevəni sev, onun düşməninə düşmən ol, yardım et ona. Yardım edəninə zəlil et ona xor baxana* (kafi üsul və sarablı Əllamə Əmininin “əl Qədir” adlı ensiklopediyası).

Şiə məzhəbində Zeydilər (4 imama inananlar) və İsmaililər (7 imama inananlar) varsa da, böyük əksəriyyəti 12 imamilər təşkil edirlər və bunlara İsna Əşəri Şiələr deyilir. Şiələrin sayı sünilərə görə az olsa da¹ islam ölkələrinin çoxunda yaygın şəkildə yaşayırlar və xüsusilə

¹ 1 milyard 300 milyon müsəlmandan 100 milyondan bir qədər çoxu şiədir.

İran, Azərbaycan, İraq, Pakistan və Türkiyənin şərq vilayətlərinin əhalisinin çoxu şiədir.

Şiə məzhəbinin fiqh ustası İmam Cəfər Sadıqdır (VI-cı imam), ona görə bizim fiqhə cəfəri fiqhi də deyilir.

İsmailiyyə məzhəbinin davamçıları VII-ci imamımız Musa Kazımın yerinə qardaşı İsmayılı imam bilirlər. Bunlardan Həsən Səbbah, səlcuqlu Məlikşahla müasir olub müridləri ilə bərabər böyük fitnə və terrorlara səbəb olmuşlar, və nəhayət, Holaku zamanında şiddətli basqına uğrayıb dağıdılmışlar. Bu gün İsmaililər Hindistanda bir fırqə kimi yaşayırlar və imamları da Ağaxandır. İsmaililər Quranın bir zahiri və bir də batini olduğuna inanırlar. Onlarca Quranın batini daha mühümdür və onu ancaq imam və onun ən yaxınları başa düşə bilirlər.

Qullat şiə: Aşırı şiələrə deyilir. Bunlar həzrət Əlini tanrı səviyyəsinə yaxın yüksəldib onu Tanrının simvolu kimi bilirlər. Bunlara Əli Allahı da deyilir. Həzrət Əli bunlara qarşı çıxmış və onlarla vuruşmuşdur. Xoşbəxtliklə bizim dövrdə həqiqi Əli Allahı yox səviyyəsindədir.

Mötəzilə: mötəzilə fırqəsi fikir, məntiq, istidlal baxımından müsəlmanların tarixində ən parlaq səhifələri açmışlar. Bu fırqə II-ci hicri yüzilliyinin əvvəlində Bəsrədə zühur edib. Bu fırqənin təsisçisi Vasil ibn Əta Həsən Bəsirin şagirdi olmuş, bir gün dərs əsnasında ustası ilə Kəbirə günah (böyük günah) işləyənlər, xüsusunda fikir ayrılığı yaranıb öz fikrini ifadə etmiş, nəticədə onun fikrini təsdiq edənlərlə bərabər məscidin bir küncünə çəkilmiş və öz əqidəsini müdafiə etməyə davam etmişdir. Bu sırada ustad Həsən Bəsəri onlar haqqında belə demişdir:

اعْتَزَلَ عَنَّا وَاصِلٌ

Yəni: *Vasil bizdən kənara, qırağa çəkildi* (mötəzilə qırağa çəkilən deməkdir).

İslamda kəbirə günah iki növdür, biri şirkdir, yəni Tanrıya ortaq tanımaq, belə kimsəyə müşrik və kafir deyilir.

Bir də adam öldürmək, zina, ata və anaya aqq olmaq (qarşı çıxmaq) yalan şahidlik etmək, caduçuluq, yetim malı yemək, riba götürmək (pul faizləri ilə yaşamaq), cihaddan qaçmaq və günahsız təmiz evli qadına zina ittihamı vurmaqdır.

Müsəlmanlar şirkdən başqa kəbirə günahları işləyənə fasiq və ya facir deyirdilər. Lakin fasiqin mömin və ya kafir olmağında fikir ayrılığı vardır.

Xəvaric¹ onlara kafir və mürəcə² onları mömin bilirdilər.

Bu sırada Vasil ibn Əta yeni bir fikir ortaya atdı və dedi ki, fasiq nə kafirdir, nə də mömin, bəlkə ikisinin ortasındadır, və tövbə etməmiş ölsə, cəhənnəmdə yancaqdır.

Mötəzilə fırqəsi mənsubları məsələləri ağıl və mühakimə ilə həll etmək istəyirdilər. Onların fikrincə insan Tanrını ağılı ilə tanıya bilər. Elə buna görə Tanrı insanı ağıllı yaratmışdır. İnsan xeyir və şəri, və ya yaxşı-pisi ağılı ilə bəlli edib tanıya bilər. İslamın haqq olduğunun sübutu üçün də nəqli (nəql edilən) dəlil (sənəd) yerinə əqli dəlillərə söykəndilər (kalam elmi). Onlar yunan fəlsəfəsini öyrəndilər, lakin hamısını qəbul etməyib əqli dəlillərdən islamın sübutu üçün faydalandılar. Ona görə onlara islamın azad düşüncələri deyildi.

Mötəzilə tövhid (Tanrının bir olması) məsələsində ona istinad edilən sifətləri (elm və qüdrət) Tanrının eyni zəti bilirdilər. Qurani, yəni Tanrının kəlamını hadis və məxluq bilirdilər. Bu fikir məsihilərin fikrinə qarşıdır (xristianlar

¹ Xəvaric Səffeyn savaşında (həzrəti Əli ilə Müaviyənin müharibəsi) həzrət Əlini xəlifə seçmək üçün həkəmiyyətə razı olmağına qarşı çıxıb (xuruc) ondan ayrılanlara deyilir.

² Mürəcə Müaviyə və xələfləri zamanında qurulan bir fırqədir. Bunlar xəlifə və adamlarının işinə qarışmağı və onlara qarşı gəlməyi günah bilib, onların işlərində hökm verməyi qiyamətə, Tanrıya, یرcə (həvalə) edirdilər.

Tanrının kəlamını, yəni II-ci Oqnumu əzəli bilirlər). Sonra qiyamət günü Tanrını görməyi imkansız sayırdılar.

Mötəzilə filosoflardan qabaq Quran üçün zahir və batin tanımaqla təvil qapısını açdılar. Onlar zahiri ağıl ilə uyuşmayan bir ayəni təvil və təfsir edirdilər. Mötəzilə ədl və ədaləti mühüm əsas olaraq qəbul etdilər. İslamda hər kəs öz əməlinə görə mükafat və cəza görür. Deməli, insan öz əməllərinə görə məsuldur. O halda ixtiyar və seçmə haqqı vardır.

Quranda ixtiyarı təkid edən ayələr olduğu kimi cəbr və qədər də təsdiq edən ayələr vardır. Məsələn,

كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِينَةٌ.

(əl müdəssər surəsi, ayə 38), yəni *hər kəs öz işinə görə məsuldur.*

Və ya:

مَنْ عَمِلْ صَالِحًا فَلِنَفْسِهِ وَمَنْ أَسَاءَ فَعَلَيْهَا وَمَا رَبُّكَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ.

(Foselət surəsi, 46-cı ayə), yəni *hər kim yaxşı iş görsə, özünə görür, və hər kəs pis iş görərsə, özünə toxunur, yoxsa, sən Tanrın öz qullarına zülm etməz.*

Cəbr və qədər haqqında bu ayələri qeyd edə bilərik:

قُلْ لَنْ يَصْبِيَنَا إِلَّا مَا كَتَبَ اللَّهُ لَنَا ...

(əl tövbə surəsi, 51 ayə), yəni *söylə yalnız Tanrının yazdığı başımıza gəlir.*

Və ya:

مَنْ يَهْدِ اللَّهُ فَهُوَ الْمُهْتَدَىٰ وَمَنْ يَضِلَّ فَلَا تُقَاتِلْهُمْ الْخَاسِرُونَ.

(əl əraf surəsi, 177 ayə), yəni *Tanrı hər kəsi hidayət edərsə, yolum tapar və hər kəsi azdırarsa, ziyan verici olar.*

Mötəzilə Tanrını mütləq adil bildiyi və bizləri əməllərimizdən məsul tutduğu üçün cəbrə yox, ixtiyara inanır.

Mötəzilə:

أَقِمِ الصَّلَاةَ وَأَمِرَ بِالْمَعْرُوفِ وَانْهَ عَنِ الْمُنْكَرِ.

(loğman surəsi, 17 ayə), yəni *namaz saxla, yaxşılığa buyur və pislikdən çəkindir*. Və bunun kimi ayələri nəzərə alaraq yaxşıya əmr və pislikdən çəkindirmək formulunu çox qatı şəkildə əməl edib və bu barədə hər kəs onlara qarşı çıxsə, onları münkir (pis iş) hesab edib müxaliflərini əzməkdə o qədər şiddət göstərdilər ki, nəhayət bu iş onların məhv olmasına (inqirazına) kömək etdi.

Mötəzilə fırqəsinin fikirləri xüsusən Bağdad fırqəsi şiə-lərə daha yaxındır. Şiə məktəbi də cəbr və ixtiyar məsələ-sində ikisinin ortasında və daha çox nisbi bir ixtiyara inanır.

Quranda insan:

İnsanın hərtərəfli tərfi haqqında alim, filosof və din xadimləri arasında vahid bir görüş yoxdur.

Böyük fizioloq və filosof olan 1905-ci ildə ilk dəfə itlərdə ürək köçürmə əməliyyatına müvəffəq olan Aleksı Karelin¹ yazdığı “İnsan, bu tanınmamış məxluq”² adlı kitabında yazır ki, insan nə qədər dünyanı tanımaq üçün çalışıb təbiəti tanımaqda irəliləmişsə o nisbətdə özündən uzaqlaşmış və öz gerçəkliyini unutmuşdur.

Bu gün dünyada elm və texnologıyanın bu qədər inkişaf etməsinə rəğmən istər kapitalist Qərb ölkələrində, istərsə də sosialist-kommunist Şərq ölkələrində və ya Üçüncü Dünya adlanan inkişaf etməmiş ölkələrdə insanın xoşbəxt-liyi təmin edilə bilməmiş və hətta keçmişə nəzərən insanın mənəvi-ruhi durumu daha da ağırlaşmış və ızdırları daha da çoxalmışdır. Bizə görə bu faciənin başlıca səbəbi insanın özünü yaxşı tanımamağı və insandan hərtərəfli bir tərif edə bilmədiyidir.

Bu acı həqiqət bizi hər şeydən öncə özümüzü tanımağa və ondan sonra xoşbəxtlik yollarını axtarmağa məcbur edir.

¹ Alexis Carrel

² L'homme Cet inconnu

Tarixdə müxtəlif din, məzhəb, təriqət və ideologiyalar insan haqqında müxtəlif fikirlər bəyan etmiş və ondan çeşidli təriflər vermişlər. Bunların hamısının əsas məqsədi insanın qurtuluşu və kamala çatması yəni, humanizm olduğu halda insan haqqındakı görüşləri və onun xoşbəxtliyi üçün təklif elədiyi yollar ayrı-ayrı olmuşdur.

Humanist kimi düşünərsək insanda aşağıdakı xasiyyətləri təsbit və tərif edə bilərik:

İnsan əsil və müstəqil bir varlıqdır və müstəqil iradəyə sahibdir. Yəni dünyanı idarə edən illət və məlul (*causality*) silsiləsində özünəməxsus iradə və istiqlalı vardır və istədiyini (iradə etdiyini) illət və məlul qaydalarından asılı olmayaraq edə bilir və nisbi də olsa azadlıq və ixtiyarı vardır.

İnsanda olan azadlıq və seçmək qabiliyyəti (ixtiyar) onu digər yaradılanlardan ayıraraq ona ilahi bir xasiyyət vermişdir. Bu azadlıq və seçmək qabiliyyətindəndir ki, insanda əxlaqi dediyimiz fəzilətlər və onların başında fədakarlıq və özgəni özünə tərcih vermək fəziləti doğmuşdur.

İnsan azad və muxtar olduğu üçün də məsuldur, yoxsa başqa təbiət hadisələri illət və məlullara və heyvanlar kimi təbiəti instinklə tabe olsaydı sözləri və işlərindən və ya davranışından özü məsul olmazdı.

İnsan düşünən və müdrik bir varlıqdır. İnsan düşünmək və mühakimə sayəsində hissləri ilə kəşf edə bilmədiklərini idrak edə bilir və məluldan illətə yol açır. Hadisələrin illətlərini kəşf edir və bu yoldan yalnız öz çağında onları yox, keçmiş də tanıya bilir və hətta gələcəyə də işıq salır və onu aydınlaşdırır. İnsan öz nəfsinə də müdrikdir (*conscient*) yəni onu əhatə edən aləmi dərk elədiyi kimi özünü də tədqiq edib tanıya bilir və hətta dəyişdirə bilir.

İnsan yaradıcı varlıqdır. Bu xasiyyət onun işi ilə özünü göstərir və onu təbiətin qarşısına çıxardır. Tanrıya məxsus olan bu qabiliyyət insanda nisbi şəkildə vardır. Bu

qabiliyyəti hesabına çeşidli alətlər qayıрмаğa və sənət və incəsənət sahəsində yaradıcılığa müvəffəq olmuş və dünya mədəniyyəti və sivilizasiyalarını qurmağı bacarmışdır.

İnsan idealist bir məxluqdur yəni, mövcud olana qane deyil, onun istədiyi, arzu elədiyi kimi olmağına çalışır və insan mühitini dəyişdirmək və ideyasını həqiqətlərə (faktlara) keçirmək istəyir. Beləliklə də daima hərəkətdə olub kamala doğru yürüməkdə və inkişaf yolunu da özü seçməkdədir. İnsanda ideal onu düşünməyə, tədqiq və kəşf etməyə və maddi-mənəvi yaradıcılığa sövq edir.

İnsan əxlaqa sahib bir varlıqdır. Burada əxlaqi-mənəvi dəyərlər məsələsi qarşımıza çıxmaqdadır. Əxlaqi dəyərlər (*values*) nə deməkdir?

İnsanın hər hansı bir hadisə, proses, davranış, iş və ya durum ilə mənfəəti üçün yox, onun daha üstündə olan əlaqə və münasibətinə mənəvi-əxlaqi dəyər adı veririk.

Bu münasibət o qədər dəyərlidir ki, insan öz mənfəət və məsləhətini və bəzən öz həyatını da ona fəda edə bilər.

Mənəvi-əxlaqi dəyər və mənfəət bir-birindən ayrı və çox vaxt qarşı-qarşıya olan məsələlərdir. Bu dəyərləri maddi ölçü və miqyaslarla ölçmək mümkün deyil, onları ancaq insani, mənəvi və əxlaqi ölçülərlə dəyərləndirmək mümkündür. Başqa təbirlə desək bunlar eyni (obyektiv) yox zehnidir (subyektiv). Lakin, eyni zamanda insanlığın ən yüksək cəlvə və təzahürləri də bunlardır.

İndi baxaq görək Quran və İslamda insan necə tərif edilmiş, onun xasiyyət və xüsusiyyətləri nələrdir.

Quran Kərimin dediyinə görə Tanrı insanı çamırdan (su kənarındakı palçıq) (həməə məstnun) yaratdı və ona öz ruhundan üfürdü və ona adları (elm) öyrətdi və sonra deyir ki, öz əmanətini yerə-göyə buraxmaq istədi, onlar dözə bilmədilər, insan bu əmanəti qəbul etdi. Tanrı mələklərə əmr etdi insanın önündə baş əysinlər (səcdə):

اَنَا عَرَضْنَا الْاِمَانَةَ عَلَى الْمَسْنُوَاتِ وِ الْاَرْضِ فَ بَيْنَ اَنْ يَحْمِلَهَا الْاِنْسَانُ

Sonra deyir:

اِنِّى جَاعِلٌ فِى الْاَرْضِ خَلِيفَةً.

yəni insanı yer üzündə özümüdə xəlifə qoıduq.

Deməli İslamda insan Tanrının yer üzündəki təmsilçisi və onun əvəzedicisi, onun əmanətçisi və mələklərin səcdə elədikləri varlıqdır (məscuddur).

Yer-göy onun iradə və biliyinə tabedir və Tanrıya bənzər bir varlıqdır. Yəni, biliyi, iradəsi, yaradıcılığı və ideali vardır. Burada iradədən məqsəd azadlıq, ixtiyar və seçmək gücüdür. Bütün bu qabiliyyətlər Tanrıda mütləq şəkildə vardır, insanda nisbi və məhduddur. Yalnız onun idealist olmağı onu sonsuzluğa tərəf aparır və inkişaf etdirir (dr. Əli Şəriəti).

Haydeger və Sarter eqzistansialist filosoflar Tanrıya inanmadıqları halda insanı fitrət və mahiyyət baxımdan təbiətdə olan başqa yaradılmışlardan fərqli görmüşlər. Haydegerə görə hər kəsde iki vücut vardır. Biri maddi və məcazi və ikincisi həqiqi vücut ki, eqzistansializm fəlsəfəsi onun üzərinə qurulmuşdur. Bu vücut tarix boyu mədəniyyətlə doğmuş və hər kəsin mahiyyətini yəni, həqiqi vücut və şəxsiyyətini təşkil etməkdədir.

Sarterə görə təbiətdə bütün yaradılmışların əvvəla mahiyyətləri (nə olduğu) və ondan sonra vücutları doğar (doğular). Yalnız insanda əvvəla vücut doğar və yaranar, sonra mahiyyətini təşkil edər. Məsələn bir xarrat bir stol qayırmaq istədiyi zaman əvvəla onun şəkil, tərkibini (ağac və s.) yəni, mahiyyətini nəzərdə tutar sonra masanı ona görə qayırar. Lakin, insanda məsələ büsbütün başqa və tərsinədir. əvvəla onun vücutu yaranır, sonra mahiyyətini özü mühiti ilə bərabər yaradır. Sarterə görə də müdriklik, azadlıq və yaradıcılıq insanı başqa məxluqlardan ayıran xasiyyət və xüsusiyyətlərdir.

Ancaq etiraf etmək lazımdır ki, belə azad və müdrik insan Tanrıya inanmadığı zaman cansız və maddi təbiətdə

yalqız və qəribdir və istər-istəməz Nehilizmə (boşluğa) yanaşır. Elə buna görə çağımızın bəzi böyük alimləri o cümlədən Aleksi Karel və Maks Plank bu nəticəyə gəlmişlər ki, inamsız elm insanın bütün ehtiyaclarını qarşılaya bilməz¹. Həmçinin adlım Enşteyn dinsiz elmi çolaq (topal) və elmsiz dini kor adlandırmışdır.

Bu alimlərin fikrinə görə elm ideal insanı yetişdirə bilməmişdir. Bu gün elmin və texnologiyanın hakim olduğu cəmiyyətdə istər kapitalist, istərsə də kommunist olsun, insan xoşbəxt olmayıb məsx edilmişdir. Elm qüdrət yerinə həqiqət ardında olmalı və insanları hidayət etmək üçün işlənməlidir. İnsanın həyatı üç təməl və əsas üzərinə qurulmalıdır: realitə ya həqiqət (faktlar), xeyir və yaxşılıq, və bir də gözəllik. Faktlar elm ilə tanınar, yaxşılıq və ya mənəvi-dəyərlər əxlaqın təməlini, gözəllikdə incəsənətdə təəcəlli etməlidir.

Beləliklə, insanlıq elm qüdrəti ilə yerə-göyə hakim olub başqa planetlərin də sirlərini ələ gətirəndən sonra, özünü tanıma ümitsizliyindən qurtarıb xoşbəxtliyə çatmaq üçün yenə də mənəviyyata və məzhəbə sarı yönəlmişdir. Lakin bu alimlərin axtardığı mənəviyyat və məzhəb elmə qarşı olan xurafatla qarışmış sünnəti məzhəb yox, əksinə elmin fəvqində humanitar, dinamik və insanın həyatına mənə və yön verən və insanı inkişafa, və kamala aparan məzhəbdir.

Elmin inamla əlaqələri haqqında Ayətulla Mütəhhəri belə yazmışdır²: elm bizə güc və aydınlıq verir. İnəm isə eşq və ümid, elm ilə alət və vəsilə ələ gətirilirsə, inam ilə məqsəd seçilir. Elm hərəkətə sürət və inam ona yön və istiqamət verir. Elm faktların nə olduğunu göstərsə, inam

¹ Maks Plank kvantom fizikasını kəşf edən və qurucusudur və deyir ki, elm abidəsinin giriş qapısının üstündə belə yazılmışdır: inamı olmayan bura girə bilməz.

² Tövhidü dünya görüşünə giriş, Hacı Şeyx Mürtəza Mütəhhəri, Sədra Nəşriyyatı, Qum şəhəri Erəm küçəsi.

nə eləməyi öyrədir. Elm yaxşı təbiət və inam yaxşı insan yetişdirir.

Elm və inam kamal zirvəsinə uçmaq istəyən insanın iki qanadı kimidir. Necə ki, uçmaq üçün iki qanad lazımdırsa, insanın yüksəlməsinə və kamala çatmağına da bilik və eləcə də inam lazımdır.

Quranda əxlaq: insanın ən bariz sifəti əxlaqi olmasıdır. İnsan əxlaqi dəyər və fəzilətləri ilə başqa məxluqlardan fərqlənir. Bu yüksək dəyər hiss və fəzilətlərin təməli əxlaqdır.

Əxlaq (nə etmək) və yaxşılığı (xeyir) pislikdən (şər) ayıran elmdir. Yaxşı işləri pis işlərdən ayırmaq üçün çoxlu qaydalarımız vardır ki, onların toplusuna əxlaq və ya əxlaq qaydaları deyirik.

Əxlaq qaydalarının mənşəyi (qaynağı) haqqında alimlərin fikirləri fərqlidir. Bəziləri onu cəmiyyətdə, ürf və adətdə və ya dində, bəziləri ağılda bilirlər. İslamda Tanrını tanımaq ağılla olduğu üçün əxlaq qaydaları din və eləcə də ağıla dayanır.

Ümumiyyətlə əxlaq məsələsi iki görüş və baxımdan tədqiq edilmişdir: dini və fəlsəfi.

Dini görüşdən əxlaqi qayda və dəyərlərin təməli Tanrı və dini inama dayanır. Yaxşı (xeyir) və pislik (şər) ilahi ehkamla bir-birindən ayrılmışdır. Yaxşı iş savab və pis iş günah sayılır. Fəlsəfi və dini olmayan əxlaqın təməli insani dəyərlərə dayanır və işlərimiz vicdan məhkəməsində mühakimə olunur.

Bu baxımdan iki suala cavab vermək lazımdır:

1. İnsan üçün yaxşı yaşayış necə olmalıdır?
2. İnsanlar necə davranmalıdırlar?

Bu suallara müxtəlif filosoflar ayrı-ayrı cavablar vermişlər. Məsələn, Sokrat yaxşı ilə pisi tanımaq və yaxşı yaşamağın əsasını elmdə görmüşdür. Onun fikrincə pislik (şər) cəhalətdəndir. Çünki cahil adam yaxşını tanıya

bilməz. Ona görə elm fəzilətin qaynağı və eyni zamanda ləzzət və səadətində mənşəyidir.

Əflatun da Sokrat kimi düşünür və təlim və tərbiyəni elmin inkişafına lazım bilir. Ona görə əxlaq qaydaları, eyni (obyektiv) həqiqətlərdir. Yəni müəyyən işlər heç bir şeydən asılı olmayaraq yaxşı və ya pisdır. Misal üçün, oğurluq, adam öldürmək və bu kimi işlər. Əflatuna görə Tanrı da bu qaydalara tabedir.

Aristotel əxlaq qaydalarını nisbi və təcrübi bilir. Bir adama yaxşı olan iş başqasına pis ola bilər. Təcrübədən qabaq hər zaman yaxşı, pisi fərqləndirmək mümkün deyil. O, yaxşı yaşamaq və səadəti etidalda (orta yol) bilir.

Ləzzət tərəfdarları ləzzəti ən yaxşı iş hesab edirdilər. Arayestipos (Sokratın tələbəsi) yaxşılığı ani ləzzətdə bilir və elmi ona çatmaq üçün bir vəsilə kimi bilirdi.

Epikur da yaxşılığı ləzzətdə axtarırdı, ancaq mədə və sidik kisəsi ağrı və sancısından rahatsız olduğu üçün ləzzəti ağrının olmağında görürdü və ağrısız və zəhmətsiz ləzzəti əldə etmək üçün zahid kimi yaşamağı və nəfsinə hakim olmağı tövsiyə edirdi.

Rəvaqi məktəbi əxlaqi ağıla uymaq və təbiətlə uyğunlaşmaqdan və qatı hissiyyatdan uzaq qalmaqda bilirdi.

Praqmatik filosoflar yaxşı-pisi faydalı və ya zərərli olmaqlarından asılı bilirlər. Onlara görə ən yaxşı iş ən faydalı olandır. Ən çox ləzzət və səadəti ən az zəhmət və əməklə ələ gətirmək hünərinə əxlaq deyilir. Deməli, bir işin doğru, düzgün olub-olmamağı onun verəcəyi nəticədən asılıdır. Burada niyyətin rolu yoxdur. Halbuki İslamda nəticədən başqa işin hansı niyyətlə görüldüyü də şərtir (الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ).

Kanta görə əxlaqın təməli xeyirxahlıqdır və bir vəzifə kimi şərtsiz olmalıdır və iki qayda-qanunla ifadə edilir:

1. Elə davran ki, sənin əməlin başqaları üçün də qanun və nümunə olsun.

2. İnsanı vəsilə yox, məqsəd qərar ver və onun şəxsiyyətinə hörmət et.

Burada əxlaq vəzifə və qanun hökmünü alır. Vəzifədə aqlın hökmü olub qanuna hörmətdən baş verir. Dünyada iki növ qanun vardır: biri təbii və cəbridir, ikincisi əxlaqidir. Burada icbar yoxdur, lakin gərək vardır. Məsələn, yoxsullara yardım və ya həqiqəti məsləhətə tərcih vermək, və ya həqiqəti hər nə bahasına olsa da söyləmək kimi.

Məşhur fransız sosioloq Durkheim əxlaqın kökünü cəmiyyətdə bilir və cəmiyyətin adət və ənənələrinin dəyişməsi ilə əxlaqın da dəyişiləcəyinə inanır. Ona görə cəmiyyətin bəyəndiyi və hökm elədiyi hər şey yaxşıdır.

Eqzistensializm məktəbində insan özü üçün yaşadığından hər şeyi azad və yaxşı niyyətlə seçsə yaxşıdır.

Dini əxlaqın təməli Tanrının istəyinə dayanır. Əxlaq faydaları peyğəmbərlərin vasitəsilə insana bildirilir.

Yəhudi dinində əxlaq qaydalarının əsasını həzrət Musanın On Fərmanı təşkil edir. Tövratda səbir və mərhəmət də bunlara əlavə edilmişdir. On Fərmanda tövhid, ata-anaya hörmət tövsiyyə edilmiş və adam öldürmək, cinayət, zina, oğurluq, yalan və gicik yasaq edilmişdir.

Xristianlıqda (məsihiyyət) əxlaqın təməli sevgi, məhəbbətə dayanır. Bu sevgi öncə Tanrıya, sonra yaxınlara və hamıya və hətta düşmənlərə də şamil olur. Çünki bütün insanlar qardaşdır və hamıya yardım etmək gərəkdir. Xristianlıq əxlaqı hissiyyata dayanır, halbuki islamda əxlaq hissiyyata, eləcə də ağıla dayanmaqdadır.

İslamda əxlaq:

İslamda əxlaqı iki baxımdan: şəriət və mədəniyyətdə tədqiq etmək lazımdır.

1. İslam şəriətində əxlaqın təməli Quran və peyğəmbərin sünnət (peyğəmbərin sözləri, işləri və davranışı) və hədisə dayanır (peyğəmbərdən nəql edən). Lakin zaman və yaşayış şərtləri dəyişdikcə əxlaq işlərdə bəhs və tədqiqə

ehtiyac vardır və nəş (Quranın mətni) olmayan işlərdə onları Quran və sünnətə uyğunlaşdırmaq və bu uyğunlaşdırmaqda ağılı işlətmək lazımdır.

Quranda ümumiyyətlə inam yaxşı işlə (saleh əməl) bərabərdir və bir-birinə bağlıdır. Deməli, inam əxlaqla təkmilləşir.

Peyğəmbər (s) buyurur: Mən əxlaqi fəzilətlərin təkmil etməsi üçün Tanrı tərəfindən məhbus oldum (seçildim), بُعِثْتُ لِأَتَمَّ مَكَارِمِ الْأَخْلَاقِ

Quranda Tanrı peyğəmbərin böyük əxlaqın sahibi olmaqla tərif edir: اِنَّكَ لَعَلٰى خَلْقٍ عَظِيْمٍ. Əxlaqa aid ayələr Quranın önəmli bir qismini təşkil edirlər. Keçmişə aid rəvayətlərdə də əxlaq məfhumları və mənalari nəzərdə tutulmuşdu.

İslamda əxlaqın təməli Tanrıya inamdadır. İnsan yaxşıqla Tanrını məmnun etmiş olur. Ancaq Quranda əxlaq məsələlərində Tanrı (xalq) və xalq birləşir. Belə ki, Tanrını məmnun edən işlər xalqı da razı edir. Yaxşı iş görərkən Tanrının rızasından başqa heç bir şey düşünməyəcəksən.

İşlərdə etidalı riayət etmək tövsiyə edilmişdir. Quranda etidal haqqında bir çox ayələr vardır. Məsələn, وَلَذَالِكَ جَعَلْنَاهُمْ اُمَّةً وَسَطًا (bəqərə surəsi, 142 ayə), yəni sizi mötədil bir ümmət qərar verdik.

Peyğəmbərin dediyinə görə (خَيْرُ الْأُمُورِ أَوْسَطُهَا): işlərin yaxşısı orta olanıdır. /İslam alimləri etidalı belə təfsir edirlər: etidal halında ağıl sərbəst və hakimdir, və daha yaxşı hökm edə bilər.

İslamda əxlaqi vəzifələr 5 bölümə ayrılmışdır: 1. insanın Tanrı peyğəmbərə olan vəzifələri; 2. insanın özünə qarşı vəzifələri; 3. insanın ailəsinə qarşı vəzifələri; 4. insanın vətənə qarşı vəzifələri; 5. insanın başqalarına qarşı vəzifələri.

Tanrıya qarşı şükür etməli və onu bütün işlərdə hazır və nazir bilməli. İbadət də bir növ şükür etmək və diqqətə almaqdır.

Peyğəmbərin əxlaq barəsində dediyi belədir: özünə istədiyini mömin qardaşlarına da istə və özünə istəmədiyini onlara da istəmə. Xalqla elə davran ki, istəyirsən onlar da sənə qarşı elə davransınlar. Pisliyi daha yaxşıılıqla dəf et. Sanki o sənin sədaqətli dostunmuş (*إِدْقِعْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ*) (*قَادَا الَّذِي بَيْنَكَ وَبَيْنَهُ عِدَاوَةٌ كَأَنَّهُ وَلِيٌّ حَمِيمٌ*).

Qisas da (bir əməlin qarşılığı) və eqab da (cəza vermək) bağışlamaq və səbir daha yaxşı sayılır. Quranda bu barədə hökm belədir: pisliyin qarşılığı ona eyni pislikdir, ancaq kim bağışlasa və barışsa, onun mükafatını Tanrı verir (*جَزَاءُ* şura surəsi, 40 ayə).

İnsanın özünə qarşı vəzifələrindən özünü qorumaq və sözdə, və işdə etidalı gözləməkdir. İnsana təmizlik, bədən və ruhun sağlamlığını qorumaq və ziyanlı şeylərdən qorunmaq tövsiyə edilmişdir. Özünü öldürmək (intihar) ən böyük günahlardan sayılır.

Ailə haqqında, evlənmək və uşaqlarının tərbiyəsi və ailəyə yaxşı baxmaq şəri və əxlaqi vəzifə sayılır. Ata-anaya və böyüklərə hörmət də tövsiyə edilmişdir. Peyğəmbərin söylədiyinə görə ən uyğun mömin ailəsinə qarşı xoş əxlaq və nəzakətli olandır. İslamda şirkdən (Tanrıya orta q tanınmaq) sonra ən böyük günahlardan biri Aqq Valideyn (kimsənin öz ata-anasına qarşı çıxması) olmaqdır.

İslamda vətənsəverlik imandan sayılır. Quranda İnfal surəsinin 60-cı ayəsində vətəni müdafiə və cihad müsəlmanlara vacib sayılmışdır.

Siyasi əxlaqda ədalət və əmanət tövsiyə edilmiş və ədalət islamda ən böyük fəzilət tanınmışdır.

Müsəlmanların bir-birinə əxlaqi vəzifələri barədə Quran və peyğəmbərin dedikləri belədir: müsəlmanlar bir-birləri ilə qardaşdır, bir-birlərinə yardımçı və əlaqəli

olmalıdırlar. Hər kəs başqasına yardım edərsə, Tanrı da ona yardım edir, qeybət və töhmətdən saqın malı ayrı-ayrı millətlərdən olan müsəlmanlar bir-birlərinə lağ və təhqir etməməli və hər kəslə onun şəxsiyyət və səviyyəsinə görə davranmalı və onun anlayış qabiliyyətinə görə danışmalı (كَلِمَ، النَّاسَ عَلَى قَدْرِ عَقُولِهِمْ). Böyüklərə hörmət və kiçiklərə məhəbbət etməli, salām Tanrının əmanətidir ona görə. Salam vermək adəti müstəhəbbdir (olması yaxşıdır) və salamın cavabı vacibdir. Gənclər yaşlı və qocalara, atlılar piyadaya, piyadalar oturanlara, arxada gələnlər daha irəlində gedənlərə salām verməlidirlər. Qonşunun haqqını qorumaq lazımdır. Qonşusunun təhlükəsizliyinin pozanın imanı kamil ola bilməz.

2. İslam mədəniyyətində əxlaq: islam mədəniyyətində əxlaqi, ağıl, ehsas və ya hər iki cəhətdən izah etmək istəmişlər.

İslamda əqli məzhəbin təmsilçisi olan Mötəzilə Fırqəsi ağıl və mühakiməni dini mərifətin (tanımaq) təməli bilirlər. Onların əqidəsinə görə əməl və məsuliyyət, bilik və ixtiyardan (seçmək qüdrəti) alındığı üçün əxlaqın əsası ağıldan asılı olmalıdır. Bunlar dini mətinləri və ehkamu ağıl ilə təfsir edirdilər və münaqişə olduğu zaman dinin mətnini təvil edirdilər. Mötəzilənin əqidəsinə görə işlər (əməllər) zətən yaxşı və ya pisdır və onların yaxşı pisliyini müəyyən etmək ağılın işidir. Şəri ehkamda (əmərlər və nəhyələr) işlərin yaxşı və pisliyinə görə sadir olmuşdur.

Əşəri Fırqəsi mötəzilənin əksinə düşünür. Bunların fikrinə görə işlərin yaxşı pisliyi ancaq şəri ehkama tabedir və ağılın bu işlərə qatışmağa səlahiyyəti yoxdur.

Təsəvvüf və ürfan və əxlaq tələqqisi başqadır. Burada əxlaq həqiqətə ermək (çatmaq) yoludur. Bu yolu ağıl və mühakimə yox, şühud və mükaşifə və seyr-sülukla getmək olar. Yəni, ürək yolu ilə sufi səadət və kamalı özünü Tanrıda yox etmək, unutmaqda (فنا في الله) bilir və ona

ermək üçün cismi ləzzət və həvəsləri atıb ürəyini kin və qərəzdən təmizləmək (nəfsin təzkiyəsi) və bir təriqət mürşidini izləyib onun dediklərinə itaət etmək lazımdır.

Böyük kalam alimi, eləcə də görkəmli sufi olan və bir çox əsərlərin müəllifi kimi məşhur olan Qəzzalının əqidəsinə görə əxlaq orta yolu və etidalı seçməkdir. Etidalda şəriət ilə ağıl birləşir. Qəzzali işlərin zətən yaxşı və ya pis olduğuna inanmır. Şəriətdə əmr olan yaxşı (xeyir) və nəhy olan pisdır (şər).

Yuxarıda yazdıqlarımızı belə xülasə edə bilərik:

Quran və İslamda insanın kamala çatması və yüksək mədəniyyət qura bilməsi üçün bilik və inam əsasdır. İslam ləzzət və rifaha qarşı deyildir, lakin islamın yetişdirmək istədiyi insan yalnız ləzzət və rifaha qovuşmuş insan yox, kamala doğru yönələn tanrısal (Tanrıya bənzəyən) insandır. Bunu təmin etmək üçün də bilik və inama ehtiyac vardır.

MÖVLANA CƏLALƏDDİN RUMİNİN DÜNYAGÖRÜŞÜ

Mövlana Cəlaləddin Rumi 13-cü əsrin ən böyük Arif sufi və mütəfəkkir şairidir. O, Qurani-Kərim və Peyğəmbərimizin hədislərinə dərindən bağlı olan sufilərdəndir. Mövlana 1207-ci ildə Bəlxdə anadan olmuş və 1273-cü ildə Konyada vəfat etmişdir. Atasını Bəhaəddin Vələd (Sultanül-üləma) Cəlaləddin 7 yaşındaykən, bəzi səbəblərə görə ailəsilə birlikdə Bəlxə tərk edərək Məkkəyə gedib, sonra Anadoluya gəlmiş və yeddi il Karaman şəhərində qaldıqdan sonra, 1228-ci ildə Səlcuq şahı Əlaəddin Key-Qubadın dəvətilə Konyaya getmiş və orada yerləşərək mədrəsədə müdərrişliklə məşğul olmuşdur.

Bəhaəddin 1232-ci ildə vəfat etdikdən sonra oğlu Cəlaləddin 25 yaşındaykən atasının yerini tutdu. Bundan sonra, atasının şagirdi Seyid Burhanəddin Mövlananın dini və sufizm təlimilə məşğul oldu. 1240-cı ildə Seyid Burhanəddinin vəfatından sonra Cəlaləddin atasının mədrəsəsində müdərrişlik və vəz etməyə başladı.

Mövlananın ictimai həyatını izah edərkən “Arif” və “Sufi” barədə qısaca izahat vermək məqsədəuyğun olardı.

Arif – yunanların mistik (mystic) və bizim arif dediyimiz sufi-dərvişdir. Ancaq Sufi və Arifin bir fərqi vardır. Sufi müsəlman arifidir.

Sufi sözünün iki mənası vardır: ərəbcə səfa və saf, ürəyi pak deməkdir. Suf “yun” deməkdir. Nöldekenin təbirilə, yundan paltar geydikləri üçün onlara sufi demişlər. “Xristianların rahibləri kimi”.

Sufiliyin fəlsəfəsi ilahi həqiqətlərin dərkilə bağlıdır. Buna görə sufilərə əhli-həqq də deyirlər. Sufilik və ya təsəvvüf VIII əsrdə yaranıb və ilk sufilər abid və zahidlər olmuşlar. Bu yaşam tərzinin seçiminin səbəbi,

bir tərəfdən günah qorxusu, digər tərəfdən əməvilərin zülmü və ifrat dərəcədə dünyaya bağlılığı olmuşdur.

Təsəvvüf məktəbinin təməli İlahi eşqdır. İnsan Tanrıya eşq ilə qovuşur. Eşq fərdin, şəxsiyyətin Məşuq – “Tanrı” qarşısında fənaya uğrayıb, özünü fəda etməsi və bəqaya qovuşmasından ibarətdir. Təsəvvüfün son mərhələsi “fəna fillah”, yəni Tanrıda mənən əriyərək əbədiyyətə qovuşmaqdır. Bu baxımdan “fəna” müəyyən mənada buddistlərin “Nirvana”sına bənzər, amma Nirvanada əbədiyyətə qovuşmaq yoxdur.

Arif bu dərəcəyə varmaq üçün Təriqət, Mərifət və Həqiqət səfərinə çıxmalıdır. Sufi bir təriqətə girər, bir şeyx və ya pirin irşadı ilə seyr-u-süluk edər, sonra mərifət mərhələsi başlar. Sufi mərifəti ilham, işraq və mükəşifə – intuitiv (“intuition”), irfani yolla ələ gətirər və Tanrını cəzbə-xəlisə (extace) ilə tanıyar və ona qovuşar. Bunun üçün Rumi təsəvvüfünü təriqətində səma bir vasitədir.

Səma eşitmək deməkdir. Xəlsə yalnız zikr və fikirləşməklə yox, səma: musiqi-avaz və ya oxumaq və rəqslə olur, ələ gəlir. Mövlananın sələflərindən fərqi səmadadır. Bu mərhələnin sonunda “fəna fillah” – Tanrıya qovuşmaq və “bəqa”, əbədiləşmə hasil olur. Sufi fəna olmaqla bəqaya çatır. “Tanrı ilə mənən birləşir” (1-ci səfər). Ondan sonra eşq və məhəbbətlə xalqa və bütün varlıqlara qayıdır və yaxşılıq və səfa ilə onlara yanaşır (2-ci səfər). Bu, Peyğəmbərimizin meracını xatırladır. Deməli, səma bir meracdır və ya meracın simvoludur.

Sufilər müxtəlif təriqətlərə bölünürlər, amma hamısının birləşdiyi bir ideya, məfkurə vəhdəti-vücuddur. Vəhdəti-vücuda ideyasına görə, aləmdə ancaq bir varlıq var – Mütləq varlıq, o da Tanrıdır. Bütün kainat Onun təzahürüdür. Bu fikir Quranda “inna lillah və inna

iləyhi raciun” ayəsindən doğmuşdur: “həqiqətən bir Tanrıdanıq və Ona da qayıdacağıq”.

Mövlana Şəms Təbrizini görmədən əvvəl molla-şeyx və müderris idi. Şəmslə 1244-cü ildə görüşdükdən sonra ona mürid və aşiq oldu və hər şeyi dəyişdi. Şəms bir dərviş idi, onun vəzləri “Məqalati-Şəms”də yazıya alınmışdır. Orada fəlsəfə, kəlam, hədis və təfsir, eləcə də müxtəlif məzhəblər və onlara münasibət tarixi hadisələr və ən sonda Tanrı eşqi və cazibəsindən söhbət gedir.

Mövlananın əsərləri, “Məsnəvi”, “Divani-Kəbir”, “Divani-Şəms” və “Fihi ma fih”dir. “Fihi ma fih” nəsr-lə yazılmışdır. Digərləri şeirlədir. Bu əsərləri, özəlliklə “Məsnəvi” və “Divani-Şəms”, onu dünya şöhrətli bir mütəfəkkir və sufi şair kimi tanıtmış və ədəbiləşdirmiş-dir. Bu əsərlərində vəhdəti vücud, fanilik və eşq tərən-nüm olunmuşdur.

Mövlana dərindən dindardır və düşüncələri Qurana və hədislərə əsaslanırdı.

“Məsnəvi”də irfana dayanaraq Allaha qayıdış və ölməzlik aləminin sirrlərini açıqlayır və insanda “İlahi Mən”inə və “İlahi təbiət”inə inam hissi aşılayır və İlahi mənşəyinə işarə edir: “İnna lillah və inna iləyhi raciun”. Tanrının Öz zatına olan eşqi aləmin və insanın yaradıl-masına səbəb olmuşdur. Tanrı Öz camalını görmək və göstərmək üçün kainatı yaratmışdır.

Hədisi-qüdsi:

Kuntu kənzən məxfiyyən, fəhbəbtu ən orəfə və xələqtul-xəlqə likəy urəfə.

Tərcümə:

Mən gizli bir xəzinə (gənc) idim, istədim tanınam, xalqı yaratdım.

“Gövhəri budəm nəhan əndər sədəf uftade qəri-dərya bihədəf,

Movci əz eşq aməd əz cayəm bekənd gah insu, gah ansuyəm fekənd”...

Tərcümə:

Bir gövhər idim sədəf içində gizli, dənizin dibində hədəfsiz qalmışdım,

Bir eşq dalğası gəldi, yerimdən təkan verdi gah o tərəfə, gah bu tərəfə apardı...

Deməli, aləmin yaradılışı sevgi və eşq üzərində olmuşdur.

Mövlana sufi fəlsəfəsində xüsusi sistem yaratmamış. Lakin o, təsəvvüf fəlsəfəsini dərinləşdirmişdir. Bu məsələ "Məsnəvi"də öz əksini tapmışdır. Mövlananın əsərlərində, özəlliklə "Məsnəvi"də irfani və fəlsəfi fikirlər çoxdur. Digər tərəfdən, Mövlana aşiq olduğu üçün təsəvvüf fəlsəfəsini qəbul və inkişaf etdirməklə bərabər, onun praktiki yollarını da təmsil etmiş, bu yolun müxtəlif məqam və hallarını yaşamışdır. Ona görə Mövlana irsində bəzi bir-birinə zidd və müxtəlif məzmunlu mülahizələr də mövcuddur. Məsələn, bir yerdə mütəfəkkir ağıl və fikri tənqid edərək deyir:

Azemudəm əqlə dur əndiş ra, bəd əz in divanə sazəm xiş ra.

Tərcümə:

Uzaqqörən əqli sınađım, bundan sonra dəli olmaq istəyirəm.

Digər tərəfdən yazılarının birində Qurani-Kərim və Hədisə dayanaraq əql, ruh və qəlbin qarşılıqlı əlaqəsini belə təsvir edir: Tanrı qızıl tac olan ağıl yaratdı və onu Adəm oğlunun başına qoydu, ağıl ən ulu aləmin çırağıdır, fəqət ruh ağla təsir edir və onun təsiri altında ağıl tədbir görür, ruhu da qəlblə bağlayır.

Başqa yerdə belə deyir:

Ey bəradər to həmə əndişeyi,
Mabəği to ostuxan-o rişeyi.

Tərcümə:

Ay qardaş, sən ancaq fikirsən,
Qalanı sümük və köksən (kötük).

Mövlana, bir filosof kimi, kainat və insanın yaradılışından, onun haradan gəlib, hara getdiyindən danışır, cəbr və ixtiyar, vəhdəti-vücud, əksliklər – təzadlar aləmi (dialektika) və özəlliklə təsəvvüf (sufi) fəlsəfəsindən söhbət açır və onu dərinləşdirir.

O, cəbr və ixtiyar məsələsində insanı iradə sahibi bilir və bu səbəbdən də əməllərinə görə məsuliyyət daşdığını qeyd edib, deyir:

İnke gui in konəm, ya an konəm,
İxtiyarəst, ixtiyarəst, ixtiyar.

Tərcümə:

Deyirsən bunu eləyim, ya onu eləyim,
Bu ixtiyardır, ixtiyardır, ixtiyar.

Mövlana iradəni ağla bağlayır və deyir: insan məsləhət və mənfəətini nəzərdə tutaraq seçir, bu da ancaq onun ağıl sayəsində ola bilər.

Peyğəmbərimiz aqlın dünyada hər şeydən daha qiymətli olduğunu bildirmiş və Qurani-Kərim də hər yerdə ağla müraciət etməyi yada salır:

Əfala təqilun?

Tərcümə:

Heç aqlınızı işlətdinizmi?

Fikirləşmək barədə Peyğəmbər belə buyurmuşdur:

Təfəkkuru saətən xeyrun min ibadəti səğəleyn.

Tərcümə:

Bir saat fikirləşmək iki aləm ibadətdən daha yaxşıdır.

Mövlana panteizm və ya vəhdəti-vücud fəlsəfəsinə inanır və aləmdə yalnız bir varlığın – Mütləq Varlığın olduğunu qəbul edir. Mütləq Varlıq da – Tanrıdır, kainat isə Onun təzahürüdür. O, insanı Tanrının məzhəri, təzahürü bilirdi.

Zənnimizcə, Mövlana fəlsəfi irsinin bünövrəsini təşkil edən bir neçə əsas məqama diqqəti cəlb etmək böyük mütəfəkkirin dünyagörüşünün dərkı baxımından vacibdir.

Mövlananın inkişaf, dialektika və təkamül haqqında nəzəri mülahizələri

Mövlanaya görə, hər şey əksliklərin ziddinin vasitəsi ilə tanınır. Işıq qaranlıqla, xeyir şər ilə. Gerçəklik rənglər aləmidir və bu rənglər aləminin təzahürü onların zidləri ilə şərtlənmişdir, ağ ilə qara kimi. Tanrının əksi olmadığı üçün, görünməz, O, o qədər sənə yaxındır ki, sən onu görə bilmirsən.

Bu fikri mən belə açıqlamağı münasib bilirəm:

Tanrı, Özü görünmədiyi halda, varlığı əsərindən aşkar olur, amma mahiyyəti xalqa aydın ola bilməz, çünki Xalığın mahiyyəti məxluq üçün tanınmazdır: masa ilə dülgər kimi. Biz masanı görəndə onun xalığının (düzəldəninin), yəni dülgərin olmasına inanırıq, amma masa özü xalığı olan dülgərin nə olduğunu, mahiyyətini başa düşməz.

Təkamül və inkişaf Mövlanada dialektiklə izah edilir: camad (əşya) inkişaf edir, nəbat (bitki) olur və öz camadlığını itirir. Bu barədə Mövlana belə deyir:

Əz camadi mordam-o nami şödəm,
Vəznəma mordəm ze heyvan sər zədəm,
Mordəm əz heyvani-yo adəm şodəm,
Pəs çe quyəm mən ze mordən kəm şodəm.
Bare digər həm bemirəm əz bəşər,
Ta bərarəm əz mələk bal-o-pər.
Bare digər əz mələk pərran şəvəm,
Ançe əndər vəhm nayəd an şəvəm.

Tərcümə:

Camad idim, öldüm, bitki oldum,
Bitkilikdən öldüm, heyvan oldum.
Heyvanlıqdan öldüm, adam oldum,
Necə deyim, ölməkdən kəm oldum,
Bir daha adam ikən öləcəyəm,
Və mələk kimi qol-qanad açacağam.
Sonra mələklikdən uçacağam,
Və xəyala da sığınmayan olacağam
(yəni, Tanrıya qovuşacağam).

Mövlana fəlsəfi nəzəriyyəsində ölümə münasibət

Bu münasibət bir daha böyük mütəfəkkirin təsəvvüf fəlsəfəsinə bağlılığını göstərir. Mövlana ölümə əbədiyyətə keçid kimi baxır və bu barədə “Şəms Divanı”nda belə deyir:

Beruze mərg çə tabute mən, rəvan başəd,
Gəman məbər ke mərə dərdi in cəhan başəd.
Cənazeəm çə bebini məqu fəraq-fəraq,
Mərə vosal-o molaqat anzəman başəd.
Mərə be-qur separi məqu veda, veda,
Ke qur pərdəyə cəmiyyətə cənan başəd.
Foru şodən çə bedidi borun şodən benegər.
Qorub şəms-o-qəmə rə çəra ziyan başəd.
Kodam dane foru rəft dər zəmin ke nərost,
Çəra be-danəye insanət in gəman başəd?!

Tərcümə:

Ölüm günü mənim tabutumu görəndə
Güman etmə mən bu dünya qayğısıyla gedirəm.
Cənazəmi görəndə, ayrılıqdan danışma,
Mənə vüsəl və görüş o zaman olacaq,
Məni qəbrə qoyanda vidadan danışma.
Qəbir behişt əhlinin pərdəsidir,

Gömülməyimi gördün, çıxmağa da bax.
Qürub Günəş və aya nədən zərər versin,
Hangi dana toxum yerə girəndən sonra cücərmədi.
Nədən insan toxumu barədə belə düşünmürsən?!

Mütəfəkkirin kainat və südur nəzəriyyəsi

Mövlana kainat haqqında bu gün də qəbul olunan “Cövhəri hərəkət (“hərəkəti-cövhəri”) və dəyişmə nəzəriyyəsi”ni irəli sürür. Ona görə kainat hər an Mütləq Varlıqdan süduretmədə (zühur) və bir anın içində yenə Mütləq Varlığa qovuşmaqdadır, yəni hər an yenidən var olmaqdadır. Bu eynilə İranın Şirazlı filosofu Molla Sədranın “hərəkəti-cövhəri” nəzəriyyəsidir. Hər mövcud (varlıq) bir cövhər və bir neçə ərəzdən (xasiyyət və sifət) əmələ gəlir. Məsələn, bir almada almalığı cövhər və rəngi, dadı, şəkil və bərkliyi onun ərazi, sifətləridir.

Klassik fəlsəfi nəzəriyyəyə görə, alma yetişəndə onun rəngi, dadı, bərkliyi, yəni ərəzləri dəyişər, amma onun almalığı, yəni cövhəri dəyişməz. Cövhəri hərəkət nəzəriyyəsinə görə, almanın almalığı hər an dəyişdiyi üçün ərazi (rəngi, dadı) dəyişər. Bu barədə yunan filosofu Heraklit 2400 il bundan öncə hər şey davamlı dəyişməkdədir və “sabit olan ancaq dəyişmək və təgyirdir” demişdir və aləmi bir çaya bənzətmişdir. Yenə XX əsrin məşhur ingilis filosofu Bertrand Rassel aləmi belə izah etmişdir:

Aləm vəqəələr və ya hadisələrdən ibarətdir (“case”) və hər şey hər an dəyişməkdədir. Bu hadisələr beş hissimizlə dərk olunursa onlara maddi deyirik. Bunların bir hissəsi o qədər incədir ki, hissələrimizlə dərk olunmur, onlara ruhi deyirik. Biz bu nəzəriyyəni atomlarda görürük. Mövlananın və Molla Sədranın fikirləri Bertrand Rasselin teist, dini formalı nəzəriyyəsilə üst-üstə düşür.

Mövlananın əsil və nəşəbi, soyu haqqında fikirlər müxtəlifdir. Mənim araşdırmalarım onun Bəlxdən bir türk ailəsinə mənsub olduğunu göstərir, amma onun şeir dili, kultür-mədəniyyət və irfan dili farscadır. Onun türkcə və muləmmə şeirləri də vardır. Mövlana, İslam maarifilə yetişmiş, böyümüş və bu maariflə yoğrulmuşdur. Lakin o, dünya mədəniyyətinə özünəməxsusluğu ilə seçilən bir mütəfəkkir kimi daxil olub. Onun xitabı bütün bəşəriyyətə olduğundan bəşər tarixində yeri əbədidir. Biz hələ də Mövlana irsinin mənasını yox, əsərlərinin surətini, yəni dilini, qəlibini nəzərdə tutaraq “mənim-sənin” qovğasını aparırıq. Halbuki böyük mütəfəkkir deyirdi: dünyada müxtəlif dillər vardır, amma hamısının mənası birdir.

Mövlananın 21-ci nəvəsi Esin xanım Çələbinin dediyi kimi, Mövlananın fəlsəfəsini və bizə anladıqlarını bir həyat görüşü və bir yaşam şəkli olaraq mənimsəməklə öncə özümüzlə barışıb, hüzur (sakitlik-aramlıq) taparaq, sonra da bu barışı və hüzuru ətrafımıza və bütün dünyaya yaya bilərik. Sözlərimi Mövlananın məqbərə və xanəgahında divardan asılmış lövhədə həkk olunmuş bir dübeyt ilə bitirmək istəyirəm:

Baza, baza, hər ançe həsti baza,
Gər, gəbr-o mosəlman-o botpərəsti, baza.
İn dərgəhe ma dərgəhe nomidi nist,
Səd bar əgər tovbe şəkesti, baza

Tərcümə:

Gəl, gəl, nə olursan gəl,
Əgər zərdüşti, müsəlman və ya bütperəstsən gəl.
Bizim dərgahımız ümitsizlik dərgahı deyil,
Yüz kərə tövbəni sındırmış olsan da gəl!

“XƏMSƏ”DƏ TÜRKCƏ SÖZLƏR

Gəncəli həkim Nizami Azərbaycan, İran və həm də bütün dünyanın ən böyük şairlərindəndir. O, Firdovsidən sonra ən böyük dastan və məsnəvi yazandır, lakin yazdığı dastanlara verdiyi lirik rəng və işlətdiyi üslubla onu da keçmişdir.

Nizami təsəvvüfə meyilli ruhu, romantik üslubu birləşdirib, sehirli sənətilə ölməz, əbədi əsərlər yaratmışdır. Onun əsərləri yalnız fars dili və ədəbiyyatı sahəsində yox, bəlkə bütün İslam dünyasında yayılmış, xüsusilə türk şairləri Nizamini izləyərək ona nəzirələr və şərhlər yazmışlar. Bu böyük türk şairlərindən, misal olaraq, Əlişir Nəvai (Cığatay), Məhəmməd Füzuli (Azəri), Əhmədi və Xəyalini (Anadolu) göstərə bilərik.

Nizaminin əsərləri Avropa dillərinə (ingiliscə, almanca, italyanca, fransızca, ispanca və rusca) tərcümə edilərək onlara şərhlər yazılmışdır. Şairin ana yurdu olan Şimali Azərbaycan və Türkiyədə onun şeirləri şeir və nəsr dililə türkcəyə tərcümə edilib nəşr olunmuşdur. Nizami haqqında çoxlu tədqiqat aparılmış və əsərləri barədə bir çox kitab, monoqrafiya və məqalələr yazılmışdır. Biz ixtisara riayət etmək üçün ancaq iki-üç müəllifin yazdıqlarından bəzi parçaları nəql edəcəyik.

Vəhid Dəstgirdi bu barədə deyir ki, mən Nizaminin əsərlərini yüz dəfədən artıq oxudum və hər dəfəsində Xosrovun, Leylinin ölüm tablolarını oxuyarkən ağladım (Vəhid Nizamini Sədidən yüksək görüb demişdir ki, Nizami əxlaq və paklıqda bütün dünya şairləri arasında təkdir. Onun əsərlərində bir tək çirkin söz yoxdur. Təmiz eşqin tərifi Firdovsidən də üstündür).

Məhəmmədəli Tərbiyə “Danəşməndani-Azərbaycan” kitabında Nizamini İranın ən yaxşı şairi və Azərbaycanın ən fəsih yazanı (əfsəhül füsəha) adlandırmışdır.

Məşhur sovet şərqşünası Bertels 1941-ci ildə yazdığı monoqrafiyada “Xosrov və Şirin” mənzuməsini kamillik cəhətindən dünya ədəbiyyatında taysız saymışdır. Onun yazdığına görə bu mənzumədə ilk dəfə Orta Şərq ədəbiyyatında insan şəxsiyyəti bütövlükdə özünü göstərmişdir. Dastandakı personaj və şəxsiyyətlər türk, fars, tacik, gürcü, özbək və digər xalq ədəbiyyatlarına girmiş və onların təsiri Şərqdə, Qərbdə Homerin təsirindən artıq olmuşdur.

Nizami xalqını və vətənini sevən humanist bir insan kimi bütün insanlığın səadətini düşünmüş və bu idealın həyata keçməsi üçün sosial ədalətin icrasını lazım bilmişdir. O, sosial ədalətin də islami əxlaq təməlləri üzərində sosial yardımlaşma və həmkarlıqla bərpa olunacağına inanmışdır.

Nizami öz idealını həyata keçirmək üçün Makedoniyalı İskəndəri müsəlman bir qəhrəman qılığında xəyali bir sultan, hətta peyğəmbər səviyyəsinə qaldırmışdır.

Nizami bütün varlığı ilə tanrıya inanan və hər şeyi onda görüb, ondan bilən panteist meylli bir həkimdir. O, eqoizmi tanrıya pərəstişə və müsəlmanlığa qarşı görür və insanı cəmiyyətin bir üzvü kimi bilir və onun dəyərini cəmiyyətə faydalı olduğu ilə qiymətləndirir. O, fəna-fiallah və fəna-filmillə (xalq və ümmət)dir. Özü bu barədə belə demişdir:

Həst bər hər kəsi ze millət-e xiş,

Kofr-e nemet ze kofr-e mellət-e xiş.

(hər kəsin nəyi varsa, millətindəndir, Neməti danmaq milləti danmaqdadır).

Və ya:

Bebayəd xiştən ra şəmkərdən,

Bekar-e digərdan del cəmkərdən.

(Özünü şam etməlisən,

Özğələrin işinə qayğı göstərməlisən).

Nəbini aftarə asiman ra,
Əz an xəndəd ke zəndənd cəhanra.
(Göydəki günəşi görmürsənmi,
Ona görə gülür ki, güldürür cahanı).

Sonra belə deyir:

Sək bər an adəmi şərəf darəd
Ke, çu xərdə bər ələf darəd.
(Eşşək kimi gözü yoncada olan adamdan
İt şərəflidir).
Kuş ta xəlq ra bəkar ayi,
Ta be xedmət cəhan beyarayi.
(Çalış xalqa faydalı ol,
Xidmət etməklə dünyanı bəzə).

Nizami öz zamanına görə yüksək təhsil almış və yaşarkən həkim adıyla məşhur olmuşdur. Onun əsərləri əsrinin ensiklopediyası sayılır. Təsəvvüfə meyilli olduğu halda nəşəli və həyatda xoşbin bir şairdir. O, kainatın təməlini eşqdə görür və belə deyir:

Cəhan eşq əst o digər zərğsazi
Həmə bazist ella eşqbazi.
(Dünya yalnız eşqdir, qalanı riyadır,
Sevgidən başqa hamısı oyundur).

Nizaminin fikrinə görə, təbiət və bütün aləmdə eşq hakimdir.

Gər əndişə konu əz rahe binəş.
Be eşq əst istade afərinəş
(Yaradılış bəsirətlə düşünsən, -
Eşq üzərində durmuşdur).

Və ya:

Eşqi ke, nə eşq cavidanist,
Baziçe şəhvət-e cəvanist.
(Əbədi olmayan eşq
Gənclik həvəsinin oyuncağıdır).

Nizami bu qədər təmiz və əbədi eşqə inandığına baxmayaraq, ağla da çox önəm verir və onu tanrının ilk yaratdığı cövhər sayır.

“İqbalnamə”də yunan filosoflarının ilk yaradılış və ağıl barədə düşüncələrini bəyan etdikdən sonra belə deyir:

Nizami, bər in dər məconban kelid
Ke, nəqş-e əzəl bəstera kəs nədid.
Bozorg afərinəndeye hər çe həst,
Zə hərç afəridəst bala vo pəst.
Nəxostin xerəd ra pədidar kərd.
Zenur-e xodəş, dide bidar kərd.
Bər an nəqş kəz kəlk qodrət neqaşt,
Ze çeşm-xerəd hiç pənhan nədaşt.
Məgər nəqş-e əvvəl kə ağaz bəst
Kəz an pərdə çeşm-e xerəd baz bəst.
Çu şod bəste nəqş-e nəxostin tərəz.
Əsaye (dəstmal) ze çeşm-e xerəd kərd baz.
(Nizami, bu qapının qifilına dəymə,
Çünki əzəldən çəkilən nəqşi kimsə görmədi.
Bütün aləmi yaradan böyük tanrı
Yaratdığı aşağı, yuxarı, nə varsa.
İlk olaraq ağıl yaratdı,
Öz nuru ilə gözü parlatdı.
Qüdrət qələmi ilə çəkdiyi naxışda
Ağıldan bir şeyi gizli tutmadı.
Yalnız çəkəndə ilk naxışı,
Ağlın gözüne pərdə çəkdi;
İlk naxış səhmanlandıqdan sonra
Ağlın gözündən pərdəni çəkdi).

Nizami abi-heyvanı (dirilik suyunu) belə tərif edir:

Ab-e heyvan ne ab-e heyvan əst,
Can ba əql-o əql ba can əst.
Əql ba can ətiyeye əhəd əst,
Can ba əql zendə-ye əbəd əst.

(Abi-heyvan dirilik suyu deyil,
Bəlkə canlı əql və ya əqilli candır.
Əql ilə can tanrı vergisidir,
Can ilə əql həmişə diridir).

Nizami xalq ədəbiyyatına təsir etdiyi kimi, özü də əsərlərində öz doğma xalqının folklorundan – ağız ədəbiyyatından faydalanmış və bunun sayəsində əsərlərini ədəbiləşdirmişdir. Həqiqi bir müsəlman olan Nizaminin ana yurdu Azərbaycana, xüsusilə Gəncəyə və öz xalqına sevgi və bağlılığı onun öz yurdunun gözəl təbiəti və mühitindən ilham alıb xalqının folkloru ilə bərabər, dilindən türkcə sözlər işlətməyə və atalar sözlərinin farsca tərcümələrindən faydalanmağa səbəb olmuşdur. Bu məqaləmizdə təəssübsüz bir tədqiqatçı kimi onun “Xəmsə”-sini bu baxımdan tədqiq etməyə çalışacağıq.

Bu mövzuda ilk dəfə Azərbaycanın talesiz rəhbəri Məmməd Əmin Rəsulzadə dərin axtarışların nəticəsi olaraq. “Nizami Azərbaycanın şairi” adlı ölməz əsərini 1952-ci ildə Ankarada çap etdirmişdir. Ondan sonra Həmid Araslı, Rüstəm Əliyev və Vəqif Aslanov bu barədə elmi məqalələr yazmışlar. Ancaq İranda indiyə kimi bu xüsusta heç bir əsər yazılmamış və ya çap etdirilməmişdir.

İran ədəbiyyatında türk sözü gözəl mənasında çox işlənmişdir. Məsələn, Hafizin qəzəlində:

Əgər an tork-e Şirazi bed dost arəd delə ma ra,
Be xale hendüyeş bexşəm Səmərqənd-o Buxarara
(O, şirazlı türk bizim qəlbimizi ala bilsə

Səmərqənd və Buxaranı onun hindu qara xalına bağışlaram).

Burada Şirazlı türkdən məqsəd Şirazlı gözəldir. Bəziləri qaşqay türklərinin nəzərdə tutulduğunu da söyləmişlər, həmçinin Xaqani öz məmədühu Şirvanşaha belə yazmışdır:

Xosrova, Xaqani əzra soxan hindü-ye tost,

Hendü-yi ra tork əzra dadi əhsənət ey malek.

(Ey Xosrov, sözləri bakirə (deyilməmiş) olan Xaqani sənın qulundur.

Quluna gözəl bakirə (qız) bağışladın, sənə eşq olsun).

Bununla belə farsca yazan şairlərin heç biri türk sözləri, məfhumlarını Nizami qədər sevgi və sitayişlə işlətməmiş və atalar sözlərindən onun qədər geniş faydalanmamışdır. Nizami türk sözünü bəzən həqiqi mənada, lakin çox yerdə məcazi mənalarda, məsələn: paklıq, gözəllik, yüksəklik, adil, bilici, qorxmaz, cəngavər və qüvvət simvolu, qəhrəman mənasında işlətmişdir: tork-e delsetan (ürəkəçan dilbər), tork-e tənnaz (nazlı dilbər), tork-e nazənin əndam (gözəl əndamlı dilbər)...

Şair gözəl gözdən danışanda çeşm-ə torki (türk gözü) sözünü işlədir və onu ceyran gözü ilə bərabər tutur. Bir dilbərin şirin gülüşündən danışanda xənde-ye torki (türk gülüşü) deyir. Türk gülüşü o qədər şirindir ki, şəkər onu qısqanır: Xəstə del əz xəndeye torkan şəkər (şəkər, türklərin gülüşündən ürəyi xəstədir).

“Yeddi gözəl” dastanında nağıl söyləyən gözəlləri türk adlandırır. Gözəl Rum şahzadəsi onun gözündə Rum soyundan bir türkdür: Torki əz nəslə Rumiyan nəsəbəş (rumların nəsəbindən bir türk).

Bir kürd qızının gözəl gözlərindən danışanda ona “tork çeşm” (türk gözlü) deyir:

Kord ra bud doxtəri bəcəmal, Lobəti tork çeşm-o hendü xal.

(Kürdün qızı gözəllikdə

Türk gözlü və qara xallı bir löbət idi).

Leylinin ətrafındakı gözəllərə ərəbistanlı türkləri xitab edir və ərəbəndam (kök olmayan) türkləri mədh edir:

Torkan-e ərəb neşineşan nam.

Xoş başəd-o torktazi əndam.

(Adları Ərəbistan türkləri

Ərəbəndam türklər xoşagəlim olur).

Bütün gözəlləri – istər çinli, istər hindli olsunlar –
türkə bənzədir:

Bedan tork-e çini çenan del sepord
Ke henduye qəm rəxtəş əz xane bord.
(O, çinli türkə elə vuruldu ki,
Qara qəm-qüssə evindən qaçdı).

Padşahın hərəminə və gözəllərin sarayına Türküstan
deyir. “Xosrov və Şirin” dastanında Şirinin saraya gön-
dərilməyini Şapurun dilindən belə tərifləyir:

Vəz an çon henduvan rəften bəraheş,
Ferestadən be torkestan şahes.

(Hindular (qulam və kənzilər) getdilər və onu
şahın Türküstanına (hərəminə) göndərdilər).

“Yeddi gözəl” dastanında qarasaray hekayətində
incə bədənli türk mələkəsinin adı Türknazdır:

Qoft, mən tork-e nazənin əndam,
Əz peder Torknaz darəm nam.
(Dedi: mən nazənin bədənli türkəm.
Atam mənə Türknaz adı vermişdir).

Nizami möcüz dolu üslubunda türk və türklüyü
qüdrət və qəhrəmanlıq simvolu kimi işləmişdir.
Məsələn, Xosrovla Bəhramgurun savaşında Xosrovun
qoşunu Rum və Bəhramın ordusu iranlıdır, lakin
Nizami bu savaşı təsvir edərkən türklərdən danışır və
deyir ki, bu türklərin müharibəsində türk zurnasının
səsindən türklərin səsləri tutulmuşdu:

Foru bəste dər an qovğaye torkan,
Ze banke naye torki nay-e torkan.

“İsgəndərnamə”nin ikinci qisminə öz ideal qəhrə-
manı İsgəndərin ağıl, tədbir və müdrikliyindən danışan-
da onu Rum bөрklü türk adlandırır və belə deyir:

Be tədbir-e kar agehan dəm qoşad,
Ze karagehan kar-e aləm qoşad.
Və gərnə yeki torke rumi kolah,

Be hendo be çin key zedi bargah.
(İş bilənlərin sözünə qulaq asardı,
İş bilənlə işlərini görərdi.
Yoxsa bir rum börklü türk

Necə Hind və Çində bargah qura bilərdi).

Bu cəngavər ordunun içindən savaş meydanına atılıb
hücum etməyini təsvir edərkən türklər (türk kimi)
sözünü işlədir:

Ze gəlb-e səpəh piş-e an tondmar
Foru rəft couşən dəri torkvar.
(Ordunun içindən o iti ilanın qarşısına,
Dəmir zirehli türk kimi yüyürdü).

Dara və İskəndər orduları qarşılaşdığı zaman yenə
türklərin yürüş və coşub-daşmasından söhbət gədir:

Çenan aməd əz paye torki xoruş
Ke əz nayi torkan bər avərd cuş.
(Türklərin ayaq səslərindən elə səs qopdu ki,
Sanki türklərin zurnası (əsgər şeypuru) coşdu).

Dara İskəndərə xitab eləyəndə onu türk əsgərləri ilə
qorxudur.

Məgər tir-e yəğmaye torkan-e mən,
Nəxordi ke, tondibu yəğmaye mən.
(Mənim türklərimin yağma oxları,
Sənə dəymədimi ki, məni yağma etməkdə
tünd oldun).

İskəndər də hind xaqanı ilə qarşılaşanda belə deyir:

Qolaman-a torkəm çu girənd şəst
Ze tiri rəsəd ləşkəri ra şəkəst.
(Türk qulamlarım (əsgərlərim) ox atanda,
Bir oxla bir ləşgəri məğlub edərlər).

Mübaligə olmasa deyəcəyik ki, Nizamidə türk və
türklük bütün maddi və mənəvi yüksəkliyinin simvoLu-
dur. O, Günəşdir və Çin dənizindən doğub dağları işıq-
landırmışdır:

Dəgər ruz k, in tork-e soltan şokuh,
Ze dərya-ya Çin kühe bər zəd bekuh.
(Digər gün sultan həşmətli türk
Çin dənizindən dağa hücum etdi).

“Sultane Kəbə” qəsidəsində yenə (torketaziəndam) ərəbəndamli türkdən danışır:

Torkist tazi əndam vəz bəhr-e delsetani, bər arez-e sepidəş xal-e siyəh ze ənbər.

Yarab boved ke, gərdəd çeşm dele Nezami,
Əz didən-e cəmaleş piş əz əcəl monəvvər.
Ta dər hərīm-e Kəbə ba (rəbb Kəbə) quyəd,
İn şokrha ke darəd əz şah-e ədlqostər.
(Ərəb əndamli türkdür, ağ üzündə
Ürəkləri almaq üçün ənbərdən qara xal var.
Yarəb ola bilər ki, Nizami qəlbinin gözü,
Ölməkdən qabaq onu görməklə işıqlansın;
Və Kəbənin hərəmində Kəbə sahibinə,
Ədalətli şahdan şükrünü desin).

Nizaminin nəzərində ideal hökumət ədalətə söykənir və müsəlman-türk dövləti bunun bir nümunəsidir. Bu düşüncəyə dayanaraq didaktik bir əsər olan “Sirlər xəzinəsi”ndə padşahın təbəə və xalqına qarşı vəzifələrini bəyan edərkən “Qarı və Sultan Səncər” hekayəsini nəql edir. Bu dastanda qarı Səncərin ətəyini tutur və ona şəhnədən (polis) şikayət edir və öz haqqını və şəhnənin cəzalandırılmasını istəyir. Nümunə üçün hekayənin birinci və son iki beytini dərc edirik:

Pir-e zəni ra sətəmi dər gereft,
Dast zad-o daman-e Səncər gereft.
Dovlət-e torkan çu boləndi gereft,
Məmləkət əz dad pəsəndi gereft.
Çonke to bidadgəri pərvəri,
Tork neyi hendu-ye qarətgəri.
(Bir qarı zülmə uğradı,
Əl atdı Səncərin ətəyin tutdu.

Türklərin çün yüksəldi dövlətləri,
Ədalətdən süsləndi həp elləri,
Madam ki, sən zülmə amil olursan
Bir türk deyil çapğınçı bir hindusan).

Son iki beytdən açıqca məlum olur ki, Nizami türk sözünü məcazi mənada (adil) yerində işlədir.

Nizaminin əsərlərində türk sözündən iki dəfə də həqarətlə bəhs edilmişdir: bir dəfə “Leyli və Məcnun” dastanının müqəddiməsində Axsitanın (Şirvanşah) ona göndərdiyi məktubda şah tərəfindən belə yazılmışdır:

Dər zivər-e parsi-o tazi,
İn taze ərus ra tərəzi;
Torki səfəte vəfa-ye ma nist.
Torkane səfət seza-ya ma iist
An kəz nəşəb-e bolənd zayəd,
U ra soxən-e bolənd bayəd.
(Fars və ərəb dillərində
Bu yeni gəlini bəzəməlisən.
Türklük bizim vəfamızın sifəti deyil
Türk sifəti bizə görə deyil;
Əsil və nəşəbi yüksək olana,
Yüksək söz yaraşar).

Şirvanşahın bu sözünə Nizami “Leyli və Məcnun” dastanının sonunda dolayı yolla belə cavab vermişdir:

Zin naseh-e nosret-e elahi,
Beşnou du-se hərf sobhgahi;
Bidar-e şəhi bə kar dani,
Bidar-e tork şovər təvani.
Dad-o dəheşət geran nəyarəd,
Gər biş koni ziyan nədarəd.
(Tanrının yardımilə bu nəsihət verəndən,
Bu səhər çağında iki-üç söz eşit.
İş bilməklə ayıq şahsan,
Daha oyaq ol, əgər bacarırsan.
Ədalət və bəxşiş ağır deyil sənə,

Daha artığı ziyan verməz sənə).

Bəzi müəlliflər “bidar tərək şov” və “bidar-e tork şov” oxuyub belə tərcümə etmişlər:

(İş bilməklə ayıq şahsan,

Ayıq türk ol əgər bacarsan).

Başqa yerdə Çin-türk xaqanı Nizaminin sevimli qəhrəmanı İskəndərlə müharibə üçün Fərqanə, Qırğız, Çaç (Təşkənd) və Kaşqər türklərini orduya çağırır və savaşa hazırlaşır, lakin məğlub olmamış sülh təklif edərək barışır. Buna rəğmən ordunun hazırlanma xəbəri İskəndərə çatır. İskəndər səhvən Çin-türk xaqanını iki-üzlülük və riyakarlıqda təhmətləndirir. Xaqan ona belə cavab verir: barış təklifi zəiflikdən yox, barışsevərlikdən verilmişdir.

Nizami Çin türklərindən savayı, Qıpçaq, Xarəzm türklərindən də məhəbbətlə bəhs edir. O, türkdən danışanda oğuz türklərini (Güney və Quzey Azərbaycan, Anadolu) nəzərdə tutur, çünki başqa türklərdən bəhs eləyəndə el adını da sifət kimi işlədir və qıpçaq türkləri, Çin türkləri, xarəzm (qırğız) türkləri, xələc türkləri və s. təbirlərini işlədir (Rüstəm Əliyev).

“İskəndərnamə”də qıpçaq qadınlarının namusunu tərifləyir. Hindistan padşahının yazdığı məktubun cavabında deyir ki, sən hind gözəllərindən danışırısan, amma Xarəzmdə onlardan gözəli vardır:

Gərəm həst bər xubruyan şetab,

Be Xarezm rouşəntər əst aftab.

(Gözəllərə meylin olsa da

Xarəzmdə günəş daha parlaqdır).

Nizaminin “Xəmsə”sində dastanlardakı qadın qəhrəmanların çoxu (Şirin, Nüşabə, Türknaz) və Nizami-nin sevgili həyat yoldaşı Afaq (Appyar) Azərbaycan türkləridir. Başqa qəhrəman qadınların gözəlliyi, paklığı və vəfalılığı barədə danışanda yenə onları türk gözəli adlandırır. Amma hər şeydən çox türk qızlarının pak-

lıq, məhəbbət, sədaqət, mübariz ruhları və ailəyə bağlılıqları onu məftun etmişdir. Şair bu sifət və fəzilətlərin hamısını sevgili həyat yoldaşı Afaqda görmüş və onu qadınlar arasında fəzilət, namus və gözəlliyin simvolu kimi təqdim etmişdir. Şirinin Xosrovun cənazəsi üzərinə atılaraq özünü öldürməyini tərif edərkən onu Afaqqa bənzədir və belə deyir:

Səbok ru çun bot-e qebçaq-e mən büd,
Qoman oftad xod k, Afaq-e meni bud.
(O mənim qıpçaq gözəlیم kimi tez köçən idi,
Sanki mənim Afaqım idi).

“Xosrov və Şirin” dastanında Nizaminin vətəni olan Ərranın (Aranın) məlikəsi Məhinbanu qardaşı qızı və vəliəhdi Şirinə Xosrovun qarşısında mətanətli və ehtiyatlı olmağını tövsiyə edərək ona belə deyir:

Gər u mahəst ma həm aftabım,
Gər u Keyxosrov əst Əfrasiyabım.
Əgər o aydırsa, biz də günəşik.
(Əgər o Keyxosrovdursa, biz də Əfrasiyabıq).

Bu dastanda Şirinin dilindən Xosrova belə deyilir:

Mən an tork-e siyəh çeşməm bər in bam
Ke hendu-ye sefidət şod mərə nam.
Be gəmze gərçe tork-e delsetanəm,
Be buse delnəvazi niz danəm.
(Mən o qara göz türkəm bu evdə
Ki, sən ağ kənin mənim adım oldu.
Qəmzə ilə ürək çalan türk olsam da,
Öpüşməklə ürək oxşamağı da bilərəm).

Nizami Ərran məlikəsi Nüşabəni rusların əsarətindən qurtarmaq üçün İskəndəri Qafqaza gətirir. İskəndər türk ordusu ilə, ruslarla savaşı və onları məğlub edir. Bu dastanda Nizami İskəndərin dilindən belə deyir:

Ze kuhe xezər ta be dərya-ye çin,
Həmə tork bər tork binəm zəmin.

(Xəzər dağından (Qafqaz dağı) Çin dənizinə qədər yer üzünü bütöv türk görürəm).

Nizami təbiət və sənətdə də türk sözünü işlədir:

Tork səmən xeymə be səhra zəde.

(Gözəl yasəmən çöldə çadır qurmuşdur).

Nizami əski türk mifoloji adlarını: Ayxan, Qaraxan (Oğuzxan dastanından), Ayxan xuban, Toğan şah Morğan və s. ədəbiyyata daxil etmişdir.

Təmənna-ye şəhan xatun-e Turan,

Del-aşube cəhan banu-ye İran,

(Şahların arzusu Turan xatunu,

Dünyanın vurulduğu İran banusu).

Burada Xatun məlikə mənasında işlənmişdir.

Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvana yazdığı mədhiyyədə onun qələm sahiblərinə (yazıçı və şair) bağışladığı hədiyyələri tərif edərkən türk sözünü sahib yerinə işlətmişdir:

Be torkan-e qələm bi hökme tarac,

Yeki miməş kəmə r bəxşəd yeki tac.

(Qələm türklərinə tarac hökmü olmamış,

Birinə kəmə r bağışlar, birinə də tac).

Zəmanədən və xalqdan şikayətlənərək belə

deyir:

Əql danəd ke, mən çe miquyəm,

Zin eşarət ke, rəft çe micuyəm.

Nist zin bəd delan şəkəst mərə

Ke əz an kəs ke, nist həst mərə.

Torkiəm ra dər in həbəş nəxərənd,

Lacorəm douğbaye xoş nəxorənd.

(Əql bilir ki, mən nələr söylərəm,

İşarətimlə həp nələr istərəm.

Heç qırammaz məni soyu pozuqlar,

Arxamda çün yoxluq kimi varlıq var.

Türkcəmi bu həbəşlikdə alan yox,

Dovğayı bir yemək kimi sayan yox).

(Tərcümə: M.Ə.Rəsulzadəninindir).

Burada həbəşdən məqsəd xalqın cəhalət və təəssübüdür (fanatizm). Türkü sözü də yüksək həkimanə fikirlər və ya türk dili mənasında olmalıdır. Doğba və ya dovğa türk şorbasıdır ki, yoğurtla qayrılan və indi də Azərbaycanın bir çox yerində yeyilən yeməklərdən biridir.

Çin-türk xaqanı tərəfindən İskəndərə verilən ov quşunu tərif edərkən onu Toğrul (Səlcuq sultanı) kimi kamil Sultan adlandırır:

Toğan şah-e morğan-o toğrol benam,
Besoltani əndər çu Toğrol təmam.
(Toğan quşların şahı və adı toğrul,
Sultanlıqda Toğrul kimi təmam kamaldır).

Toğan (qızıl quş) və toğrul (toğrol) əski türkcədə şahinə söylənirdi. Bu sözlərin müxtəlif mənalarda işlədilməyi Nizaminin ana dilinə dərinədən bələdliyini sübut edir.

İndi “Xəmsə”də işlənən türkcə sözlərdən nümunə olaraq bir neçəsini göstərək:

Alaçıq:

Be səra-ye zərbə hemmət be gərazə-yiçe lafəm,
Çe konalbe pa-ye pılan alaçuqe torkmanı.
(Himmət zərbi sarayında qəlp pula nə deyim,
Türkmən alaçığı fillərin ayağı altında dayanarmı)

Amac:

(atılan bir ox məsafə, məqsəd):
Setade qeysər-o xaqan-o fəğfur,
Yek amac əz bəsat-e pişgəhdur.
(Qeysər, xaqan və fəğfur (çin xaqanı)
Ordu qabaqcıllarından bir amac uzaqda

durublar).

Əkdəş: Qarışıq:

Gərami əkdəş əst in nəqş-e dəmsaz,
Pəder hendu-o madər tork tənnaz.
(Bu zövqlü naxış əziz əkdəşdir,

Atası hindu, anası nazlı türkdür).

Bayraq:

Pərvin ze hərir zərd-o əzrəq,
Bər səncəq zər keşide beyrəq,
(Pərvin ulduzu sarı və göy ipəkdən
Qızıl sancağa bayraq çəkmiş).

Sancaq (bayraq):

Hezar-oçehel səncəq-e pəhləvan,
Rəvan dər peye rayəte xosrovan.
(Min qırx pəhləvan sancağı,
Padşahlar bayrağının ardında yollanıb).

Nizami bəzən sancağı bayrağın dirəyi və bayrağı
da onun parçası mənasında işlədir.

Tutuq (çətir, örtü, sayəban):

Ta kərəməş dər totoq nur bud,
Xar ze Gol nə, ze şəkər dur bud.
(Kərəmi işığın tutuğunda ikən (örtülü

olduqca)

Tikan güldən yox, şəkərdən uzaqdı).

Çavuş:

Ze dəl dadən çavoşane dəlir,
Delavər şod-e gur bər cəng-e şir...
(Qorxmaz cavuşları təşviq etməklə,
Yabanı eşşəyi şirlə savaşımaqda cəngavər

olmuş).

Çalış (Həmlə):

Bəfərmud şəh ta deliran-e rum,
Nəmayənd çalış dər an mərz-o bum.
(Şah Rum cəngavərlərinə dedi,
O ölkələrdə hücumə keçsinlər).

Tutmac (bir növ türk yeməyi):

Ari anra ke, dər şəkəm dohol əst,
Bərg-e tutmac beh ze bərg-e gol əst.
(Qarnı təbil kimi ac olana,
Tutmac yarpağı gül yarpağından yaxşıdır).

Çirkin:

Be siyahi bəsər cəhan binəd,
Çerkini bər siyah nəneşinəd.
(Göz qarası ilə dünyanı görür,
Qara rəng çirk götürmür).

Dağ (Dağ, damğa, möhür):

Ançenan qurxan bekuho berağ,
Qur ku dağ did rəst ze dağ.
(Gurxan (Bəhramgur) dağa və səhraya çıxanda,
Yaban eşşəyi dağı gördü və dağdan (damğa)

qurtardı).

Eylaq (yaylaq, dağlıq):

Borun şod əz eylaqiyan sərkeşi,
Səvari şetabəndə çun atəşi.
(Yaylaq və ya dağlıqdan bir
atlı sərkeş, od kimi çıxdı).

Gərdək (kürəkən, gəlin çadırı):

Dər in gərdək neşəste xosrov-e Çin
Ve an digər fetadə şur-e şirin.
(Bu gərdəkdə Çin xosrovu oturmuş,
O birində Şirini şuri düşmüş).

Sav (təklif, vergi):

Çenan gəşt mostəğni əz səv-o bağ
Ke bərdaşt əz keşvər-e xod xərac.
(Sav ilə bağdan elə müstəğni oldu ki,
Ölkəsindən vergini qaldırdı).

Qırmızı:

Şəb çu arayeş-e degərgun saxt,
Koheli (sürmə) ənduxt, qərmezi əndaxt.
(Gecə başqa bir rəng aldı,
Qırmızılığı buraxıb qaraldı).

Klavuz (yol göstərən, rəhbər):

Dər an puyə təcil misaxtənd,
Rəhi bi qalavuzmi taxtənd.
(O yola tələsirdilər,

Qalavuzsuz gedirdilər).

Uşaq:

Cənibətkeş (öncü) uşaqane sərayı,
Rəvane səd-səd əz hər su codayı.
(Saray uşaqları (qulamaları) cəlvədar olub,
Hər tərəfdən yüz-yüz gedirdilər).

Arıq (çapar at, arığ):

Şetabəndə ra əsb-e səhra xoram,
Yirəq dədə, zan beh ke başəd cəmam.
(Tələsən Adama çapar at lazımdır,
Kökədən çox arıq və çapar yaxşıdır).

İzək (öncü):

Borum şod izəkdar-e doşmən şenas,
Yətaqi kəmar bəst bər ca-ye pas.
(Düşmən tanıyan izəkçi (öncü) eşiyə çıxdı,
Qaravulçu da qaravulxanaya getdi).

Yıqlıq (ox, oxluq):

Hənuzəş pər-e yəğləq dər oğub əst,
Hənuzəs bərg-e nilufət dər ab əst.
(Hələ də yıqlıq (ox) lələyi qartal dadır,
Hələ də nilufər yarpağı sudadır).

Qarınca (qarışqa):

Alani səvari qərəncə Benam, honərha nəmudə
be şəmşir-o cam.

Qərəncə çu did an çenan dəstə zur,
Səpər bər ketəb duxt çun pər-e mur.
(Alanlı atlı qarınca adlı,
Hünərlər göstərmiş qılinc və camla
Qarınca elə el gücü görəndə,
Qalxanını qarışqa qanadı kimi kürəyinə

çəkdi).

Ozan (aşiq):

Nəvəsaz xənya gəran-e şegərf,
Be qanun-e ozan bər avərdə hərf
(Heyranedici çalğıcı avazxanlar,

Ozan sayacağı oxuyurdular).

Xanə-xanan (Şahənşah və ya günəş):

Xanə-xanan rəvane gəşt ze çin,

Ta şəvəd xanegir şah-e zəmin.

(Xanlarxanı (günəş) çindən yola düşdü,

Yer üzünü almaq üçün).

Muncuq:

Ze movce xun ke, bər mizəd bə əyuq

Por əzxun gəştə tasəkhə-ye mencuq.

(Qan dalgası əyuq ulduzuna qalxırdı,

Muncuq tasları (kasa) qanla dolmuşdu).

Şillə (tapanca):

Dər çeşm rəsidedgi ke həstəm,

Şod çun tu rəsideyi ze dəstəm.

Şod çeşm zədə bəhar-e bağəm,

Zəd bad təpaçe bər çərəğam.

(Gözə gəldiyim üçündür ki,

Nəyim varsa əlimdən getdi.

Bahar bağıma göz dəydi,

Yel mənim çıraqıma şillə vurdu).

“Çeşm rəsidedgi” “gözə gəlmə”yin tərcü-

məsidir.

Tamğa və tamğaçıyan:

Kəməndi çu əbruye təmğaçıyan,

Bexəm çun kəman quşə-ye çaçıyan.

(Damğaçıların qaşı kimi bir yay,

Taşkənd yayı kimi gerilən).

Bunlardan başqa çabuk, çətir, sürmə, yağma, yağ (düşmə) və bu gün də fars dilində işlənən bir çox sözlərə rast gəlinir. Nizami sözlərində türkcə şəkilçilərdən də faydalanmışdır.

Taş şəkilçisi (daş) – xacətaş, xeyltaş; lağ və ya lax şəkilçisi – sənglax, divlax (daşlıq, divlik); ci və ya çi şəkilçisi – miyançı və s.

Bəsi rand bər şur-e ve sənglax,

Gəhi mnzələş təngo gahi fərax.
(Duzluqda və daşlıqda çox qovurdu,
Mənzili gah dar, gah geniş olurdu).
(Tərcümə: H.Araslınındır).

An biyaban ke gerd-e in tərəf əst,
Divlaxi məhul-o bi ələf əst.
(Buranın ətrafındakı çöl
Qorxulu və ələfsiz bir devlikdir).
Borun əz miyançi-vo əz tercomə,
Bedanest yek-yek zəban-e həmə.
(Miyançi və tərcüməsiz
Hamının bir-bir dilini bilirdi).

Nizami bəzən də fars sözünü fars dilindəki şəkildə yox, türkcənin tərcüməsi kimi işlədir. Məsələn Hörmüz (Ənuşirəvan) zamanındakı ədalətdən danışib öz zəmə-nəsindən şikayət eləyəndə belə deyir:

Dad dər in dövr bər əndaxte əst,
Dər pər-e simorq vətən saxte əst.
Şərm dər in tarəm əzrəq nəmand,
Ab dər in xak moəlləq nəmand.
Xiz Nezami, ze hədd əfzungəri,
Bər del-e xunab şode xungəri.
(Bu dövrdə də ədalət qalmayıb, -
Simurq qanadında vətən salıb.
Bu göy günbəddə həya qalmayıb,
Nizami, dur hədsiz ağla,
Qan olan könülə qan ağla).

Farscada, “gəri” yox, “gerye kon” deyirlər. “Gəri” – ağla sözünün tərcüməsidir. Nizaminin əsərlərində türk sözləri, məfhumlarından başqa türk deyimləri və atalar sözləri də çox sayda işlənmişdir. Burada nümunə üçün bir neçəsini veririk:

Morğ zəbani (quş dili):

Dam nəyi danəfəşani məkon.
Ba çu məni morğ zəbani məkon.

(Tor deyilsən, dən səpmə,
Mənə quş dili oxuma).
Be əfsun əz del-e xod rəst nətəvan,
Ke dozdexane Ra dər bəst nətəvan.
(Əfsunla könül əlindən qurtarmaq olmaz,
Ev oğrusuna qapı bağlamaq olmaz).

Atalar sözü: Ev oğrusunu tutmaq olmaz.

Biya ta kəc neşinəm rast quyəm,
Çe xariha kəz u naməd beruyəm.
(Məryəmin dilindən Xosrova)
(Gəl əyri oturaq, düz danışaq,
Ondan mənə nə həqarətlər olmadı).
Nəğəştəm z'atəşət gərm ey del-əfruz,
Bədudət kur migərdəm şəbo ruz.
(Şirinin dilindən)
(İsinmədim istisinə,
Kor oldum tüstüsünə).

Xosrovlə oğlu Şiruyənin münasibətindən danışanda belə deyir:

Əz in naxoş nəyayəd xəslət-e xoş
Ke xakestər bovəd fərzənd-e atəş.
(Bu xoşagəlməzdən xoş xasiyyət əmələ gəlməz,
Odun balası kul olar).

Atalar sözü: Oddan kül törər.

Gorbe bovəd kəz sərehəm pusti,
Bəççe-ye xod Ra xorəd əz dusti.
(Pişik bir dərili olduğundan,
Öz balasını istədiyindən yeyir).

Atalar sözü: Pişik balasını istədiyindən yeyir.

Nə hər tiği bovəd ba zəxm, həm poşt,
Nə yeksan ruyəd əzdəsti dəh əngoşt.
(Hər qılınc yara vura bilməz,
On barmaq əldə bərabər bitməz).

Atalar sözü: Beş barmağın beşi də bir olmaz.

Nəbini morğ çun bivəqt xanəd,

Becayə pər feşani sər feşanəd.
(Görmürsənmi xoruz vaxtsız banlayanda,
Qanad vurmaq yerinə başını kəsdirir).

Atalar sözü: Vaxtsız banlayan xoruzun başını kəsərlər.

Başqa yerdə deyir:

Gol arəd bid, liykən bər nəgired.
(Söyüd gül açar, amma bar verməz).

Atalar sözü: Söyüd ağacı bar verməz.

Gər oftadi sər-e yek suzən əz miğ,
Nəbudi ca-ye suzən coz sər-e tiğ.
(buluddan bir iynə başı düşsəydi,
Qılinc başlarından yerə düşməzdi).

Atalar sözü: İynə atsan yerə düşməz.

Hər kəsi dər bəhane tizhuş əst,
Kəs nəquyəd ke, douğ-e mən torş əst,
(Hər kəs bəhanə axtarmaqda huşludur,
Heç kəs öz ayranını turş deməz).
Məğze bi ostoxan nədide kəsi,
Əngəbini koçast bi məğəsi.
(Sümüksüz ilik olmaz,
Çibinsiz bal). (çibin: bal arısı mənasında).
Çu əzdəst-e to nayəd hic kari,
Bə dəste digəran migir mari.
(Əgər sənin əlindən heç bir iş gəlmirsə,
İlanı başqalarının əlilə tut).

Atalar sözü: İlanı Seyid Əhməd əlilə tutur. İlanı özgə əlilə tutur.

Yeki zan məğəs k'ənqobingər bovəd.
Beh əz səd məğəs k'ənqobinxur bovəd.
(Bir bal verən arı,
Yüz bal verməyən arıdan yaxşıdır).
Be xane kəsan bər məxor nan-e xiş,
Bexor nane xod bər sər-e xane xiş.
(Özgələrinin süfrəsində öz çörəyini yemə,

Öz çörəyini öz süfrəndə ye).

Atalar sözü: öz çörəyini özgə süfrəsində yemə.

To madər morde ra şivən məyamuz.

(Nənəsi ölənə oxşamaq öyrətmə).

(Şirinin dilindən)

Nəxəndəd zəmin ta nəgeryəd həva.

(Göy ağlamasa, yer gülməz).

Məkon ba sər bozorgan sərbozorgi.

(Böyükklər ilə baş-başa qoyma).

(“Xosrov və Şirin”).

Bu atalar sözü Kaşğarlı Mahmudun 920 il qabaq yazdığı “Divani loğat-e tork”da Xaqani türkcəsində vardır: Alplar birlə uruşma, bəylər birlə turuşma. Bugünkü türkcəmizcə: Alplar (qəhrəmanlar) ilə vuruşma, böyükklərlə dürüşma.

Ke mərk-e xər-bovəd sək-ra ərusi.

(At ölüb, itin bayramıdır).

(Fərhadın ölümündə).

Mələk-ül Moluk qəsidəsində belə yazır:

Pəs əz inhəme monağəb xəcaləm xəcel

peşiman.

Ke sena-ye xiş qoftən bovəd əz tohi miyani.

(Bu qədər manağəbdən sonra xəcalətəm,

peşimanam,

Çünki özünü öyənün beyni boş olar).

Kəlaği təke kəbk dər guş kərd

Təke xıştənra fəramuş kərd.

(Bir qarğa kəklik yertişini yamsıladı,

Öz yerişini də unutdu)

Atalar sözü: Qarğa istədi kəklik yerışı yerisin, öz yerişini də unutdu (itirdi).

Məgər nəşnidi əz fərraş in rah

Ke hər ku çah kənd oftaddər çah.

(Məgər bu yolun fərraşından eşitmədin ki,

Hər kəs quyu qazsa, özü düşər).

Atalar sözü: Özgəsinə quyu qazan, özü düşər.

Nizaminin əsərlərində türk sözləri, ifadələri, atalar sözləri çoxdur. Biz nümunə üçün burada bir qismini göstərdik. Fikrimizcə, bunlar böyük şairimizin ana dilinə və folkloruna olan bağlılığını və dərinədən bələdliyini göstərməyə kafidir.

Çabok, çap və çapmaq sözündən törəmişdir. At qoşdurmaq, at çapmaq. Sözdüzəldici uk, ik şəkilçilərlə birlikdə sifət, ismi sifət kimi işlənir və p hərfi səslə qarşısında b hərfinə çevrilir.

Çador və çətr türk dilində çadır və çətir söylənir və çatı, çatmaq ilə çat kökündən törəmişdir, çat – bir şeyin üstünə qoymaq (yük çatmaq, qovuşmaq – məktub çatmaq) deməkdir. Çatı, qonbəd (çadır) şəklində tavandır. Dir, tir şəkilçiləri eyləyən (fail), iş görən deməkdir. Eyni zamanda çatı bir ip, tənab mənasındadır.

Aş sözü də əski türkcədə yemək deməkdir və Altay türklərində də işlənir.

FÜZULİNİN ƏDƏBİ ŞƏXSİYYƏTİ

Molla Məhəmməd Füzuli dünya əbədiyyatında böyük şöhrət qazanmış şairlərimizdəndir. Onun adı Rudəki, Firdovsi, Nizami, Hafiz, Nəvai və Qərb şairlərindən Dante, Şekspir və Puşkin ustadlarla bir sırada gəlir. Daha əvvəlki yazılarımızda da işarə etdiyimiz kimi, o, üç dildə (türkcə, farsca, ərəbcə) ölməz sənət əsərləri yaratmış, lakin ən gözəl əsərlərini ana dili olan azəri türkcəsi ilə yazmışdır. O, öz sağlığında bütün Yaxın Şərq və Orta Asiyada tanınmış və bu ölkələrin xalqları tərəfindən sevilmiş və təqdir edilmişdir. Onun əsərləri və şəxsiyyəti haqqında bu ölkələrdə yüzlərlə təzkirələr, məcmuələr və cümlələr yazılmışdır. Türkiyədə Füzulinin çağdaşı və həmsəhrisi olan Əhdi Bağdadidən başlayaraq, əksər təzkirətüş-şüəra yazanlar onun sənətinin ecazkar qüdrətindən və əsərlərinin elmi-fəlsəfi dərinliyindən heyranlıqla bəhs etmişlər. Əhdi onu elm və fəzilət sahibi, həndəsə, heyət, hikmət, tibb, təfsir və hədis biliyinə sahib, zarafatçı və şirinsöhbət bir şair kimi tərif edir.

Avropada Füzuli əsərlərini 19-cu əsrdən oxuyub tədqiq etməyə başlamışlar. Alman şərqşünaslarından Hamer Yorqştal, Hartman, məşhur ingilis türkoloqu Gibb və rus alimlərindən Lazarev, Smirnov, Krımski və Kazım bəy onun əsərlərini tədqiq edib, onlardan bəhs etmişlər.

Məşhur ingilis şərqşünası Gibb Füzulini şeir aləmində, Şərqdə parlayan günəşə bənzətmişdir. Füzuli doğrudan da əsrlər boyu Şərq sənət dünyasında günəş kimi parlamış və türk şeirinin inkişaf yolunu işıqlandırmışdır. O, öz əsərləri ilə azəri ədəbi dilini zənginləşdirmiş və onu ən yüksək zirvəsinə qaldırmışdır.

Məşhur alman şərqşünası Martin Hartman “Türküstanda kitab sənəti” adlı əsərində Füzulinin Kazan və Orta Asiyanın hər tərəfində oxunduğunu qeyd etmişdir.

Avropa şərqşünaları Füzulini bir çox cəhətlərdən bütün türk ədəbiyyatının yeganəsi saymışlar. “Osmanlı şeirinin tarixi”ni altı cildlik böyük və əzəmətli bir əsərdə izah və təhlil edən Gibb, Füzulinin türk və Şərq ədəbiyyatındakı müstəsna mövqeyindən neçə dəfə sitayişlə bəhs edir və belə deyir: “Şərqin Şərq olandan bəri yetişdirdiyi şairlər içərisində, ən səmimisi, ən həssası Füzulidir”. Sonra Füzulinin “Leyli və Məcnun” poeması haqqında, “bu yeni “Leyli və Məcnun” indiyə qədər yazılan məsnəvilərin ən yüksəyi və ən gözəlidir” – deyir və belə əlavə edir:

“Bütün türk ədəbiyyatında Füzulidən daha yüksək bir ad tapmaq mümkün deyildir. O, türk şairlərinin sultanıdır”.

Edmon Fazio “Türk ədəbiyyatında eşq” adlı məqaləsində belə yazır: “Füzuli Asiya ədəbi məktəbinin ən böyük lirik şairlərindəndir. Ondan sonra keçən dörd əsr ərzində bütün türk şairləri onu tərənnüm etdilər, ancaq yenə də o, hamısının fəvqündə məsləkin yeganəsi qaldı”.

Füzuli hər şeydən əvvəl eşq və izzirab şairidir. O, alim bir şair olduğu halda eşq barəsində belə deyir:

*“Elm kəsbi ilə rütbəyi-rəf’ət,
Arizuyi-məhal imiş ancaq,*

*Eşq imiş hər nə var aləmdə,
Elm bir qilü qall imiş ancaq”.*

*“Məndə Məcnundan füzun aşiqlik istedadı var,
Aşiqi-sadiq mənəm, Məcnunun ancaq adı var”.*

Füzuli qəzəl divanını da ‘eşq’ ilə başlayır və belə deyir:

*"Qəd ənərəl-eşqu lil'üşşaq minhacəl-huda,¹
Saliki-rahi-həqiqət eşqə eylər iqtida".*

Füzulinin eşqi, qəm və izzirab ilə qoşadır. Füzuliyə görə, həqiqi şeir eşq duyğularını tərənnüm edən şeirdir. Belə bir şeirin ən uyğun şəkli qəzəldir. O, türkcə divanının müqəddiməsində, ondan türkcə qəzəl istəyən bir türk gözəlinin dilindən belə deyir:

*"Qəzəldir səfəbəzşi-əhli-nəzər,
Qəzəldir güli-bustani-hünər.*

*Qəzəli-qəzəl seydi asan deyil,
Qəzəl münkiri əhli-irfan deyil.*

*Qəzəl də ki, məşhuri-dövrən ola,
Oxumaq da, yazmaq da asan ola".*

O, şairi səs verən bir saza oxşadır. Şair bir saz olanda, onun məhsulu bir nəvə və bir xoş səda olacaqdır.

Füzulinin şeirlərində diqqəti cəlb edən mövzular eşq, izzirab, qəm, rindlik, vəfa və dini-fəlsəfi fikirlərdir. Füzuli dünyada ürək şairi olaraq tanınmışdır. O, qəzəllərini düşünərək yox, hiss edərək yazmışdır. Şeirlərindəki səmimiyyət və təbiilik də buradan qaynaqlanır.

Füzuli böyük lirika şairi olmaqla yanaşı, öz əsrinin elmlərinə vəqif olan görkəmli bir alimdir və buna görə də öz zamanında 'molla' ləqəbi ilə məşhur olmuşdur.

Füzuli İslam aləminin maarifini dərinlən öyrənmiş və islami üç dildə şeir və nəsr yazmışdır. O, türkcə divanının müqəddiməsində deyir ki: *"Elmsiz şeir qalibi-biruh və ya əsası yox divar kimi olur və əsassız divar qayətdə bietibar olur"*.

Füzuli fikir və sənət sahəsində Əttar, Mövlana, Cami, Nəsimi və Həbibidən ilham almışdır. Məsnəvilə-

¹ () – Tərcüməsi: "Eşq, aşiqlər üçün hidayət yolunu işıqlandırmışdır".

rində Nizami, Cami, Hatifi, qəzəl və qəsidələrində isə Səlman Savəci, Cami və xüsusilə, Nəvainin təsirini görürük. Ancaq böyük şair müxtəlif ilham mənbələrindən aldığı müxtəlif ünsürləri öz şəxsiyyəti ilə birləşdirib tamamilə xüsusi və şəxsi sənət əsərləri yaratmışdır.

Füzuli Bağdad mühitində yetişib-yasadığı üçün öz mühitinə də xüsusiyyətini mənimsəmiş və əsərlərində də əks etdirmişdir.

Bağdad Füzulidən qabaq əsrlər boyu hökumət və maarif mərkəzi və mədəniyyət beşiyi, eyni zamanda, böyük keşməkeşlərin və faciələrin mərkəzi olmuşdur. İslam dünyasının ən böyük faciəsi sayılan Kərbəla faciəsi Füzulinin ana yurdu olan Kərbəla şəhərində baş vermişdir. Füzulinin zamanında belə, Bağdad qanlı İran–Osmanlı müharibələri və qarşıdurmalarının mərkəzi olmuş və dəfələrlə səfəvilər və osmanlılar tərəfindən işğal və idarə edilmişdir. Bu savaşların əsnasında baş verən qətl, qarət, təhlükəli vəziyyət, məcburi köçkünlük və didərginlikdən xalq pərişan olmuş və hər şeyini itirmişdir. Tez-tez dəyişən üsul-idarələr və heç dəyişməyən ədalətsizlik, zorakılıq, maddi ehtiyac və yoxsulluq xalqın əhvali-ruhiyyəsində dərin təsir buraxmış və maddi həyatla bərabər, insanı fəzilətlərin və əxlaqın da çökməsinə səbəb olmuşdur.

Belə bir şərait və mühitdə yaşayan həssas və mütəfəkkir şairimizin əsərlərində qəm və kədər motivlərinin hakim olması təsadüfi deyildir. O da digər böyük şairlər kimi, dövrünün və mühitinə şairi olmuş və yüksək dəha və bədii sözlərlə özünün və cəmiyyətinin dərdlərini, kədər və iztirablarını tərənnüm etmişdir. O, öz duyğu, həyəcan və ümidlərini, mühitin və xalqın səfəlt və bədbəxtliklərini ən gözəl və səmimi bir şəkildə ifadə etmişdir. Yuxarıda işarə etdiyimiz faktları nəzərə alsaq Füzulidəki hüzn və kədər səcyyəvi olduğu qədər, mü-

hitdən də asılı olduğunu qəbul etmək lazım gəlir. O, “Hədiqətüs-süəda”da dünya üçün belə deyir:

*“Aləmin qəm birlə torpağın müxəmmər qıldılar,
Anda dərdü möhnətə mənzil müqəddər qıldılar.*

*Muqədi-nirani-ənduh eyləyib tərkibini,
Səfheyi-canında nəqşi-qəm müsəvvər qıldılar”.*

Əsərlərinə baxılırsa, Füzuli bütün ömrünü eşq, iztirab və qəmlə yaşamış və bütün varlığı onlarla yoğrulmuşu bənzəyir.

Füzulinin həyat fəlsəfəsini belə xülasə edə bilərik: həyatın əsas mövzu və möhtəvası sevgidir. Sevginin nəsibi möhnət və iztirabdır. Həqiqi aşiq vüsəl üçün canından keçməlidir. Füzuli eşq aləmində və cəmiyyətdə nə qədər əzaba, iztiraba, məhrumiyyətə düşür-düşsün, öz qürurunu və böyüklüyünü itirmir.

O, eşq yolunda kədər və iztirabdan çəkinmir, əksinə, məhəbbətin bəla və müsibətlərindən də həzz alır. Eşq dərdi onun üçün hər bir səadətdən yüksəkdir. O, bəlayi-eşq üçün belə deyir:

*“Ya Rəbb! Bəlayi-eşq ilə qıl aşına məni,
Bir dəm bəlayi-eşqdən etmə cüda məni.*

*Az eyləmə inayətini əhli-dərddən,
Yəni ki, çox bəlalərə qıl mübtəla məni.*

*Təmkinimi bəlayi-məhəbbətdə qılma süst,
Ta dust tə'n edib deməyə bivəfa məni.*

*Getdikcə hüsnün eylə ziyadə nigarımın,
Gəldikcə dərdinə betər et mübtəla məni*

*Mən qandanü müləziməti-etibarü cah,
Qıl qayili-səadəti-fəqrü fəna məni”.*

Füzulidəki eşq məcazilikdən həqiqi, ilahi eşq mərtəbəsinə yüksəlmiş və ürfani bir mahiyyət almışdır. O da gənc çağında hər həssas insan kimi gözəllərdən xoşlanmış və bir pəriçöhrəyə könül vermiş və ona Aşıqanə qəzəllər yazmışdır. Hələ qəzəllərinin çoxunu gəncliyində yazdığı üçün divanında bunun kimi qəzəllərin sayı çoxdur.

Zamanla onun vücudunda kökləşən həyatı və insani eşq ülviləşib fəlsəfi bir mahiyyət alır və ilahi bir eşqə çevrilir. Bu yüksəlişi şairin yaşlı çağında yazdığı “Leyli və Məcnun” mənzuməsində açıq bir şəkildə görürük:

*“Xəyalilə təsəllidir könül meyli-vüsəl etməz,
Könüldən təsrə bir yar olduğun aşıq xəyal etməz.*

*Həqiqi eşq çün müstəvcibi-nöqsan deyil mütləq,
Özün əhi-həqiqət valehi-hüsnü cəmal etməz.*

*Kəmalı-eşqə talib mühtərizdir hüsnı-surətdən,
Ki, qeydi-hüsnı-surət aşıqı sahib-kəmal etməz.*

*Dəlilı-cəhldir eşq əhlinə surətpərəst olmaq,
Ki, aqıl ıftıraqı mümkün ilə ittisal etməz.*

*Səvadi-masəvadan lövhdən xali gərək daim,
Müvəhhid səfheyi-idrakə nəqşi-xəttü xal etməz.*

*İradət zay i' etməz əhli-məna surətə hərgiz,
Həqiqət cövherin vəcdi-məcəzə paymal etməz.*

*Müqayyəd olmaz əhli-surətin rənginə hal əhli,
Füzuli kim, müqayyəddir məgər idrakı-hal etməz?”*

Bu qəzəldə ‘vəhdəti-vücud’ (varlığın birliyi) düşüncəsi də xatirimizə gəlir. Füzuli də hər arif kimi insanı mütləq vücudun məzhəri bilir və ona görə də, ondakı eşq ilahi mərtəbəyə yüksəldikdən sonra belə, insan sev-

gisini inkar etmir və real həyatla əlaqəsini kəsmir. Bu səbəbdən onun yaradıcılığındakı eşq və izzirab real-həyati bir kökə söykənir.

*"Xubsurətlərdən ey nasih məni mən' etmə kim,
Pərtövi-ənvari-xurşidi-həqiqətdir məcaz".*

Füzuli şeirlərinin bir çoxunda insanda təcəlli edən ilahi gözəlliyi 'sənəm', 'büt' kimi məfhumlarla ifadə edir və bu ilahi gözəllik qarşısında belə deyir:

*"Səcdədir hər qanda bir büt görsəm ayinim mənim,
Xah kafir, xah mömin dut budur dinim mənim".*

*"Ol büt əbrusun qoyub mehraba döndərməm üzüm,
Qoy məni zahid, mənə çox vermə Tanrıçün əzab".*

Füzulinin şeirləri insaniyyət fikirlərini əks etdirən, sevgi və vəfanı təbliğ edən, eşq və izziraba sitayiş edən aşiq və arif bir sənətkarın zümzümələridir.

Bəzi müəlliflər (Əbdülqadir Qaraxan¹) Füzulini 'dünyaya yabancı qalan bir idealist' şair kimi xarakterizə etmişlər. Bizə görə, Füzuli, idealist olduğuna baxmayaraq, yaşadığı mühit və dünyaya heç də yabancı (biganə) qalmamışdır. O, öz mühitinin ictimai faciəsini əsərlərində əks etdirib, ona qarşı öz düşüncə və münasibətini səmimi bir sənətkar kimi ifadə etmişdir. Onun şikayətnaməsindəki ifadə tərzii ictimai-satirik bir yazıçını gözümüzün önündə canlandırır. Və yaxud:

*"Həzər qıl naleyi-məzlumdən ey səngdil zalim,
Ki, tiri-ahının peykanı gərdundan güzar eylər.*

*Sənani-bərqdir ahi-təzəllüm ehtiraz et kim,
Əgərçi səngdilsən zəxmi anın daşa kar eylər".*

– beytləri, o zamanın bir xalq şairini yadımıza salır.

¹ Əli Hüseynzadə, Doktor Əbdülqadir Qaraxan, *Füzuli haqqında*, Məhəmməd Füzuli, Elmlər Akademiyası nəşri, Bakı, 1958.

Füzulinin kədəri fərdi-səciyyəvi olduğu qədər, həm də ictimaidir. Bu da, onun yaşadığı mühitdən asılıdır. Onun ictimai qəm-kədərini təsvir edən fəlsəfi qəzəlləri aşiqanə qəzəllərindən daha azdır, lakin digər təmsili əsərlərində və əsas olaraq Kərbəla faciəsini şərh edən “Hədiqətüs-süəda”da onun etiraz ruhu ilə yazılmış ‘dövr cövründən’ şikayət edən şeirləri çoxdur. Bu poemalarda o zamanın ən mütərəqqi ictimai-əxlaqi fikirləri əks etdirilmişdir. Füzulinin şəxsiyyətini aydın şəkildə gözümüzün önündə canlandırıran aşağıda nəql edəcəyimiz qəzəli də bu sıradandır:

*“Dust bipərva, fələk birəhm, dövrən bisükun,
Dərd çox, həmdərd yox, düşmən qəvi, taleh zəbun.*

*Sayeyi-ümmid zail, aftabi-şövq gərm.
Rütbeyi-ədbar ali, payeyi-tədbir dun.*

*Əql-dunhimmət, sədayi-tə'neyer-yerdən bülənd,
Bəxt-kəmşəfqət bəlayi-eşq gün-gündən füzun.*

*Mən qəribi-mülk, rahi-vəsl pürtaşvişü məkr.
Mən hərifi-sadələvhü dəhr pürnəqşü füsün.*

*Hər səhiqəd cilməsi bir seyli-tufani-bəla,
Hər hilaləbrü qaşı bir sər xəti-məşqi-cünun.*

*Yeldə bərgi-lalə tək təmkin-i-daniş bisəbat,
Suda əksi-sərv tək tə'siri-dövlət vajigun (tərs, əks).*

*Sərhədi-mətlub pürmöhnət təriqi-imtahan,
Mənzili-məqsud pürasib rahi-azmun (sınakyolu).*

Şahidi-məqsəd nəvayi-çəng tək pərdənişin,

*Sağəri-işrət (piyalə, stəkan) hübbi-safi-səhba
(şərab) tək nigun,*

*Təfriqə hasil təriqi-mülki-cəmiyyət məxuf
(qorxulu),*

*Ah, bilməm neyləyim yox bir müvafiq rəhnümun
(yolgöstərən).*

Çöhreyi-zərdin Füzulinin tutubdur aşki-al

(qanlı göz yaşı),

Gör ona nə rənglər keçmiş sipehri-nilgun”

(göy gök, fələk).

Füzuli də digər böyük şairlər kimi dövrünün padişah və sultanlarına şəirindən fidyə (bac, xərac) verməyə məcbur olmuş və Şah İsmayılın, Sultan Süleymanın və Bağdad hakimlərinin mədhində qəsidələr yazmışdır. Lakin o, əksər dərbar şairləri kimi yaltaq və qəsidəçi şair olmamışdır. Onun həyatını təsvir və tərsim edən qızıl çizgi hər zaman dərbardan və onun ədəbiyyat və cəmiyyət üçün zəhərli ruhundan uzaq qalmasıdır (Bəkir Çobanzadə). O, səltənət büsatı haqqında belə deyir:

“Ey Füzuli, odlara yansın büsati-səltənət,

Yeydir andan həqq bilir bir guşeyi-gülxən¹ mənə”.

Füzuli cəmiyyətdə istibad və zülmə nifrət edir. O, adil hakimin olmamağını və məmləkətin bu üzdən dağılıb viran olmağını bütün dərdlərdən ağır hesab edir və xalq üçün ən böyük müsibət sayır:

“Nə mövcud olmasa əsbabi-dünyada deyil müşkül,

Bu müşküldür ki, müvcud olmaya bir hakimi-adil.

Bəladır ki, dili-aşiq kimi viran ola kişvər,

Ola ol haldən hakim olan məhbubvəş qafil”.

¹ qədim hamamların odocağı, Tün.

O, xalqın müqəddəratına hakim olan yaxşı hakimi belə tərif edir:

*"Hakim oldur ki, onun olmaya zatında təmə',
Hakim oldur ki, onun olmaya fe'lində riya.*

*Hökmdür vasiteyi-mövtü həyatı xalqın,
Vay ol hakimə kim, eyləyə hökmündə xəta.*

*Qıla məzlumları mərhəmətindən məhrum,
Verə zalimlərə öz nəfi üçün istila.*

*Rəhmət ol hakimə kim, olmaya eldən qafil,
Nəğdi-övqatı ola sərfü nisari-füqəra".*

Şair yaşadığı dövrdə yurdunda belə hakimlərin olmadığını təəssüflə qeyd edir və yazdığı şeirlərində zalım hakimləri ifşa edir və intiqamla qorxudur:

*"Zülm ilə aqçalar alıb zalim,
Eylər in'am xəlqə minnət ilə.*

*Bilməz anı ki, etdiyi zülmə,
Görəcəkdir cəza məzəllət ilə".*

Füzuli padişah və sultanların qanlı savaşlar və cürbəcür fəsadlarla əldə etdikləri fütuhətə barədə belə deyir:

*"Padişahi-mülkü dinarü dirəm rüşvət verib,
Fəthi-kişvər qılmağa eylər mühəyya ləşgəri.*

*Yüz fəsadu fitnə təhriki ilə bir kişvər alır,
Ol daxi asari-əmnü istiqamətdən bəri.*

*Göstərən saatda dövrani-fələk bir inqilab,
Həm özü fani olur həm ləşgəri, həm kişvəri".*

Füzuli özünü sultanlarla müqayisə edərkən özünü belə tərif edir:

*“Gör nə sultanəm məni-dərviş kim, fəzli-süxən,
Eyləmiş iqbalımı asari-nüsrət məzhəri.*

*Hər süxən bir pəhləvandır kim, qılıb tə'yidi həqq,
Əzm qıldıqda tutar təsxir ilə bəhrü-bəri.*

*Qanda kim, əzm etsə məsumi məvacib istəmər,
Hankı mülki tutsa dəymər kimsəyə şurü şəri.*

*Payimal etməz onu asibi-dövri-ruzigar,
Eyləməz təsir ona dövrani-çərxi-çənbəri.*

*Qılmasın dünyada sultanlar mənə təklifi-cud,
Bəs durur başımda tovfıqi-qənaət əfsəri.*

*Hər cəhətdən fəriğəm aləmdə haşa kim, ola,
Rizq üçün əhli-bəqa əhli-fənanın çəkəri”.*

Füzuli özünü ‘fəqiri-padişəhasa’ və ‘gədayi-möhtəşəm’ adlandırır və mənəvi ehtişam, fəqr və qənaət, elm və sənət səltənəti ilə fəxr edir və bu yolda sərf olmayan vaxtı hədəərə getmiş sayır.

Şair məhrumiyyət və fəqr ilə yaşasa da, özünü sultanlardan üstün görür. O, mənfəətpərəstliyin, ömrü var-dövlət uğrunda sərf etməyin insanı həqiqətdən uzaqlaşdırdığını və “əhli-qürur” etdiyini yazır:

*“Ey ki, əndişeyi-mal ilə sərəsimə (iztirabda) olub,
Tün (gecə) və gün dəhərdə aşüftə keçir əhvalın.*

*Cəm'i-mal eylədiyin rahat içündür, amma,
Rahətin əskik olur hər necə artır malın.*

*Mal çox yığma həzər eylə əzabından kim,
Rənci artır ağır olduqca yükü həmmalın”.*

Füzuli zamanəsinin xalqından da şikayətçidir. Cəhalət və səfalət içində yaşayan xalq onu dərk edib, dərd və qəminə ortaqla bilmir. O, bu barədə belə deyir:

*"Bir diyar içrəyəm ki, xəlqindən,
Eyləməz hiç kim mənə pərva.*

*Kimsə yox dərdim eyləyim izhar,
Eyləyim ondan iltimasi-dəva.*

*Lə'lvəş daş içindədir vətənim,
Gül kimi xar qılmışam məva".*

O, öz mühitindəki yaramaz və 'nacins' adamlardan və övqatının onlarla tələf olduğundan şikayət edir:

*"Yox dəhrdə bir müvafiqitəb' hərif,
Kim, söhbəti dilguşə ola, təb'i zərif.*

*Fəryad ki, nacins müsahiblər ilə,
Bifayidə zay i' oldu övqati-şərif".*

Füzuli insanlarda vəfaya çox əhəmiyyət verir və onu ən böyük fəzilətlərdən sayır, lakin onu insanlarda görmədiyi üçün çox narahat olur. Bu vəfasızlığı da dünyanın vəfasızlığı ilə uyğun görür və belə deyir:

*"Vəfa hər kimsədən kim, istədim, andan cəfa
gördüm,*

*Kimi kim, bivəfa dünyada gördüm, bivəfa
gördüm".*

Füzuli, öz əsərlərində dönə-dönə paxıllıqdan, nanəcib və yaramazlardan çəkdiyi əzabları xatırlasa da, bədbinliyə qapılmaz. O, ədalətin və insanlığın son qələbəsinə möhkəm inanır və belə deyir:

*"Həsud surəti-əhvalimə nəzər qılmaz,
Cəfa qılır məni-biçarəyə həzər qılmaz (saqınmaz).*

*Sanır ki, nalə vü zarim ona əsər qılmaz,
Onu mürur ilə aləmdə dər-bə-dər qılmaz".*

*“Zəmanə iqrə mücərrəbdür intiqami-zəman,
Həmişə yaxşıya yaxşı verər yamanə yaman”.*

Daha əvvəl də söylədiyimiz kimi, Füzuli insani fikirləri və duyğuları çox güclü və elmi rütbəsi çox yüksək bir şair olmuşdur. O, qaranlıq və cəhalət dumanı ilə örtülmüş cəmiyyətində şüur və idrakın məşəlini qaldırır və elm və hikmətin hər şeydən üstün olduğunu göstərir və insan şəxsiyyətinin qədr-qiymətinə elm və kamalda bilirdi. O, elmin də, ancaq fikri və ürəyi təmiz adamların əlində xalqın səadəti yolunda faydalı olacağına inanır, pis və riyakar adamların çox bildikləri təqdirdə daha çox zərərli olacaqlarını söyləyir.

“Ey müəllim, aləti-təzvirdir əşrərə elm (şər adamlarla),

Qılma əhli-məkrə təlimi-məarif zinhar (saqın).

*Hiylə içün elm tə'limin qılan müfsidlərə,
Qətlə içün verər cəlladə tiği-abdar.*

*Hər nə təzvir etsə əhli-cəhl ona olmaz səbat,
Məkr (hiylə)-əhli-elmdir əsl-i-fəsadi-ruzigar”.*

Cahillər haqqında da belə bəyan edir:

*“Əhli-kəmalə cahil əgər qədr qılmasa,
Məzur dur mələmətin etmək rəva deyil.*

*Cahil təbi'ətində məzaqi'-kəmal yox,
Hər nıfsə iqtidayi-təbi'ət xəta deyil.*

*Ülfət həmişə fər'i olur aşinalığın,
Cahil fəzilət əhli ilə aşına deyil”.*

Füzulinin məzhəbi şüa olub, düşüncə tərzi bir kəlam alimi kimidir (Nihad Sami Banarlı). O, məntiq və ağıla söykənən bir təfəkkür və görüşə sahibdir. Ancaq eyni

¹ zövq.

zamanda arif bir şair olduğu üçün düşüncələri irfan rəngi almışdır. O, bir ömür Həzrəti-Əli (ə)-nin hərəm xadimliyi rütbəsinə sahib olub, Kərbəla faciəsini və ən-biyanın əhvalat və müsibətlərini şərh edən “Hədiqətüs-süəda”¹ kitabını tələf etmiş və ilk mərsiyə və növhələri yazmışdır. Bu baxımdan Füzuli mərsiyə ədəbiyyatımızın qurucusu sayılır.

Füzulinin Tanrı və yaradılış haqqındakı görüş, fikir və düşüncələri aşağıda nəql etdiyimiz münacat şeiri olan ‘peyda’ rədifli qəzəlində əks etdirilmişdir:

*“Zihi Zatin nəhanü² ol nəhandan masəva peyda
(aləm aşkar),*

*Bihari-sün'ünə³ əmvac peyda, qə'r napeyda (dibi
görünməz).*

*Büləndü pəst aləm şahidi-feyzi-vücutundur,
Deyil bihudə olmaq yox ikən ərzü səma (peyda).*

*Kəməli-hikmətin izhari-qüdrət qılmağa etmiş,
Qübari-tirədən⁴ ayineyi-gitinüma⁵ peyda.*

*Dəmadəm əks alır mir'ati-aləm⁶ qəhrü lütfündən,
Anunçun gəh küdurət zahir eylər, gəh səfa peyda.*

*Gəhi torpağa eylər hikmətin min məhliqa pünhan
(gözəli gizlədər),*

Gəhi sün'ün qılar topraqdən min məhliqa peyda.

¹ xoşbəxtlərin bağı.

² gizli.

³ xilqət, yaradılış dənizi.

⁴ qara toz-torpaq.

⁵ dünya göstərən.

⁶ dünya aynası.

*Cəhan əhlinə ta əsrari-elmin qalmaya məxfi
(gizli),
Qılıbdır hikmətin küffar içində ənbiya peyda.*

*Nişani-şəfqətidir kim, olur izhari-həmdinçün
(şükür),
Füzuli tirə təb'indən kəlami-canfəza peyda".*

Füzulinin irfani şeirlərindən də bir nümunə verməyi faydalı görürük:

*"Vadiyi-eşqdə sevda ilə sərgəştə idim,
Gəlmədən gərdişə bu günbədi-dəvvar¹ hənüz.*

*Nöqteyi xalinə bağlanmış idi canü könül,
Gəzmədən daireyi-dövrə dərgar hənüz.*

*Mahə çəkdim şəbi-hicran ələmi-şö'leyi-ah,
Ah, kim, olmadı ol mah xəbərdar hənüz.*

*Naleyi-zarım ilə xəlqə həram oldu yuxu,
Qarə bəxtim yuxudan olmadı bidar (oyanıq)
hənüz.*

*Mərhəmi-vəsli ilə buldu qamu dərdə dəva,
Bu Füzuli ələmi(qəm)-hicr ilə bimar hənüz".*

Füzuli öz şeirlərində forma və sözdən daha çox mə-naya qiymət verir. Bunu "Rind və zahid" poemasında belə bəyan edur:

(Əsas mənadır, sözü bəzəmək yox. Əsl söz, əvamin başa düşəcəyi sözdür).

Füzuliyə görə, sözün əsl qiyməti məzmun və mənə-sındadır. Bu məzmunu əvamin da başa düşə biləcəyi şəkildə ifadə etmək lazımdır.

¹ aləm, fələk.

Füzuli qəzəlləri bədii dəyəri, məcazlı ifadə və sözləri və səmimi duyğuları ilə məşhurdur. Qısa və yığcam yazılmış bu şeirlərin hər sətirində odlı bir hiss, dərin bir fikir söylənir, tərənnüm edilir. Misal üçün aşağıdakı qəzəli nəql edirik:

*"Ney kimi hər dəm ki, bəzmi-vəslini yad eylərəm,
Ta nəfəs vardır quru cismimdə fəryad eylərəm.*

*Ruzi-hicrandır sevin ey murğil¹-ruhum kim, bu gün,
Bu qəfəsdən səni mən əlbəttə azad eylərəm.*

*Vəhm edib ta salmasın ol mahə mehrin hiç kim,
Kimə yetsəm cövrü zülmündən ona dad eylərəm.*

*Qan yaşım qılmaz vəfa giryan gözümlə israfına,
Bunca kim, hər dəm ciyər qanından imdad eylərəm.*

*İnciməm hər necə kim, ağyar bidad eyləyə,
Yar cövrü çün könül bidadə mö'tad eylərəm.*

*Lövhi-aləmdən yudum aşk ilə Məcnun adını,
Ey Füzuli, mən dəxi aləmdə bir ad eylərəm".*

Füzuli qəzəllərində mənə gözəlliyindən, fikir dərinliyindən başqa gözəl söz və incə bir musiqi də vardır. Çünki şair şeirlərini yazarkən sözlərinə və onların musiqisinə də əhəmiyyət vermişdir. Onun üçün qəzəlləri mahnı kimi hava ilə məclislərdə və qonaqlıqlarda oxunur və dildən-dilə, ağızdan-ağıza keçirdi.

Füzulinin dili axıcı, cana yaxın və zəngin olduğu halda, məcazi ifadələr, təşbehlər, kinayələr, metaforalar və bu kimi bədii sənət ünsürləri ilə bəzənmiş yüksək bədii ədəbi dil nümunəsidir. Mir Cəlal Paşazadənin dediyi kimi, "klassik ədəbiyyatımızda Füzuli qədər çox

¹ quş.

söz ehtiyatına malik olan, onun qədər sözün mənalərini əhatə edən və bu mənalardan çıxaraq yeni, əlvan, mürəkkəb bədii səhnələr yaradan, hər sözü öz yerində işlətməyi bacaran şairimiz yox kimidir. Buna görədir ki, Füzulidən sonra gələn və yüksək şeir zövqü olan bir şairimiz yoxdur ki, Füzulidən istifadə etməmiş, öyrənməmiş olsun”.

Füzuli böyük bir şair olduğu halda, əsrinin ən gözəl nəsr nümunələrini də yazmışdır. Məvacibinin kəsilməsi münasibətilə Nişançı Paşaya yazdığı şikayətnaməsi bədii nəsr olub, satirik nəsrimizin ilk nümunələrindəndir. Misal üçün ondan bir parça nəql edirik:

“Hüzurlarına getdim, bir cəmi' gördüm, hekayətləri pərişan, nə səfadan onda əsər və nə sidqdən anda nişan var. Salam verdim, rüşvət deyildir diyü almadılar, hökm göstərdim, faydasızdır diyü mültəfət olmadılar. Əgərçi zahirdə surəti-ita'ət göstərdilər, amma zəbani-hal ilə cəmi'-i-sualimə cavab verdilər”.

Yuxarıda yazdıqlarımızı belə xülasə edə bilərik:

Füzuli alim, mütəfəkkir, arif və aşiq bir şairdir. Onun eşqi də özü kimi böyükdür və izzirab və kədərlə qoşadır və bütün varlığını əhatə etmişdir. Füzulinin yaradıcılığının sahəsi çox geniş olduğu halda, əsas sənəti qəzəl və lirik şeirlərdir. O, türk ədəbiyyatının sönməz, batmaq bilməz günəşidir. Böyük şair öz bədii əsərləri ilə Azərbaycan ədəbiyyatını zənginləşdirmiş və ədəbiyyatımızla birgə ədəbi dilimizi də ən yüksək zirvəyə qaldırmışdır. O, dörd yüz ildir ki, türk ədəbiyyatında böyük bir məktəb qurmuş və yalnız azəri şairləri yox, bütün türk şairlərinə ustad və örnək olmuşdur.

FÜZULİNİN DİLİ¹

Füzuli dünya ədəbiyyatının nadir simalarındandır. O, üç dildə (türkcə, farsca, ərəbcə) ölməz ədəbi əsərlər yaratmışdır, lakin ən qiymətli əsərlərini öz ana dili olan azəri türkcəsi ilə yazmışdır. Füzuli öz sağlığında bütün Yaxın Şərqdə, Orta Asiyada tanınmış və böyük xalq kütlələrinin sevgi və sayqısını qazanmışdır.

Füzuli Azərbaycan ədəbi dilini ən yüksək zirvəsinə qaldırmış və ədəbiyyatımızda olduğu kimi ədəbi dilimizin inkişaf tarixində də yeni mərhələ açmış və dönüş nöqtəsi yaratmışdır.

Məşhur ingilis şərqşünas və türk ədəbiyyatı tədqiqatçısı A.Gibb, onu Şərqdə parlayan günəşə bənzətmiş və türk ədəbiyyatının ən böyük şairi hesab etmişdir. İtaliyanın türkologiya ustadı professor Bombacinin söylədiyinə görə, Füzuli bütün türk şairlərinin ən böyüyü və ya ən böyüklərindən biridir. Görkəmli türk alim və ədə-

¹ Molla Məhəmməd Füzuli 1493-cü (hicri 900) ildə böyük ehtimalla İraqın Nəcəf şəhərində anadan olmuş və 1556-cı (hicri 963-cü) ildə Kərbəla şəhərində taun xəstəliyindən vəfat etmişdir. O, uzun müddət Həzrəti Əli (ə)-nin hərəmində xadimlik etmişdir (rətibəxar). Türk, ərəb və fars ədəbiyyatları ilə yanaşı dövrünün İslam maarifinə dərindən bələd olan M.Füzuli, Molla (alim) ləqəbi ilə məşhur olmuşdur. O, İslamın üç mühüm dilində (ərəbcə, farsca və türkcə) şeir divanı yazmış, türkcə və farsca divanları, xüsusilə türkcə əsərləri İran, Türkiyə və Azərbaycanda dəfələrlə çap olunmuşdur. Ərəbcə divanı da 1958-ci ildə Bakıda nəşr edilmişdir. Füzuli 18 əsər yazmışdır. Ən mühümləri qəzəl divanlarından başqa bunlardan ibarətdir: "*Leyli və Məcnun*" məsnəvisi, "*Bəng və badə*", "*Qasaid*", "*Söhbətül-əsmar*", "*Tərcümeyi-Hədisi-Ərbəin*", "*Məktublər*", "*Hədiqətüs-süadə*" (türkcə), "*Rind və Zahid*", "*Sihhət və məraz*", "*Saqinamə*", "*Risaləyi-Müəmiyyat*" (farsca), və "*Mətləul-etiqad*" (ərəbcə). "*Leyli və Məcnun*" məsnəvisi Avropa dillərinə tərcümə edilmişdir. Bəzi təzkirələrdə Füzulinin Kərbəla və ya Hillə şəhərində anadan olduğu yazılmışdır.

biyyatşünası professor Fuad Köprülü onun haqqında belə yazır:

“Türk ədəbiyyatının müxtəlif sahələri üzərində əsrlərdən bəri Füzuli qədər təsir buraxmış şair çox azdır. Nəsimi və Nəvaidən sonra ancaq Füzulidir ki, türk aləminin hər tərəfinə əsərləri yayılmış, təqlid və tənzir edilmişdir. Yalnız Füzulini yetişdirən azəri sahəsi yox, Osmanlı və cağatay ədəbiyyatları da əsrlərdən bəri onun qüvvətli nüfuzu altında qalmışdır”.

Füzuli təsiri yalnız yüksək ədəbi mühitlərdə və klassik şairlər üzərində özünü göstərməklə qalmamış, bir tərəfdən ‘təkkə’ (xanigah) şairləri, digər tərəfdən isə saz şairləri vasitəsilə geniş xalq kütlələrinə yayılmışdır. Füzulinin ən çox işlətdiyi vəznlər və nəzm şəkilləri aşiq ədəbiyyatına da girmiş, cavan aşıqlar özlərinə təxəllüs seçmək üçün onun divanına müraciət etmişlər.

Füzulinin yaradıcılığı, ədəbi şəxsiyyəti və əsərləri bir çox ədəbiyyatçılar tərəfindən tədqiq edilmiş və onlara bir çox şərhlər yazılmışdır. Lakin Füzulinin dili haqqında əsaslı tədqiqat aparılmamış və bir-iki oçerk-məqalədən başqa elmi bir əsər nəşr edilməmiş və ya bizim nəzərimizə çatmamışdır¹ və ². İndiyə qədər çıxan mətnlərdə daha çox ədəbi cəhət nəzərdə tutulmuş və dil xüsusiyyətlərinə əhəmiyyət verilməmişdir.

Əski təzkirələrdə onun ‘azəri ləhcəsilə’ və ya “Nəvai tərzinə qərib və üslubi-əcib” ilə yazdığı qeyd edilmişdir. Böyük şairin şöhrəti bütün türklər arasında yayıldığı üçün müxtəlif türk ləhcələrinə mənsub müstənsixlər onun divanının surətini köçürmüş və surət köçürmə prosesində də özlərinin ləhcə və zövqlərinə görə, vəzn və qafiyənin icazə verdiyi nisbətdə, bəzi dəyişikliklər

¹ *Füzuli'nin dili haqqında notlar*, Dr. Zeynep Korkmaz, Dr. Selahattin Olcay, Türk Dil Kurumu Yayınevi, Ankara, 1956.

² *Ədəbi dilimizin inkişafında Füzuli mərhələsi*, Ə.Dəmirçizadə, “Füzulinin dili”, Azərənəşr, Bakı, 1958.

vermişlər. Bundan başqa Füzulinin yaşadığı dövrdə İraq və Bağdad bir müddət İranın (Şah İsmayıl) və sonradan (1534-cü ildən sonra) Osmanlıların əlinə keçmiş və hakim olan ədəbi dil və ləhcələr də şairin dilində istər-istəməz təsir qoymuşdur. Bunlarla bərabər Füzulinin yaşadığı çağı və həmin çağdakı türk ləhcələrində yazılan ədəbi əsərləri dil baxımından tədqiq etsək, onların arasında bugünkü qədər ayrılıq olmadığını görə bilərik. O zamanın klassik türk şairləri, istər Osmanlı, azəri və ya cağatay türkcəsi hakim olan bölgədən olsunlar, hamısı İslam mədəniyyətinin və fars ədəbiyyatının təsiri altında qalmış və bir çoxları dərbərlərin və əmirlərin ətrafında toplanmış və təhsilli təbəqənin dili ilə o təbəqəyə xitab etmişlər. Bu şairlərin əksəriyyəti ərəb və fars dillərində təhsil almış, zaman və məkanın hakim dilləri olan bu dillərdən öz əsərlərində sözlər və hətta tərkiblər işlətmişlər. Həmin şairlər bir-birlərinin əsərlərini oxuyaraq bir-birlərinə nəzirələr yazmış və az-çox bir-birlərinin təsiri altında qalmışlar.

Misal üçün, XV əsrdə cağatay türkcəsi ilə yazan Əmir Əlişir Nəvai kimi dahi şəxsiyyətin zühuru yalnız cağatay şairlərini yox, həm də bütün türk şairlərini, o cümlədən azəri və Osmanlı şairlərini də öz təsiri altında buraxmış və bu şairlərin bəziləri Nəvainin ləhcəsi ilə – cağatay türkcəsi ilə də şeir yazmağa başlamışlar.

Füzuli də öz mühit və zamanının şairi olduğu üçün bu təsirlərdən qıraqda qalmamış və fars ədəbiyyatının təsiri ilə bərabər, onun sələfi və ustadı sayılan Həbibinin və xüsusən Əmir Əlişir Nəvainin təsiri altında qalmışdır. Füzulinin dilində yuxarıda sadaladığımız səbəblərdən ötrü, azəri ləhcəsi ilə yazdığı halda, ərəbcə, farsca sözlər və bəzi tərkiblər, Osmanlı və cağatay ləhcələrinin sözləri və izləri görünməkdədir.

Füzuli divanının orijinal nüsxəsi yoxdur. Əldəki nüsxələr də yazıldığı zaman və məkana görə bir-birindən

fərqlidir. Nüsxələr ərəb əlifbası ilə yazıldığı üçün onların sait hərflərini ayırd etmək də qeyri-mümkün dərəcədə çətindir. Həmçinin XVI əsr azəri türkcəsinin qrammatik xüsusiyyətləri hələ qəti və mükəmməl şəkildə tədqiq edilib aydınlaşdırılmamışdır. Bir də, naşı müstənsixlərin səhvlərini nəzərə alsaq, bu işin nə dərəcə çətin oluğu aydınlaşar.

Bu problemləri sadaladıqdan sonra, daha öncə aparılan tədqiqatlardan da faydalanaraq məqaləmizdə Füzuli əsərlərinin dilini tədqiq etməyə çalışacağıq.

Ümumilikdə deyə bilərik ki, Füzulinin dili qrammatika və hətta leksika baxımından əski Anadolu və Azərbaycan türkcələrinə çox yaxındır, yalnız hər iki baxımdan da onda yeni xüsusiyyətlər ortaya çıxmışdır.

Füzulinin dilini tədqiq edərkən, əvvəla səs xüsusiyyətlərini (fonem), sonra morfologiya və qrammatikasını, nəhayət isə söz dağarcığını (leksikasını) tədqiq etmək lazımdır.

1- Səs xüsusiyyətləri

Füzuli zamanında bu gün dilimizdə hakim olan ahəng qanunu indiki qədər inkişaf etməmiş, xüsusilə şəkilçilərdə dodaqlanma və ya yuvarlaqlaşmaya meyl mövcud idi. Füzuli dilində dil bənzəşməsi qüvvətli, lakin dodaq bənzəşməsi zəifdir.

Saitlərdən: 'a', 'o', 'u', 'ü', 'ı' və bir çox yerlərdə 'ə', 'e' və 'i' bugünkü Azərbaycan və ya Türkiyə türkcəsi kimidir.

Kəlmə başında və ya ilk hecəda gələn 'e' bir çox yerdə 'i' şəklində tələffüz edilmişdir. Məsələn üçün 'gecə' yerinə 'gicə', 'et' yerinə 'it', 'ver' yerinə 'vir', 'necə' yerinə 'nicə' və s. Bu xüsusiyyət Füzulinin ləhcəsinə yaxın olan əski Anadolu ləhcəsində də mövcuddur.

Səslər arasındakı ahəng qanununu ərəb hərflərilə ayırd etmək çətin və həmişə mümkün olmadığı halda,

‘q’/‘k’, ‘ğ’/‘g’, ‘t’/‘d’, ‘x’ səslərinin köməyi ilə saitlərin qalın və yaxud incə olduqları nisbətən ayırd edilə bilər.

Əlbəttə nadir görünən istisnalar da vardır, misal üçün: ‘aqçə’, ‘olubən’ kimi. Bəzi şəkilçilər ahəng qanununa tabe deyillər, o cümlədən:

1. ‘-lu’ və ‘-lü’ şəkilçisi, düz sait hərflərdən sonra da yuvarlaq qalırlar. Misal üçün: ‘gizlü’ (gizli yerinə), ‘qanlü’ (qanlı yerinə), ‘yaslü’ və s.

2. ‘-suz’ və ‘-süz’ şəkilçiləri ümumiyyətlə yuvarlaq (= dodaqlanan)-dır. Misal üçün: ‘sənsüz’ (sənsiz yerinə) kimi. Bəzən də sözün səsinə tabe olaraq düzdür, misal üçün: ‘dilsiz’, ‘dərdsiz’ kimi.

3. Yiyəlik şəkilçiləri, birinci, ikinci şəxs tək və cəmdə həmişə yuvarlaqdır. Misal üçün: ‘dostlarum’, ‘gözlərim’, ‘canung’ kimi. Üçüncü şəxsə də həmişə düzdür: ‘ordusu’, ‘özi’, ‘özinə’, ‘qoli’, ‘qolında’ və s.

4. ‘Genitif’ halı həmişə yuvarlaqdır: ‘yarun’, ‘bağrumun’ və s.

5. Vasitəsiz tamamlıq şəkilçisi (‘i’, ‘ni’, ‘in’) də həmişə düzdür: ‘yuzini’, ‘gözini’, ‘müsibətin’, ‘sözünü’, ‘nəzmini’ və s.

6. Bildirici şəkilçi (‘imək’ və yaxud ‘var’ felindən) həmişə yuvarlaqdır (dur): ‘bəladur’, ‘fəcrdur’, ‘olacaqdur’, ‘ağlayasıdur’ (Əlimizdəki əksər nüsxələrdə ‘dır’ () yazılmışdır). Yalnız XVI əsrin sonlarında köçürülən bir nüsxədə ‘dur’ yazıldığını gördük:

“Füzuli binəva ta rövzeyi-kuyundə sakindur,

Təmənnayi-behiştü meyli-gülgəşti-irəm qılmaz”.

7. Feldən fel düzəldən şəkilçilər (‘ur’, ‘urur’, ‘dur’, ‘dür’) həmişə yuvarlaqdır: ‘içürmək’, ‘yetürmək’, ‘itürmək’, ‘bildürmək’, ‘çəkdürmək’, ‘yardurmaq’ və s.

8. Sual şəkilçisi həmişə düzdür: ‘mi’.

9. ‘Üçün’ əvəzliyinin ilk saiti ‘i’dir, yəni ‘üçün’ yerinə ‘içün’ işlənmişdir.

Samitlər: samitlərdə isə azəri ləhcəsinin xüsusiyyətləri görünür.

Burun səsi 'n' hələ mövcuddur: 'köngül', 'songra', 'ming', 'sənga'. Burun səsi 'n' bütün nüsxələrdə sabit deyil, bəzən götürülmüşdür).

'b' ilə başlayan və hecası burun səsi 'n' ilə qurtaran kəlmələrdə 'b' yerini 'm' tutmuşdur: 'ben' yerinə 'ming', yaxud 'mən', 'mənga', 'mundan', 'bin' yerinə 'ming' kimi. Bu hadisə şərq türkcəsinin təsiri ilə olmuşdur, çünki oğuz türkcəsində 'm' yerinə 'b' vardır ('bən' və 'mən' sözü də müxtəlif nüsxələrdə fərqlidir, hətta bəzi nüsxələrdə hər iki forma vardır).

Bəzi kəlmələrin başındakı (əski türkcədə və Türkiyə türkcəsində) 't'-lər 'd' olmuşdur, – yəni cingiltili olmuşdur, misal üçün: 'daş', 'dart', 'dut', 'dutuş' və s. Bu hadisənin əksi də görünməkdədir, misal üçün: 'tök', 'tikən' və s.

Əski türkcədəki 'q' (qalın 'k') bəzi kəlmələrin içində və ya sonunda 'x' olmuşdur, misal üçün: 'çox', 'yaxın', 'ox', 'yox', 'qılmax' və s.

Xaqani və Osmanlı türkcələrində 'y' ilə başlayan bir çox sözlərin 'y'-ləri bugünkü azəri türkcəsində olduğu kimi düşmüşdür, misal üçün: 'yılan' → 'ilan', 'yıl' → 'il', 'yüce' → 'uca' kimi.

Bildirici və yardımçı 'imək' felinin geniş zamanı 'dur' şəklində işlənmiş, lakin bəzi yerlərdə şərq türkcəsi kimi 'durur' və 'turur' şəklində də işlənmişdir.

Saylarda bugünkü azəri ləhcəsində olduğu kimi, təşdid vardır, misal üçün: 'yeddi'.

Söz düzəldən şəkilçilər: Bu şəkilçiləri aşağıdakı sıra ilə tədqiq edəcəyik:

a) Addan ad düzəldən şəkilçilər:

– '-ca'/'-cə': azəri türkcəsi olan Füzuli dilində bu şəkilçilər zərf yerinə və 'qədər', 'kimi' və 'görə' mənasında işlənmişdir. Misal üçün:

"Həvayi-eşq ilə min sənə aşkəşənliğum vardır"
(qədər)

"Şükr kim, rə'yüncə dövrən itdi çərxi-çənbəri" (görə)

"Həmişə arduncadır qeydi-tə'əllüq zülfi-tarından"
(kimi)

– '-raq', '-rək': üstünlük sifətinin əlaməti olaraq işlənmişdir. Misal üçün: 'yigrək', 'yaxşıraq' və s.

b) Feldən ad düzəldən şəkilçilər:

'-q' və '-k' şəkilçiləri feldən ad və ya sifət düzəldir. Bu şəkilçilər fel kökünə yuvarlaq sait 'u'/'ü' ilə bağlanır, misal üçün: 'təpük' ('təpik' yerinə), 'dəlük' ('dəlik' yerinə), 'sınuq' ('sınıq' yerinə), 'artux'/'artuq' ('artıq' yerinə) və s.

c) Feldən fel düzəldən şəkilçilər:

Bugünkü azəri türkcəsi kimidir, yalnız bu gün ədəbi dilimizdə işlənməyən '-gur' şəkilçisi təsirli fellər üçün işlənmişdir, misal üçün: 'durgur' (= durdur) və s.

Füzulinin dilində türkcə şəkilçilərlə bərabər, farsca şəkilçilər də bol-bol işlənmişdir. Misal üçün: 'vəfasız' yerinə 'bivəfa' və yaxud 'yoldaş' yerinə 'həmrəh' kimi. Bunların bol işlənməyinə əruz vəznilə yazılan şeirlərin vəzn və qafiyə xüsusiyyətləri də səbəb olmuşdur.

Ad fellər (participe): Bunlar cümlədə isim rolunu ifa edirlər. Bunların təşkil şəkilçisi həmişə yuvarlaqdır: 'baxduqca', 'dəprətdükə', 'gördügi', 'aldugi', 'olduğın' və inkar formaları 'almadugi' və s. kimi. Misal üçün:

*"Xublər aşiqə rəhm etmədügin bilsə idüm,
Özümi eşq ilə rüsvayi-cəhan itməz idüm".*

*"Qaçən rüsva olurdum qan yudub səbr idə bilsəydüm,
Mələmət çəkduğum bihudə əfqan itdügümdəndür".*

Zərf felləri (gerundium): zərf felləri Füzulinin dilində çox işlənmişdir; mətnlərdə 'p', yaxud 'b' hər iki hərf işlənmişdir. Misal üçün: *"Çoq əl götürüp dualər itdi"*.

– '-bən' ('-araq'/'-ərək' yerinə): *"Güllər açıldı Füzuli yəqələr çək idübən"*.

– ‘a’, ‘ə’, ‘e’, ‘u’, ‘ü’: bunların harada düz, harada yuvarlaq olduqları ərəb qrafikasında müəyyən edilə bilmir. Bunlar ya ‘-araq’ zərf felinin yerini tutur və əsas fellə bir zamanda olan işi göstərir:

*“Özüni bəng məclisinə sala,
Sözüvi söylə və cavabım ala”.*

ya da ki, bir işin davamını göstərir:

“Dönə-dönə gərçi bidad itdi çərxi-dun mənə.”

– ‘-incə’/‘-ınca’: bu gün də işlənir.

– ‘-içək’/‘-ıcaq’: ‘edən kimi’, ‘edən zaman’ yerinə işlənmişdir (‘-incə’/‘-ınca’ yerinə):

*“Ləhzə-ləhzə ləbün anıp idəcək əfqanlar,
Qətrə-qətrə saçılır didələrümdən qanlar”.*

Bəzən də ‘olarsa’ (şərt) mənasını verir:

*“Ləbündən qətrə-qətrə qan içər könlüm kərəhətsiz,
Şəkərdən olıcaq mey qətrəsi guya haram olmaz”.*

– ‘-madan’/‘-madın’: qərb və şərq türkcəsinə məxsus bu formaların hər ikisi Füzuli tərəfindən işlənmişdir.

– ‘-əli’/‘-alı’: ‘bir zamandan bəri’ mənasında işlənir:

*“Qaşların yayinə meyl eyləyəli canü könül,
Dün və kün mən bilürəm kim nə çəkərlər anlar”.*

– ‘-qaç’/‘-gəç’: şərq türkcəsinə məxsusdur və ‘edən kimi’, ‘edən zaman’ mənasında işlənmişdir:

*“Könlüm açılır zülfî-pərişanını görgəç,
Nitqum tutulur qönçeyi-xəndanını görgəç”.*

Füzuli dilində fel hallandırması

Füzulinin dilində fellərin şühudi keçmiş, nəqli keçmiş, indiki zaman, varlıq feli (imək), əmr şəkli və zərf fellərdə saitlərin yuvarlaşmağa meyli vardır.

Şühudi keçmiş: birinci və ikinci şəxs şəkilçisi yuvarlaq, üçüncü şəxs tək və cəm şəkilçisi düzdür. Məsəl üçün: ‘bildüm’, bildün, ‘bildi’, ‘bildilər’ və s.

Sual forması: ‘bildüm mi’, ‘işitdün mi’ və s.

Nəqli keçmiş: daha çox ‘-miş’ və bəzən də ‘-up’ şəkilçiləri işlənmişdir: ‘bulmuşam’, ‘bulmuşsan’, ‘bul-

muşdur' və s.

*"Müşkül işə düşmüşəm mədəd qıl,
Mey hirzi' ilə bələmi rədd qıl".*

Divandakı birinci təxmisdə şərq ləhcəsi kimi 'olmaq' yerinə 'bolmaq' feli və 'min' şəkilçisi ilə hallandırılmışdır: 'bolmamışmın'.

Sual forması: 'itmişmi'

'b'/'p' şəkilçisi həmişə '-ub'/'-up' şəklində işlənmişdir: 'olubam', 'idüpəm', 'bilübən', 'olubsan', 'qılubsan', 'olubdur', 'urubdur' və s. Bəzən də şərq ləhcəsi kimi 'olubdurur', 'dolubdurur' şəklində işlənmişdir.

Sual forması: 'olupmisən'.

Bəzən də 'hal' mənasında işlənmişdir. Misal üçün:

*"Yar hali-dilumi zar bilübdür, bilibəm,
Dili-zarümdə nə kim var bilübdür, bilübəm."*

Geniş zaman:

Füzulinin əsərlərində indiki zaman şəkilçisi, sonu samit olan fellərdə '-ər'/'-ar' və ya '-ur'/'-ür', sonu sait olan fellərdə isə ancaq '-r'-dir. Misal üçün: 'dutaram', 'eylərəm', 'bəklərəm', 'bəklər', 'bəklərüz', 'idərəm', 'idərüz', 'söylərlər' və s.

Sual forması: 'eylərimi', 'ağlarmı'.

'-r' və ya '-ur'/'-ər' şəkilçiləri indiki və gələcək zaman üçün də işlənmişdir. İndiki zamanda misal üçün:

*"Səbrüm alub fəlak bəngə yüz min bəla virür,
Az olsa bir mətə', anga il çox bəha virür".*

"Niçün özünə ziyan idərsən?

Yaxşı adunu yaman idərsən".

Gələcək zaman üçün:

*"Əlbəttə zəlilü zar olursən,
Bu fe'l ilə şərmsar olursən".*

Füzuli divanında geniş zamanın digər üç forması da işlənmişdir.

¹ Hirz: dua, dua kağızı.

Hekayə üçün: ‘gəzərdüm’, ‘dir idüm’, ‘olurdum’, ‘istər idüm’, ‘çəkərdi’, ‘dirlər idi’, ‘qalurlar idi’ və s.

Üçüncü şəxsdə cəmdə Türkiyə ləhcəsi kimi, zaman şəkilçisi şəxs şəkilçisindən sonra gəlmişdir: ‘dirlər idi’ – bugünkü azəri ləhcəsində ‘deyirdilər’ mənasında.

Rəvayət forması: ‘dir imişsən’, ‘dir imiş’ və s.

Şərt üçün: ‘dilərsəm’, ‘dilərsən’, ‘dilərsə’, ‘qalursa’ və s.

İndiki zamanın inkar forması, ‘maz’/‘məz’ şəkilçisi ilə hallandırılır, misal üçün: ‘bilməzəm’; bəzən də ‘qılman’, ‘açman’ şəklində işlənmişdir (şərq türkcəsi).

Sual forması: ‘bilməzmi’, ‘qılmazmısan’, ‘deməzlərmi’ və s.

Geniş zamanın inkar forması bəzən hal üçün də işlənmişdir. Misal üçün:

*“Ey Füzuli, xublər vəslinə eylərsən həvəs,
Guiya bilməzsən ol vəsl içrə hicran olduğın”.*

Farscanın təsiri ilə inkar forma ‘nə’ ilə də işlənmişdir.

Misal üçün:

“Nə çəkər aləm üçün qəm nə bilür qəm nə imiş.”

Gələcək zaman:

Füzulinin əsərlərində gələcək zaman üçün dörd formada şəkilçi işlənmişdir:

– ‘ası’/‘əsi’: *“Mən deməzmidüm ki, bir gün ağlayasındur gülən?”* (Həbibidən təxmis).

– ‘isər’: ‘olisər’ və s.

– ‘qay’/‘gey’: ‘qılmaqay’ (qılmayacaq), ‘gitgey’ (gedəcək) və s.

– ‘acaq’/‘əcək’: bu şəkilçilər yalnız üçüncü şəxs təkdə işlənmişdir və daha çox ‘dur’ şəkilçisi ilə birgə olmuşdur. Misal üçün: ‘olacaq’, ‘olacaqdur’, ‘çıqaçaqdur’, ‘düşəcəkdür’ və s.

Arzu və iltizam şəkli:

‘a’ və ‘ə’ şəkilçisi ilə gəlir. Bu şəkilçilər felin gələcək və geniş zamanlarını da ifadə edir. Misal üçün:

– Birinci şəxs tək, üç şəkildə işlənmişdir: ‘am’/‘əm’,

‘ayum’/‘əyum’, ‘gidəm’, ‘qılam’, ‘qılayum’ və s. Fel saitle bitdikdə ‘y’ əlavə olunur: ‘eyləyəyüm’, ‘olayın’.

– İkinci şəxs tək: ‘görəsən’, ‘biləsən’, ‘qılasan’ (bugünkü dilimizdə olduğu kimi).

– Üçüncü şəxs: ‘ola’, ‘olmaya’.

– Birinci şəxs cəm: ‘dutalım’ (‘tutaq’ yerinə), ‘unudalum’, ‘gidələm’ və s.

– Sual forması: ‘verəyüm mi’, ‘olayum mi’

– Felin geniş və gələcək zamanı mənasında:

“Hükm itdün kim, nə ola əhval,

Nə vəz' ilə çizginə məhü sal.

Dövrən nə zaman ola axir

Hər dövrində nə ola zahir

Nişə ola fərd nəsl-i-adəm

Hər fərdi anun nə idə hər dəm”. (Leyli və Məcnun).

Felin iltizam şəklinin hekayə şəkli də bol-bol işlənmişdir: ‘olaydum’, ‘olaydı’, ‘qılmayaydı’ və s.

Sərt şəkli:

‘sa’/‘sə’ şəkilçisi ilə düzəlir və yerinə görə şərt və dilək və ya hər iki mənanı verir: ‘qılsam’, ‘qılsan’, ‘qılsa’, ‘desənüz’, ‘alsalar’ və s.

Şərt şəklinin hekayə şəkli də vardır: ‘bilsə idün’, ‘verməşəydüm’, ‘olmasaydı’ və s.

İltizam ya lüzum şəkli:

Bunun üçün ‘gərək’ və ‘lazım’ kəlməsi fələ əlavə edilmişdir:

“Bilmək gərək anı kim cəvahir,

Nə gənci-nəhandan oldı zahir”.

“Tə'zirümə eyləsəm tə'allül,

Lazım məni öldürür təğafül”.

Əmr şəkli:

Felin əmr şəkli ya şəkilçisizdir – ‘al’, ‘qıl’, ‘ver’ və s. kimi, və yaxud da sonuna ‘qıl’, ‘gil’ əlavə edilir: ‘vergil’, ‘verməgil’ və s. Bu da şeirdə vəznə tabe olaraq işlənmişdir. Məsəl üçün:

*"Dəf kimi gögüsdə lövh qoyma,
Ney kimi həvayi-nəfsə uyma,
Damam-təriqi-şər' dutqıl!*

Hər nə ki, xələfi-şər' unutqıl!" (Leyli və Məcnun).

İkinci şəxs cəm və üçüncü şəxs təkin şəkilçiləri həmişə yuvarlaqdır: 'yığılun', 'sanmanuz', 'açılsun', 'olmasun' və s.

"Varlıq" feli: birinci şəxsdə farscanın əksinə kəlmə ilə şəkilçi arasına 'y' girməz, misal: 'pərvanəm', 'azadəm' və s. Bəzən də girər: 'Tutiyəm'. İkinci şəxs üçün 'sən' işlədilir: 'dəlüsən'. Üçüncü şəxs həmişə 'd' ilə 'dir', yəni 'dur' və ya 'durur' (əski şəkli) ilə işlənir, misal üçün: 'əhlidur', 'qansidur', 'yoxdurur' və s. 'Durur' şəkli yalnız şeirlərdə işlənmişdir, misal üçün:

*"Çoxdurur badənin fəsadü şəri,
Səndədur fəqirü məskənət əsəri."*

Divanın bəzi nüsxələrində 'dur' yerinə şərq türkcəsində olduğu kimi 'irur' işlənmişdir: 'düşvar irur', 'eyb irməz' (eyb deyil)

Birinci şəxs cəm üçün 'rüz'/'yüz' şəkilçiləri işlənmişdir: 'ümidvarüz', 'çəkməkdəyüz'.

Sual forması: 'mümkün midür', 'müjdələrdürmi'. Sual əlamətinin 'varlıq' felindən əvvəl və ya sonra gəlməsi də vəznə tabedir.

İnkar forma üçün 'deyil' yerinə 'dəgül' işlənmişdir. Tədqiq etdiyimiz nüsxələrdə *دکھ* yazılmışdır və fonetik işarə yoxdur ('kөнүl' yerinə *کنل* yazıldığı kimi). Bu barədə Minorskinin Qaraqoyunlu Cahanşah (Həqiqi) və şeirləri haqqında yazdığı məqalədə də eyni fikir bəyan edilmiş və Həqiqinin də 'dəgül' işlətdiyi müdafiə edilmişdir.¹

¹ *Karakoyunlu Cihanşah və şiirleri*, V.Minorski, Çeviren: Mine Erol, Selçuklu Araştırmalar Dergisi, s. 11, Ankara, 1971.

2. Söz dağarcığı (leksika)

Füzulinin dili, dövrünün ədəbi dili olduğu üçün əsərlərində işlətdiyi sözlər də öz dövrünün ədəbiyyat dilində işlədilən sözlərdir. Füzuli İraq türklərindən olub, ana dili olan azəri türkcəsi ilə yanaşı, məmləkətinin dilləri olan ərəbcə və farscaya tamamilən vəqif və hakim idi. O, zamanının alim şəxsiyyətlərindən olub, ona görə də Molla Füzuli ləqəbi ilə məşhur olmuşdur.

Füzuli öz ana dilinə bağlı olduğu halda, türkcə qəzəl (nəzmi-nazik) yazmağın 'müskül' olduğunu yazır və bu müskülün onun vasitəsilə asan olacağına inanır:

*"Ol səbəbdən farsı ləfzi ilə çoxdur nəzm kim,
Nəzmi-nazik türk ləfzi ilə igən düşvar olur".*

Sonra belə deyir:

*"Mən də tovfıq olsa bu düşvari asan eylərəm,
Novbahar olqaç dikəndən bərgi-gül izhar olur".*

Bu müskülü asanlaşdırmaq üçün həm xəvas, həm də avamın zövq və səliqəsini nəzərdə tutur və şeirlərində xalqın əsrlərdən bəri eşidib bəyəndiyi atalar sözü və danışiq sözlərini də işlədir və türk sözlərini bədii sənəti ilə bəzəyib gözəlləşdirir.

Bildiyimiz kimi, türk sözləri təkhecalıdır və ardıcıl gələndə cümlə, xüsusən də şeirin müəyyən bəhrlərində ahəngi gözəl olmayıb, Füzulinin dediyi kimi 'nahəmvar' olur. Füzuli bu müskülü aradan qaldırmaq üçün belə sözlərə şəkilçilər əlavə edir və ya onları birləşmə şəklində işlədir və bu sözləri iki və ya üç hecalıya çevirir. Misal üçün:

*"Dişlədimsə lə'lün ey qanuntökən qəhr eyləmə,
Tut ki, qan etdüm ədalət eylə qanı qanə tut!"*

*"Rənc çəkmə sihhət üçün əl Füzulidən götür,
Kim qəbuli-sihhət itməz beylə bimar ey həkim!"*

Füzulinin dili ahəngdar dildir, onun şeirlərinin hər

misrasının özünəməxsus temp və ahəngi vardır. Ona görə də, Füzulinin şeirlərini ancaq öz ahəngi ilə oxumaq mümkündür.

Füzuli şeirində vəzn və qafiyədən başqa, samitlərin ('s', 'k', 'd', 'ş') təkrarı ilə müxtəlif alliterasiyalar vardır və musiqi ahəngi ilə də oxucu və dinləyicidə sözlərin təsirini artırır, misal üçün:

*"Leyli işi işvə vü kerişmə,
Məcnun gözi yaş, çeşmə-çeşmə".*

*"Suda əksi-sərv sanman kim, qoparub bağiban,
Suya salmış sərvini sərv-i-xəramanın görüb".*

"Salma səri-zülf-i-səmən sayətab..."

Birinci beytdə 'ş' səsi su şırıltısını xatırladır və musiqi mənanı qüvvətləndirir. Füzuli dilimizin səs və musiqi imkanlarından son dərəcə faydalanıb, türk şeir dilini kamal dərəcəsinə yüksəltmişdir.

Füzuli bəzən morfoloji ünsürlərin yerini şeirdə dəyişdirir, lakin bu iş qrammatik və məna cəhətindən şeirə xələl gətirmir, misal üçün:

*"Pərişan xəlqi-ələm ahü əfqan itdigimdəndir,
Pərişan olduğum xəlqi pərişan itdigimdəndir".*

Bu beytdə, 'pərişan'-dan sonra 'dır' (dür) gəlməli idi (xəlqi-ələm ahü əfqan etdiyimdən pərişandır). Bu işlə 'pərişan' kəlməsi beytin başına gələrək diqqəti 'pərişan' kəlməsinə cəlb edir və eyni zamanda təkrir yaradır.

Füzulinin dili ədəbi-bədii, məntiqi və hətta riyazi təfəkkürü vəhdətdə təcəssüm etdirən bir dildir, misal üçün:

*"Barı-möhnətdən nəhalı-qamətün xəmə olmasun,
Başumuzdan sayeyi-sərvi-qədün kəmə olmasun".*

Burada elmi və məntiqi nəticələr və bədii mənalər bir-birlərini tamamlayır.

Füzuli ərəbcə, farsca sözlərdən də, onun zamanında

xalq tərəfindən anlaşılan və daha çox fəlsəfi, dini, ictimai və ədəbi məfhumları ifadə edən sözləri işlətməmişdir. Füzuli şeir divanı yazdığı üçün ərəb əlifbasında olan bütün hərflərlə qafiyyə yaratmağa məcbur olmuşdur. Türk dilində **ح** **م** **ز** **ش** **ط** məxrəcləri (fonemləri) yoxdur. Bu hərflərlə yazılan sözlər ərəbcə olduğu üçün Füzuli ərəbcə sözləri işlətməyə məcbur olmuşdur. Bütün bu dediklərimizə baxmayaraq, Füzulinin dili aydın və xalqına tanış və mənus olub, ona görə də əsrlər boyu xalq tərəfindən sevgi ilə qarşılanmış və alqışlanmışdır. Onun şeirləri yalnız İraq və Azərbaycan türkləri yox, Türkiyə türkləri tərəfindən də zövqlə oxunmuş, əzbərlənmiş və məclislərdə xanəndələr tərəfindən oxunmuş və onlara nəzirlər yazılmışdır. Füzulinin əsərlərində işlənən sözlər əsas olaraq türkcə sözlərdir, lakin bu böyük şair ərəbcə və farsca sözlərdən və hətta söz birləşmələrindən müxtəlif əsərlərində az-çox istifadə etmişdir.

Füzulinin işlətdiyi türkcə sözlər:

Türkcə sözlərin əksəriyyətini bu gün də işlətdiyimiz sözlər təşkil edir. Bu sözlərin çoxu Oğuz türkcəsi və ya Qərb türkcəsi sözləridir. Füzulinin ləhcəsi azəri olduğu üçün işlətdiyi sözlərin də əksəriyyəti azəri türkcəsində işlənən sözlərdir və tələffüz şəkilləri də azərcədir.

Füzulinin dilində azəri sözlərindən başqa Anadolu türkcəsinə məxsus sözlər və hətta şərq türkcəsi sözləri də vardır.

Füzulidəki türkcə sözlərin bir qismi əski türk sözləridir və Dədə Qorqudda işlənən sözlərin təqribən eynidir. Bu sözlərin çoxu bugünkü dilimizdə unudulmuş və ya tərk edilmişdir.

Füzulinin dilindəki azəri türkcəsinə məxsus sözlər:

Əsərlərdə əksəriyyəti təşkil edən orta qərb türkcəsi sözlərindən başqa, azəri ləhcəsinə məxsus sözlər çoxdur

və ən mühümləri bunlardır: ‘öz’, ‘özgə’, ‘yumaq’, ‘tap-şurmaq’, ‘düşmək’, ‘yaxşı’, ‘yaman’, ‘başmaq’, ‘dur’ (qalx), ‘yad’ (əcnəbi, qəribə), ‘ər’, ‘od’, ‘salmaq’, ‘qo-şun’, ‘uşaq’, ‘mən’, ‘min’, ‘əmcək’, ‘sındırmaq’, ‘əgin’ (əyin), ‘təpuk’ (təpik), ‘üzmək’ (qopartmaq), ‘yüngül’ və s.

Füzuli yuxarıda yazdığımız sözləri həm də azəri türkcəsində işlətmişdir. Burada bəzi nümunələrin verilməsini faydalı görürük:

*“Eşq əhlinə ol mah Füzuli nəzər etmiş,
Sən də özini göstər əgər bir hünərin var”.*

*“Dəlü dirsəm nola üşşaqunə gülçöhrələrin,
Özini göz görə odlarə salurmi aqil?”*

*“Ey Füzuli yanıram kim nə için ol gülürx,
Mənga yanır od olur özgəyə şəm'i-məhfıl”.*

*“Nə yanar kimsə mənga atəşi-dildən özgə,
Nə açar kimsə qapum badi-səbadan qeyri”.*

*“Lövh-i-ələmdən yudum əşg ilə Məcnun adını,
Ey Füzuli mən dahi ələmdə bir ad eylədim*

Yetdi ol xud yerinə şimdi nədur ferbanun”.
Diləgün canidi xaki rəhinə tapşurdum.

‘Düşmək’ sözünü azəri türkcəsində olduğu kimi müxtəlif mənələrdə işlətmişdir.

*“Dün ki, fürsət düşdi xaki-dərgəhindən kam alam,
Noldı ey göz yaşı göz açmağə fürsət vermədün”.*

Bu şeirdə ‘dünən’ yerinə ‘dün’ (əski və Türkiyə türkcəsi) işlənmişdir.

*“Həm vüsali od salır canumə həm hicranı,
Bir əcəb şəm'lə düşdü sərü karım¹ bu gicə”.*

¹ işim.

*"Niçün özünə ziyan idərsən,
Yaxşı adunı yaman idərsən?" ("Leyli və Məcnun").*

*"Yəqə çək idəni başmaq kibi salur ayağə,
Ey Füzuli baq anun itdigi istiğsayə" (söz
qarışdırmaq)*

*"Sübhə saldı bu gicə şəm' kibi qətlümi hicr,
Ola kim sübh gəlincə gələ yarum bu gicə".*

*"Fəsad əhli cəhanə bıraqdılar fətərat (süst, tənbel),
Qiyamət oldı nə yatmaq məcalıdır, dur otur!"*

*"Yadun dəgül, eylə ağlunu yad,
Qıl çarə ki, düşmən olmaya şad".*

*"Süd içsə sanurdı kim, içər qan,
Əmcək görünürdi ana peykan (ox)".*

*"Amma rəhü rəsmdür müqərrər,
Bir övrətə eybdür iki ər". ("Leyli və Məcnun").*

*"Ardınca qoşun-qoşun uşaqlar,
Əhvalinə kim gülər, kim ağlar?"*

*"Noldı sənə nəqzi'-əhd qıldun?
Sındırmağa əhdi cəhd qıldun".*

Azəri söz birləşmələri və deyimlərindən: 'ayaqdan salmaq', 'pənbə dağ', 'Ayaqdan düşmək', 'ayağa düşmək', 'nəzər salmaq', 'göz açmaq', 'göz yummaq', 'göz yaşı', 'fürsət düşmək', 'fürsət vermək', 'yox yerə', 'qan eyləmək' və s.

*"İşimdür sayə tək yerdən-yerə yüz urmaq ol gündən,
Ki, başumdən giribdür sayeyi-sərvi-xəramanun".*

¹ sındırmaq.

*"Füzulini ayaqdan saldı bari¹-möhnəti-eşqün,
Niçün dutmazsın ey kafir əlini bir müsəlmanın?"*

Bu şeirdə 'üz' yerinə 'yüz' və 'vurmaq' yerinə 'urməq' ya 'urmaq' işlənmişdir. Hər iki kəlmə əski türkcədən qalmış şəkildədir.

*"Ey Füzuli zövqi-dərdi-eşqə nöqsan heyfdür,
Ehtiyat it pənbeyi-dağunda mərhəm olmasun!"*

*"Heyranlığı ol maqamə yetdi,
Kim, düşdi ayaqdan usı gitdi".*

Bu şeirdə 'us' kəlməsi 'huş' və 'ağıl' mənasında işlənmişdir ki, əski türkcədən qalma bir sözdür.

*"Ayağınə düş rızasın istə,
Məni-mücrim üçün duasın istə".* ("Leyli və Məcnun").

*"Dün ki, fürsət düşdi xaki-dərgəhindən kam alam,
Noldı ey göz yaşı göz açmağa fürsət vermədün."*

*Göz yumub aləmdən istərdüm açam rüxsarinə,
Canum aldun göz yumub açınca mühlət vermədün".*

*"Dəhanın üzrə lə'lin istəmiş dil damı müşküldür,
Görünməz hiç cürmi, yox yerə qan eyləmək olmaz".*

Füzulinin dilindəki azəri sözlərinin bir qismi bu gün də dilimizdə işləndiyi halda, tələffüzlər dəyişmişdir. Məsələn üçün: 'yitürmək' (itirmək), 'yapraq' (yarpaq), 'ögrənmək' (öyrənmək), 'qamu' (hamı), 'qanda' (harada), 'qapu' (qapı), 'ol' (o), 'kim' (ki), 'ana' (ona), 'dəprənmək' (tərpənmək), 'urmaq' (vurmaq), 'qanğı' (hansı, münasib, uyğun), 'kibi' (kimi), 'birlə' (ilə), 'qəçən' ya 'qaçan' (haçan, nə vaxt), 'uyqu' (yuxu), 'sormaq' (soruşmaq) və s.

– 'Urmaq':

*"Gərçi şimşaddə çox lafi-lətafət vardur,
Həddi yoxdur ki, ura sərv-i-xəramanilə bəhs".*

¹ yük.

– ‘Qəndə’ ya ‘qanda’:
*“Mən qandən, tərki-eşq qandən?
 Eşqi-əzəli çıxərmi candən?”* (“Leyli və Məcnun”).
*“Mənga cəm olur qəndə kim vardur qəm,
 Mənəm mülki-qəm içrə Məcnunə varis.”*
 – ‘Qanğı’ və ‘qənqi’:
*“Qanğı gülşən gülbəni sərv-i-xəramanınca var?
 Qanğı gülün üzrə qönçə lə’li-xəndanınca var?”*
*“Cam tut dir saqi-yi-gülçöhrə zahid tərki-cam,
 Ey könül fikr eylə gör kim qanğıdur tutmağə pənd?”*
 Bu şerdə ‘qanğı’ kəlməsi ‘uyğun’, ‘layiq’ mənasında işlənmişdir.

– ‘Birlə’:
*“Nalədəndür ney kibi avazeyi-eşqüm bülənd,
 Nalə tərkin qılməzəm ney tək kəsilsəm bənd-bənd.
 Açılır könlüm gəhi kim, giryeyi-təlxüm görüp,
 Açar ol gülrux təbəssüm birlə lə’li-nuşxənd.”*

– ‘Qamu’:
*“Ey Füzuli, aləmin gördüm qamu ne’mətlərin,
 Hiç ne’mət görmədim didarı-dilbər tək ləziz”.*
 – ‘Ol’:
*“Vadiyi-vəhdət həqiqətdə məqamı-eşqdür,
 Kim müşəxxəs olməz ol vadidə sultandan gəda”.*

– ‘Qəçən’ ya ‘qaçan’:
*“Eşq sevdəsinə sərf eylər Füzuli ömrini,
 Bilməzəm bu xəbə-qəflətdən qəçən bidar olur?”*

– ‘Sormaq’:
*“Gözi yaşlulərin halin nə bilsün mərdümi-qafil?
 Kəvakib seyrini şəb ta səhər bidar olandan sor”.*

– ‘Kim’:
*“Xubsurətlərdən ey nasih məni mən’ itmə kim,
 Pərtövi-ənvari-xurşidi-həqiqətdür məcaz.”*

– ‘Baqubəni’ (baxarkən):
*“Baqubəni nərgisə bimar gözin qıldım yad,
 Nərgisi nalə vü əfqanimə heyran itdüm”.*

– ‘Yapraq’:

*“Bərgi-gül sanma ki, xunabə dökən dəmdə gözüm,
Nəcə yapraqə cigər qanı silüb qan itdüm”.*

– ‘Göricək’ (görən kimi):

*“Göricək sünbüli andum şikəni-kakülini, zulfun
dalqaları*

Sünbüli giryə vü ah ilə pərişan itdüm”.

– ‘Dikən’ (tikan):

“Növbahar olqaç dikəndən bərgi-gül izhar olur.”

Əski türk sözləri (oğuz):

Füzulinin dilində bu gün işlətmədiyimiz bir çox əski türk sözləri vardır. Bunların çoxunu Dədə Qorqud və digər əski türk əsərlərində də görə bilərik. Bu sözlərin mühümləri bunlardır:

– ‘Dənlü’ (kimi):

“Ki, bu dənlü fəsadə çarə nədür?

Çarə ol ziştı-nabikarə nədür?” (“Bəngü badə”).

– ‘Bozə’ ya ‘boza’¹

– ‘Varmaq’ (getmək, çatmaq):

“Söylədi bozə mən ana varəyin,

Söyləyim sözümi cavab aləyin.

Zərblən annı sərnigün idəyin,

Əzəyin pəncəyin zəbün idəyim”.

Yuxarıdakı beytdə fellər şərq türkcəsinə görə hallandırılmışdır: ‘idəyim’ (‘edim’ yerinə), ‘əzəyin’ (‘əzim’ yerinə).

“Nə səbəbdür günahkar olubəm?

Nə günah eylədüm ki, xar olubəm?”

– ‘Yöküş’ və ya ‘öküş’ (çox):

“Şərm qıl sərgəranlıq itmə yöküş,

Həddüni tanı gəl ayağumə düş!”

“Bu dərd ki az dəgül öküşdür,

¹ Boza: arpa, qarğıdalı və buğda kimi taxılların xəmirindən qıcqırtmaqla qayırılan çaxır; əski türk çaxırı.

Həm səbr idəyim ki, səbr xoşdur".

– ‘Təbancə’ (şillə):

"Mənga ildən dəgər təbancə vü zur,

İlə məndən yetər nişatü sürür".

– ‘Ayıdır’ (söylər), ‘ayıtdı’ (söylədi).

– ‘Üsüb’ (yığışib): ‘başımə üsüb’ (divanın müqəddiməsində) bəzi nüsxələrdə ‘başımə çuxuşub’ yazılmışdır.

– ‘Diyü’ (deyib, deyərək): *"Naçar məhmili-e'tibarüm-də bu əlavə lazımdır diyü, zəmani-tüfuliyyätümdə sadir olub mütəfərriq olan qəzəllərdən bir müxtəsər divan cəm' itmək saqın gördüm"* (‘saqın’ = yuğun).

– ‘Ər’ (igid):

"Ey Füzuli, dəhri-zalın sən fəribindən saqın, Olma qafil, ər kibi dəprən, özün mərdanə tut!"

– ‘Görgəc’ (görən kimi):

"Könlüm açılır zülfî-pərişanuni görgəc, Nitqüm tutulur qönçeyi-xəndanını görgəc".

– ‘Yürüt’ (gəzdir):

"Əgər murad isə vermək səfayi-cövhəri-ruh, Fələk-misal yürüt saqəri-şərabi-səbuh".

– ‘Köydürmək’ (yandırmaq):

"Nola bulsam zövq köydürdükcə sinəm üzrə dağ, Əhli-dərdə dağ olur bidərdə zivər tək ləziz".

– ‘Dün və kün’ (gecə və gündüz):

"Qaşların yayınə meyl eyləyəli canü könül, Dün və kün mən bilürəm kim, nə çəkərlər anlar".

– ‘Ağu’ (zəhər):

"Təlx güftarsız¹ olmaz ləbi-yar ey aşiq, Çoq həvəs eyləmə ol şərbətə kim, ağuludur".

– ‘Bunca’ (bu qədər):

"Bunca kim, kuh-sifət başımə taşlar urulur, Dideyi-bəxtim oyanmaz nə əcəb uyquludur".

– ‘Əsrümək’ (məst olmaq):

¹ acı söz.

*"Məgər qan içmək ilə əsrumişdir nərgisi-məstün,
Bəsi' mey nuş edənlər gördüm olmaz böylə qan
sərxoş".*

– 'Varmaq' (getmək):

*"Va'iz ovsafi-cəhənnəm qılur ey əhli-vərə' (təqva),
Var anın məclisinə gör ki, cəhənnəm nə imiş!"*

– 'Əyağ' (qədəh):

*"Məhrəm olmaz rindlər bəzmində mey nuş etməyən,
Ey Füzuli, çək əyağ ol bəzmdən ya çək əyağ".*

– 'Qatı' (şiddətli, sərt):

*"Qatı müşküldür işüm zülfi-girehgirindən (qıvrırcıq),
Səbr bu müşkülü dirlər açar amma müşkül".*

– 'Təşrə' (bayır):

*"Tən odindən rəxtuni² cəhd eylə ey can təşrə çək,
Afəti-seyli-şireşk³-biqərarümdən saqın!"*

– 'Anmaq' (yad etmək):

*"Bağə girdüm səri-kuyun anub əfqan itdüm (yaxamı
yırtım),*

Gül görüb yadun ilə çək gəriban itdüm".

– 'Səkridmək' (çapmaq):

*"Pəhləvanlar badpalar⁴ səkridəndə hər yana,
Tifl həm cövlan idər amma ağacdən atı var".*

– 'Sayru' (xəstə):

*"Olur meylədən əfzun⁵ astanun taşına hər dəm,
Əgərçi rəsmdür yasduqdən ikrah eyləmək sayru".*

– 'Sağınmaq' (hesab etmək):

*"Mənəm ki, qafiləsaları-karivan-qəməm,
Müsafiri-rəhi-səhrayi-möhnətü ələməm.
Həqir baqma mənə kimsədən sağınma kəməm,*

¹ bir çox.

² paltar.

³ göz yaşı.

⁴ bədöv at.

⁵ çox.

*Fəqir padişəhasa gədayi¹-möhtəşəməm.
Sireşk təxtərəvandur mənəgə vü ahu ələm,
Cəfa vü cövr müləzim bələ vü dərd həşəm*” (yaxınım).
(Tərkibənd).

– ‘İlətmək’ (çatdırmaq):

*“Sən qasid imişsən ey həməmə²,
Məndən həm ilət nigarə namə*” (“Leyli və Məcnun”).

– ‘Varə-varə’ (gələ-gələ):

*“Ram oldu bəhayim (heyvanlar) ol nigarə,
Bir fəvq yığıldı varə-varə*”.

– ‘Nitəki’ (necə ki):

“Canü cigərində qalmadı tab,

Məhv oldu nitəki oddə simab³”.

– ‘Sağın’ (sanki):

*“Əndişeyi-sövkü eyşdən pak⁴,
Seyl içrə sağın gidərdi xaşak*” (“Leyli və Məcnun”).

– ‘Uş’ (budur, indi):

*“Didi bilürəm nədür dəvası,
Uç yazılı məndədür duası*” (“Leyli və Məcnun”).

– ‘Qəplan’ və ya ‘qaplan’ (bəbir):

*“Qaplan kibi canə urdı bir dağ,
Ərslan sifəti uzatdı tırnağ”.*

– ‘Qəftan’ və ya ‘qaftan’ (arxalıq):

*“Danə-danə ərusi-gərdun (fələyin gəlini),
Qəftaninə dikdi dürri-məknun”.*

– ‘Nişə’ (necə):

*“Sevda zədə nişədür dəmağun?
Köksündə nədür bu əski dağun?”*

– ‘İgən’ (çox):

“Ol səbəbdən farsî ləfzi ilə çoxdur nəzm kim,

¹ dilənçi.

² həməmə: göyərçin.

³ simab: civə.

⁴ çör-çöp.

Nəzmi-nazik¹ türk ləfzi ilə igən düşvar olur".

– 'Kəpiş' (çəpiş və ya qoyun), 'qiltəban', qəltəban (qurumsaq), 'bəğra' (aş, ərıştə və ya xəmir aş), 'ətmək' (çörək), 'nitə' (necə), 'tütün' (tüstü) və s.

Türkiyə türkcəsində işlənən sözlər:

Füzulinin dilində əskidən qalma və bu gün dilimizdə unudulan və ya dəyişmiş şəkli işlənən və ya heç bizdə olmayıb, Türkiyədə işlənən sözlər də vardır. Məsələn üçün:

– 'Kəndü' (özü):

*"Şe'r zövqindən olmayan agah,
Əhli-nəzmi məlamət eyləməsün!
Kəndü cəhlinə e'tiraf etsün,
Hər kəramata sehr söyləməsün"*.

– 'Bulmaq' (tapmaq):

*"Ey Füzuli intihəsiz zövq bulduq eşqdən,
Böylədür hər iş ki, həqq adı ilə qılsan ibtida"*.

– 'Ərmək' (çatmaq):

*"Çəkmə aləm qeydini ey sərbüləndi²-fəqr olan,
Səltənət təxtinə ərdün bəndi-zindanı unut"*.

– 'Dün' (dünən):

*"Va'iz bizə dün duzəxi³ vəsf itdi Füzuli,
Ol vəsf sənün külbeyi-əhzanun içündür"*.

– 'Bəkləmək' (gözləmək):

*"Nəcə yıllardur səri-kuyi-məlamət bəkləriz,
Ləşgəri-sulati-irfanuz vilayət bəkləriz"*.

– 'Yetmək' (kifayət etmək):

*"Qıl Füzuli tərki-ibrami⁴-təköllüm⁵ kim, yetər,
Surəti-halun ki, izhari-təmənnadur qərəz"*.

¹ qəzəl.

² başı uca.

³ cəhənnəm.

⁴ israr.

⁵ şöhrət.

– ‘Əfəndi’ (ağa):

*“Pərişan-halun oldum sormadun hali-pərişanum,
Qəmündən dərdə düşdüm qılmadum tədbiri-
dərmanum.*

*Nə dirsən rüzigarum böylə mi keçsün gözəl canum?
Gözüm, canum, əfəndim, sevdigim, dövlətli
sultanum!”*

– ‘Allahı sevərsən!’ (səni Allah!):

*“Nəzər qılməzsən əhli-dərd gözdən aqıdan seylə,
Yamanlıqdır işün üşşaqə yaxşı mi durur söylə?
Gəl Allahı sevərsən aşiqə cövr itmə lütf eylə,
Gözüm, canum, əfəndim, sevdigim, dövlətli
sultanum!”*

– ‘Ağırlamaq’ (qəbul etmək, qulluq etmək):

*“Qıymadun sakini-kuyun olana peykanun,
Bir içim su ilə ağırləmədün mehmanum”.*

– ‘Çevrə’ (ətraf):

*“Ey Füzuli mən məlamət gövhərinin gənciyəm,
Əjdəhadır kim, yatur çevrəmdə zənciri-cünun”.*

– ‘Usanmaq’ (bezikmək):

*“Məni candan usandırır cəfadən yar usanmazmı?
Fələklər yandı ahumdən, muradım şəm'i yanmazmı?”*

– ‘Əylənmək’ (şadlıq etmək):

*“Xah səncab eyləsün fərşin (yataq) Füzuli xah gül,
Hicrdən mütləq yuqu görməz göz, əglənməz könül”.*

– ‘Dinlənmək’ (dincəlmək, istirahət etmək):

*“Yarsuz eşq əhlinin dinlənməsi mümkün dəgül,
Nicə dinlənsün həbibim sənsüz ey əndamı (vücut)
gül?”*

– ‘Nitəkim’ (necə ki):

*“Dəm uram övsəfi-övladi-Əlidən nitəkim,
Madihi-Ali-Əli müstəvcibi qüfran (bağışlamaq)
olur”.*

– ‘Qaç’ (neçə):

“Nə xoşdur əldə gülgün cam, başda eşq sevdası,

Könüldə vəsl zövqi candə cananlar təmənnası.

Könül bir qaç zəman ənduhi-hicranilə zar itmək,

Yinə ahəng ilə ahəngi-bəzmi-vəsli-yar itmək”.

– ‘Gerü’ və ya ‘geri’ (dal):

“Tədbiri-qəm itmək olmaz oldı,

Gəldüm gerü getmək olmaz oldı”.

– ‘Aramaq’ (axtarmaq):

“Çün aradı, gəzdihər məkanı,

Bulunmadı ağlının nişanı” (“Leyli və Məcnun”).

– ‘Yarın’ (sabah)

– ‘Qaliba’ (sanki):

“Ey Füzuli, atəşi-ah ilə yandurdun məni,

Qaliba sandun ki, şəm'i-külbeyi-əhzanunəm (qəm evi)!”

– ‘Yücə’ (uca):

*“Yücəldün qəbrim ey bidərdlər səngi-mələmətdən
(tənqid daşı),*

Ki, mə'lum ola dərd əhlinə qəbrim ol ələmətdən”.

– ‘Gərmək’ (çəkmək)

– ‘Gidərmək’ (aradan qaldırmaq):

“Gərdikcə ziyadə oldı dərdi,

Təblərza¹ fəraqətin gidərdi”.

– ‘Birər-birər’ (bir-bir)

Qrammatik şəkilləri də bəzən azəri türkcəsi yerinə Türkiyə türkcəsinə uymaqladadır. Məsələn: ‘idəyim’ (edim), ‘idəlüm’ (edək), ‘bəkləruz’ (gözlərik), ‘yoqmur’ (yoxdurmu), ‘nərəyə’ (hara). Vasitəsiz tamamlıq üçün ‘-ni’ yerinə ‘-yi’ şəkilçisi işlənmişdir.

– ‘İkən’ (olanda):

“Şəhranəvərd ikən mənə təsvir kuhkən,

Öyrətədi şəhri-eşqdə rəsmi-iqaməti”.

– ‘Onarmaq’ (təmir etmək):

“Mərham qoyub onarma sinəmdə qanlı dağı,

Söndürmə öz əlünlə yandurduğun çırağı”.

¹ qızdırma və titrəmə.

Füzulinin dilində şərq türkcəsinin sözləri və izləri:

Füzulinin dilində daha çox Əmir Əlişir Nəvai təsirilə bir para çağatay türkcəsi sözləri və qrammatik şəkilləri işlənmişdir. Qrammatik şəkilləri daha çox şeirin vəzninə görə işlənmişdir. Bu sözlərin ən mühümləri bunlardır:

‘Yaş’ (cavan, uşaq), ‘cizginmək’ (dolanmaq), ‘yöküş’/‘öküş’ (çox), ‘yengi’ (yeni), ‘özgün’ (daşğın), ‘yaşurmaq’ (gizlətmək), ‘açılğan’ (açılan), ‘varəyin’ (gedim), ‘alayın’ (alım), ‘getmən’ (getməmə), ‘bilmən’ (bilməmə), ‘nitə’ (necə), -dirir (-dir), iməs (deyil), birlən (ilə).

“Dəm-bə-dəm gər dürri-əşküm düşsə gözdən vəchi var,

Yaş uşaqlardur yetim anlarda yoq rəsmi-ədəb”.

“Qönçəsin gül bülbülün qətlinə peykan eyeləmiş,

Bülbül açılğan güli yüzünə qəlqan eyeləmiş”.

“Kakülün tək başunə çizginmək istər xatirim,

Ey mənü yüz mən kibi sərgəştə qurbanun sənin”.

“Özkəndi başunə dud ahı,

Yandurdu əməməyi-siyahı” (“Leyli və Məcnun”).

“Gül bimü tə’ərrüzi-həvadən,

Lalə sitəmi-dəmi-səbadən”.

“Rəxtini yaşurdu bağlərdə,

Lə’lini yitirdi tağlərdə”.

“Məni vəsli ilə şadiman itsən,

Pir ikən yengidən cəvan itsən”.

“Nola qan dökməkdə mahir olsa çeşmim mərdümi
(gözümün giləsi),

Nütfeyi’-qabil durur qəmzən gibi ustadı var”.

“Sanman əcəb rütəb² yerinə versə lə’li-tər (yaş lə’l,
qırmızı dodaq),

Bir lə’l kim, yaşum ana nəşvü nəmə verər”.

“Mövsimi-güldür vəli getmən çəməni seyrinə kim,

¹ toxum.

² xurma.

*Rövzeyi-kuyun mənə ol seyrdən vermiş fərağ".
"Çün cəfa¹ mö'tadiyəm bilməm nədür mehrü vəfa,
Bilməsə mehrü vəfa rəsmi cəfakarum nə bak?
(qorxu)"*

*"Ah, bilməm neyliyim canumdə rahat qalmadı,
Gözlərim nəmnakü sinəm çak, könlüm dərdnak".
"Dustlər, mən nalə vü fəryad qılsam eyb imes,*

*Çərxi-bəd mehrin əlindən dad² qılsam eyb imes.
Qəm diyarın dil-ara abad qılsam eyb imes,
Bu bina birlən cəhanda ad qılsam eyb imes.
Bir qədi-şimşadü gülrüxsardən ayrılmışam"*
(Müxəmməs).

*"Sordular ana həqiqəti-hal,
Kim, nitədurur bu iki timsal?
Didi: bizə birdurur həqiqət,
Birlikdə yaraşmaz iki surət".*

Fars dilindən alınma sözlər:

Fars dili əsrlər boyu Yaxın Şərqi, xüsusən türklərin də ədəbi dili kimi işləndiyi üçün, azəri, Osmanlı və cağatay ədəbiyyatlarında, xüsusən şeir və qəzəldə farsca sözlər və bədii ifadələr bolluca işlənmişdir. Füzulinin ədəbi dili də bu qaydadan istisna edilmir. Lakin onun işlətdiyi farsca sözlərin çoxu zamanının xalqına, xüsusilə ədəbi mühitdə tanış olan sözlərdir. Farsca sözlərin çoxu əruz vəznə icabı və o günlərdə dəbdə olduğu üçün işlənmişdir. Bu sözlərin əksəriyyəti eşq, məhəbbət, insan gözəlliyi, sevgi, sevinc, təbiət və bahar təsvirləri və bu kimi məfhumları ifadə edən sözlərdir. Nümunə üçün bir neçə sözü nəql edirik:

¹ zülm.

² qışqır-bağır.

‘Dil’, ‘dərbər’, ‘dirlüba’, ‘rük’, ‘rüksar’, ‘ləb’, ‘müjgan’ (kırpık), ‘didə’, ‘can’, ‘tən’, ‘xəstə’, ‘bəxt’, ‘cahan’, ‘yar’, ‘şad’, ‘naz’, ‘niyaz’, ‘bahar’, ‘eşq’ və s.

Füzuli farsca şəkilçilərdən o cümlədən ‘bi-’ (‘bivəfa’ kimi) və ‘na-’ (‘naşad’ kimi), habelə söz birləşmələrindən də istifadə etmişdir. Məsəl üçün:

‘Ləbi-yar’, ‘ləbi-ləl’, ‘izhari-qəm’, ‘dərdi-eşq’, ‘məsticəm’, ‘əhli-zəmanə’, ‘dili-naşad’, ‘zülfi-pərişan’, ‘bipərva’, ‘qəmi-dil’, ‘bədhal’, ‘xoşhal’, ‘pənbə-dağ’.

Ərəbcə sözlər və söz birləşmələri:

Ərəb dili Quran dili olduğu üçün, müsəlman türklərin müqəddəs dili olmuşdur. Bu dildə olan dini və fəlsəfi terminlər müsəlman xalqların dilinə girmiş və həmin terminlərin çoxu bu xalqlar tərəfindən mənimsənilmişdir. Buna görə də, ərəbcə sözlər az-çox mənə dəyişikliklərlə İslam dinini qəbul edən türklər, farslar və digər xalqların dil və ədəbiyyatlarına daxil olmuş və bu dillər arasında ortaq sözləri təşkil etmişdir. Bundan əlavə, Füzulinin yaşadığı yerlərin (Kərbəla, Nəcəf və Bağdad) hakim dili ərəbcə olmuş və buralarda yaşayan türklər də ərəbcəylə tanış olduqları üçün Füzulinin işlətdiyi ərəbcə sözlər, heç də qeyri-məntiqi nəzərə gəlmir. Füzulinin əsərlərində işlənən ərəbcə sözlərin çoxu bu gün belə bizlər üçün tanış olmaqla yanaşı, çağdaş şeir və ədəbiyyatımızda da işlənməkdədir. Lakin bizlər üçün tanış olmayan sözlər də Füzulinin yurdunda yaşayan türklər – xüsusilə təhsilliləri üçün yad sayıla bilməz. Bu qrup sözlərin çoxu Kərbəla faciəsini və ənbianın müsibətlərini şərh edən və nəsr əsəri olan “Hədiqətüs-sü’əda”da işlənmişdir.

Birinci qrup ərəbcə sözlərdən nümunə: ‘eşq’, ‘aşıq’, ‘məşuq’, ‘şə’r’, ‘şa’ir’, ‘əyan’, ‘fəzl’, ‘fəsl’, ‘qədər’, ‘zat’, ‘kovn’ (aləm), ‘rəmz’, ‘qayət’, ‘ənasur’, ‘sani’, ‘mələkut’, ‘mülk’, ‘sübh’, ‘məhşər’, ‘qiyamət’, ‘zühd’, ‘mehrab’,

‘Məsiha’, ‘müdərris’, ‘fiqh’, ‘bürc’, ‘qüdrət’, ‘sirati-müstəqim’, ‘sübhi-sadiq’, ‘sübhi-kazib’, ‘zaman’, ‘məkan’, ‘xərabat’, ‘rind’.

Xalqımıza tanış olmayan ərəbcə sözlərdən: ‘işfaq’ (mehribanlıq), ‘əsqam’ (xəstəliklər), ‘şeyb’ (qocalıq), dürə’ə (paltar növü), ‘cari-ca’ir’ (zalım qonşu), ‘sənəd’ (igidlər), vaqi’ə (yuxu, rəya, hadisə), ‘nəhb’ (talan), ‘töv’ (itaət), ‘tari’ (qəfildən hücum edən), ‘əmtar’ (yağışlar), ‘sümüvv mərtəbə’ (yüksək rütbəli), ‘əsabə’ (xalq kütləsi), ‘riqə’ (ağız suyu), ‘mürəqqə’ (yamaqlı), ‘təhlil’ (təsbih demək), ‘təbcil’ (hörmət etmək), ‘qəmis’ (köynək), ‘əmcad’ (böyükələr), ‘fəraş’ (yataq), ‘muha’z’ (aybaşı olan), ‘şovt’ (Kəbənin dövrəsinə dolanmaq), ‘riza’ (körpənin süd əmməsi), ‘məkarəh’ (zəhmətlər, qəbul olunmayanlar), ‘tilq’ (sərbəst), ‘qəla’ (bahalıq), ‘zəhri-hələhil’ (öldürücü zəhər), ‘rumh’ (nizə), ‘ənamil’ (barmaqların başı), ‘müsafi’hə’ (əl vermək), ‘müsari’ə’ (güləşmək), ‘hunut’ (ölüyə vurulan ətir), ‘kutuval’ [hindcə] (qala qaravulçusu), ‘əşhəb’ (boz), ‘səqavət’ (təmizlik), ‘əbrəs’ (ağ ləkəli), ‘mədd’ (çəkmək), ‘müntəvi’ (burulmuş), ‘züqaq’ (küçə), ‘mələbə’ (oyuncuq), ‘kəhf’ (mağara, sığınacaq), ‘kəb’ (daban), ‘lət’ (ziyan), ‘sə’ir’ (yanan od), ‘iqtina’ (faydalanmaq, meyvə dərmək), ‘istiğsa’ (söz qarışdırmaq), ‘tə’viz’ (dua kağızı), ‘həməmə’ (göyərçin), ‘tahunə’ (dəyirman), ‘sərsər’ (fırtına), ‘la’ib’ (oynayan), ‘əza’im’ (dualar, tilsimlər), ‘minhac’ (doğru yol), ‘sədad’ (dostluq, möhkəmlik), ‘rayiz’ (atı ram edən), ‘hiz’ (dua, dua kağızı), ‘əva’ (müləhizə), ‘şəttə’ (müxtəlif elmlər), ‘qüdvə’ (rəhbər), ‘Təftəf’ (Kərbəlanın digər adı), ‘xüllət’ (dostluq), ‘təhəccüd’ (gecə namazı), ‘əraqət’ (döymək), ‘zəxarüf’ (cəvahirilər, qızıl suyu), ‘kazim’ (örtən), ‘rəbqə’ (ip, iplik), ‘məsluk’ (rəftar, yol), ‘tövqi’ (qol çəkmək), ‘dürc’ (sandıq), ‘istifa’ (seçmək), ‘sahib tovgir’ (hörmət sahibi), ‘əlyəq’ (daha layiq), ‘nəvalə’ (xörək, loxma),

‘qəmmaz’ (qəməzəli), ‘hudəc’ (kəcavə), ‘əməri’ (kəcavədə oturan), ‘əmsar’ (şəhərlər), ‘disar’ (paltar), ‘elmül-mənaya’ (əcəl elmi), ‘ovtad’ (mıxlar, təriqət böyükləri), ‘cəhim’ (cəhənnəm), ‘müsab’ (savab sahibi), ‘mükmən’ (pusqu yeri), ‘ictina’ (meyvə dərmək), ‘əbtal’ (igidlər), ‘na’irə’ (yanan od, düşməncilik), ‘saqib’ (nüfuzlu, işıqlı), ‘həyca’ (savaş), ‘mü’aniqə’ (qucaqlaşmaq), ‘mu’təq’ (azad olunmuş qul), ‘qəlqə’ (məhdud yer), ‘atir’ (xoş ətirli), ‘layih’ (aşkar), ‘muqid’ (od yanan yer), ‘rəkakət’ (süslük), ‘məhcə’ (ruh), ‘mu’ərra’ (çılpaq), ‘məhabət’ (qorxu, dəhşət), ‘cəfr’ (gələcəkdən xəbər verən elm, geniş quyu), ‘mütəhhərə’ (aftafa), ‘vəlimə’ (qonaqlıq), ‘üsət’ (üsyankarlar), ‘qəzib’ (ağacın budağı), ‘şeymə’ (əxlaq, xarakter), ‘səbbah’ (çöldə gəzən), ‘fatir’ (süst və zəif), ‘fətrak’ (yəhərin arxa qayışı), ‘şərzəmə qəlil’ (az adam), ‘rabiz’ (yirtıcı aslan), ‘səfki-dima’ (qan tökmək), ‘Ərzi-mariyə’ (Kərbəlanın digər adı), ‘kərb’ (qəm, məşəqqət), ‘müxəyyəm’ (çadır düşərgəsi), ‘mügbər’ (tozlu), ‘izir’ (xiyanət, əhdi pozmaq), ‘cüneyb’ (yedək atı), ‘qəsun’ (budaqlar), ‘cəladət’ (qüvvət), ‘əzəb’ (şirin), ‘abar’ (quyular), ‘ziya’ (yer, su və ağac), ‘iqar’ (mal-mülk), ‘müdbir’ (bədbəxt), ‘səradiq’ (çadırlar), ‘əbkar’ (qızlar), ‘əsxət’ (əsəbilik).

İndi Füzulinin əsərlərindən nümunələr verərək onları dil baxımından gözdən keçirək. Öncə divanından tanınmış və həminin eşitmiş olduğu bir qəzəli oxuyaq:

*“Məni’ candan usandırdı, cəfadən yar usanmazmı?
Fələklər yandı ahümdən, muradım şəm’i yanmazmı?
Qamı bimarınə canan, dəvayi-dərd idər ehsan,
Niçün qılmaz məna dərman, məni bimar sanmazmı?
Şəbi-hicran yanar canum, dökər qan çeşmi-giryanum,
Oyadur xəlqi əfqanum, qara bəxtüm oyanmazmı?
Güli-rüxsarinə qarşu gözümdən qanlı aqar su,*

¹ ‘Min’ və ‘məni’, nüsxələrin çoxunda ‘bən’ və ‘bəni’, ‘bəna’, ‘bənga’ şəklində yazılmışdır.

*Həbibim vəqti-güldür bu, aqar sular bulanmazmı?
 Qəmi-pünhan dutardum mən, didilər yarə qıl rövşən,
 Disəm ol bivəfa bilmən inanurmi, inanmazmı?
 Dəgüldüm mən sənə mayil, sən itdün əqlümi zayil,
 Məna tə'n eyləyən qafil, səni görgəç utanmazmı?
 Füzuli rindü şeydadur, həmişə xəlqə rüsvadur,
 Sorun kim, bu nə sevdadır, bu sevdadən usanmazmı?"*

“Leyli və Məcnun” məsnəvisi Füzulinin şah əsəri sayılır. Onun dili daha sadədir. “Leyli və Məcnun”un müqəddiməsində bu məsnəvinə türkcə yazmağının səbəbini belə izah edir:

*“Bir neçə zərifi-xitti-yi-Rum,
 Rumi ki didün, qəziyyə mə'lum,
 Yəni ki, qamu dəqayiq əhli,
 Hər məs'ələdə həqayiq əhli,

 Bilmişlər idi ki, hüsni-güftar,
 Qədrüm qədərincə məndə həm var.
 Lütflə didilər: ey süxənsənc,
 Fəş eylə cəhanə bir nəhan gənc.
 Leyli və Məcnun əcəmdə çoxdur,
 Ətrakdə ol fəsanə yorqdur.

 Təqrirə gətür bu dastanı,
 Qıl tazə bu əski bustanı”.*

Bu beytlər daha sadə və tamamilə azəri türkcəsildə yazılmışdır. Burada Füzuli azərilərə “türk” və osmanlılara “rum” adı ilə xitab edir və əgər yazdıqlarında o diyarların ibarələri, deyimləri və atalar sözləri yoxdursa, onlardan üzr istəyir.

Füzulinin Xəyyam üslubundakı rübailərindən də nümunə verək:

*“Xoş ol ki, dəmi-əcəl çəkub badeyi-nab,
 Sərməst yatam qəbirdə ta ruzi-hesab.
 Qovqayi-qiyamətdə duram məstü xərab,*

Nə fikri-hesab ola, nə pərvayi-əzab".

"Fəryad ki, eşq biqərar itdi məni,

Dərdü qəmilə zarü nəzar itdi məni.

Xaki-səri-kuyində qübar itdi məni.

Sərgəştə vü xarü xaksar itdi məni".

İndi də "Hədiqətüs-süəda"dan bir-iki parça nəql edək:

"Əlminnətü lillah kim, firqeyi-İslam və zürmeyi-əshabi-imanə bu səadət və bu adət müqərrər olubdur ki, hər mahi-Mühərrəm təcidi-mərasimi-matəm idup, ətraf və cəvanibdən mütəvəccih-i-dəşti-Kərbəla olurlər. Ol türbəti-şərifdə bük'ə-bük'ə məcalis və məhafil qurub, təkrari-vəqayi'i-şühədayi-Kərbəla ilə daği-müsibətin tazə qılurlər.

Mühərrəmdir bəhari-gülşəni-qəm,

Nəsimi-dilkəşi ahi-dəmadəm.

Ol eylər səbzeyi-müjganı nəmnak,

Könüllər qönçəsinə ol salar çak.

Amma, cəmi'i-müddətdə məcalis və məhafildə təqrir olunan vəqayi'i-Kərbəla və keyfiyyəti-əhvali-şühəda farsı və tazi ibarətində bəyan olmağın, əşrafi-ərəb və əkabiri-əcəm təməttü' bulub, ə'izzeyi-ətrak ki, cüz'i-ə'zəmi-tərkibi-aləm və sinfi-növ'i-bəni-Adəm olub, sətri-za'idi-səhayifi-kütüb kibi süfubi-məcalisdən xaric qalub ümumi-matəmi-Al zəbani-hal ilə məni-xaksarə tə'ərrüz və dəsti-tə'ərrüzlə gəribanımı tutdı ki, ey pərvərdeyi-xani-ne'məti-şahi-Kərbəla – Füzuli, mübtəla nola gər bir təzzi-müəddəddə müxtəri' olsən və himmət tutub bir məqtəli-türki inşa qılsən ki, füsəhayi-türki-zəbanin də isti-ma'indən təməttü' bulələr və idraki-məzmunində ərəbdən və əcəmdən müstəğni olələr...."

Sonra belə davam edir:

"Ey feyzrisani-ərəbü türkü əcəm,

Qıldum ərəbi əfsəhi-əhli-aləm.

İtdün füsəhayi-əcəmi İsa-dəm,

Mən türk-zəbandan iltifat eyləmə kəm".

Sonra Aşura günü Kərbəla şəhidlərini şərh edərkən belə deyir:

"Andan sonra Müslimi-azərbeycani saqiye-bəzmi-rəzm olub, nə'reyi-məstanə ilə günbədi-gərdunə sədalər bırağub çox bixəbərləri cami-fənadən sərməst itdi. Gah şəmşiri-atəşbarlə müqatilə və gah tiri-tizraftarlə müharibə qılurkən kisrəti-cərahətdən zəif olub mərkəbindən düşdi. Həzrəti-İmam və Həbib-i-Məzahir üzərinə gəlüb anı mə'rəkədən çıxarub səfi-sipahə yeturdukdə hənüz həyatindən bir rəməq var idi. Həzrəti-İmam ayıtdı: 'Ey Müslim, behiştə səlamum yetur ki, mən dəxi mütə'aqib gəlməkdəyəm'. Müslüm göz açub təbəssüm qılub bu məzmunlə guya oldı:

Ey xoş ol saat ki, can sərfi-rəhi-canan olə,

Göstərüb aşıq vəfa mə'suqinə qurban olə.

Həbib-i-Məzahir ayıtdı: 'Ey Müslim, əgər bilsəydim səndən sonra qalduğunu iltimas vəsiyyəət idərdim'. Müslüm ayıtdı: 'Ey Həbib, vəsiyyəət budur ki, Həzrəti-İmamə canun fəda qıləsən və anın xidmətin səadəti-dünya və axirət biləsən'. Bu təkəllümdə ikən ruhi ahəngi-rövzeyi-rizvan itdi. Andan sonra anın nəğdi-paki və xələfi-salihi meydanə girüb pedəri-büzürgvarinin intiqamın alub bir şəqiyy zərbətilə bəzmgahi-bəqayə intiqal itdi".

Füzulinin əsərlərini tədqiq edərkən bir məqama diqqət yetirməmək mümkün deyil. O da budur ki, böyük şair öz əsərlərini gəlişi gözəl və ya yalnız ədəbi zövq və duyğularla türkcə yazmamışdır. Zamanının hakim dilləri olan ərəbcə və farscanı mükəmməl bilən bu alim və mütəfəkkir şairimiz milli şüuru və ana dilinə bəslədiyi eşq ilə bu əsərləri türkcə yazmış və onun üçün də şah əsərlərini ana dilində yaratmışdır. Böyük bir şair və yazıçının qələmindən çıxan bu əsərlər ədəbiyyatımız üçün tükənməz bir xəzinə yaratmış və ədəbi dilimizi ən yüksək zirvəsinə qaldırmışdır.

FÜZULİNİN ƏDƏBİ TƏSİRİ VƏ TƏSİRLƏNMƏSİ

Türk ədəbiyyatında Füzuli qədər təsir buraxmış şair yoxdur. Mərhum professor Fuad Köprülünün fikrinə görə, Nəsimi və Nəvaidən sonra ancaq Füzulidir ki, əsərləri türk-İslam aləminin hər tərəfinə yayılmış, oxunmuş, sevilmiş, təqlid və tənzir edilmişdir. Füzulinin təsiri azəri şairləri ilə yanaşı, Osmanlı və cağatay şairlərində və ədəbiyyatında da çox qüvvətli olmuşdur. Türkiyədə divan ədəbiyyatı şairləri əsrlər boyu onun əsərlərini oxuyaraq təsiri altında qalmışlar.

Cağatay şairlərinə Füzulinin təsiri böyük Nəvainin təsiri ilə qoşa gedib, onunla rəqabət etmişdir. Bu təsirin gözəl nümunələri cağatay ədəbiyyatının 19-cu əsr şairi Əmirinin (Əmir Ömər Xan) şeirlərində də görünməkdədir.

Füzuliyə təsir edən şairlər:

Füzuli də başqa böyük şairlər kimi, özündən əvvəl gələn şairlərin əsərlərini oxumuş və bəzilərinin təsiri altında qalmışdır.

Füzuliyə İran şairlərindən ən çox Cami, Hafız, Nizami, Hatifi, Səlmən Savəci və Katibinin təsiri olmuşdur. Türkiyə şairlərindən daha çox Nizami (15-ci əsr) və özündən bir az daha yaşlı olan Nəcati və Xəyalidən təsirlənmişdir.

Azəri şairlərindən başda Nizami və Həbibli olmaqla, Hamidi, Xətəidən təsir almışdır. Füzuli ən çox böyük cağatay şairi Nəvainin təsiri altında qalmışdır. Burada təsirlərinin hüdudunu göstərmək üçün bu şairlərdən bəzi nümunələr nəql edəcəyik:

*Sədi: "Bədəndən canın çıxmağı haqqında hər cür söz deyilmiş,
Mən özüm gördüm canın bədəndən getdiyini".*

*"Görməmişdir gərçi kimsə can bədəndən
getdiyini,*

*Füzuli: İştə mən gördüm ki, şimdi kəndü
canumdur gedən".*

*Hafiz: "Qaranlıq gecədə belə tufan-qasırğada,
Haradan bilsin mənim halimi sahildə
oturanlar".*

*Füzuli: "Biyabangərd Məcnundan qəmə dərdim
sual etmə,
Nə bilsin bəhrə halin ol ki, mənzilgahı
sahildir? "*

*Hafiz: "Qiyamət qorxusundan söz açan vaiz,
Hicran günlərindən bir hekayə deyir.*

*Füzuli: "Va'iz bizə dün duxəxt vəsf etdi Füzuli,
Ol vəsf sənəin külbeyi-əhzanın içündür".
"Gah çöldə biyabanda, gah dağda
hayanda,*

*Katibi: Yəni ki, Məcnun və Fərhad hekayəti
məndə".*

*Füzuli: "Yatdılar Fərhadü Məcnun məsti-cami-
eşq olub,
Ey Füzuli, biz olar yatdıqca növbət
bəkləriz."*

*Katibi: "Tə'nə daşı elədikcə sağalır başım
mənim,
Guya ki, tə'nə daşı hesarım olmuşdur
mənim".*

*Füzuli: "Nəqdi-can taraci-qəmdən saxlamaq
düşvar olur,
Eşq ta səngi-mələmətdən hisar etməz
məna".*

*Səlmən "Əyri qaşın qiblə və mehrabım olmuşdur
Savucı: mənim,
Yəni ki, baxtun ulduzu sənəin kuyun-
dədir".*

*Füzuli: "Zahida, sən qıl təvəccüh guşeyi-
mehraba kim,
Qibleyi-ta'ət xəmi-əbruyi-dilbərdir
məna".*

Nəvainin təsiri: Füzuli bütün şairlərdən ən çox
Əmir Əlişir Nəvidən təsir almışdır. Füzuli divanının:

*"Qəd ənərəl-eşqu lil'üşşaq minhacəl-huda,
Saliki-rahi-həqiqət eşqə eylər iqtida".*

– beyti ilə başlayan qəzəli, Nəvainin:

*"Əşrəqət min əksi-şəmsül-kəs ənvarül-huda,
Yar əksing meydə gördür camdin çıkti səda".*

– beyti ilə başlayan ilk qəzəlinə bir nəzirədir. Füzulinin
Nəvaiyə yazdığı nəzirələr çoxdur. Məsələn, Füzulinin
məşhur 'su' rədifli qəsidəsi Nəvainin 'su' rədifli qəzəlinə
bir nəzirədir:

*Nəvai: "Saçtı tərdən gül üzə ol sərv-i-gülrüxsar
su,*

*Füzuli: Köyməgim (yanmağım) dəfinə qıldı ot
üzə izhar su".*

*"Saçma ey göz əşkdən könlümdəki
odlara su,*

*Kim, bu dənli dutuşan odlara qılmaz
çarə su".*

Füzulinin aşağıdakı bütünlüklə dərc etdiyimiz
qəzəli Nəvainin:

*"Bir pəripeykər qəmi aşüftəhal etmiş mini,
İlə əhvalim diməkdən gungü lal etmiş, mini".*

– beyti ilə başlayan qəzəlinə bir nəzirədir:

*"Heyrət ey büt surətin gördükdə lal eylər məni,
Surəti-halim görən surət xəyal eylər məni.*

Mehr salmazsan məna rəhm eyləməzsən bunca

kim,

Sayə tək sevdayi-zülfün paymal eylər məni.

Zə'fi-tale' mane'i-tovfiq olur hər nicə kim,

İltifatun arizuməndi-vüsal eylər məni.

*Mən gəda sən şahə yar olmaq yox amma neyləyim?
 Arizu sərgəştəyi-fikri-məhal eylər məni.
 Tiri-qəmzən atma kim, bağrım dələr qanım tökər,
 İqdi-zülfün açma kim, aşüftəhal eylər məni.
 Dəhr vəqf etmiş məni novrəs cəvanlar eşqinə,
 Hər yetən məhvəş əsiri-xəttü xal eylər məni.
 Ey Füzuli qılmazam tərki-təriqi-eşq kim,
 Bu fəzilət daxili-əhli-kəmal eylər məni”.*

Aşağıda ilk beytlərini dərc etdiyimiz qəzəllər Füzulinin Nəvaiyə yazdığı nəzirələrdən bəzi nümunələrdir.

*Nəvai: “Nə sünundən əcəb yüz min cəhan olmaq
 bina peyda,
 Nə mülkinə xələl yüz min cəhandan
 olsana peyda”.*

*Füzuli: “Zihi Zatin nəhanü ol nəhandan masəva
 peyda,
 Bihari-sün'ünə əmvac peyda, qə'r
 napeyda”.*

*Nəvai: “Yinə kor küzdi soyuq ahü sarı rüxsar
 sübh,
 Gər nəhani mehrdən mən tək imis bimar
 sübh”.*

*“Gər deyil bir mah mehri ilə mənim tək
 zar sübh,*

*Füzuli: Başın açıb niyə hər gün yaxasın yırtar
 sübh?”*

*Nəvai: “Ol mələk-simapəri kim, xəlq anın
 heyranıdır,
 Canlar aşubi vəli aşüftə canım canıdır”.*
*“Ol pərivəş kim, məlahət mülkinin
 sultanıdır,*

*Füzuli: Hökm anın hökmü mənə fərman anın
 fərmanıdır”.*

*“Xürrəm oldu bağı yer güldən içimdə
 qəm hənüz,*

*Nəvai: Güldi hər yan qönçə vü könglüm işi
matəm hənüz”.*

*Füzuli: “Aləm oldı şad səndən mən əsiri-qəm
hənüz,
Aləm etdi tərki-qəm məndə qəmi-aləm
hənüz”.*

*Nəvai: “Rişte-diqqətdur kəlamında düri-
şəhvar-ləfz,
Riştəyə dürlər çəkərsin ta tapar təkrar
ləfz”.*

*Füzuli: “Dürəddür lə'li-rəvanbəxşin düri-şəhva-
ləfz,
Dürəddən dürlər tökərsin eyləsən izhar-
ləfz”.*

*Nəvai: “Tağ aşığış yükündən xəm bolurğa yox
xələf,
Gör ki, nə növ oldı xəm çün qaldı eşq
üstində qaf”.*

*Füzuli: “Möhnəti-eşq ey dil asandur diyü çox
urma ləf,
Eşq bir yükdür ki, xəm bolmuş anın
altında qaf”.*

Füzuli çağatay şairlərindən Lütfidən də təsir almışdır. O, Lütfinin:

*“Ey əzəldən ta ədəb könlüm giriftaring səning,
Çarə qıl kim, boldı canum əsru əfqanın səning”.*

Beyti ilə başlayan qəzəlinə aşağıdakı müxəmməsi yazmışdır:

*“Candadır sübhi-əzəldən mehri-rüxsarın sənin,
Nola ta şami-əbədə olsam tələbkərin sənin?
İndi cana olmuşam mən aşiqi-zarın sənin,
Ey əzəldən ta ədəb könlüm giriftarın sənin.
Çarə qıl kim, dil olubdur zarü əfkarın sənin.
Tutdular təxsi-dərd üçün mü'aliclər rəgim,
Buldular sihhət ki, sihhətdən yaxındır ölməgim.*

Çün yaxın oldu dəvasız dərd ilə can verməgim,
 Can verən dəmdə yanıma Tanrı üçün gəl bəgim,
 Bari görmüş olğamin' bir ləhzə didarın sənin.
 Xubları imtahan qılmaqda çəkdim çox cəfa,
 Naleyi-zar ilə bildim dərdi-dil bulmaz şəfa,
 Mən sınađım şimdi sən pəndim eşit qıl iqtifa,
 Çünki xublar məzhəbində yox imiş rəsmi-vəfa,
 Ey könül nə yergə yetkəy² naleyi-zarın sənini?
 Könlüm aldı ol iki əyyar çeşmi-pürxumar,
 Şimdiden can qəsdin etmişlər nə məkr ilən ki, var,
 Örf içində olsa hər əyyar qövli üstüvar,
 Şər' ilən gər dutsalar əsrük gözünə e'tibar,
 Qanım birkəy³ tanıqlıq iki əyyarın sənini.
 Sanma cövr etsən Füzuli, inciyib tərkin qıl,ə,
 Gər cəfa qıl, gər vəfa, canım fəda sən qatıl,ə,
 Mən xud öldüm indi sən tiği-cəfa alub əl,ə,
 Lütfini öldürsən ey dilbər cəfa tiği billə,
 Anda həm bolğay minəm ruhum mədədkarın
 sənini".

İndi Anadolu şairlərindən Nəcati, Nizami və Xə-
 yalidən, həmçinin Füzulinin onlara yazdığı nəzirələrdən
 nümunələr verəcəyik:

Nəcati: "Dimə kim, yardə yoq cövrü cəfadən
 qeyri,
 Nə dilərsən bulunur mehrü vəfadən
 qeyri".

Füzuli: "Hasilim yox səri-kuyundə bəladən
 qeyri,
 Qərazim yox rəhi-eşqində fənadən
 qeyri".

¹ Olum.

² Haraya çatar?

³ Verəcək.

- Nizami: "Ol pəripeykər ki, dil zülfi-
pərişanıdadır,
Ayəti-hüsnü lətafət ol pəri şanıdadır".*
- Füzuli: "Asiyani-murği-dil zülfi-pərişanıdadır,
Qanda olsam ey pəri, könlüm sənin
yanındadır".*
- Nizami: "Xürrəm budur ki, ölmüş ikən cana
ərmişəm,
Kim, hicr içində vüsləti-canana
ərmişəm".*
- Füzuli: "Canlar verib sənin kimi canana
yetmişəm,
Rəhm eylə kim, yetincə sənə cana
yetmişəm".*

Füzuli ilə Xəyali bir-birlərinə nəzirələr yazmışlar və bir-birlərindən qarşılıqlı təsir almışlar. Xəyali Süleyman Qanununin Bağdad səfəri zamanında sultanın yanında Bağdada getmiş və Füzuli ilə görüşmüşdür. Füzulinin aşağıda dərc etdiyimiz qəzəli Xəyaliyə bir nəzirədir:

- Füzuli: "Tutuşdu qəm oduna şad gördüyün kön-
lüm,
Müqəyyəd oldu ol azad gördüyün kön-
lüm.
Diyari-hicrdə seyli-sitəmdən oldu xərab,
Fəzayi-eşqdə abad gördüyün könlüm.
Nə gördü badədə bilməm ki, oldu
badəpərəst,
Müridi-məşrəbi-zühhad gördüyün kön-
lüm.
Fıraqlı odunu gördükdə mum tək əridi,
Səbati-səbrdə fulad gördüyün könlüm.
Gətirdi əcz görüb eşq müşkül olduğunu,
Qamu hünərlərə ustad gördüyün kön-
lüm.*

*Deyildi böylə əvayıl bir əhli-məşrəb idi,
Bu qanlar içməyə mö'tad gördüyün
könlüm.*

*Füzuli eylədi ahəngi-eyşxaneyi-Rum,
Əsiri-möhnəti-Bəğdad gördüyün
könlüm".*

*Xəyalı: "Xərab olubdur ol abad gördüyün
könlüm,
Qəmilə dop-doludur şad gördüyün
könlüm.*

*Cəhanda başına sultan ikən bənim
sərvim,*

*Qul oldu sən şahi-azad gördüyün
könlüm.*

*Cəfayə öyrənibən cövrə can verir şimdi,
Vəfa vü mehr ilə mö'tad gördüyün
könlüm.*

*Görüncə daneyi-xalun dami-zülfündə,
Tutuldu qaldı o səyyad gördüyün
könlüm.*

*Qarışdı qarə yerə kuhsari-möhnətdə,
Xəyalı şimdi o səyyad gördüyün
könlüm".*

Füzuli azəri şairlərindən Həbibidən təsir alıb, onun bir qəzəlini təxmis və bir müsəddəsini tənzir etmiş və bu müsəddəsin məşhur olmağına səbəb olmuşdur.

*Təkmis: "Ta cünun rəxtin geyib dutdum fəna
mülkin vətən,*

*Əhli-təcridəm qəbul etməm qəba vü pirühən,
Hər qəba vü pirühən geysəm misali-qönçə mən,
Gər sənincün qılmasam çək ey büti-nazikbədən,¹
Görüm olsun ol qəba əynimdə pirağan kəfən.*

¹ İki şairin şeirləri nəzirə, təxmis və digər şəkillərdə birlikdə gələndə, əsas şairin misraları altına xətt çəkilərək müəyyən edilmişdir.

*Gərçi sevdayi-səri-zülfündəyəm zarü zəlil,
 Keçmən ol sevdadən olduqca mənə ömri-təvil,
 Sanma tərki idəm bu sevdayı gər olsam mən qətil,
Cıxmaya sevdayi-zülfün başdan ey mäh gər yüz il,
Üstüxani-kəlləm icrə dutsa əqrəblər vətən.
 Qalib olmuş sübhədən şövqi-gülü-ruyun mənə,
 Seyri-bağ etdim ki, buyi-gül verə təskin mənə,
 Gül görüb yadınla dürri-əşk saçdım hər yana,
Düşdü səbnəm bağə gəl ta gül nisar etsin sənə,
Səbzə tək hər bərginə bir dürr ki, tapsırmış cəmən.
 Der idim ey dil gətirmə hiç dərd əhlinə şəh,
 Ta səni həm salmaya bir dərddə dövrani-fələk,
 Almadın pənd imdi aşiqsən işin ah eyləmək,
Ey könül eşq əhlinə hər dəm gülərdin səm' tək,
Mən deməz miydim ki, bir gün ağlayasıdır gülən?
 Xah səncab eyləsin fərşin Füzuli, xah gül,
 Hicrdən mütləq bunu görməz göz, əylənməz könül,
 Yarsız eşq əhlinin dinlənməsi mümkün dəgül,
Nicə dinlənsin Həbibim sənsiz ey əndamı gül?
Cün batar cismimdə təndə hər tük olmuş bir
dikən”.*

Müsəddəsdən iki bəndi nəql edirik:
 “Dün sayə saldı başıma bir sərv-i-sərbülənd,
 Kim, qəddi dilruba idi, rəftarı dilpəsən,
 Güftarə gəldi ta ki, açıb lə'li-nuşxənd,
 Bir püstə gördüm anda dökər rizə-rizə qənd,
 Sordum: ‘məgər bu dür-ci-dəhəndir’ – dedim, dedi:
 Yox-yox, dəvayi-dər-di-nəhanındurur sənin.
 Əymiş hilal üstünə tərfi-külahını,
 Çox dilşikəstənin göyə yetirmiş ahını,
 Zülfün dağıtdı, gizlədi əbr icrə mahını,
 Gördüm üzündə həlqeyi-zülf-i-siyahını,
 ‘Ol piçü tabı çox nə rəsəndir’ – dedim, dedi:
 Dövri-rüxüm də rışteyi-canındurur sənin”.

Füzulinin nəzirələri tənzir edilən şeirlərin hamısından üstündür. Füzuli “Leyli və Məcnun” poemasına başlarkən, Nizaminin əsərinə cavab olaraq yazmış, ancaq Nizamidən çox Hatifinin “Leyli və Məcnun” poemasına yaxınlaşmışdır. O, əsərinin tərtib və yazılmasında yenilik və dəyişikliklər gətirməklə türkcə orijinal bir əsər yaratmışdır. Füzuli öz əsərini Nəvainin, digər türk şairlərinin “Leyli və Məcnun” poemalarından xəbəri olmadan yazmışdır.

Füzulinin ədəbi təsiri:

Füzulinin ədəbi əsərləri, hətta öz zamanında belə, türkdilli xalqlar tərəfindən oxunmağa, təqdir və təqlid edilməyə başlamışdır. Onun yaradıcılıq üslubu bir məktəb şəklinə çevrilərək əsrlər boyu Türkiyə, İran və Qafqazda şairlər tərəfindən sevilə-sevilə təqib edilmişdir. Bu məqaləmizdə Füzulinin əvvəla Azərbaycan mühitində, sonra da Anadolu şairləri arasındakı təsirindən bəhs edərək, bəzi nümunələr verəcəyik.

1. Füzulinin Azərbaycan mühitindəki ədəbi təsiri:

Füzulinin təsiri Azərbaycanın şeir və ədəbiyyatında çox qüvvətli olmuş və bir məktəb kimi əsrlər boyu davam etmişdir. Onun qəzəlləri xalq arasında çox yayılmış və bəzi beytləri xalq deyimləri şəklinə düşmüşdür.

Füzulinin qəzəllərinə bir çox şairlər nəzirələr yazmış, onları təxmis və təzmin etmişlər. Azərbaycan şairləri arasında nəzirə yazmaq Füzuli ilə başlamış və 19-cu əsrin ikinci yarısında dəb halına gəlmişdir. Azəri şairlərindən ən çox Füzuli və Sabirin şeirlərinə nəzirə yazılmışdır.

17-ci əsr Azərbaycan şairlərindən Rövnəqi Füzulinin:

*“Olsaydı məndəki qəm Fərhadi-mübtəladə,
Bir ah ilə verərdi min Bisütunu bada”.*

– beyti ilə başlayan qəzəlini təxmisi etmişdir. Bu təxmisin son bəndi belədir:

*“Ol eşqə Rövnaqi tək sən mübtəla Füzuli,
Ta bulasan cəhanda zövqü səfa Füzuli,
Ya qət'i-ülfət eylə ol bivəfa Füzuli,
Gər görməmək dilərsən rəsmi-cəfa Füzuli,
Olma vüsələ talib dünyayi-bivəfada”.*

18-ci əsr şairlərimizdən Arəşli Zari Füzulinin:

*“Könül yetdi əcəl zövqi-rüxi-dildar yetməzmi?
Ağardı muyi-sər sevdayi-zülfi-yar yetməzmi?”*

– beyti ilə başlayan qəzəlini təxmisi etmişdir. Bu təxmisin dördüncü bəndi belədir:

*“Könül cəhd et yetiş vəslinə ol zülfi-pərişanın,
Ki, yetməz karivani-əhli-dil kuyinə cananın,
Nədir munca rəhi-zülmətdə qalmışdır tənü canın,
Hidayət mənzilinə yetdilər sə'y ilə əqranın,
Zaləlat icrəsən qaldın, sənə bu ar yetməzmi?”*

Bu əsrdə Ağdaşlı Mənsəbi də Füzulinin:

*“Ələ alır gəzircək ol güli-rə'na atəyin,
Vəhm edər kim, duta bir aşiqi-seyda atəyin”.*

– beyti ilə başlayan qəzəlini təxmisi etmişdir. Bu təxmisin birinci bəndi belədir:

*“Çəksə məni-şiftədən ol məhi-vala atəyin,
Yandırar ahım odu göydə Məsiha atəyin,
Bildi guya dutar ol dəm məni-rüsva atəyin,
Ələ alır gəzircək ol güli- rə'na atəyin,
Vəhm edər kim, duta bir aşiqi-seyda atəyin”.*

Füzulinin:

*“Kərəm qıl kəsmə saqi iltifatın binəvalərdən,
Əlindən gəldiyi xeyri dəriğ etmə gədalərdən”.*

– beyti ilə başlayan qəzəlini bir çox şairlərimiz təxmisi etmişlər. Burada nümunə üçün bir neçəsini nəql edirik:

18-ci əsr şairi Molla Mürsəl Şirvanidən:

*“Açılmaz könlümüz bağ icrə sərv-i dilrübəldən,
Dəri-meyxanələr bağlandı təqlidi-riyalərdən,*

*Üzöldü dəstimiz cami-şərabı-məhliqələrdən,
Kərəm qıl kəsmə saqi iltifatın binəvalərdən,
Əlindən gəldiyi xeyri dəriğ etmə gədalərdən”.*

Seyid Əzim Şirvaninin təxmisindən üçüncü bənd:

*“Şikəstə kaseyi-çini misalı bir sədamız yox,
Sınıq ney tək həvadən düşmüşük bir dəm nəvamız*

yox,

*Səba, ol gülbədəndən nameyi-möhnətfəzamız yox,
Əsiri-qərbətiz biz, səndən özgə aşınamız yox,
Ayağın kəsmə başıncün bizim möhnətsəralərdən”.*

Bu qəzəli 18-ci əsr şairlərimizdən Salih Şirvani və Məlaləli də təxmis etmişlər. Füzulinin tərcümeyi-halı olan:

*“Dust bipərva, fələk birəhm, dövrən bisükun,
Dərd çox, həmdərd yox, düşmən qəvi, tale' zəbun”.*

– beyti ilə başlayan qəzəlini də 20-ci əsr azəri şairlərindən bir neçəsi təxmis etmişdir. Bunlardan Ağadadaş Münifin təxmisindən birinci bəndi nəql edirik:

*“Dil pərişan, bəxt rugərdan, fərəh əyyamı dun,
Aşına biganəməslək, məslək əhli pürfünun,
Rə'y bitədbir, əql aciz, sirişki-didə xun,
Dust bipərva, fələk birəhm, dövrən bisükun,
Dərd çox, həmdərd yox, düşmən qəvi, tale' zəbun”.*

19-cu əsrin əvvəllərində, Abbas Mirzə zamanında yaşayan görkəmli lirik şairəmiz Heyran Xanım da Füzulinin təsirindən uzaq qalmamışdır. Nümunə üçün onun Füzulinin:

*“Yar qılmazsa mənə cövrü cəfadən qeyri,
Mən ona eyləməzəm mehrü vəfadən qeyri”.*

– beyti ilə başlayan qəzəlinə yazdığı nəzirəni nəql edirik:

*“Çarə yox dərdimə ol lə'li-dutadən qeyri,
Kimsə dutmaz əlimi badi-səbadan qeyri.
Yoxdu bir yar, edə halımı dildarimə ərz,*

Səri-kuyundə məgər badi-səbadan qeyri.
 Bəxtimiz şəşdəri-heyrətdə idi çünki bizə,
 Görmədi yar rəva cövrü cəfadən qeyri.
 Gərçi dildar mənə eylədi çox zülmü sitəm,
 Mən ona eyləməzəm mehrü vəfadən qeyri.
 İstərik dilbərimin xidmətinə ərz qılaq,
 Təhfə yoxdur daxi bir xeyir-duadən qeyri.
 Olmadı bunca giriftari-qəmə dərdü ələm,
 Səri-kuyundə məni-bəxtqəradən qeyri.
 Düşmənin tə'nəsi, hicran odu, qürbət ələmi,
 Yoxdu qəm-xar bizə kimsə Xudadən qeyri.
 Gər qəza saldı səni yadədən ayrı Heyran,
 Daha təqdirə nə çarə, rizadən qeyri?"

19-cu əsr mərsiyə şairlərimizdən Marağalı Dəxil

Füzulinin:

"Öylə sərməstəm ki, idrak etməzəm dünya nədir,
 Mən kiməm, saqi olan kimdir, meyü səhba nədir?"

– beyti ilə başlayan qəzəlinə bu nəzirəni yazmışdır:

"Öylə məsti-cami-eşqəm bilməzəm səhba nədir,
 Abi-Kövsər hardadır, ya sağəri-mina nədir.
 Bəzmi-vəhdət, Şimr saqi, zəxm sağər, qan şərab,
 Bangi-nuşanuşdur, fəryadi-vaveyla nədir.
 Zeynəbim yaddan çıxıb, bilməm Şəkinəm hardadır,
 Ciltəgahi-eşqdə dünya vü mafihə nədir.
 Öz-özümü mən fəramuş etmişəm heç bilməzəm,
 Rizə-rizə doğranan sədparə bu ə'za nədir.
 Aşiqi-məcruha yer bəstərdi gün nuru ləhaf,
 Sündüsi-Xüldi-Bərin¹ ya sayeyi-Tuba² nədir.
 Baş verən mən, baş kəsən sən, qilü qal etmək
 nəçün?"

Bir nəfər məzlumu öldürməkdə bu qövqə nədir.
 İndi yel tufan edər, toz-torpağı eylər kəfən,
 Yar kuyunda şəhidə xəl'əti-dünya nədir".

¹ behişt ipəyi, diba.

² behişt ağacı.

20-ci əsr şairlərimizdən doktor Abbas Səhhət Füzulinin:

*"Dəhənin dərdimə dərman dedilər cananın,
Bildilər dərdimi yoxdur dedilər dərmanın".*

– beyti ilə başlayan qəzəlinə mürəbbə şəklində nəzirə yazmışdır. Onun ikinci bəndi belədir:

*"Eşq ikən ruzi-əzəl xilqəti-Adəm səbəbi,
Va'izin xəlqi nədir? Nəyhi-dəmadəm səbəbi.
Olsa məhbuların eşqi cəhənnəm səbəbi,
Huri-qılmanı qalır kəndisinə Rizvanın".*

Füzulinin yaradıcılığı xalq ədəbiyyatı ilə də qırılmaz tellərlə bağlıdır. O, xalq ədəbiyyatının zəngin xəzinəsindən, onun məsəl, atalar sözləri, bayatılarından və s. məharətlə istifadə etmişdir. Onun xalq ədəbiyyatı ilə əlaqəsi qarşılıqlı olmuşdur. O, çox yerdə atalar sözü və məsəllərdən qəzəllərində istifadə edir, misal üçün:

*"Gəh gözdə, gəh könüldə xədəngin' məkan tutar,
Hər yanda olsa qanlını əlbəttə qan tutar".*

*"Hərifi-bəzmi-qəməm xuni-dil şərabım olub,
Ki, yaxşı yaxşıya uğrar, yaman yamanə yetər²".*

*"Sürdü Məcnun növbətin indi mənəm rüsvayi-eşq,
Doğru derlər: hər zaman bir aşiqin dövrəndir".*

"İntizari-meyi-gülrəngilə bayram ayına,

Baxa-baxa enəcəkdir gözümü zə qara su" (Yollara baxmaqdan gözümə qara su endi).

Füzuli əsərlərindəki ayrı-ayrı parçalar, hikmətli sözlər və ifadələr də xalq ədəbiyyatına keçmiş və atalar sözü kimi işlənmişdir. Məsələn, Füzulinin: *"Aldanma ki, şair sözü əlbəttə yalandır!"*, *"Füzuli dərd əlindən dağa çıxdı, * Dedilər bəxtəvər yaylağa çıxdı!"*, *"Leyliyə Məcnun gözü ilə bax!"*, *"Məcnun kimi Quran oxuyan 'Vəlleyl'də qalar!"* və s.

¹ ox.

² Yamanlıq yamana qalar.

Xalqımızın ayrı-ayrı görkəmli şəxsiyyətləri də Füzulinin hikmətli sözlərindən istifadə etmişlər. Azərbaycan lirik şeirində Füzuliyə heç olmasa bir nəzirə yazmayan, yaxud onun incə qəzəllərini tərbii, təxmis və təsdis etməyən qəzəl şairi yox kimidir.

Füzuli bundan 400 il qabaq yaşamış olduğu halda, onun ölməz sənəti öz tərəvətini itirməmişdir. Bu gün də şairin “Leyli və Məcnun” poeması sevilərək oxunur. Füzulinin qəzəlləri bu gün ən çox oxunan, bəyənilən və təzmin və tənzir edilən qəzəllərdir. Azərbaycan dram ədəbiyyatının milli operasının qurucusu Üzeyir Hacıbəyovun yazdığı “Leyli və Məcnun” operasının mətni Füzulinin poemasının mövzu və sözləri əsasında qurulmuşdur. Poemanın tərkibinə daxil olan qəzəllər bu gün də xanəndələr tərəfindən sevilə-sevilə oxunur.

Füzulinin “Leyli və Məcnun” poeması şifahi xalq ədəbiyyatının inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Xalq arasında yayılan “Leyli və Məcnun” hekayəsi Füzulinin əsərinə əsaslanır.

Füzulinin “Leyli və Məcnun” poeması almanca, ingiliscə, rusca və italyancaya tərcümə edilmişdir.

2- Füzulinin Osmanlı şairlərinə ədəbi təsiri:

Füzulinin təsiri Osmanlı mühitində daha çox olmuşdur. Məşhur türk ədəbiyyatşünası Nihad Sami Banarlı yazdığı “Rəsimli türk ədəbiyyatı tarixi” kitabında bu barədə belə yazır: “Baqi, Yəhya və Xəyali kimi çağdaş Osmanlı şairlərindən başlayaraq Nabi, Nədim və Şeyx Qalib kimi əsrin yeganələri üzərində Füzulinin təsiri olmuş və bu şairlərin hamısı Füzuliyə nəzirələr yazmış, onu təqdir etməyi və anlamağı böyük zövq bilmişlər”.

Müəllif sonra belə davam edir: “Füzulinin şöhrət və təsiri, türk ədəbiyyatının qərbləşməyə başladığı zamanlarda da davam etmişdir. Qərbləşmiş türk ədəbiyyatının təmsilçilərindən Əbdülhəq Hamid, “Sərvəti-Fünun” məktəbi şairləri – Tövfiq Fikrət və qələmdaşları da

Füzulinin təsiri altında qalmışlar.

Süleyman Nəzif 1925-ci ildə yazılan “Füzuli” adlı tədqiqi əsərində bu barədə belə yazmışdır: “Füzulinin təsiri yalnız yüksək ədəbi mühitlərdə və klassik şairlərdə qalmamış, bir tərəfdən “təkkə” (xaniqah) şairləri, digər tərəfdən isə saz şairləri (aşıqlar) vasitəsilə geniş xalq çevrələrinə yayılmışdır. Sünni təriqətlərə mənsub sufi şairlər qədər bəktəşi, hürufi, qızılbaş şairləri və aşıqlar da onun böyük nüfuzu altında qalmışlar. 17-ci əsrdən başlayaraq, Osmanlı imperiyasının müxtəlif sahələrində yetişən saz şairləri üzərində, xüsusilə bunların ən irəli gələnələrindən olan Gövhəri, Aşıq Ömər və Dərdli kimi sənətkarlar üzərində Füzulinin nə qədər bariz izlər buraxdığı dərhal gözə çarpır. Füzulinin ən çox işlətdiyi vəznlər və nəzm formaları aşiq ədəbiyyatına da girmiş və onun təfəkkür və hissiyyat xüsusiyyətləri saz şairlərinə də intiqal etmişdir. Aşıqlar məclislərdə onun qəzəllərini oxuyur, cavan aşıqlar onun divanından fal açıb özlərinə təxəllüs seçmişlər”.

Füzulinin bəzi şeirləri Türkiyədə “Mövludi-Nəbi” mərasimlərində də oxunurdu. Hətta bəzi şeirlərinə musiqi bəstələnmişdir.

16-cı əsrin ən məşhur şairi və Qanuni Sultan Süleymanın məliküşşüərası və məktəb sahibi olan Baqi, Füzulidən təsirlənərək, onun qəzəllərinə ən gözəl nəzirələr yazmışdır. Burada nümunə üçün onun bir nəzirəsini nəql edirik. Füzulinin:

“Sübh çəkmiş çərxə tiğın daşə çalmuş aştəb,

Zəhir etmiş ol məhi-dəlləkə eyni-iktisab.”

– beyti ilə başlayan qəzəlinə Baqqi aşağıdakı nəzirəni yazmışdır:

“Şöylə olmuş camı-eşqi-yərdən məstü xərab,

Kəndisin divardən divarə vurmuş aştəb.

Nafə qıldı zülfi-müşkinin görüb sər-bər-zəmin,

Ayağın torpağına miskinlik etdi müşki-nab.

*Doqunubdur badeyi-gülgüna çeşmi-ruzigar,
Sağər üzrə sanmanız peyda olur yer-yer hübab.
Şahneyi-dövrən nola çəksə, çevirçə dəmbədəm,
İki qanludur anılmış badeyi-nabü kəbab.*

Dərdi-eşqin aşiqi-miskini axir öldürür.

Məstlik payanə yetsə irişür əlbəttə xab.

Baqiyə səndən fərağət verdi ey gərduni-dun,

Süddeyi (dərgah) dövlətmə'abi-padişahi-kamyab".

Ruhi Bağdadi (vəfatı: 1605) Bağdadda yaşamış məşhur türk şairlərindəndir. Füzulinin təsiri altında qalmış və çox gözəl nəzirələr yazmışdır. Məsələn, Füzulinin:

"Eşq imiş hər nə var aləmdə,

Elm bir qilü qall imiş ancaq".

– beytinə qarşı Ruhi:

"Eşq əsli-kəmal imiş bildim,

Məsəva qilü qall imiş bildim".

– demişdir. Füzulinin:

"Öylə sərməstəm ki, idrak etməzəm dünya nədir,

Mən kiməm, saqi olan kimdir, meyü səhba nədir?"

– beyti ilə başlayan qəzəlinə Ruhi:

"Bağda hər şəb fəğani-bülbüli-şeyda nədir?

Şaxi-güldə rənjü-buyi-qönçeyi-həmra nədir?"

– beyti ilə başlayan qəzəli ilə nəzirə yazmışdır.

17-ci əsrin məşhur şairi Nəfidən Füzuliyə yazdığı bir nəzirəni nəql edirik. Füzulinin:

"Əzəl katibləri üşşaq bəxtin qarə yazmışlar,

Bu məzmun ilə xətt ol səfheyi-rüxsarə yazmışlar".

– beyti ilə başlayan qəzəlinə aqağıdakı qəzəli nəzirə yazmışdır:

"Yazanlar peykərim dəstində bir peymanə yazmışlar,

Görüb məsti-meyi-eşq olduğun, məstanə yazmışlar.

Bana təklifi-zühəd etməzdi idrak olsa zahiddə,

Yazıqlar! Kim, anı aqıl, bəni divanə yazmışlar.

*Deyildir gözlərində sayeyi-müjganı üşşaqın,
 Xətin rəsmi bəyazi-dideyi-giryanə yazmışlar.
 Bənim aşiq ki, rüsvahıqda tutdu şöhrətim şəhri,
 Yazanlar qisseyi-Məcnunu həm yabana yazmışlar.
 Nicə zahirdir ey Nəfi gözündən dildəki sözün,
 Yazınca nüsxeyi-şə'rin qələmlər yana yazmışlar".*

18-ci əsrin ən görkəmli şairi Nədim də Füzulidən təsirlənib və onun qəzəllərinə nəzirə yazmışdır. Burada nümunə üçün bir qəzəlini nəql edirik. Füzulinin:

*"Heyrət ey büt, surətin gördükdə lal eylər məni,
 Surəti-halim görən surət xəyal eylər məni".*

– beyti ilə başlayan qəzəlinə Nədim aşağıdakı qəzəli nəzirə yazmışdır:

*"Busi-lə'lin öylə sirabi-zülal eylər məni,
 Kim, görən abi-həyat içmiş xəyal eylər məni.
 Şairə söz tapmağa minnət yox, amma neyləyim?
 Ah, kim, heyrət səni gördükcə lal eylər məni.
 Sevdiiyim, cami-meyə hacət nədir? Lə'li-ləbin,
 Bir şəkərxəndəylə məsti-biməcal eylər məni.
 Bağda zülfü rüxün andıqca 'bu kimdir' – diyü,
 Sünbülü gül bir-birisindən sual eylər məni.
 Nəkhəti¹-zülfünlə gəldikcə nəsimi-novbahar,
 Türrəyi-sünbulsifət aşüftəhal eylər məni.
 Natəvanəm öylə çeşmin həsrətindən kim, gəhi,
 Sayeyi-müjganı-ahu paymal eylər məni.
 Gərdeşin gördükcə saqi-yi-mülayimməşrəbin,
 Arizu sərgəşteyi-fikri-məhal eylər məni.
 Güldürər, ya ağladar, ya lütf edər, yaxud itab.
 Hasili neylərsə ol rüxsari al eylər məni.
 Ərzi-halim çox əfəndim xaki-payi-dövlətə,
 Lütfün amma biniyazi-ərzi-hal eylər məni.
 Mən qulun layiq deyildir vəslinə amma ginə,
 İltifatın arizməndi-vüsal eylər məni.
 Güiyyə bilməz əfəndim bəndeyi-dirinəsini,*

¹ gözəl qoxu.

Kim, 'Nədima bumudur?' – diyü sual eylər mənı".

18-ci əsrin böyük sufi şairi Şeyx Qalib də Füzulidən təsir almışdır. Onun şah əsəri sayılan "Hüsn və eşq" adlı min beytlik məsnəvisində Füzulinin "Leyli və Məcnun" poemasının izləri vardır. Məsələn, Nihad Saminin yazdığı kimi, "Hüsn və eşq"dəki:

"Kim, gövhəri-hüsnə talibəm bən,

Qövqayi-tələbdə qalibəm mən".

– misraları "Leyli və Məcnun"dakı:

"Tə'miri-xərabə talibəm mən,

İnşaallah ki, qalibəm mən".

– beytini xatırladır. Şeyx Qalibin: *"Mə'zur tut ey rəfiq, mə'zur!"* – misrası, Füzulinin *"Mə'zursan ey nigar, mə'zur!"* – misrasına çox yaxındır.

Füzulinin əsərində Leyliyə anasının verdiyi nəsihətlərdən: *"Qızsan, ucuz olma, qədrini bil!"* – misrası, "Hüsn və eşq"də; *"qızsan, kərəm eyləsən giran ol!"* – misrasına örnək olmuşdur.

Füzuli ədəbi məktəbinin təsiri Türkiyədə "Tən-zimat" dövrü şairləri və ondan sonra da az-çox davam etmişdir. Lakin, çağdaş türk ədəbiyyatında Füzulinin dilini və yaradıcılığını yaşadan ən çox azəri şairləri olmuşlar.

İstifadə olunan ədəbiyyat:

1. *Divani-qəsaid və məsnəviyyati-Füzuli*, Firdovsi nəşriyyatı, Təbriz, ofset çapı (Təsviri-əfkar mətbəəsi, İstanbul, h. 1286).

2. *Küliyyat-ı Divan-ı Fuzuli*, Əxtər mətbəəsi, İstanbul, h. 1308.

3. *Küliyyat-ı Divan-ı Fuzuli*, Əxtər mətbəəsi, İstanbul, h. 1296.

4. *Divani-Füzuli və Nəbatı*. Həsən Təbatəbai, Nəstəliq xətti ilə, Təbriz, h. 1270.

5. *Füzuli Divanı*. Abdulkərim Gölpınarlı, 3 baskı, İnkilap kitabevi, İstanbul, 1985.

6. *Füzuli. Leyli və Məcnun*. Gənclik nəşriyyatı, Bakı, 1977.

7. *Füzuli. Leyli və Məcnun* (ingilis dilində), tərcüməsi: Sufi Huri (UNESCO məcmuəsindən), London, 1970.

8. *Hədiqətiş-sü'ada*. Hacı İzzət Əfəndi mətbəəsi, İstanbul, h. 1297.

9. *Məhəmməd Füzuli – Elmi-tənqidi məqalələr*. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1958.

10. *Fuzul'inin dili haqqında notlar*, Zeynep Korkmaz, Dr. Selahattin Olcay, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1956.

11. *Karakoyunlu Cihanşah və şiirleri*, V.Minorski, çeviren: Mine Erol, Selçuklu Araştırmalar Dergisi, Ankara, 1970–71.

12. *İngilis şərqşünasları Füzuli yaradıcılığı haqqında*. R.Qalibova, Bakı.

13. *Azərbaycan ədəbiyyat tarixinə bir baxış (Molla Məhəmməd Füzuli)*, doktor Cavad Heyət, Tehran, 1979.

14. *Tarixi-zəban və ləhcehayə torki*, doktor Cavad Heyət, Tehran, 1986.

15. *Füzuli əsərləri*, (birinci cild), SSRİ Elmlər Akademiyası Azərbaycan filialının nəşriyyatı, Bakı, 1944.

16. *XVI əsr Azərbaycan ədəbi dili*. S.Q. Əlizadə, Azərbaycan Dövlət Universiteti, Bakı, 1966.

17. *Türk edebiyat tarihi* (7 cilt), Nihat Sami Banarlı, İstanbul, 1972.

AZƏRBAYCAN TÜRKÇƏSİNİN HİND-AVROPA DİLLƏRİNDƏN ÜSTÜNLÜYÜ

Bu məqalədə türk dillərindən Azərbaycan türkcəsi ilə Hind-Avropa dillərindən farscanı bir-birilə müqayisə edərək türkcənin üstünlüklərini qısaca izah etməyə çalışacağam. Bu barədə bir atalar sözü vardır: *farsca şəkər, türkcə hünərdir*.

Bu sahədə 500 il öncə türk dünyasının böyük şair və dövlət adamı Əmir Əlişir Nəvai, çağının türk şairlərinin əksəriyyəti ana dillərini həqir görüb əsərlərini farsca yazdıqları üçün narahat olub məşhur “Mühakimətül lüğəteyn” əsərini yazmış və orada belə bir ifadə işlətməşdir:

Türk dilində incəlik və zəriflik çoxdur, ancaq onları işlətmək asan deyil, yeni şeir söyləməyə başlayan kimsələr bu çətinliklərdən qorxub, farscanı üstün tuturlar. Zamanla bu iş adət və xuy halını alır. Halbuki, türkcə duyğu və düşüncələri ifadə etmək üçün daha uyğun və daha yetərlidir. Ancaq türkcə ilə hünər göstərmək və gözəl şeir söyləmək hər kəsin işi deyil.

Nəvai türkcənin bəzi özəlliklərini izah edərkən “Cağatay-özbək türkcəsi” 100 kəlmə nümunə verir ki, bunların farscası yoxdur və farslar bu məfhumları ifadə etmək üçün ya ərəbcədən faydalanırlar və ya bir cümlə şəklində izah edirlər.

Mən hər iki dilin ustad şairi və ədibi olan Nəvainin kitabından ilham alaraq bundan 25 il öncə “1893 Müqayisətlə lüğətin” kitabını yazdım və orada azəri türkcəsilə farscanı qarşılaşdıraraq türkcənin üstünlüklərini izah etdim və sonra farscada qarşılığı olmayan 1700 türkcə kəlmənin siyahısını verdim. Kitabı farsca yazdım, ancaq mətnlər və sözləri türkcə-farsca verdim. Kitabı farsca yazmağımın mühüm səbəbi hamı iranlıların onu oxuya bilmələri və dilimizi həqir görən

panfarsistlərin və türk olubda türk dilini və ədəbiyyatını yaxşı bilməyənlərin və ya asimile olanların gerçəkləri öyrənmələri və qəbul etmələri olmuşdur. Kitab bu günədək Şimali Azərbaycanda və Türkiyədə iki dəfə ayrı-ayrı adamlar tərəfindən azəri və türkiyə türkcələrinə tərcümə edilmiş və az müddətdə tükənmişdir.

Bu məqalədə bu sahədəki son çalışmaları özətini sizlərə izah etməyə çalışacağam.

Türk dilləri altay dillərindən və iltisəqi-aqqlütinativ, “son şəkilçili” dillərdəndir. Çəkim və sərf felin sonuna şəkilçilərin əlavəsilə aparılar, ancaq köklər dəyişməz və sabit qalar. Ayrıca sözlərin sonuna çeşidli şəkilçilərin əlavəsilə yeni sözlər törəyər. Bu da söz zənginliyini təmin edər.

Sözlərin səsləri arasında uzlaşma, ahəng birliyi vardır. Bu uzlaşma və ya ahəng qanunu kəlmələrə və cümləyə musiqi ahəngi-melodiya verir. Fel baxımından çox zəngindir. Fəllər növ, şəkil və zaman baxımından da çox çeşidlidirlər.

Hind-Avropa dillərinin əksinə ədat, prepozisiyon kəlmənin sonuna gəlir. Məsələn, evdən. Sorğu şəkilçisi: mi-mu vardır:

Bağlama ədatı yerinə fel şəkilləri “Bağ və ya ad fel, zərf fel və ya qeyd fel, gedərək – gedərkən və sairə” işlənir.

Dilləri bir-biri ilə müqayisə edərkən 4 baxımdan tədqiq edilir:

1. Səs və fonoloji baxımdan
2. Morfoloji və ya şəkil baxımından
3. Sintaksis və ya nəhv baxımından
4. Kəlmə və ya lüğət baxımından.

Səs və ya fonetik baxımından Azərbaycan türkcəsində 32 səs vardır. Bunlardan doqquzu səslidir: a; o; u; ı; ə; e; ö; ü; i. Bu səslər arasında uzlaşma vardır

“Ahəng qanunu”. Bu da sözlərin və cümlənin musiqili və ahəngli olmağını təmin edir.

Farsçada 6 səsləli və ya fonem vardır: a; o; u; ə; e; i. Bu fonemlər arasında səsləli uzlaşması yoxdur. Türkcədə səslilərlər ya qalındır (a, o, u, ı) və ya incə (ö, ü, ə, e, i), Ya dodaqlanandır (ü, ö, u, ü) və ya dodaqlanmayandır (a, ə, e, i, ı).

Türkcədə səslilərin özünəməxsus sırası vardır. Məsələn, o birinci hecədə və u ikinci hecə, a üçüncü hecə və ı dördüncü hecədə işlənər. İncə səslilərlər üçün də eyni sıra vardır. Məsələn, oxumaq və götürmək kimi və ya odun, öküz və sairə.

Bir kəlmədə birinci hecədə ö varsa ikinci hecədə ü yerinə e ola bilər. Ancaq i ola bilməz. Yəni ödəv (vəzifə) və ödəmək yerinə ödiv və ödimək demək doğru olmaz. Məsələn; limon və ya limun sözü türkcə deyil, çünki birinci hecədə dördüncü səsləli olsa, ikinci hecədə o və u, yəni birinci və ikinci səsləli ola bilməz. Bu kəlmə türkcə olsaydı limen və ya limən olmalıydı. Xarici sözlər türk dilinə girmişsə və türkcələşmişsə bu qaydaya tabe olur. Elə qayda sözü kimi. Bu sözün ərəbcəsi qaidədir.

Azərbaycan türkcəsində səslilərlər qısadır, yəni farsca və ərəbcədə olduğu kimi uzun hecalar yoxdur. Bu səbəblə də ərüz vəznə türk şeirinə uyğun deyildir. Kəlmələrin ilk hecasının səslisi hansı qrupdansa sonrakı hecalardakı səslər də eyni qrupdan olacaqdır: almaq, vermək, vuruşmaq, sevmək kimi.

2. Morfoloji baxımından türkcə sözlər 2 yerə bölünür: kök və şəkilçi. Türkcədə farscanın əksinə ön şəkilçi yoxdur. Türkcədə şəkilçilər çox zəngindir və 2 çeşiddir:

1. sözdüzəldici şəkilçilər

2. çəkim və ya sərf şəkilçiləri.

Sözdüzəldici şəkilçilər sözlərin sonuna əlavə edilərək yeni sözlər düzəlir və söz zənginliyini təmin edir. Farsçada bu hadisə çox məhduddur və sisteməlik deyil.

Türkcənin felləri çox zəngindir və adlar və sifətlərdən də fel törədilir.

Farscanın sadə felləri məhduddur və daha çox mürəkkəb fellər işlənir və çekim əsnasında fellərin kökü tanınmaz şəkildə dəyişir. Məsələn: rəft (getdi), mirəvəm (gedirəm) kimi.

Türkcənin felləri hamısı qaydalıdır. Ancaq imək feli qaydasızdır ki, o da kömək feli kimi işlənər (əm, idim, idi və s.). Fellərin qaydalı olmağı onların öyrənilməsini asanlaşdırır.

Farscada digər Hind-Avropa dillərində olduğu kimi bir çox fellər qaydasızdır.

Türkcənin felləri növ, şəkil və zaman baxımından da zəngindir; Türkcədə 51 şəkil, zaman və növləri vardır. Farscada bu say 15-i keçməz.

Türkcə (keçişsiz) təsirsiz fellərdə (t) artırmaqla (keçişli) təsirli fel düzəldilir. Məsələn: oturmaq–oturtmaq.

Təsirli keçişli fellərdə -dur, -dir, -tur, -tir şəkilçiləri artırmaqla 2-ci dərəcəli keçişli fel düzəldilir. Məsələn: vurmaq – vurdurmaq, dutdur şəkilçisi artırmaqla üçüncü dərəcəli keçişli fel törədilir.

Farsca fellərdə belə bir imkan yoxdur. Keçişli təsirli şəkilçisi olan (andən) dən çox az istifadə edilir: xorandən (yedirmək).

Məna baxımından da şəkilçilərin əlavə edilməsilə məlum fel, məchul və ya dönüşümlü fel olur. Məsələn: vurmaq – vurulmaq olur. Farscada belə bir imkan çox məhduddur və daha çox mürəkkəb fel və cümlə vasitəsilə izah edilir.

Türkcə fellərdə hekayə şəkildən başqa bir də rəvayət şəkli (qeyri-şühudi) vardır. Məsələn: gəlmiş, gəlmişmiş. Bu da farscada yoxdur.

Türkcədə sadə, gələcək zamandan başqa keçmiş gələcək zaman da vardır. Məsələn: gələcək idim. Elə buna görə də bəzən bir fikir və ya məfhumu bir fel və ya

bir sözlə anlatmaq mümkünkən digər dillərdə bir və ya bir neçə cümləyə ehtiyac vardır. Məsələn: barışdırdım, qucaqlaşdıq.

Kəlmə baxımından da türkcə çox zəngindir. Türkcədə topladığım 1700 kəlmənin farscası olmadığı üçün onların qarşısında ərəbcə, türkcə və ya mürəkkəb sözlər və ya cümlələr işlənir. Məsələn: dırmanmaq, iməkləmək, çırmalamaq, yayxalamaq, axmaq, axıtmaq, dik və sairə.

Farscada kəndən sözünə qarşılıq türkcədə qazmaq, soymaq (dərinə), yolmaq (saçı), oymaq (gözü), qoparmaq və qırmaq vardır.

Türkcədə konkret adlardan başqa mücərrəd, abstrakt məfhumlar üçün də çox kəlmələr vardır. Ayrıca sinonim və yaxınmənalı (nüans) sözlər çoxdur. Məsələn: ağrının çeşidinə görə müxtəlif sözlər işlənir: ağrı, sancı (kolik), acı, sızı, yanqı, zoqqu (dolama ağrısı kimi), göynəmək, incimək (zərbədən), gizildəmək.

Farscada bütün bu sözlərin qarşısında dərd və suziş kəlmələri işlənir.

Dillərdə söz zənginliyi dilin zənginliyinə səbəb olur. Amma dil zənginliyi daha çox dilin söz törətmək qabiliyyətindən, yeni məfhumları ifadə gücündən, mücərrəd məfhumların çoxluğundan, nüanslarla kiçik fərqləri diqqətlə izah edə bilməsindən asılıdır.

Bütün bu özəlliklərə görə türkcə fikir ifadəsi və diqqətli ifadə və izah üçün daha zəngin və daha uyğun bir dildir. Yəni türk dili dəqiqlik və düşüncə dilidir. Buna qarşılıq olaraq farsca daha çox duyğu və ehsas dilidir. Ona görə də şeir, ədəbiyyat və ivfan dili olmuş və bu sahədə 1300 ildən bəri işlənə-ışlənə cilalanmış və bu günkü hala gəlmişdir.

Fars dili və şeirinin gəlişmə və inkişafında fars şairləri qədər türk şairlərinin də rolu olmuşdur (Nizami, Xəqani, Mövlana və s.).

Mən türk dillərinin zənginliyini göstərmək üçün Azərbaycan və Türkiyə sözlüklərini tədqiq etdim. Farsçada olmayıb da Azərbaycan türkcəsində olan sözlərin hər iki türkcədə tamamilən eyni olmadığını təsbit etdim. Bu kimi sözlər 30% bir-biri ilə fərqlidir. Sözlüklərdə hər kəlmə kökündən sadəcə birdən dördə qədər söz zikr edilmişdi, halbuki türkcədə hər kökdən müxtəlif mənalar verən çoxlu sözlər düzələ bilər.

Bu gün 28 türk dili və ləhcəsi vardır. Bunlardan yakutca və çuvaşca xaric 20 ləhcənin yazılı və qramer ədəbiyyatı vardır və müstəqil dil sayılır. Hər birində Azərbaycan türkcəsindən fərqli, fəqət eyni mənayı verən yüzlərlə kəlmə vardır. Bunları hesablasaq türk dillərində farsçada olmayan minlərlə kəlmə vardır.

Sintaxis və ya cümlə quruluşu baxımından da türkcə farscadan fərqlidir. Farsçada öncə əsl cümlə ifadə edilir, yəni öncə mübtəda (fail) və xəbər ya fel ifadə edilir, sonrakı üzvlər bağlayıcı adatlar ilə (elementlər) zəncirin həlqələri kimi bir-birilə bağlanır. Əgər sonrakı üzvlər (fəri cümlələr) kəsilsə, cümlənin quruluşu naqis qalmaz. Məsələn: Mən rəftəm be şiraz ta dustəm ra bebinəm ke əxirən, əzfəranse amede və dərancı şeş sal teb xande əst (söz sırası ilə tərcüməsi belə olar: mən getdim Şirazdakı dostumu görüm ki, yeni Fransadan gəlmiş və orada 6 il tibb oxumuşdur). Amma türkcədə dil ünsürlərinin sırası büsbütün fərqlidir. Yəni öncə yan cümlələr (fəri) sıralanıb söylənir, təməl ünsür və ya fel sonra gəlir. Yəni yuxarıdakı mətnin türkcə tərcüməsi belə olar: 6 il tibb oxuduqdan sonra Fransadan yeni dönmüş dostumu görmək üçün Şiraza getdim.

Nəticə: Türkcə ən qaydalı dillərdən biridir. Kəlmələr və özəlliklər fellər baxımından çox zəngindir. Səslərin ahəng qanunu türkcə kəlmələrə özəl bir nizam və ahəng vermişdir.



Türkcədə konkret və mücərrəd məfhumlar üçün çox sayda kəlmədən başqa, ifadəni dəqiq və hər cür fikri düzgün bəyan etmək üçün yaxınmənalı (nüans) və sinonim sözlər vardır.

Türkcədə fellər say, növ, şəkil və zaman baxımından fəvqalədə zəngindir. Farsçada və digər dillərdə bir və ya bir neçə cümlə ilə ifadəsi mümkün olan bir düşüncə və ya məfhumu türkcədə bəzən tək bir fellə ifadə etmək mümkündür. Digər tərəfdən sözdüzəldən şəkilçilər, çeşidli məfhumları və yeni deyimləri yaratmaqla sözdüzəltmə bacarığının artmasına səbəb olmuşdur.

Türkcədə sintaksis və cümlə quruluşu Hind-Avropa dillərindən fərqlidir.

Türkcədə cümlənin əsas ünsürü cümlənin sonunda gəlir. Halbuki Hind-Avropa dillərində cümlənin əsas ünsürü cümlənin əvvəlində gəlir və sonrakı ünsürlər bağlayıcı ədatlarla zəncirin həlqələri kimi bir-birinə bağlanır.

Son olaraq məqaləmi belə bitirmək istəyirəm.

Türk dili düşüncə və diqqət dili, nəsr dilidir və elmi-fəlsəfi və sosial mövzuları və yaşayış problemlərini ifadə etmək üçün daha uyğundur, nitq və yazı dilidir. Ancaq fars dili daha çox duyğu və hissiyat ifadəsi üçün uyğundur və şeir dilidir.

ANA DILI VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Dil nədir?

Ana dili nədir? Əhəmiyyəti nədir?

Dil insanlar arasında ünsiyyət, anlaşıma və xəbərləşməni təmin edən bir vasitətdir. Deməli, dil bir əlaqə vasitəsidir. Dil sözlərdən və səslərdən təşəkkül edən bir aparat, şəbəkə və ya cümlələr toplusudur. Dil, kultürün aynası və onun təməl rüknüdür, insanın düşüncə və duyğularını, xəyal və istəklərini bütün incəlikləri ilə açıqlayan və yaşamasına imkan hazırlayan dildir. Cəmiyyəti millət halına gətirən bağların ən güclüsü dildir. Dil bir ictimai və diri varlıqdır, və zamanla, və işlənməklə təkamül, inkişaf edər, gerilər və hətta məhv ola bilər. Dilin inkişafında iki cür amil təsir göstərir:

1. Daxili amillər
2. Xarici amillər.

Daxili amillər: dilin daxili qanunlarına tabedir və təsiri müsbətdir. Dil işlənə-ışlənə cıllanır, ehtiyaca görə yeni sözlər və terminlər törənir. Dilçi alimlər dilin qayda, qanunlarını kəşf edər və yazı dili, dil qaydalarına və ümumi xalq dili və ya bir ləhcə üzərində qurular və inkişaf edər, hər dilin bir yazı və ya ədəbi dili və bir neçə danışq ləhcəsi vardır.

Xarici amillər: bütün dillər, hətta qonşu dillər bir-birinə təsir edər və bir-birindən bəzi sözlər və terminlər alar. Bu hadisə ifrat şəklini alarsa və dilin qramatikasına və söz tərkibinə də təsir edərsə, dili pozar və dil öz kimliyini yavaş-yavaş itirər. İngilislərin (pidgin language) dedikləri çincə-ingiliscə qarışıq bir dil məcunu əmələ gələr. Bu proses uzun müddət davam edərsə, xalqın dili və kimliyi də dəyişə bilər.

19-cu əsrin məşhur rus pedaqoqu K.D.Uşinski bu barədə belə demişdi: “Xalqın əlindən hər şeyi alın, o hər bir şeyi qaytara bilər, ancaq dilini alarsanız, o heç bir vaxt onu yarada bilməz, hətta yeni vətən də yarada bilər, ancaq dili heç vaxt! Xalqın ağzında dil ölürsə, xalq da ölür.”

Bir dilin yazı dili qadağan olursa və uşaqları başqa bir dildə yazıb-oxumağa məcbur qalsa, o xalqın dili istihaləyə uğrar və bir müddət sonra “pidgin” şəklini alır.

Bizim də Pəhləvilər Dövründə dilimiz (yazı dilimiz) bu geriləmə və istihalə prosesinə məruz qalmış və yazı dilimiz yasaqlanmışdır.

Dünyada 6000 hüduunda dil vardır, ancaq hər il bir neçəsi aradan gedir. Bu dillər də danışanların sayı 100 mindən daha azdır. Əlbəttə UNESCO təşkilatı neçə ildir ki, dillərin aradan getməsi ilə mübarizə aparır. UNESCO və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının qəbul elədiyi qərarlara görə hər kəs öz ölkəsindəki məktəblərdə ən azı üç dili oxuyub öyrənməlidir. Bunlar ana dili, dövlət dili və ya ortaqların dili və bir də ingiliscə kimi beynəlxalq dillərdir.

Dilləri morfologiya (xarici şəkilləri) və mənsub olduqları dil ailəsinə görə müxtəlif qruplara bölünür. Morfologiya baxımından dillər üç qrupa bölünür:

1. Yalın və ya yalınlayan dillər (isolating): çin dili kimi. Bu dillərə əskidən “Tək hecalı” dillər demişlər. Bunlarda sözlərin ancaq bir hissəsi tək hecalıdır.

Bu dillər də sərf yoxdur. Sözlər şəkilçi almadan və dəyişmədən (inflexion) işlənir. Ancaq cümlədəki yerləri ilə və başqa sözlərlə yan-yanı gəlmələri ilə müxtəlif mənə və vəzifə daşıyırlar. Çin dilində vurğu çox mühümdür. Bir söz bu üzdən müxtəlif mənalar ifadə edə bilər, eləcə də omonim sözlər (homonym) çoxdur.

Çin yazısında hər söz bir işarətlə göstərilir, ancaq gün (günəş), ay və heyvanlar kimi məfhumlar şəkilləri ilə ifadə edilir.

2. Analitik dillər (flexible): Hind və Avropa, və Sami dillər kimi. Bu dillərdə sərf əsnasında sözün kökü dəyişilir, yəni zavala (təhlil) uğrayır. Misal üçün “rəftən *getmək*” feli sərf olunduğu zaman “rəft *getdi*”, “mirəvəd *gedir*” olur və sözün kökü (rəft *getdi*) dəyişir.

Sami dillər də belədir. Bunların mühüm xüsusiyyətləri, köklərin üç səssizdən qurulması (*sülasi mücərrəd*) və kökün dəyişməsidir.

3. İltisqi dillər (aglutinatif): Türk dili kimi. İltisqi dillərdə sərf əsnasında sözün kökü dəyişmir. Sərf, şəkilçilərin (suffix/sonək) kökün sonuna yapışmağı ilə əmələ gəlir: almaq → aldın, alacağam, almışdım/qonaq → qonaqlar. Altay dilləri və hətta Ural-Altay dilləri bu qrup dillərdəndir.

Dilləri bir də mənsub olduqları ailəyə görə (geneology *şəcərə*) bölürlər.

Bu bölgədə Türk, Monqol, Mənçu dilləri, Altay dilləri və ya Ural-Altay dilləri hesab olunmuşdur, çünki bu dilləri danışan xalqlar qədimdən Altay-Ural dağları arasında yaşamışlar.

Ana dili və əhəmiyyəti:

Ana dili, insanın uşaqikən anadan öyrənilən dildir. Uşaqda dili öyrənmə qabiliyyəti yol yerimə və digər inkişaf prosesləri kimidir. Bu proses öz-özünə gerçəkləşir. Bunun təkcə şərti, uşağın ailə mühitində və camaat içində yaşaması, anası, və ətrafındakıların onunla söhbət etməsidir. Uşaq, ana və ətrafındakıların sözlərini eşidir və zamanla onların mənalərini öyrənir, sonra onların işlətməsini və ya törətməsini təcrübə edir. Bu işi görərkən öncə tək sözlərlə başlayar, getdikcə sadə cümlələr və söz birləşmələrini ifadə edər, zamanla dilin qaydalarını (qrammatika) mənimsəyər və ya onu öyrəndiklərindən öyrənər. Bu işi bilərəkdən yox, diqqət etmədən görər.

Uşaq, dil təcrübəsini apararkən bəzən sözlərdən mənasız söz birləşmələri və cümlələr qurar, sözlərlə oynayır, öz-özünə danışar və bu şəkildə dil bilgisini təcrübə edib təkmilləşdirər.

Uşaq 6 yaşına çatanda dil baxımından yetkin bir adam kimidir. Yəni dilin qrammatikasını öyrənmiş, onu işlətmək və uyğunlaşdırmaq qabiliyyətinə malik olmuşdur. Onun öyrəndiyi sözlər, mühitdən aldığı təcrübələrə görədir və onun ehtiyaclarını qarşılamağa kifayət edir.

Uşağın dil açma qabiliyyəti, beynin müəyyən inkişaf mərhələsi ilə əlaqəlidir. Bu qabiliyyət 2-12 yaşlarında zühur edir, yəni uşaq danışan ailə və digər insanlardan bu yaşlarda uzaqda / (məsələn meşədə) qalarsa və sonradan ailəsinin və camaat arasına gəlsə, bir daha dil açma bilməz.

Uşağın dil açmaq prosesinin mahiyyəti barədə müxtəlif fərziyyə və ya hipotezlər irəli sürülmüşdür:

1. **Mərifət və ya tanımaq – bilmək fərziyyəsi:** bu fərziyyəyə görə uşaqda dil öyrənmək, uşağın ətrafın tanımaq və fikrin inkişafının bir hissəsini təşkil edir.

2. **Davranışçı (behaviour) fərziyyəsi və ya (B.F. Skinner) behaviourist:** bu fərziyyə təcrübəyə dayanan Ampirizm fəlsəfəsindən qaynaqlanmışdır. Bu fəlsəfə məktəbini ingilis filosofları Con Loke (John Locke) (həkim) və Devid Hiyum 17-ci əsrdə qurmuşlar. Bu fəlsəfəyə görə, insanın bilgisinin qaynağı təcrübədir. Con Loke, uşağın zəhnini boş bir sandıq və ya ağ bir səhifəyə bənzədirdi. Deməli, biz bildiklərimizi, hisslərimizin vasitəsilə xüsusilə eşitmə, görmə, toxunma hissləri ilə ələ gətiririk. Davranışçılar dil öyrənməyi bir sıra səslərin adətləri kimi qəbul edirlər. Uşağın ata-anası və ətrafdakılar uşaqla danışır, uşaq bu səsləri və sözləri eşidir və yavaş-yavaş onları təqlid edir. Bu hissi təhriklər (stimulus) və onların cavabları zamanla şərtlənərək adət şəklini alır və uşaq aldığı təsirləri induksiya (induction) yolu ilə

ümumiləşdirir və dil qaynaqlarını öyrənir. Bu fərziyyənin tərəfdarı olan Vatson (J.Watson) düşünməyi də davranış (behaviour) hesab edirdi və deyirdi ki, “Düşünmək öz-özünə yavaşca danışmaqdan ibarətdir”.

3. **Çamskinin nəzəriyyəsi:** Noam Çamski (Noam Chamsky) 1959-cu ildə Skinnerin “Dil davranışı” adlı kitabına yazdığı tənqidi məqaləsində deyir ki, “Dili öyrənmək yalnız bir yığın, dağınıq sözləri öyrənmək deyil, bu iş zətn dil quruluşlarını (cümle və ...) törətmək üçün lazım olan əsas qaydalar məcmuəsini öyrənməkdir.” Çamski zəhniləşmiş bu nizama (qaydalar məcmuəsi) (dil qabiliyyəti) və ya (dil bacarığı) və ya (qrammatika bacarığı) deyir. Bu qaydaların hesabınadır ki, insan hüduzsuz cümlələri qura bilir. Əgər dil öyrənmək bir sıra təhrikedici (stimuls) və cavabdan əmələ gələn səslər qrupunun adəti olsaydı, o zaman hər kəs dilin bütün cümlələrini tək-tək öyrənib əzbərləməsi lazım gələrdi. Çamskiyə görə dil öyrənmə prosesi vurma (çarpaz) qaydasını öyrənməyə bənzər. Biz ana dili öyrənərkən bir sıra qaydalarını öyrənirik. Bu qaydalar bizə hüduzsuz cümle qurmağı öyrədir. Biz vurma cədvəlini öyrənməyə məcbur olduğumuz kimi, bu məhdud dil qaydalarını da öyrənirik, eləcə də sözlərlə mənalarının əlaqələrini təhrikedici-cavab yolu ilə öyrənməliyik. Ondan sonra dilin törədici xüsusiyyəti işə qarışır, nə təhrikedici-cavab və nə adət.

İnsanda bu qabiliyyət və istedad irsidir və genetik yolla keçir.

Çamskiyə görə bütün dillərin ortaq təməl (əsas) xüsusiyyətləri vardır və uşaq anadan olarkən bu ortaq təməl xüsusiyyətlər onun zəhnində dilin əsas təməli kimi mövcuddur və uşaq ana dilini bu təməl üzərində qurur və öyrənir. Deməli, potensial mövcud olan bu istedad və ya qabiliyyət mühitə təmas etdikdən sonra aktual şəkə

çevrilir və fəallaşır. Əlbəttə sözləri öyrənməkdə və dil formalarının tələffüzündə təqlid və təkrar və adətin rolu inkar edilməzdi.

Çamskiyə görə hər dil bir üst quruluş və bir də alt quruluş və yaxud dərin quruluştan təşkil olunur. Üst quruluş dillərə görə dəyişir, lakin insanın bədənə və zehni quruluşunu əks etdirən dərin quruluş bütün dillərdə təxminən eynidir.

Məsələn, bütün dillər iki dərəcəli təhlilə (analizə) münasibdir. Bütün cümlələr iki mərhələdə sözlərə, yəni mənalı morfemlərə (morpheme) bölünür. Bu vahidlər ikinci dərəcə bölgüdə fonem deyilən səs vahidlərinə bölünür.

Bütün dillərin səs sistemi səssiz (samit) və səslilərdən (sait) əmələ gəlir və bunların sayı məhduddur (20-40), eləcə də bunlar məhdud sayda səs xüsusiyyətlərdən törəmişdi. Dillərin bu ortaq xüsusiyyətləri insanın bioloji quruluşundan qaynaqlanır.

Uşağın fiziki inkişafı ilə dil açmağı arasında güclü bağlılıq vardır. Uşaq müəyyən yaşlarda (2-12) dil açmağa başlayır. Əgər bu yaşlarda onun dil öyrənmək imkanı olmasa, sonra dil açmaq imkanı da qalmaz.

Uşaq ana dilini öyrənərkən dilin səsləri və səslər ilə birlikdə “parçalar üstü səs vahidləri” (suprasegmental), yəni bir heca üstünə vurğu və ya təkid (stress) ton, yəni səslərin zil və bəm tələffüzü, intonasiya, yəni söz və morfemlərin zil və bəmliyinin söhbət əsnasında dəyişməsi və ya ahəng, durğu (məsafə, dayanma), onun zehində hafizəsində yerləşir və danışanda əsas xüsusiyyətləri kimi təzahür edir. Bu xüsusiyyətlərin dəyişdirilməsi və ya unudulması çox çətindir. İnsan ana dilindən başqa dili danışanda ləhcəli danışmağı da qismən bundan irəli gəlir.

Hər dilin özünə məxsus anlama və düşünmə yolu, və anlatma şəkli, və ya ifadə tərzəi vardır ki, buna dilin iç

bünövrəsi, iç şəkli deyilir. Məsələn, türkcə danışanda biz birisinin halını soruşanda, “necəsən?” deyirik. Fransızlar bu durumunda (Comment vas tu?) deyirlər, türkcə tərcüməsi: “Sən necə gedirsən?”. Almanlar həmin sualı belə soruşurlar: “Wie geht es Ihnen”, yəni: “Necə sizə gedir?”. Türkcə də “Mənə soyuq dəyib” deyirik. Bunun qarşısında farsca da “Mən sərimə xordəm”, türkcə bu cümlələrin sözbəsöz tərcüməsi “Mən soyuq yemişəm” olur.

Uşaq ana dilini öyrənərkən onun zehmində ana dilinin quruluşu (şəbəkəsi) yerləşir və insan hər şeyi bütün dil materiallarının meydana gətirdiyi bu təməl şemaya (əsas şəbəkəyə) görə anlar və anladar. Buna dilin məxsus ifadə tərzı və dünyə görüşü deyilir.

Leo Vayzberger (Leo Weisberger) dili dünyanı sözə çevirmə hadisəsi bilir və dilin ifadə etdiyi gerçəyi də insan zehninin süzgəcindən keçmiş gerçək sayır. Deməli, insan gerçəyi (həqiqəti) ancaq dil vasitəsi ilə tanıyar. Biz çevrəmişə ana dilimizin pəncərəsindən (şəbəkəsindən) baxırıq və dünyanı ana dilimizin anlama və anlatma yolundan gedərək adlandırırıq.

F.H.Von Humboldt (1769-1859) fikrinə görə “Dil bir millətin ruhunun təzahürüdür, millətin dili ruhudur və ruhu da dilidir”.

İnsan ana dilində düşünər və düşündüyünü danışanda dilə gətirər (nitq) və ya kağız üzərinə yazar (yazı). Əgər ana dilindən başqa bir dillə danışmaq və ya yazmaq istərsə, düşündüyünü zehmində o dilə tərcümə edər. Bu tərcümə hər zaman və hər kəs üçün asan və qüsursuz ola bilməz. Xüsusən danışanda tez və ani (instantane) tərcümə gərəkdiyi üçün bu tərcümə əslı dildəkinin eyni və mükəmməl olmaz. Həm də ana dilinin xüsusiyyətləri (ləhcə) də ikinci dildə özünü göstərir. Əlbəttə, bəzi həqiqi ikidilli (biglotte) insanlar, xüsusən peşəkar (professional) mütərcimlər bu işi daha yaxşı bacarırlar. Həqiqi ikidilli

insanlar uşaqlıqdan ikidilli mühitdə yaşayan və hər iki dili təbii öyrənmə yolları ilə öyrənən və işlədən kimsələrdir. Əlbəttə, ikidillilik iki dili bilməkdən fərqlidir və hər iki dili bilən, ikidilli (biglotte)sayılmaz.

Çoxdilli toplularda ana dilini ilk məktəbdə oxuyaraq yaxşı başa düşmək və düzgün işlətmək, məktəbdə və sonrakı illərdə ikinci rəsmi dili öyrənməkdə və bu dildəki bütün çalışmalarda başarıli olmağın ön şərtlərindəndir.

Uşaqlar ana dillərini inkişaf edə bildikləri nisbətdə daha bilgili, dilləri də ifadə baxımından daha zəngin, əsərləri daha olğun və yetkin olub kultural kimlikləri məsələsində həqarət duyğusu duymayacaqlar.

Vainrayşaya (Weinreich) görə hər insanda doğuşdan bir ana dili sevgisi vardır, çünki bu dil ananın məhəbbəti və oxşamaları ilə öyrənilmiş və ailə, xalq və dünyanı tanımaq üçün vasitə olmuşdur. Parisdə Sorbon universitetinin elmi heyətinin üzvü¹ olan çağdaş iranlı və azərbaycanlı (təbrizli) ensiklopedik alim Dr. Ziya Sədr Parisdə çıxan Nima dərgisində yazdığı farsca məqaləsində (nejade ensan, nejade ariyai, sami və tork. Azər ayı 2002-ci il) yazır ki: "... bizim dilimizə cəhalət və qərəz üzündən bəziləri yeridilmiş (təhmili) dil deyirlər. Mən ananın məhəbbət və oxşamalarını tərənnüm edən dili (təhmili də) olsa, sizin düşündüyünüz və mənim üçün nəzərdə tutduğunuz hər bir dildən üstün tutaram...". Müəllif sonra bu məsələnin elmi və məntiqi tərəfini incələyir və ana dilini müdafiə edir.

İkinci dili öyrənmək:

İkinci dili öyrənmək iki şəkildə ola bilər:

1. Təbii yol və ya eşitmək, danışmaq yolu ilə. İnsan bu dili danışan camaatın arasında yaşayar və xüsusi dil təlimi almadan eşitmək-danışmaq yolu ilə dili öyrənər.
2. Öyrənmək yolu ilə: bu da iki şəkildə ola bilər:

¹ İndi Kanadada

a) Dil öyrəncisinin bu dili danışan xalq ilə əlaqəsi yoxdur. Ancaq dərs alaraq dili öyrənir. Buna (xarici dil) deyilir. Məsələn, məktəblərinizdə ingiliscə və ya fransızca təlim kimi.

b) İnsan ana dilinin yanında ictimai münasibət və ehtiyaclarını təmin etmək üçün ikinci dili də öyrənir. Buna (ikinci dil) deyirlər. Müxtəlif dilləri danışan ölkələrdə rəsmi dili ana dili olmayanların rəsmi dili öyrənmələri buna bir misaldır.

İkinci dili öyrənmək uşaqlıqda, yəni ana dili ilə bərabər və ya ondan sonra ola bilər. Çox vaxt ikinci dil daha sonra müxtəlif yaşlarda öyrənilir.

Bizlərin, yəni Azərbaycanda və ya Türk mühitində yaşayan xalqın durumu yuxarıdakı metodların heç biri ilə uzlaşmır. Uşaqlarımız 6 yaşa qədər ana dilindən (türkcə) başqa dilin söz və cümlələrini eşitmir və ailə, və ətrafındakılarla türkcə danışır. Ana dilinin özünə məxsus dil sistemi və ya dil şəbəkəsi, ifadə tərz-i təşkil edib, hər şeyi ana dilində anlayıb ifadə edən, vaxtında, yəni 6 yaşı qurtarandan sonra məktəbə gedir və orada farsca öyrənməyə başlayır və hər şeyi fars dilinin qavrayışı və ifadə tərz-i ilə öyrənmək və ifadə etmək istəyir, bu da zəhnindəki dil sistemi ilə üst-üstə düşmədiyi üçün uşaq çaşıb-ləngiyir. Uşaq sözləri öyrənməkdə və cümlələri qurmaqda qeyri-adi çətinliklərlə qarşılaşır. Çünki uşaq ifadə tərz-i fərqli olan bir dili öyrənmək istəyir, həm də ana dilində savadı (oxuyub-yazmaq qabiliyyəti) olmadığı üçün yeni dilin söz və cümlələrini, qaydalarını ana dilində qeyd edilib yadda saxlamağı da bacarmır. Beləliklə, uşağın zəhnində bir hüduda qədər çaşqınlıq və durğunluq əmələ gəlir, həm də zəhnin və dil qabiliyyətinin inkişafında duraqlama və yavaşlama olur, xüsusilə nitq baxımından fars dilli uşaqlara müqayisədə geri qalır. Belə uşaqlar fars dilini bir elm kimi farsdilli uşaqlardan daha diqqətli və

daha dərindən öyrənsələr də, bu dili işlətmədə onlar qədər bacarıqlı ola bilməyəcəklər, əlbəttə istisnalar başqa.

Elə buna görədir ki, məşhur natiqlər və adlım vaizlərimiz daha çox farslardan çıxır! Halbuki bizim dildə danışan qonşu xalqlarda ana dilində təhsil aldıkları üçün hər kəs bir natiq kimi və çoxları bacarıqlı bir xətib kimi danışirlar.

Bizim bu təəssüflü durumumuza səbəb Pəhləvilər rejiminin şovinizm farslaşdırma siyasəti olmuşdur. 60 il yazı dilimiz yasaq olunmuş, hətta məktəblərimizdə ana dilində danışmaq da qadağan və cərimə ödəməyə bəhanə olmuşdur.

İslam İnqilabından sonra verilən nisbi dil azadlıq sayəsində dilimiz yenidən dirçəlməyə başlamış və türkcə qəzet, dərgi və kitablar çap üzü görmüş, şairlərimiz ana dilində yazdıqları şer məcmuələrini çap etdirməyə müvəffəq olmuşlar. Universitetlərdə xüsusi türkcə kurslar açılmışdı. Bu gün Tehrandə, Təbrizdə və Urmiyada rəsmi olaraq dövlət universitetlərində türk dili və ədəbiyyatı şöbələri qurulmuşdur.

Bunlar yazı dilimizin yenidən dirçəlməsinə yol açsa da, uşaqlarımız da dil təhsili müşkülümüzü hələ də çözməmişdir. Məncə bu məsələnin indiyə qədər kökündən həll edilə bilmədiyinə səbəb Pəhləvilər zamanından miras qalan şovinist düşüncə və mədəniyyətdir. Pəhləvilər zamanında sistemli və davamlı şəkildə belə təbliğ edilirdi ki, fars dili İranın və iranlıların birlik rəmzidir. Farscadan başqa dillərin, xüsusilə türkcənin yaşaması, hələ onun məktəblərdə təhsili və işlənməsi, milli birliyə təhlükə hesab edilir və İranın bölünməsinə yol açar! Bir tərəfdən də bizim uşaqlara təlqin edirlər ki, türkcə sizin ana diliniz olsa da, siz türk deyilsiniz, sizləri monqollar türk etmişdi! Elə ona görə də, siz bu dili buraxıb farsca öyrənməli və fars olmalısınız!

Bu uydurma-saxta nəzəriyyələr bu gün çürümüş sayılır, ona görə də bu barədə izah verməyi lazım görmürəm.

İslam cümhuriyyətinin ana yasasında bütün İran xalqlarının (fars, türk, kürd, ərəb, türkmən, bəluç...) dilləri tanınmış və məktəblərdə farscanın yanında ana dillərini də oxuyub-öyrənmələri icazəli və qanuna uyğun görünmüşdür. İslam İnsan hüququ təşkilatı, Birləşmiş Millətlər təşkilatı və UNESCO-un da çıxardığı qərarlar ana dildə oxumağı lazım və vacib bilmişlər. Bütün bunlara rəğmən hələ də /Pəhləvilər dövründən qalan və o dövrün ifrat fars millətçilik ideologiyası və mədəniyyəti ilə təlim və tərbiyəyə görə bəzi şəxslər bu uydurma fikir və əqidələrə söykənərək, milli birlik bəhanəsi ilə fars olmayan 50 milyona yaxın iranlı azərbaycanlı uşaqların ana dilində oxumaqlarına maneə törədirlər.

Bu şovinistlər belə güman edirlər ki, bu qeyri-insani və antidemokratik məfkurə və əməlləri ilə İrana və onun istiqlal birliyinə xidmət edirlər, halbuki əməldə İran xalqlarının arasında nifaq salırlar və İran millətinin üçdə ikisini təşkil edən qeyri-fars xalqlarını narazı və özlərinə qarşı edir və beləliklə, İranın bütünlüyünə və millətin birliyinə zərər və ziyan vururlar.

“Nəvid Azərbaycan” jurnalının hörmətli hüquqşünas yazıçısı Dr. İsa Nəzəri çox haqlı olaraq yazır ki “Türkcə düşmənlik pantürkizm yaradar...”.

Biz bir daha onlara deyirik ki, vətən sevgisi hələ çoxdilli ölkələrdə dildən asılı deyil, yoxsa İsveçrə, Belçika və bu kimi ölkələr indiyə qədər dağılırdı. Bir millətin təşəkkül və birliyinə müxtəlif amillər təsir edir. Ancaq ən mühüm amil, o millətin və ölkənin fərdlərinin, və xalqlarının arasında mövcud olan bir-birinə bağlılıq, və bərabər yaşamaq, və ortaq istək, və arzularıdır. Bu bağlılıq və bərabər yaşamaq hissləri də xalqın və ya xalqların rejimdən və bir-birindən razılığına bağlıdır.

Milli birliyi və milli təhlükəsizliyi qorumaq üçün milləti razı saxlamaq lazımdır. Bu da ancaq xalqın leqal haqlarını vermək və milli vəzifələri yerinə yetirməklə mümkün olur.

Biz mədəni varlığımızı inkar edən və “Paniranist” adı altında panfarsist düşüncələrini həyata keçirmək istəyənlərə və Azərbaycan dilini sevən azərbaycanlılara “Pantürkist” və “Separatist” deyənlərə deyirik ki, biz də ən azı onlar qədər iranlıyıq və onlardan çox vətənimizi sevirik və onun istiqlal və bütövlüyünə bütün varlığımızla bağlıyıq. Tarix boyu da bu ölkəni biz qorumuşuq. Bizim və İranın böyük ikidilli şairi ustad şəhriyar, ana dili haqqında:

Türkün dili tək sevgili, istəkli dil olmaz,
Özgə dili qatsan bu dilə, dil əsil olmaz.

dediyi kimi İran barədə də belə demişdir:

Gərçə torki bəs əzizəsto zəbanemadəri
Lik əgər İran nəguyəd lal bada an zəban

Tərcümə:

Türk dili çox əziz və ana dilimiz olsa da
İran deməsə lal olsun

QƏRBİ AZƏRBAYCANDA XRİSTİAN DÖVLƏTİN QURULMASI PLANLARI VƏ AVROPALILARLA OSMANLILARIN ROLU

Bu araşdırma hazırlanarkən tarixi mənbələrlə yanaşı, həmin dövrdə bu hadisələrlə yaxından ilişkisi və səlahiyyət sahibi olan, "İttihadi-İslam Cəmiyyəti"nin başkanı olan atam Mirzə Əli Heyətin şəxsimə anladığıqlarını və ayrıca Osmanlı ordusu komandanının (Fərik) bir məktubunu da nəql edəcəyəm.

İrənin məşhur tarixçisi Əhməd Kəsrəvi "Azərbaycanın 18 illik tarixi" kitabının 710-cu səhifəsindən 764-cü səhifəsinə qədərki bölümündə bu məsələni aşağıdakı başlıqlarla izah etmişdir: "Urmiyə şəhərinin problemləri", "Simitkonun Marşimonu Öldürməsi", "Assurilərlə savaş və Səlməsda dəhşətli hadisələr", "Osmanlıların Azərbaycana gəlməsi haqqında", "Səlməs və Urmiyə hadisəsinin davamı", "Xoy, Səlməs, Urmiyə və ətraf kəndlərin müsəlmanlarının assurilər, ermənilər və general Andranikin 3000 nəfərlik ordusu tərəfindən qətlə edilməsi". Ayrıca olaraq rusların və ingilislərin təhrikçi fəaliyyətləri, Amerikalı missionerlərin ermənilərin və assurilərin rəhbərləri ilə müzakirələri, Qərbi Azərbaycanı müsəlmanlardan təmizləyərək xristian bir dövlətin qurulması yolunda etdikləri yardımlar bütün təfərrüatı ilə bu yazılarda izah edilir. Məsələn: 723-cü səhifədə Urmiyənin xristianlar tərəfindən işğal edilməsini anladıqdan sonra belə deyir: "Petros jandarmanın komandanı və Qafqaz ermənisi İbrahim xan polis idarəsinin başqanı oldu. Bir tərəfdən 16 nəfərdən ibarət İdarə Heyəti (şəhəri idarə edən 16 nəfərlik xristian məclisi) tüfəng və digər silahları xalqdan alır, digər tərəfdən Mr. Şetin (Missionerlərin başçısı və Amerika konsulunun yardımçısı) əmri ilə öldürülmüş insanlar evlərdən və küçələrdən toplanaraq basdırılırdı. Bu

zaman çörəyin olmaması, aclıq və soyuq vəziyyəti daha da çətinləşdirirdi. Şəhərdə ruslar tərəfindən yandırılan bazar müsəlmanların ölüm yerinə çevrilmişdi, o çevrədə görünən müsəlmanlar öldürülürdü...”

Sonra belə davam edir: “Silahları toplamaq bəhanəsiylə evlərə girərək bütün dəyərli əşyaları, qida maddələrini alır və evdəki insanları öldürürdülər, heç kimin can və mal güvenliyi yox idi. Müsəlmanlara qarşı bu biçim davranışlar osmanlı Ordusu gələnə qədər davam etdi”.

Kəsrəvi kitabının 725-ci səhifəsində “Simitkonun Marşimonu öldürməsi” bölümündə belə yazır: “Urmiyada baş verənlərdən ruhlanan xristianlar yabançı dövlətlərin himayəsi ilə ayrı bir güc yaratmaq və ya daha doğrusu, İrana qarşı xristian bir dövlət qurmaq iddiasındadırlar. Ancaq assurilər və ermənilərin sayları az olduğundan kürdləri də bura daxil etmək istədilər və ən uyğun adam olaraq kürdlərin başçısı Simitkonu seçdilər.

Bu məsələ ilə bağlı assurilərin başçısı və baş kahini Marşimon 140 silahlı adamla Simitkonu görməyə getmişdir. Simitkonun etirafına görə Marşimon ona belə demişdir: “Bu torpaqlar hamımızın vətəni olmuşdur. Fəqət məzhəb ayrılıqları bizi dağıtmiş və bu vəziyyətə salmışdır. İndi isə birləşməli, bu ölkəni ələ keçirməli və birlikdə yaşamalıyız... biz ordu səfərbər etdik, ancaq süvari gücümüz yoxdur. Əgər siz də bizimlə olarsınızsa, Təbrizə qədər hücum edib oranı da alırıq”. Bu təklif Simitkoya bir müsəlman olaraq ağır gəlir və Marşimonu adamları ilə birlikdə öldürtdürür. Marşimonun ölüm xəbəri Urmiyaya yayılınca xristianlar dini liderlərinin əmri ilə iki gün ərzində 10 min müsəlman və musəvinini qətlə yetirirlər”.

725-ci səhifədə belə deyilir: “Marşimonla birlikdə Osmanlı torpaqlarından gələn cilovlar təqribən 12 min ailədən ibarət idi. Bunlara Urmiya, Səlmas, Sulduz

çevrəsində bulunan 20 minə yaxın erməni və assuri ailəsi də qoşuldu. İrəvan, Van və Naxıvandan qaçıb gələn 5-6 min erməni də onlara qoşuldu. Bunlardan 20 mini təcrübəli əsgər idi. Rus ordusunun 800 nəfərlik zabıt heyəti burada idi və 72 nəfərlik fransız zabıtları ilə birlikdə əsgərlərə təlim keçirdilər. Savaş təchizatı 25 top və 100 pulemyotdan¹ ibarət idi. Rus konsulu Nikitin, Amerikan konsulu Şet və Fransız xəstəxanasının baş həkimi Kujol planlaşdırma və idarəetmə vəzifələrini həyata keçirirdilər. Assurilərdən Marşimonun ölümündən sonra ağa Petros əsgəri işlərə cavabdeh idi, Məlik Hüşabə də önəmli mövqedə olan assurilərdəndi”.

Sonra 755-ci səhifədə belə deyir: “Beləliklə savaş davam edirdi ki, birdən-birə Osmanlı ordusu Səlməs tərəfdən gəlməyə başladı. Osmanlı əsgərlər gələr-gəlməz toplarını dağın başında yerləşdirib heç nə gözləmədən atəş açmağa başladılar. Xoy xalqı Osmanlı əsgərlərinin gəlişindən çox sevindi və savaşağa cəsarətləri artdı. Digər tərəfdən, ermənilər özlərini iki atəş altında görüb qələbəyə ümidlərini itirir, yalnız döyüş meydanından çıxmağa çalışırdılar. Osmanlıların şiddətli hücumları ilə onların çoxu öldürüldü”.

Kəsrəvi kitabının 763-cü səhifəsində belə yazır: “Beləliklə Səlməs və Urmiya fitnələri Osmanlılar tərəfindən yatırıldı. Şet və tərəfdaşlarının törətdikləri fitnə 130 mindən çox müsəlmanın və xristianların ölümünə səbəb oldu. Çevrədəki bütün binalara ziyan dəydi. Xristianlar yurdlarından və evlərindən dərbədər oldular. Bir toplumun yabançıların əlində alət olmasının sonu budur”.

Əhməd Kaviyanpurun “Urmiya tarixi” adlı kitabında və prof. Həsən Əlibəylinin “İpək yolu” dərgisində yayınladığı məqaləsində də hadisələr təqribən Kəsrəvinin yazdığı kimi, daha qısa və aydın nəql edilmişdir.

Bu iki qaynağa görə hadisələr belə cərəyan etmişdir:

¹ metralyoz.

1918-ci ilin yanvar ayında İngiltərənin ikinci kolordu komandanı Qresi, Urmiyadakı fransız xəstəxanasının müdiri Kujol, Amerika konsulunun müavini və missionerlərin rəhbəri Makdavel, Rusiyanın Urmiyadakı konsulunun müavini V.P. Nikitin və assurilərin baş kahini Marşimon bir sıra müzakirələrdən sonra silahlanmış erməni-assuri qüvvələrinin rus ordusunun bölgədə qalmış qüvvələrinin köməyi ilə və amerikalıların maddi yardımıyla Türklərə qarşı savaşın davam etdirilməsinə və Azərbaycanda (İranda) müstəqil xristian bir dövlət qurulmasına qərar verdilər. İngilislərin tövsiyəsi ilə kürdlərin də bu məsələyə münasibətinin öyrənilməsi qərara alındı. Bu məqsədlə Marşimon 3 mart 1918-ci ildə 140 süvari və rus zabıtları ilə birlikdə Simitko ilə görüşməyə gələrək ona belə deyir: “Biz öz tərəfdarlarımızı hazırladıq. Bizim süvari gücümüz azdır, sizin süvariləriniz bizimlə bərabər olarsa gedər, Təbrizi belə alarıq”. Bu təklif Simitkonun islami heysiyyətinə toxunur və əvvəlcədən hazırlanmış plan üzrə Marsimon və silahdaşları Simitkonun süvariləri tərəfindən öldürülür.

Marşimonun ölüm xəbəri Səlməsa çatan kimi assurilər və erməni daşnaklar iki gündə on minə yaxın silahsız müsəlmanı qətlə yetirirlər. Assuri kilsəsi qətləliam fıtvası verir və Kəsrevinin söylədiyinə görə, 10 min adam öldürülür. Əhməd Kaviyanpurun yazdığına görə, Xoy ətrafından xristian-müsəlman savaşında təqribən 130 min insan ölür. Bu zaman rus ordusu müsəlmanları silahsızlaşdırmaq üçün əmr vermişdi. Bu əmrdə belə yazılmışdı: “İran dövləti Azərbaycanda tərəfsizliyini qoruya bilmədiyi üçün müttəfiqlərin qərarı ilə yabançı (Osmanlı) orduları önləmək və Azərbaycana girməklərini əngəlləmək məqsədi ilə Milli Xristian Ordusu qurulur... Müsəlmanlar aşağıdakı şərtlərə əməl etməlidirlər:

1. *Stepanyansın başçılığı ilə 16 nəfərlik bir məclis qurulur.*

2. *Şəhərdə fəvqəladə vəziyyət elan edildiyindən polis idarəsinin başçısı bu məclis tərəfindən təyin edilməlidir.*

3. *Müsəlmanlar 48 saat ərzində tərkisilah olunmalı və silahlarını təhvil verməlidir.*

4. *İran Kazak birlikləri (dəstələri) rus ordusunun komandanına təbə olmalıdır.*

Bu zaman erməni generalı Andranik 3 min nəfərlik ordusuyla Araz çayını keçərək Xoyu mühasirəyə alıb, Xoyluları qılıncdan keçirdikdən sonra Urmiyaya doğru yol alıb xristian qüvvələri ilə birləşərək və xristian dövlətinin qurulacağı yerdə, Osmanlı ordusunun hücumunun qarşısını almaq üçün hərəkətə keçir. Andranik planlarını reallaşdırmaq və "Böyük Ermənistan" dövlətini qurmaq üçün rus və ingilis komandanlarının razılığını almışdı.

Bu əsnada Osmanlı türk ordusu Azərbaycana gələrək Xoy və Səlməsdə Andranik və digər xristian güclərlə döyüşə girib onları məğlub edir. Bundan sonra Andranik ordusu ilə qaçmağa məcbur olur. Beləcə, Azərbaycanda müstəqil xristian dövləti qurmaq xəyalı 130 min insanın həyatı bahasına bitmiş olur.

Bunu da bildirək ki, o dövəmdə iranlılarla Osmanlı arasında dostluq əlişkilərini gücləndirmək üçün Təbrizdə qurulan "İttihadi İslam Cəmiyyəti"nin İranlı sədri olan (Osmanlı tərəfindən cəmiyyət başqanı, mərhum Yusif Ziya bəy idi), xalqın və dövlətin güvəndiyi və Osmanlı ordusu baş komandanı Ali Ehsan paşanın da hörmət göstərdiyi şəxs olaraq bu hadisələri yaxından müşahidə edən atam, mərhum Mirzə Əli Heyət (Müctəhid)in o qanlı olaylar və Osmanlıların sonrakı təkpi-ləri haqqında birbaşa şəxsimə anladığıları da yuxarıda yazdıqlarıma uyğundur.

Məqalənin sonunda bu faciənin bir parçasını açıq-layan tarixi bir məktubu o dövr hadisələri ilə bağlı

olduğuna görə diqqətinizə təqdim etmək istəyirəm. Bu məktub o zaman azəri müsəlmanların köməyinə gələn Osmanlı Ordu komandanı (Fərik) tərəfindən Əmir Ərşada yazılmışdır. Əmir Ərşad hökumət tərəfdarı olan, erməni-assuri vəhşilikləri dönməndə ağabəyi Sərdar Aşayır Hacıəlilu ilə bir yerdə Osmanlılarla iş birliyində olan böyük bir toplumun xanı idi. Bu məktub bir neçə digər məktublarla bir yerdə Dr. Cihanşah Hacıalulunun atası Sərdar Əşayırın arxivində saxlanmışdır. Məktubda adı keçən topçu Mahmud xan Türkiyədə Hərb məktəbini bitirmiş və İran ordusuna keçdikdən sonra general rütbəsi almış şəhid general Mahmud Əmindir.

Məktubun mətni belədir:

“Əmir Ərşad xan həzrətlərinə:

Məktubunuzu aldım. Səməimi və qardaşcasına təşəkkür elirəm. Ermənilər namərdcəsinə 58 müsəlman kəndini tarimar etmişdir. Bu məlunların fəaliyyətini dayandırmaq və müsəlmanların qanını almaq üçün hərəkət etdim. Zati alinizin səmimiliyinə və dindarlığına zərrə qədər şübhəm yoxdur. Bu tərəflərdə müsəlmanlararası cəngi-cidalın davamı düşmənlərin üzünü güldürməkdə və Quran aşiqlərini kədərləndirməkdədir.

İran və iranlı qardaşlarımla daim xoş münasibətlərim olmasına baxmayaraq, buradakı vəziyyəti dərindən bilmirəm. Ümumi və şəxsi məsələlərdə ehtiyac olarsa, hər dürlü xidmətlər göstərməyə, nöqsan etməməyə çalışacağam.

Daha dəqiq məlumatlar öyrənmək üçün topçu komandan Mahmud xanı təlimatlandırıb bir bəhanə ilə (məsələn ov bəhanəsiylə) Mincivana göndərsəniz, sabahkı çərşənbə günü axşama qədər məni orada tapa bilər. Arzu edirsinizsə, şəxsiniz də təşrif buyura bilərsiniz. Əfəndim, hər halda sabah gündüz və gecə Mincivanda olacağımı bildirir və səməimi salamlarımın qəbulunu xahiş edirəm.

16 Şubat 1336-cı il, Salı.

İmza: Fərik”.

AZƏRBAYCANIN ADI VƏ HÜDUDLARI

Azərbaycanın adının mənşəyi barədə müəlliflərin fikirləri müxtəlifdir.

Bəzi tarixçilər həmin adın bu ölkədə olan atəşgədələr və odla əlaqədar yarandığını yazırlar və deyirlər ki, azər (atur, atər) pəhləvi dilində “od” deməkdir və pat (pad-bad) “keşik çəkən – keşikçi və qoruyan” deməkdir: kan, ya gan da (ərəbcə tələffüzü – can) “yer” və ya nisbət şəkilçisidir. Yəni atəşkədələri qoruyan yer. Ərəblər gəldikdən sonra “g” səsi “c” kimi tələffüz olunduğuna görə, “Azərbaycan” demişlər. Böyük islam tarixçisi Təbəri (226–310 hicri) və Yaqut Həməvi bu fikri müdafiə etmişlər.

Əski tarixçilərin çoxu Azərbaycan sözünü Atropat və ya Aturpataya bağlayırlar. Məşhur yunan coğrafiyaçısı Strabonun (eramızdan əvvəl 63-cü il – eramızdan sonra 19-cu il) yazdığına görə, Atrupatis Üçüncü Darius zamanında Kiçik Midiya və ya Azərbaycanın (satrap) valisi imiş. İsgəndər İrana hücum edib həxamənilər sülaləsini yıxdığı zaman o, İsgəndərlə anlaşıaraq öz əyalətini qorumuş və orada padşah kimi səltənət qurmuşdur. Zaman keçdikdə bu əyalətin adı onun adı ilə məşhur olmuşdur.

Bəzi müəlliflər isə Azərbaycan adının türk mənşəli olduğunu yazırlar. O cümlədən Məhəmməd Hüseyn ibn Xələf Təbrizi 1062-ci hicridə Hindistanda nəşr etdirdiyi “Burhani qate” lüğətində yazır: “Quyənd, vəqti ke, ağuz (oğuz) an vilayət gereft, səhra və mərəgzare ocan ke, yeki əz məhale velayete Azərbaycan əst, ura xoş aməd və fərmud ke hər yek əz mardom yek damən xak beyavərənd və anca berizənd və xod benəfse xod yek damən xak averd və berixt; təmaməte-leşkər və mərđam hər yek daməni xak beyavərdənd və berixtənd, poştəyə-əzimi behəm rəsid, name-an poştera Azərbaycan kərd”.

Sonra Azərbaycanı belə mənalandırır: “Çe azərbəloğətə-torke bəmənİYə-bolənd əst bayqan ba-məniyə-bozorqan və mohtəşəman” (“borhane qate”, I cild, səh. 24). Tərcüməsi: deyirlər, ağuz (oğuz) o vilayəti alanda oranın bir bölgəsi olan Ocanın çölünü bəyəndi və buyurdu, hər kəs bir ətək torpaq gətirib oraya töksün, özü də bir ətək torpaq gətirib tökdü. Bütün qoşunu və xalqı bir ətək torpaq gətirib tökdülər, böyük bir təpə oldu, o təpənin adını Azərbaycan qoydular. Sonra Azərbaycanı belə mənalandırır: Azər türk dilində “uca” deməkdir və bayqan da “böyük” və “möhtəşəmlər” deməkdir.

Azərbaycan alimi Mirəli Seyidov Azərbaycan sözünün az-ər-bay-qan sözlərinin tərkibindən əmələ gəldiyini düşünərək onun mənasını belə izah edir: “az” əski türk tayfalarından birinin adıdır və Gültəkin abidəsində də ona işarə olunmuşdur. Eyni zamanda az uğur və xoşniyyət deməkdir. Ər türkcədə “İnsan, kişi və mərd (qəhrəman)” deməkdir. Ər sözü başqa sözlərin sonuna gələrək “el-tayfa” adlarını törədir. Məsələn: Xəzər (Xəz-ər), Qacar (Qac-ar), macar (mac-ar), avar (av-ar); bay “bəy”, “qəbilə başı”, “hakim” və “zəngin” deməkdir. Gan//qan sifət və fel şəkilçisidir (alışqan – adət eləyən). Ayrıca azər “mübarək” mənasında da işlənmişdir.

Mirəli Seyidova görə, Azərbaycan insanın güclü atası və ya mübarək güclü ata deməkdir.

Hüdudları: Azərbaycan özünün tarixi keçmişində siyasi-coğrafi və etnik bir vahid kimi formalaşarkən müxtəlif dövrlərdə qurulan dövlətlər zamanında hüdudu etnik dəyişikliklərə məruz qalmış və buna görə də, tarixçilər tərəfindən onun haqqında müxtəlif rəvayətlər yazılmışdır. Həmin məsələ bugünkü alimlər və tarixçilər arasında fikir ayrılığına və münaqişələrə səbəb olmuşdur. Lakin dövrümüzdə dəb olan milli-qövmi təəssüb-

keşlik və bəzi siyasi məsələlərdə bu elmi-tarixi münaqişəyə siyasi rəng və mahiyyət vermişdir.

Bu son qrupdan bəziləri iddia edirlər ki, guya Arazın şimalı heç vaxt Azərbaycan yox, Arran adlanmış və Azərbaycan adı ilk dəfə Müsavat hökuməti 1918-ci ildə qurulduğu zaman siyasi məqsəd və İrana təcavüz niyyəti ilə verilmiş və 1920-ci ildə bolşeviklər iş başına gələndən sonra da bu ad eyni siyasi məqsədlə saxlanılmışdır.

İslamdan əvvəl bu ölkə Əhəmənilər zamanında Kiçik Midiya adlanırdı və Şərq hüdudu Xəzər dənizi Dərbəndinə qədər uzanar, Dərbənd madları partlardan ayırmış. Əhəmənilərdən sonra buranın adı Atropaten olmuş və daha çox Cənubi Azərbaycanla məhdudlaşmışdır.

Sasanilər zamanında (224–652-ci illər) Azərpatkan və sonralar Azərbaycan adlanmışdı və şimal hüdudu dəyişirdi, bu da Xəzər türklərinin hücumları və cənuba doğru irəliləmələri və geri çəkilmələri ilə əlaqədardı (Zəki Vəlidî Toğan, “İslam ensiklopedisi”). Sasani padşahlarından Ənuşirəvan (531–579) Şirvanı və Dərbəndi alandan sonra oralarda Dərbənd və Şirvan qalalarını tikdirdi və bütün məntəqəni Azərbaycan adı ilə idarə etməyə başladı.

1929-cu ildə İ.A.Paxomovun yazdığı “Dərbəndin pəhləvi yazıları” adlı məqaləsində Dərbəndin divarlarında 553-cü ildə həkk edilmiş yazıdan məlum olur ki, Azərbaycanın şimal sərhədləri Dərbəndə qədər çatırdı. Ənuşirəvan zamanında İran dövlətinin maliyyə təhsildarı və gələnlərin naziri özünü Azərbaycan Maliyyə İşləri müfəttişi kimi təqdim etmişdir (“İslam ensiklopedisi”), “Azərbaycan” məqaləsi, Zəki Vəlidî Toğan, İstanbul). Ziya Bünyadovun “Azərbaycan VII–IX əsrlərdə” kitabında apardığı araşdırmalardan məlum olur ki, miladın III əsrində Sasani dövlətinin tərkibinə daxil olan

ölkələrin bir qismi (Cənubi Azərbaycan, Ermənistan, Arran və s.) Birinci Ərdəşirin zamanında Azərbaycan sipəhbudu adı altında Şimal sipəhbudluğunu təşkil edirdi.

İslam orduları bu ölkələri fəth etməzdən əvvəl Arran, yəni Araz çayı ilə Kür çayının arasında qalan bölgə Albaniya (Ağvan) adlanırdı. Alban dövləti miladdan qabaq III–II əsrlərdə quruldu və Strabona görə, 26 qəbilədən təşəkkül etmiş və 26 ləhcədə danışırılar. Albanların çoxu miladın IV əsrinin əvvəllərində məsihi (xristian) oldular.

İslamdan sonra şimalın vəziyyəti dəyişdi. Buna rəğmən islam müəllifləri arasında da Azərbaycanın sərhədləri haqqında fikir ayrılığı vardır. İslam tarixçilərindən Yəqubi, Bələmi, Məsudi, İbn Əsir və “Bürhane-qate”-nin müəllifi Hüseyn ibn Xələf Təbrizi Azərbaycanın sərhədini Dərbənd bilmişlər.

Yəqubi (IX əsr) “Əl-buldan” kitabında Azərbaycanın sərhədlərini Zəncəndən Vərasan Arazın şimalına aparıb Beyləqan və Bərdəni Yuxarı Azərbaycan adlandırmışdır (“Əl-buldan”, səh. 46).

Səmanilərin vəziri Məhəmməd Bələmi (1053 il əvvəl) Təbəri (839–923) tarixindən tərcümə, təlxis və iqtibas şəklində farsca yazdığı “Bələmi tarixi”ndə “fəthə Azərbaycan və Dərbəndə Xəzəran” fəslində Azərbaycanın hüduqları barədə belə yazmışdır: “Və əvvəle hədd əz Həmədan girəndə tabe Əbhər və Zəngan birun şəvənd və axərəş be-Dərbəndə Xəzəran və dərin Miyan hər şəhri kə həst, həmə ra Azərbaycan xanənd”. Tərcüməsi: “Hüdudu Həmədan, – Əbhər və Zəncandan başlayır. Və sonu Xəzər Dərbəndinə qədər uzanır. Bu arada olan hər bir şəhər Azərbaycan adlanır”. Sonra 42-ci səhifədə yazır ki, “bu yerlərin hamısı türklərin əlində idi” (“Tarixe-Bələmi”, doktor Cavad Məşkur tərtib etmiş, Tehran, 1337 şəmsi).

Məsudi hicri IV əsrin birinci yarısında yaşamış və yazdığı “Muruc-üz-zəhəb” kitabında Arrandan Azərbaycanın şəhərləri kimi söz açmışdır.

İslam dünyasının böyük tarixçisi ibn Əsir yazdığı “əl-Kamil” adlı iri həcmli tarix kitabında Şirvan və Arranı Azərbaycanın bir parçası saymışdır. O, Şirvan və Arranın padşahı Fəzlun Şəddadi haqqında belə yazır: “Fəzlun kürd idi və Azərbaycanın bir hissəsinə əl tapıb oranı öz mülki etmişdi”.

Həmdullah Mustovfi hicri 740-ci ildə Azərbaycan şəhərlərini və sərhədlərini belə izah edir: “Sərhədləri İraqe-əcəm, Gürcüstan və Ermənistandır. Şəhərləri Muğan, Təbriz, Ucan..., Gərgər, Naxçıvan, Əcnan, Ordubad və Makuyədir”.

Hicri 1062-ci ildə Hindistanda Məhəmməd ibn Xələf Təbrizi tərəfindən yazılan “Bürhane-qate” farsca lüğət kitabında Arran sözünün qabağında belə yazılmışdır: “Name velayətiş əz Azərbaycan ke Gəncə və Bərdə əz əmale-an əst”. Tərcüməsi: “Arran Azərbaycanın bir vilayətidir ki, Gəncə və Bərdə onun şəhərlərindəndir”.

Kərim Ödər mərakeşli məşhur coğrafiyaçı və xəritə çəkən Şərif İdrisinin (m. 1100–1161/65) çəkdiyi bir xəritəyə işarə edir ki, bu xəritə 1928-ci ildə alman alimi Konrad Miller tərəfindən Ştutqartda nəşr olunmuşdur. Bu xəritədə Qafqaz dağları ilə Kür çayı arasındakı (Şirvan) yerlərə “Ardı Azərbaycan” və Kür ilə Araz arasında olan hissəyə “Ardı Azərbaycanın qalanı” və Cənubi Azərbaycana “Biladi-Azərbaycan” adı verilmişdir.

XVIII əsrin sonlarında Gürcüstan hakimi İrakli zamanında Tiflisdə rus qarnizonunda xidmət edən İdil-Ural türklərindən bir zabit Azərbaycan xanlıqlarının əsgəri qüvvələri, daxili vəziyyətləri və siyasi əlaqələri barədə bir monoqrafiya yazmış və 1784-cü ildə Kiyevdə nəşr etdirmişdir. Bu monoqrafiyada İran (Cənubi

Azərbaycan) və Şimali Azərbaycan xanlıqlarından vahid Azərbaycan xanlıqları kimi söz açmışdır. Panirantistlərin nəşr etdirdiyi “Bərrəsihayə-tarixi” jurnalında eyni zamanda bir sıra sənədlər dərc olunmuşdur ki, bir az diqqətlə baxanda bizim fikrimizi sübut edir. Məsələn, Səfəvilər dövrünə aid olan 1703-cü ildə Əlimurad xan tərəfindən verilmiş fərmanda Azərbaycanda Avropa xaçpərəstlərinin yaşadığı yerlər göstərilir: xaçpərəstlərin yaşadığı Azərbaycan vilayətləri sırasında Şirvan, Qarabağ, Təbriz, Gəncə və Naxçıvanın adı çəkilir.

Həmin fərman 1764-cü ildə Kərim xan Zənd tərəfindən eyni ilə təkrar edilmişdir (Bax: Şövkət Tağıyeva, Azərbaycanın tarix və mədəniyyətinin burjuva saxtalaşdırıcılarına qarşı, Bakı, 1978).

Rusiya şərqşünaslığının təməlini qoyanlardan biri, professor Mirzə Kazım bəy Kazan və Peterburq universitetlərində dərs verdiyi zaman “Türk dillərinin tətbiqi qrammatikası” adında bir dərslik kitabı yazıb Kazan universitetində nəşr etdirmişdir. Bu kitabda Azərbaycan türkcəsini iki ləhcəyə – Cənubi (İran) və Şimali (Qafqaz) bölmüşdür.

Adolf Berje Qafqazın türkcə yazan şairlərinin şeirlərini bir məcmuə şəklində “Azərbaycan şairlərinin şeirləri” adı ilə Leypsiq şəhərində 1847-ci ildə nəşr etdirmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin atası sayılan Firidun bəy Köçərlinin (1863–1920) 1903-cü ildə Tiflisdə rus dilində Qafqaz türk şairləri barədə çıxardığı monoqrafiyasına “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı” adı vermişdir.

Məhəmmədli Tərbiyət özünün “Daneşməndane-Azərbaycan” kitabında Arazın şimalında olan 96 alim və şairi təqdim etmişdir.

Əllameyə-Dəhxoda öz məşhur “Lügətnamə”sində Arran qarşısında yazmışdır: “Azərbaycanın bir parçasıdır”.

Şəmsəddin Sami 1898-ci ildə nəşr olunmuş 6 cildlik “Qamus-üləlam” kitabında Nizami sözünün qarşısında yazmışdır: “Azərbaycan Gəncə qəsəbəsindən nəşət etməklə Nizami Gəncəvi kimi tanınır”.

Yuxarıda gətirdiyimiz sənədlər sübut edir ki, Arazın şimalında qalan ölkənin adı 1918-ci ildə Müsavat partiyasının əksəriyyəti ilə və Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə qurulan müstəqil Azərbaycan dövlətindən çox-çox əvvəl Azərbaycanın bir hissəsi kimi nəzərdə tutulub, Azərbaycan sözü də o tayda yaşayan xalqın ana yurdu, vətəni kimi canına hopmuş və müqəddəsləşmişdir.

Bu tarixi sənədlər göstərir ki, Arazın şimal və cənub hissələri ən azı islam dövründə coğrafi və siyasi vahid kimi sayılmış və əhalinin arasında sıx mədəni və etnik bağlılıq olmuşdur. Bu vəziyyət səlcuqlu türklərin XI əsrdə İrana və Azərbaycana gəlmələri ilə yeni bir mərhələyə girmişdir. Bir tərəfdən Səlcuq dövlətinin təşəkkülü ilə – məhəlli hökumətlər aradan qalxmış və Arazın hər iki tərəfi vahid hökumətə tabe olmuş və professor Bartoldun yazdığı kimi, “Arran bilavasitə Azərbaycanla birləşmişdir”.

Türklərin (oğuz türklərinin) Azərbaycanın hər tərəfinə gəlib yerləşmələri ilə müxtəlif dil və ləhcələrin, hətta əskidən yerləşmiş olan türk ləhcələrinin yerinə oğuz–Azərbaycan türkcəsi yerləşmiş və zaman keçdikcə inkişaf etmişdir. Bu vəziyyət monqollarla gələn iki milyon türkün Azərbaycanda yerləşməsi ilə təkmilləşmiş və Arranın adı da unudulmuşdur. Belə ki, Əmir Teymurun qoşunkeşliyi sırasında, habelə Ağqoyunlu, Qaraqoyunluların tarixlərində Arranın adına rast gəlmirik: yalnız Qarabağdan danışanda Arran Qarabağı yazılmışdır.

Bununla belə, başda Strabon olmaqla bəzi tarixçilər Arran-Şirvan və Azərbaycanı ayrı-ayrı ölkələr kimi

nəzərdə tutmuşlar. Biz Arran və Şirvan adlarını inkar etmirik, lakin buna inanırıq ki, çox qədim zamanlarda bunlar ayrı-ayrı ölkələr və vilayətlər şəklində idarə edilsələr də, islamdan sonra daha çox vahid hökumətə tabe olmuşlar və müsəlman türkləri gəlib bu yerlərdə oturaq həyat tərzinə başladıqdan sonra o tay-bu tay bir-birinə qarışıb qaynamış və vahid millət, xalq kimi formalaşmış və eyni dil, eyni din və mədəniyyətə sahib olmuşdur. Tarixdə heç bir zaman bir çay təbii-etnik bir sərhəd olmamış, çünki çayın ətrafında yerləşən ellər-obalar kənd və şəhər qurduqları vaxt çayın ətrafında, yəni hər iki tərəfində qurmuşlar. Araz da belə çaylardan biri olmuşdur. Lakin 1828-ci ildə bağlanan Türk-mənçay müqaviləsindən sonra onun ətrafında qurulan şəhərlərin yarısı Rusiya imperatorluğuna keçmişdir. Bu məsələ kommunist rejimi iş başına keçib, dəmir pərdə asıldıqdan sonra ikiyə bölünmüş bir xalqı və ailələri ömür boyu bir-birindən ayırmış və tarixi Azərbaycan faciəsini yaratmışdır. İndi bu şəhərlərin əhalisini ayrı-ayrı soy və millətdən saymaq ağıl və məntiqdən uzaq deyilmi?

İranda Əhməd Kəsrəvi və onu izləyənlər belə iddia etmişlər ki, guya bütün tarix boyu Azərbaycanın sərhədi Araz çayı olmuş, Arazın o tayı Arran və Albaniya adlanmış, hətta xalqının da çoxu cənubdan başqa (Yafəsi – türk) olmuş; İran Azərbaycanının əhalisi əslində fars-tat olmuşlar və ancaq moğollar İrana gəlib İlخانilər hökumətini qurandan sonra apardıqları türkçülük siyasəti nəticəsində xalqın dilini türkləşdirmişlər.

Bu uydurma nəzəriyyə pəhləvilər zamanında təsadüfi olaraq irəli sürülməmişdir. Pəhləvi şahları və onların ətrafında toplaşan ifrat millətçi paniranistlər iranlılığı fərqliqlə eyni şey elədikləri üçün İranda fars dilini yaymaqla bərabər, başqa dilləri, xüsusilə türk dilini məhv etməyi özlərinə siyasi-mədəni proqram seçmişlər.

Bunların millətçiliyi ariya irqinə (ariya irq adı yox, dil qrupunun adıdır) dayandığı üçün ariya irqindən olmayan türkləri yabancı görmüşlər, tarixin və “Şahnamə”nin də təsiri ilə türkləri özlərinə düşmən saymışlar. Ona görə də uydurma nəzəriyyələrlə iranlı türkləri türk deyil, türkləşmiş iranlı qəbul etmişlər.

Və nəticədə onlara dillərini unutturub farslaşdırma-larını özlərinin milli bir vəzifəsi saymışlar. 57 il elə bir siyasəti İranda həyata keçirə bilsələr də, o taya, yəni keçmiş Sovet Azərbaycanına əlləri çatmadığı üçün ora-nı Azərbaycan yox, başqa ölkə (Arran) saymağı məs-ləhət görmüşlər.

Belə bir farslaşdırma siyasəti İranda həyata keçirilən zaman o tayda, yəni Şimali Azərbaycanda yaşayan qardaşlarımız müstəqil və azad olmasalar da, yenə öz dillərini, mədəniyyətlərini rəsmi şəkildə işlədib rəsmiləş-dirmişlər. Bu məsələ Pəhləvi rejimi və nəzəriyyəsi tərəfdarlarını gözə batan tikan kimi narahat etmiş, hələ Sovet imperiyasının təcavüzkar siyasəti də bunlar üçün yaxşı bir bəhanə olub, nəticədə İranın bütövlüyünə və istiqlalına türk dilinin, sovet kommunist dilinin təhlükə olduğunu qəti sayaraq öz şovinist və qeyri-məşru, qeyri-insani siyasətlərini məşru və İranın məsləhəti kimi qələmə verməyə davam etmişlər. Bu çirkin və iyrənc siyasət islam inqilabı və pəhləvilərin qaçmalarından sonra bir müddət qüvvətdən düşdüsə də, son illərdə yenə canlanmağa başlamışdır. Rəhləvi dövrünün adam-ları və təbliğatçıları qəliblərini dəyişərək hökumət müəssisələrinə girmişlər və ya orada bir müddət səssiz qaldıqları halda yenidən irqçilik və paniranist təbliğatı aparmağa və əski uydurma hekayələri yaymağa və təbliğ etməyə başlamışlar.

Bunlar SSRİ-nin dağılması, Azərbaycan və digər müsəlman-türk millətlərinin azadlığa və istiqlala qovuş-malarını yaxşı qarşılamayıb, hələ müstəqil Azərbaycan

Cümhuriyyətini İrana təhlükə kimi görürlər. Və İranla Azərbaycan Cümhuriyyətinin əlaqələrinin inkişaf və genişlənməsinə əllərindən gələn qədər maneçilik törədirlər.

Biz özümüzü onlar qədər iranlı və onlardan çox İrana bağlı bildiyimiz halda, gün kimi aydın və aşkar olan həqiqətləri də dana bilmirik. Biz Arazın şimal hissəsini də Azərbaycanın bir parçası bilirik, lakin o tayın xalqını yalnız azərbaycanlı adını daşdığı üçün yox, bəlkə hər şeyləri – dil, din və məzhəb, mədəniyyət, ənənə və tarixləri də bizimlə eyni olduğu və qısa sözlə, bir xalqın ikiyə bölünmüş parçaları olduğumuz üçün onları özümüzə qardaş bilirik və sevirik.

İndi bir az da Arranın nə demək olduğu və hüdudları barədə izahat verəcəyik: Arran ərəblərdən əvvəl Alban, Albaniya adlanırdı. Və Şimali Azərbaycanın yarısını təşkil edirdi. Arran Kür və Araz çaylarının arasındakı yerlərdir, Kürün şimalındakı qalan hissəyə Şirvan deyilmişdir. Arran – isti yer (aranlıq), qışlaq deməkdir. Və Muğan (dəştə Muğan) onun mühüm hissəsidir. Muğanın yarısı bu tayda və yarısı o taydadır. O cümlədən Arazın cənubunda qalan Astara, Lənkəran, Meşkinşəhr də Arrandır. Hər halda Arran Şimali Azərbaycanın bir hissəsidir və onun hamısını təmsil edə bilməz. Arazın şimal hissəsinə qədimdən Arran, Şirvan və Qarabağ deyilməsi onların birgə olaraq Azərbaycan adlanmasını inkar etmir. Bu barədə daha geniş yazmaq olar, lakin məqalənin həcmi imkan vermir ki, bu məsələ haqqında daha ətraflı danışaq.

İRANDA NASİONALİZM VƏ ARXAİZM KULTU

Nasionalizm millətə və millətçiliyə inanan və onu əsas götürən bir ideologiyadır. Millət aralarında müştərək əlaqələr və işğilər olan bir qrup insanlardır və onlar həmin əlaqə və işğilərə bağlıdırlar. Həmin əlaqə və işğilərin məcmusuna milli şüur deyilir. Milli əsasları təşkil edən bu bağlar vətən, din və məzhəb, dil, mədəniyyət və milli xüsusiyyətlər, tarix, dövlət və nəhayət, birləşdirmək anlamında istifadə olunan və bir millətin işğilərini təşkil edən müştərək maraqlardan və ideallardan ibarətdir.

Millətlərin formalaşmasında yuxarıda göstərilən ümumi xüsusiyyətlərdən birinin olması zəruridir. Çox hallarda bir neçə amil birlikdə vahid bir milləti formalaşdırır. Milləti formalaşdıran amillərin tərkib hissələri və əhəmiyyəti bütün millətlərdə eyni deyildir. Bəzi ölkələrdə “vətən” millətin əsas şərtlərindən olur. Başqa bağlar da varsa, ikinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir (İsveçrə kimi). Almaniyada isə soy kökü və etnik mənsubiyyəti əsas şərtlərdən biridir. Soyu və kökü Almaniya kimi olan Avstriyada katolik məzhəbi milli istiqlalın əsas şərtlərindən olmuş, Fransa və Çində (hazırkı rejimlərdən öncə) dil və mədəniyyət başlıca şərtlərindən olub. Amerikada isə vətəndaşlıq bütün başqa milli xüsusiyyətlər içərisində ən mühümdür. O da mühümdür ki, milləti formalaşdıran aparıcı əsasların seçilməsi cəmiyyətdə digər xüsusiyyətlərdən fərqli olaraq daha çox ümumilik xarakteri daşsın. Çünki onların qəbul edilməsi ilə cəmiyyətin milli birliyi yaranır.

Millətin son elmi təriflərindən biri belədir ki, millət bir təməl əsasında birləşən xalq kütlələrindən ibarətdir, başqa sözlə desək, millətçiliyin (nasionalizmin) və ya milli şüurun mehvəri müştərək milli xüsusiyyətlərin və

bağlılıqların dərk olunmasına söykənir və əgər cəmiyyətə milli bağlılıq hissləri olmazsa, deməli o cəmiyyətə millət və milli şüur formalaşmamışdır.

Müştərək höviyyət və ya ümumi milli xüsusiyyətlərə bağlılıq müxtəlif səviyyələrdə özünü göstərir: şəhər, əyalət, etnik-müştərək kimlik, milli və ya imperiya səviyyəsində (Yan Riçard).

Höviyyət və ya kimliyin ən sadə tərifı ondan ibarətdir ki, insan, bir qrup adam və ya bir millət həmin xüsusiyyətlərin məcmusu ilə tanınır və adətən bir fərd və qrupa daxil olan fərdlər həmin xüsusiyyətləri dərk edir və ona bağlanır.

Qrup və ya ictimai xüsusiyyətləri təşkil edən amillər ailə, dil, din, doğulduğu məkan və ya vətən, ixtisas, yaş, ideologiya, etnik mənsubiyyət, milliyyət, tarix və nəhayət, özünüdərkətmə və milli şüurdan ibarətdir. Milli birlik dil, din, adət-ənənə, müştərək tale, şadlıq, arzulara qarant verən siyasi sərhədlərə və dövlətə mAlıkdir, soy və etnik birliyi isə siyasi sərhəddə yox, regional sərhəddə, orta q dil və mədəniyyətə malik olur, onun irq, etnik, dil, din və müştərək adət-ənənə qarantına malik olmaqla dövlətinin olmasına ehtiyacı olmur.

Əgər xalq öz etnik və ya milli dəyərlərini mütləqləşdirsə, ona ifratçı millətçilik və ya qövmiyyətçilik deyilir. Adətən nasionalizm və millətçilikdə milli və ya etnik dəyərlər mütləq dəyərlər şəklində təzahür edir və həmin dəyərlərin tərəfdarları şovinst bir icmaya və başqalarına düşmən kəsilən ifratçı millətçilərə çevrilirlər. Hitlerin alman rejimi, Mussolini dövrünün faşist İtaliyası 20-ci əsrin 1-ci yarısında II dünya müharibəsinin başlanmasına və 20 milyondan çox günahsız insanın ölümünə, saysız-hesabsız dağıntılara səbəb olan ifratçı millətçiliyin ən bariz nümunələrindən olmuşdur.

Eynşteynin nəzərinə, nasionalizm bəşəriyyətin uşaqlıq dövrünün arizəsi və onun qızılca xəstəliyidir.

Nasionalizm yeni bir məfhumdur və qərbi Avropadan (Fransa) Orta Şərqi gəlmişdir. Bu məfhum Renaissance dövründən sonra, xüsusilə qərbi Avropada sənaye inqilabından sonra meydana çıxdı və 18-ci əsrin sonlarında Fransada formalaşdı. 19-cu əsrin sonlarında isə Orta Şərqi gələrək 20-ci əsrdə millətlərin meydana gəlməsinə, coğrafi sərhədlərin yaranmasına səbəb oldu.

Avropada milli birlik ideyası və milli dövlətlərin yaranması 15-ci əsrdə ortaya çıxmışdı və "milli dövlət" istilahı (termin) 16-cı əsrdə siyasi lüğətə daxil olmuşdur. 18 və 19-cu əsrlərdə milli dövlət yeni məna kəsb etdi, yeni millətin iradəsi və rəyi ilə iş üstə gələn və onun milli iradə və istəklərini təcəssüm etdirən dövlət. Müəlliflərin çoxu Böyük Fransa İnqilabını nasionalizmin meydana gəlməsinin başlanğıcı hesab edirlər. Beləliklə, millət dövlətin yeganə məşrutityyət qaynağıdır və eyni zamanda öz varlığını dövlət yolu ilə bəyan etməyən millət öz hüququndan məhrumdur. 19-cu əsr, Almaniya və İtaliyanın heyvətəməz nasionalizminin meydana gəlməsinin şahidi olmaqla yanaşı, Avropada Osmanlı İmperiyasının uzun sürən süqutunun başlanğıcında həmin növ millətçi cərəyanların zühuruna da şahid olmuşdur.

20-ci əsrdə nasionalizm iki şəkildə zühur etdi və özündə bu iki formanı birləşdirdi: imperializm və imperializm əleyhinə mübarizə.

20-ci əsrin ilk dörd onilliyi, istismarçı böyük imperiyaların yaranması dalgasının və ondan sonrakı iki onillik isə onların real dağılmasının və ya yox olmasının şahidi olmuşdur.

I dünya müharibəsi bu həqiqəti aşkarladı ki, nasionalizm və imperializm bir sikkənin iki üzüdür. Məsələn, Osmanlı İmperiyasının əleyhinə yaranmış və ruslar tərəfindən himayə olunan Balkan nasionalizmi azadlığa qovuşan ölkələrdə orada qalan etnik azlıqlara

(türklərə) qarşı çox sürətlə imperializmə çevrildi. Glen.J.Berkley bu əqidədədir ki, 20-ci əsrin nasionalizm dalğası kamil bir dövr keçmişdir. Bu nasionalizm istibdadın əzici və boğucu rejiminə qarşı olan inqilabi hərəkət ünvanında başladı və həmin mübarizədən qalib çıxdıqdan sonra daha əzici istibdad rejimi formasında da sona yetdi.

Adətən, nasionalizm bir dilli – mədəniyyətli milli dövlətə söykənir. Nasionalist dövlət millətçilik ideologiyası ilə müşayiət olunan dövlət mədəniyyətini qanuni sayır və onun cəmiyyətə zorla qəbul etdirilməsi yolunda zorakılığa icazə verir.

Nasionalizm Avropada yarandığı ilk gündən arxaizm pərəstişkarlığı ilə müşayiət olunmuş və son iki yüz ildə Orta Şərqə, o cümlədən İrana gəlmişdir. Renessans dövrünün şair və yazıçıları belə hesab edirdilər ki, xristianlıqdan əvvəlki yunanların və romalıların dövrü bəşər həyatı tarixinin ən parlaq mərhələlərindən biri olduğu halda xristianlıq kilsə hakimiyyəti dövrü cəhalət və qaranlıq dövrüdür. Buna görə də 14-cü yüzillikdən sonra bir növ xristianlıqdan və yunanların dinlə bağlı olmayan həyatlarından əvvəlki dövrə qayıdış baş verdi ki, qədim yunan ədəbiyyatının, incəsənətinin və fəlsəfəsinin tədqiqatı, bu əsərlərin redaktəsi və çapı bu qayıdışın təzahürü hesab oluna bilər.

Bununla bağlı demək lazımdır ki, Avropada renessansın məqsədi qədim əsərlərə sitayiş və onları təqlid etmək deyildir. Renessans və ondan sonrakı dövrün ziyalıları klassik Yunan və Roma mədəniyyətinin bütün tərəflərinə diqqət yetirməklə yanaşı ona tənqidi münasibət bəslədilər. Onlar yunan ağılcılığını (rasionalizmini) götürdülər və ona eksperimentalizmi artırdılar və beləliklə yeni elmləri yaratdılar.

İranda konstitusiya hərəkəti (Məşrutə) meydana gələnə kimi İran milləti hökmranlıq edən sultanın

rəiyyəti hesab olunurdu və iranlı olmağın şərti elə dövlətin vətəndaşı və müsəlman olmaq idi. İranlıların nasionalizmi və arxaizm yanğısı da qərbi Avropa ilə yaxın əlaqədə, onların ziyalıları və əsərləri ilə təmasda yarandı. İran ziyalıları Qərbin yeni mədəniyyətini, onun ictimai irəliləyişini gördükdə ona heyran oldular və öz tarixi və ictimai şəraitlərini nəzərə almadan onun bir çox nailiyyətlərini olduğu kimi qəbul etdilər. Onlar özlərinin geri qalmaqlarının səbəbini və kökünü araşdırmaq qərarına gəldilər və öz ölkələrinin tənəzzülə uğramasının başlanğıc nöqtəsini müsəlman ərəblərin həmləsində və Sasani İmperiyasının süqutunda gördülər və bu zamandan da keçmişə qayıdıb və həmin tarixi dövrün bərpası üçün səylər başladı.

Yeni Qərb dünyasını görüb heyratə gələn və Qərb təsiri altına düşən İran ziyahısı öz cəmiyyətinin qeyri-sabit vəziyyətini nəzərə alaraq öz ölkəsinin keçmiş tarixi dövrlərinə qayıdır və istəyir ki, Qərbi təqlid etsin, onlar kimi qədim ədəbiyyatlarını, incəsənətini, fəlsəfəsini və qədim dövrün elmlərini bərpa etsin. Ancaq keçmişində bu sahələrdə bir şey tapa bilmədiyindən, çarəsizlikdən qədim şahənşahların sorağına gedir və şahənşahlıq sistemini, yəni ən geridə qalmış və anti-demokratik hökumət sistemi olan imperatorluğu sitayiş obyektinə çevirir və ideallaşdırır. Onlar Əhəməni hökmdarı Kuruşu bəşər hüququnu qoruyan qanunların ilk müəllifi kimi qələmə verdikləri halda, hətta 2500 il keçdikdən sonra özlərinin qeyri-fars həmvətənlərinə münasibətdə həmin Kuruşun bəşər hüququnu tətbiq etmək istəmirlər. Həm də iddia edirlər ki, bu şahənşah bütün bu torpaqları qan tökmədən və başqalarının sərhədlərinə təcavüz etmədən tutub və bütün xalqlar şahənşahlıq bayrağı altında könüllü olaraq Əhəmənilər İmperiyasında birləşiblər?

Arxaizm yanğısının dayaqları hesab olunan Əhəməni padşahları (Darayuş, Xəşayar Şah...) və Sasa-

nilərin çoxu tarixdəki digər fəth şahları kimi istibdad simvolu və nümunəsi olmuşlar.

Əhəmənilər imperiya yaratmamışdan əvvəl bədvi olmuşlar və imperiya təşkil etdikdən sonra da Şuşa Darayuşun sarayları və Təxti-Cəmsid kimi bu qəbildən olan hər nə tikib yaradıblarsa, hamısı məğlub millətlərin memarları və ustadları vasitəsilə yerinə yetirilib, Şuşa və Təxti-Cəmsiddə tapılan Daryuş kitabələri bu iddialara bariz sübutdur.

Sasanilər dövründə cəmiyyətin sosial strukturu sadə xalqın təhsil almasına imkan vermirdi və savad almaq Zərdüşthə kahinlərinə (Mubidlərə), katiblərə (dəbirlərə) və saraya məxsus idi, ölkədə küt və əxlaqsız kahinlər tərəfindən təbliğ olunan dini fanatizm hakim idi; ona görə də qısa müddətli döyüşlərdən sonra müsəlman ərəblərə təslim oldular və ya qaçmağı üstün tutdular. Əhəmənilərin İskəndər, Sasanilərin isə müsəlman ərəblər qarşısında məğlubiyyətləri İran xalqının dilinin, mədəniyyətinin, dininin və etnik xüsusiyyətlərinin dəyişməsinə səbəb oldu. Necə ola bilər ki, bizim arxaizm tərəfdarlarımız bütün bu dəyişikliklərdən sonra qədim Persia, Əhəməni və Sasani şahənşahlığı ilə fəxr etsinlər və həmin dəyişiklikləri bütün xüsusiyyətləri ilə fərqlənən bugünkü İran xalqının milli dayağı, sütunu və əsası hesab etsinlər. İran xalqının əksəriyyəti islamdan sonrakı dövrlərdə böyük hissəsi türklərdən və ərəblərdən... ibarət gəlmələr olub və ya Əhəmənilər, Əşkanilər və Sasanilər İmperatorlarının hakimiyyəti altına düşən, lakin hakim tayfadan olmayan bu torpağın yerli qədim sakinləri olublar. Bir qrup isə qədim iranlılarla sonradan gələn mühacirlərin qatışığından yaranıb, məsələn, peyğəmbər övladlarından olan ərəblərlə iranlıların qatışığından yaranan seyidlər kimi.

Əhəmənilər dövründə fars etnosu (tayfası) bütün İranda, Mesopotamiyada, Kiçik Asiya və hətta, Mi-

sirdə və s. hakim idi, yəni bu böyük ərazidəki xalqlar qədim parsların imperatorluğuna tabe idilər, ondan sonra isə İskəndərə, Selevkidlərə, Əskanilərə və nəhayət, Sasanilərə tabe oldular, amma imperatorluğun hakimiyyətini qəbul etmək (o da zorla olsun) soykökü dəyişmək və ya hakim etnosun nümayəndəsi olmaq demək deyildi, xüsusilə də qədimdə hökumət tayfa başçılarından, ənənəvi federal sistem şəklində təşkil olunurdu və şahənşahlığın tərəfindən satrap və bir neçə yüksək rütbəli məmur mərkəzi hakimiyyətin idarəsini və işlərini həyata keçirmək üçün vilayətlərə göndərilirdi.

İranda 19-cu əsrin ortalarına kimi “millət” ümmət mənasında işlənirdi, yəni həqiqi İslam dininin ardıcılarını millət adlandırırlar. İranın hakimiyyəti altında olan xalqlar “İslam milləti” və padşahın rəiyyəti idilər. Avropa nasionalizmi İrana daxil olduqdan sonra millət sözünün mənası dəyişdi və “nasion” (Nation) mənasında işlənməyə başladı. Avropada nasionalizm xalq kütlələrinin siyasət işlərində iştirak etdiyi milli hökumətin əsasında formalaşır, amma İranda hələlik belə bir hökumət formalaşmamışdır.

İranda fars nasionalizmin əsas aparıcıları Mirzə Fətəli Axundzadə (Qafqaz türkü), Cəlaləddin Mirzə Qacar – Fətəlişahın kiçik oğlu (Qacar türkü) və onlardan sonra Mirzə Ağaxan Kermani (edam edilmiş Bəhai) olmuşlar. Bunların üçü anti-İslamçı və arxaizm düşgünü olmuş və İran millətçiliyini islamdan əvvəlki maddi və mənəvi mədəniyyətin (!) üzərində qurmuşlar. Mirzə Ağaxan iranlılığı (iranlı olmağı) Zərdüştdinindən və Ari irqindən (pars) olmaq anlayışında başa düşürdü! İranın arxaizm düşgünü olan nasionalistləri milləti yaradan amilləri hazırkı cəmiyyətdə axtarmaq əvəzinə, onu 2500 il bundan öncədə axtarırdılar. Onlar İran cəmiyyətinin müxtəlif din, mədəniyyət, dil və etnik qruplarını görmək istəmirdilər.

Əlbəttə, arxaizm düşgünlüyü ilə yanaşı İranda daha iki milli cərəyanın adını çəkmək olar. Onlardan biri mərhum Ayətulla Mirzayi-Şirazinin rəhbərliyi ilə istismar və Tənbəki imtiyazı əleyhinə baş vermiş mübarizə hərəkatı idi və bu hərəkat cəmiyyətin öz içərisindən qalxdığından və hamını əhatə etdiyindən uğurla nəticələndi. İkincisi, Konstitusiya tələb edənlərin (Məşrutə) inqilabı cərəyanı idi ki, Tənbəki hərəkatını onun başlanğıcı hesab etmək olar. Məşrutəçilik ziyalılardan, ruhanilərdən, tacirlərdən və s. qəbildən olan İranın əsas təbəqələrinin iştirakı ilə yarandı, onun tələbləri qanunçuluğa əməl edilməsi istəyi ilə başlandı və hədəfi istibdad rejimi yerinə milli-demokratik bir dövlət qurmaqdı. Hərəkatda inqilabın aparıcı qüvvələrinin çoxu azərbaycanlılardan ibarət idi və təbrizlilərin müqaviməti nəticəsində məğlub olmuş Məşrutə hərəkatı yenidən qələbəyə yetişdi.

Amma Avropa nasionalizminin şərqsünaslıq elmi, yeni tarixi tapıntılar və etnoqrafiya ilə də sıx əlaqəsi var.

Sənaye inqilabından və Avropada sənaye maşınlarının işə düşməsindən sonra onların ilk xammal mənbəyi və geri qalmış dünya ölkələrinin bazarlarına olan ehtiyacı Avropada şərqsünaslıq elminin meydana gəlməsinə və əhəmiyyət kəsb etməsinə səbəb oldu.

Sir Denis Raytın (Rite) Qacarlar hakimiyyətinin sonlarında yazdığı "İngilislər İranda" kitabı ingilislərin İrandakı siyasi məqsədlərini açıqlayan canlı sənədlərdən biridir. Həmçinin Fətəlişah zamanında İngiltərənin Hindistandakı səfiri və səlahiyyətli dövlət nümayəndəsi olmuş Con Məlkəmin yazmış olduğu "İran tarixi" kitabını da İngiltərə dövləti üçün şərqsünaslığın əsasını qoyan bir əsər kimi qəbul etmək olar. Məlkəmin qədim İrana münasibətdə mövqeyi müsbət, islama münasibətdə mənfidir və onu ərəblərin əlilə İranın maddi və

mənəvi mədəniyyətini məhv edən şölələnən od hesab edir.

Əsərlərindən görüldüyü kimi, anti-islamizm, ariapərəstlik və qədim dövlətlərə sitayiş (arxaizm yangısı) adıgedən şərqsünasların xüsusiyyətlərindəndir. Elə bil ki, Rennsans dövrünün ziyalı və yazıçılarının çoxunun əsərlərində olan anti-islamçılıq az-çox dərəcədə şərqsünaslara da keçmişdi, yəni Avropanın anti-islamçı missionerləri öz yerlərini şərqsünaslara verdilər və anti-islamizm islamşünaslıq adı altında davam etməyə başladı.

Əlbəttə, şərqsünasların arasında elələri var ki, elmə olan məhəbbətin və maraq hisslərinin xatirinə öz ömürlərini Şərq xalqlarının qədim tarixinin, dillərinin və mədəniyyətinin bərpasına həsr etmişlər və biz də bu gün öz keçmişimizi və mədəniyyətimizi tanımaqda onlara minnətdarıq.

İran ziyalıları peşəkar şərqsünasların təsiri altına düşdülər və onlardan Cəlaləddin Mirzə Qacar və Mirzə Ağaxan Kermani kimi bəziləri nasionalizm və arxaizmin hədəfləri istiqamətində yazılmış əsərlərdən istifadə edərək "Nameyi-Xosrovan" (Sasani şahlarının məktubu), "Aineyi-Eskəndəri" və ya "tarixi-bastan" (İskəndərin güzgüsü və ya əski tarix) adlı İran tarixinə aid kitablarını yazdılar.

Nasionalizm və irqçilik ideyalarının formalaşmasında İran ziyalılarına çox böyük təsir göstərmiş fransız yazıçıları Kont de Qobino və Ernest Renanın adlarını çəkmək olar. Həmçinin Volter, Monteskyo və Jan Jak Russonun da (17 və 18-ci əsrlər) ideyaları Axundzadənin və onun ardıcıllarının dünyagörüşünün formalaşmasına çox böyük təsir göstərmişdir.

Kont de Qobino Fransa'nın Tehrandakı səfiri idi və Tehrandə "İranlıların tarixi" kitabını yazdı. O Aria irqinin üstünlüyünü (!) göstərən əsas nəzəriyyəçilər-

dəndir, ağ irqi, onun qolu olan Aria irqini digər irq-lərdən üstün bilir və mədəniyyətlərin tənəzzülü və məh-vinin səbəbini onların aşağı irqlərə qarışmasında görür.

Amma Almanıyanın dilşünas alimi Maks Müller (1888) deyir ki, “Aria” dilçilik terminindən başqa bir şey deyil, ancaq Aria dilində danışan və orijinal bir əsər və ya arilərdən bəhs edən orijinal bir qaynaq göstərmək olmaz.

Avropalılar kolonializm dövründə bütün dünyaya hücumlarını əsaslandırmaq üçün bu sözü (“Aria” sözünü – S.B.) irqçiliyin ucalıq bayrağı kimi dalğalan-dırırlar.

20-ci illərdə, xüsusilə Osmanlı İmperiyası parçalan-dıqdan sonra, ondan ayrılaraq Şərqi Avropada, Orta Şərqdə və Afrikanın şimalında nasionalist təmayüllü bir çox müstəqil dövlətlər yarandı. Üç yüz ildən çox Os-manlı imperiyasının dağılmasına çalışan İngilis müs-təmləkəçiləri nasionalizmin gücündən, yəni türkün, ərəbin və kürdün bir-birinə olan düşmənçiliyindən özü-nün hərbi və iqtisadi mənafeyi üçün istifadə etdi, bu ərazilər üzərində hakimiyyəti yaratmaq üçün pantür-kizm, panərəbizm və paniranizm ideyalarını daha çox gücləndirdi və bu ərazilərdə süni sərhədlər yaratdı.

Müasir alimlərin nəzərinə, Aria irqi xəyali bir məfhumdur. Ariyalı və ya hind-avropalı sözü isə mə-dəni bir məfhumdur və Hindistandan Qərbi Avropaya qədər olan ərazilərdə yayılmış oxşar analitik xüsusi-yətlərə malik və kökü Hindistan sanskrit dilinə gedib çıxan dil qrupuna deyilir. İltisaqi dillərin (Ural-Altay dilləri: Türk, Monqol, Macar, Fin və b.) əksinə olaraq bu dillərdə sözlərin kökü fel çekimi əsnasında dəyişir (“rəftən – rəft – mirəvəd” kimi).

İranda nasionalizmin öndərləri:

Mirzə Fətəli Axundzadə 1812-ci ildə Nuxada (Şəki) dünyaya gəlmişdir. Atası Xamnədən, anası isə Şəkidən

idi. Ona görə də anası ərindən ayrıldıqdan sonra Mirzə Fətəli ilə birgə Şəkinin axundu olan öz əmisi Hacı Ələsgərin yanına gedir. Mirzə Fətəli anasının əmisinin yanında böyüyür, Axundzadə və ya Axundov familyasını qəbul edir.

Axundzadə ictimai və siyasi həyatında, hətta təzadlı bir həddə qədər çatan iki müxtəlif çöhrəyə malik olmuşdur. Bir tərəfdən Azərbaycan türkcəsi ilə ilk dram əsərlərini yazmaqla (1850–1855) özünü İslam aləmində Avropa üslubu ilə yazan ilk dramaturq, aydın və başa düşülən üslubda yazan Azərbaycan Türk nəsrinin banisi sayır. Digər tərəfdən “Kəmalüddövlənin məktubları”nda qədim İranı tərənnüm edir və İslamı İran xalqlarının geridə qalmasının səbəbi kimi təqdim edir. O, əslən Hind farslarından olan zərdüştlərinin rəhbəri Manekciyə məktubunda yazır: “Mən özüm görünüşdə türkəm, amma irqim farsdandır”.

O “Kəmalüddövlə məktubları”nda deyir: “Dünyanın əsas inkişaf istiqaməti fars şahlarının əlində idi və fars milləti dünya xalqlarının seçilmiş idi”. Sonra ərəblər haqqında deyir: “İran, heyif sənə! Hanı o şövkət, hanı o qüdrət, hanı o səadət, çıpaq və ayaqyalın ərəblər 1280 ildir ki, səni bədbəxt ediblər...”

Axundzadədən sonra “Nameyi-Xosrovan” kitabının müəllifi Cəlaləddin Mirzə Qacar da arxaizmpərəst nasionalizmin və təmiz fars dilində yazmağın tərəfdarıdır. O, qədim İran şahlarını peyğəmbərlər sırasında sanır və saxta “Dəsatir kitab”ını (Zərdüştü ruhani Mehabadın adına yazılmış qədim dini ehkamlar – S.B.) səmavi bir kitab hesab edir.

İfrat arxaizpərəst nasionalizmin üçüncü banisi Axundzadənin irsini qəbul etmiş Mirzə Ağaxan Kermanidir. Mirzə Ağaxan iranlılığı Zərdüşt ainalərində və Aria irqində (!) görür və o Cəlaləddin Mirzədən sonra nasionalist tarix yazanların ilk təşəbbüskarıdır.

“Aineyi-İskəndəri” kitabını yazmaqda hədəfi isə İran xalqında millətçilik hisslərini oyatmaq idi. O da iranlıların bütün eyiblərini, çətinliklərini və çatışmazlıqlarını ərəblərdə görür və onları iranlıların siyasi-dini istibdad əsirliyində olmalarının günahkarı bilir.

Avropada milli qürur hisslərini qızıqdırmaq məqsədilə tarix yazmaq 16 və 17-ci əsrlərdə meydana gəldi, amma 19-cu əsrin sonlarından bu tərəfə nasionalist ruhda tarix yazmaq öz əhəmiyyətini itirdi və onun yerinə reallıqları yazan tarix gəldi. Təəssüf ki, elə həmin vaxtdan da İranda nasionalist ruhlu tarix yazmaq rəvnəq tapdı və yavaş-yavaş tarixi saxtalaşdırmaq həqiqəti tarix yazmağın yerini tutdu.

Bu cür tarix yazmağın məqsədi islamla, türklərlə düşmənçilik və islamın 1400 illik bir müddət ərzində yaratdığı tarix və mədəniyyətə nifrət törətməkdir.

Çılxa fars dilində yazmaq, fars dilində ərəb sözlərini çıxarmaq arxaikpərəst nasionalizmin digər xüsusiyyətlərindəndir. Dili təmizləmək (təmiz fars dilində yazmaq) şah Abbas zamanı Hindistanda yazılmış saxta Dəsətir kitabının təsiri altında idi və həmin kitabın dili və ondakı elmi mülahizələr Hind, Avesta və digər mənbələrin qarışığından ibarət idi. Onun qondarma olması mərhum Məhəmməd Qəzvini və başqaları, həm də Yəzdəki zərdüştlərin “Nasiri əncüməni” tərəfindən də təsdiq edilmişdir.

Qacarların hakimiyyətinin sonlarından “Əncomən-Arayi-Nasəri” kitabının müəllifi Rzaqulu xan Hidayət və başqaları kimi yazıçıların bəziləri bu kitabın (Dəsətir kitabının – S.B.) təsiri altında fars dilini təmizləməyə girişdilər. Rza şah zamanında Zəbih Behruz, Ərbab Keyxosrov (zərdüştlərin parlamentdə nümayəndəsi) və Əhməd Kəsrəvi kimilər dil təmizləməyin aparıcıları oldular.

Əslən Təbriz türkü olan (!) Seyid Əhməd Kəsrəvi özü anti-türkdür. O dil təmizləməyi ifrat dərəcəyə çatdırdı; o həddə qədər ki, adi adamlar da onun yazılarını çətinliklə başa düşürlər. Cavanlığında ruhani paltarı geyən bu adam sonralar peyğəmbərlik iddiasına düşdü və özünün qondarma dinini “Pakdini” (Təmiz Din) adlandırdı. O inanırdı ki, İran türkləri, xüsusən də Azərbaycan türkləri monqolların hakimiyyəti zamanı və sonralar türkdilli olmuşlar və ona görə də türk dilini unutmalı və farsdilli olmalıdırlar. O, bütün iranlıların fəxri olan fars ədəbiyyatının düşməni idi və hər il Hafiz, Sədi və onlar kimilərinin divanlarını yığıb yandırır. Kəsrəvi bu əqidədə idi ki, iranlılar işıqlı gələcəyə çatmaq üçün gerek bir dilə və bir dinə (Kəsrəvi əməli-salehliyi) malik olsunlar.

Dil təmizləmə işi “Fars Dil Qurumu”nun (Fərhəngistan) təşkili və fars dilini ərəb sözlərindən təmizləmək üçün təcili tədbirlərin görülməsinə zəmin yaratdı. Əsrlər boyu müsəlman iranlıların tanış olduqları və çoxunun yaranmasında özlərinin iştirak etdikləri sözlər tamamilə dildən çıxarıldı və onların yerinə əksəriyyətinin mənası başa düşülməyən, Dil Qurumunun quraşdırdığı qondarma və saxta sözlər qoyuldu. Əlbəttə ki, bu sözlərdən bir qrupu zaman keçdikcə dövlət məmurları və xalq arasında yayıldı. Amma Rza şah hakimiyyətdən getdikdən və Dil Qurumu bağlandıqdan sonra bu cərəyan, demək olar ki, unuduldu.

Xatirimdədir, üç il bundan əvvəl Tehran televiziya-sında İsvəçrənin şərqsünas alimlərindən birinin müsahibəsinə baxırdım. Müsahibəni aparan ondan soruşdu: “Sizin fars dilinin ərəb dili ilə qarışib korlan-masına və bu qarışıqlıqdan fars dilinin təmizlənməsinə münasibətiniz necədir?” Fars dilində çox təmiz danışan İsvəçrəli şərqsünas alim bu sualdan əsəbiləşən kimi

oldu və dedi: “Siz bunun adını dilin korlanması qoyursunuz?! İngilis dilindəki sözlərin 50%-i latın sözləridir, amma ingilislər bu hadisəni dilin korlanması hesab etmirlər. Mənim fikrimcə, bu fars və ingilis dilinin xüsusiyyətlərindəndir, onların korlanması yox!”

Riçard Fray “Əsrə-zərrinefərhəngə-İrani” (İran Mədəniyyətinin Qızıl Dövrü – S.B.) kitabında ərəb dilinin fars şeiri və ədəbiyyatının çiçəklənməsinə göstərdiyi kömək barəsində deyir: “Əgər fars nəzmi qüdrətli ərəb mədəniyyətinə və ərəb əruzuna yol açmasaydı, şübhə edirəm ki, belə çiçəklənə bilərdi. Çünki əgər kimsə yeni fars ədəbiyyatını orta fars (Pəhləvi) dili ilə müqayisə etsə, onların fərqi adamda təəccüb doğurar. Pəhləvi dövründən qalmış əsərlərin islamdan sonrakı yeni fars dilinə nisbətə məzmunu o qədər kasıbdır ki, istə-istəməz yeni fars dilinin bu cür vüsət tapması və dünyaya yayılması səbəbinin ərəb dili olması faktını qəbul etmək məcburiyyətində qalırsan”.

Əslində cılxa fars dilində yazmaq və onu ərəb sözlərindən təmizləmək, əməli olaraq fars dilində olan və başqa dillər və ləhcələrin müştərək sözlərini azaltmaq onlar arasında ixtilafı daha da artırır.

Ona görə də cılxa fars dilində yazanların işi nəinki milli vəhdətə yetişməyə kömək etmirdi, “əksinə İran milli vəhdəti üçün ən zərərli iş və ən təhlükəli zərbə idi”.

Məşrutə inqilabından sonra azadlığın əldə edilməsi, ruhanilərin nüfuzunun azalması və nasionalizm ideyalarının genişlənməsi nəticəsində dili təmizləmə işi və arxaizmpərəstlik özü üçün fəadiyyət meydanı tapdı. Məşrutə inqilabı və məşrutəçilərin məğlubiyyətindən, rus və ingilisin, xüsusilə onların I dünya müharibəsinin başlanmasından sonrakı müdaxiləsindən, İranın rus, ingilis və Osmanlı qüvvələri tərəfindən işğal edilməsindən, vilayətlərdə əmin-amanlığın pozulmasından, hərəc-mərcliyin yaranmasından sonra isə xalq nasio-

nalizmə daha çox üz tutdu, güclü mərkəzi hökumətin yaranmasına daha çox ehtiyac hiss olundu.

Bu dövrdə “Kave” və ondan sonra “İranşəhr”, “Fərhəngistan” kimi jurnallar ariapərəst və arxaizmpərəst nasionalizmi təbliğ etməklə iranlılarda millətçilik və vətənpərvərlik hisslərini gücləndirdi.

Seyid Həsən Tağızadənin (Azərbaycan türkü) başçılıq etdiyi “Kave” jurnalı 1916–1924-cü illərdə Berlində almanpərəst iranlı nasionalistlərin köməyi ilə çap olunurdu. Seyid Həsən Tağızadə Almaniya dövlətinin dəvəti ilə rus və ingilislərə qarşı siyasi mübarizə aparmaq üçün Berlinə gəldi və “Komiteye – melliyune – İran” adı ilə məşhur olan Avropada məskunlaşmış bir qrup iranlıların hərəkətinə rəhbərliyi öz üzərinə götürdü. Müharibənin gedişi ərzində “Kave” jurnalı Almaniyanın xeyrinə təbliğatla məşğul oldu və ondan sonra ədəbi və tarixi bir jurnal kimi fəaliyyət göstərdi. “Şahrux” imzası ilə yazan Camalzadə, Məhəmməd Qəzvini, Əbülhəsən Həkim, İbrahim Purdavud, Kazımzadə İranşəhr və Rza Tərbiyyət kimi yazıçılar həmin jurnalla əməkdaşlıq edirdilər və beləliklə o vaxta qədər Axunzadənin və Mirzə Ağaxan Kermaninin kitablarda olan milli və arxaikpərəst ideyaları indi mətbuat vasitəsi ilə təbliğ olunurdu. Onlar Almaniya nasionalizminin təsiri altında iranlılara vücudu olmayan Aria irqini və milli xüsusiyyətlərin göstəricisi olan fars dilini təbliğ edirdilər.

Mərhum Tağızadənin də, Dr. Ərani kimi orta və qocalıq yaşlarında fikirləri dəyişdi. Mən özüm onunla 1946-cı ildə İstanbulda tanış oldum. Onun məşrutə inqilabı zamanı apardığı mübarizəni və göstərdiyi xidmətləri onunla dostluq etmiş atamdan eşitmişdim. Ona görə də bir həftə müddətində hər gün bələdçi kimi onunla birlikdə oldum. Sonralar Tehranda da ara-sıra onu görürdüm.

Bir dəfə də atamı Avstriyadakı Bad Qasteyn adlanan müalicəvi mədən suyu olan yerə apararkən təsadüfən on almaniyalı xanımı ilə orada mədən suyu qəbul edərkən gördüm. Atamın artriti olduğundan piyada gəzə bilmirdi və ona görə də mərhum Tağızadə hər gün səhər hotelə gəlirdi və iki-üç saat atamla söhbət edirdi. Mən də məşhur “Xuz-əl-elmə min əvfah-ir-ri-calı” (elmi böyük insanların dilindən öyrən!) kəlamına sadıq qalaraq əvvəldən verilmiş icazə əsasında onların yanında oturdum və söhbətlərinə qulaq asırdım. Söhbətlərinə ora qədər ki, başa düşdüm, onun nasionalizm, ariapərəstlik və qərbcilik mövqeləri xeyli dərəcədə dəyişmişdi və bu cür fikirləri cavanlıq dövrünün və təcrübəsizliyin məhsulu hesab edirdi.

“İranşəhr” jurnalı 1922–1927-ci illərdə Təbriz türkü olan Hüseyn Kazımlı İranşəhr vasitəsilə Berlində çap olunurdu və həmin jurnal arxaizmi geniş miqyasda, kütlənin başa düşəcəyi və qəbul edəcəyi bir tərzdə təbliğ edən ən mühüm mərkəzlərdən biri idi. Bu jurnal da o ideyanı müdafiə edirdi ki, İranın geriliyi ərəblərin həmləsinin nəticəsidir. “İranşəhr” ifrat nasionalizmə, hakimiyyətin təmərküzləşməsinə və milli vəhdətə daha çox söykənərək Rza xan diktaturası üçün yolu hamarladı. Ümumiyyətlə, “İranşəhr” ərəblərin, islamın və türklərin düşməni idi, Zərdüşt dininə sitayiş etməyi və şahpərətliliyi təbliğ edirdi.

Məşrutə və ondan sonrakı arxaizmi və Aria (fars) nasionazmini təbliğ edən şair və yazıçılardan Məlik-küşüəra Baharın (gürcü mənşəli yeni İslamçı), İbrahim Purdavudun, Seyid Mirzadə Eşqinin, Fəruxi Yəzdinin, Arif Qəzvininin, Zəbih Behruzun, Sadıq Hidayətin, Dr. Mahmud Əfşarın və siyasətçilərdən Məhəmmədəli Foruğinin (yəhudi mənşəli), Süleyman Mirzə İskənədərinin (Qacar türkü), Davərin (Azərbaycan türkü), Teey-murtaşın (Xorasan türkü) və nəhayət, cənab Ərdəşir

Ceyin (Hindistan farsı) adlarını çəkmək olar.

Bu ziyalılar Rza xanı öz ideya və xəyallarının icraçısı bilirdilər və ona görə də işin başlanğıcından onu müdafiə edir və onun üçün təbliğat aparırdılar, lakin sonralar ona müxalif oldular, çünki başa düşdülər ki, Rza şahın iqtidaryönlü nasionalizmi mədəni, siyasi və millətin öz müqəddəratını təyin etmək azadlıqları ilə ziddiyyət təşkil edir. Bunlardan Eşqi, Yəzdi və bu kimilər Rza şahın əlilə qətlə yetirildilər. Zəbih Behruz bu əqidədə idi ki, Sasanilər dövründə iranlıların 7 növ yazı xətti olmuşdur, onların hər biri bir divanın yazılmasında istifadə edilib və Zərdüşt özü yazı xəttinin ixtiraçısı olub. O fars dilini orijinal bir dil, maddi və mənəvi mədəniyyətə malik bir xalqın dili bilirdi. Amma ərəb dilini qondarma bir dil, Aria və Afrika dillərinin qarışığı, vəhşi və səhrada yaşayan bir xalqın dili hesab edərək deyirdi: “Ərəbin cahiliyyət dövrünün şeiri iranlı mühacirlərin hakimiyyəti zamanından başlayıb”.

Məhəmmədəli Foruği Rza şahın müəllimi və baş naziri, ingilislərin etimad göstərdikləri şəxs və Pəhləvi dövrünün ariachılıq və farsçılıq siyasətinin banilərindəndir. Onun Rza şahın tacqoyma mərasimindəki məşhur nitqi Pəhləvi rejiminin arxaizmpərəst və şahənşahlıq ideologiyasının fəaliyyət çərçivəsini müəyyənləşdirdi. O Rza xanı təmiz qanlı, iranlı irqindən bir padşah və Sasani şahlarının taxt-tacının varisi adlandırır və onu İran millətinin dərdinə yanan hesab edirdi.

Məhməd Rza şahın anası özünün “Xatirat” kitabında yazır: “Rza şah, şah olmamışdan əvvəl qatı müsəlman idi və hətta, sinə vuranların (Məhərrəm ayında İmam Hüseynə matəm mərasimləri nəzərdə tutulub – S.B.) ardınca gedirdi və cavanlıqda bir-iki dəfə də xəncərlə başını yarmışdı. Amma yavaş-yavaş Foruğinin sözləri ona təsir etdi. İş o yerə çatdı ki, tamamilə cənnət və cəhənnəm ideyasını inkar etdi”. Sonra deyir: “Rza

şaha tarix və savad öyrədən Foruği iranlıların bütün bədbəxtliklərinin səbəbini İran ətrafındakı ərəblərdə görürdü, amma islama o qədər inanmadığından deyirdi ki, Allahın göndərdiyi bütün dinlərin anası və tək-allahlığın əsası Zərdüşt ainləridir və qalan dinlər iranlıların qədim dinlərindən təqlid yolu ilə yaranmışlar. Rzanın bu sözlərdən xoşu gəlirdi və Foruği də ardıcıl olaraq İranın keçmiş qüdrət və əzəmətindən danışdı. İş o yerə çatdı ki, Rza gecələr yuxuda Əhəməni şahları Kuruş və Daryuşu gördüyünü deyirdi”. Sonra əvvəllər özünü dindar bir axund kimi göstərmiş, Rza şaha savad və yazmağı öyrətmiş şah sarayının xüsusi dəftərxanasının rəisi Hiraddan və həmçinin Rza şahın xüsusi həkimi olmuş bacısının əri Hüseyinqulu İsfəndiyarından söhbət açır və deyir: “Bunlar Rza şahın fikirlərini dəyişdilər, onu Zərdüştün və qədim İranın vurğunu etdilər. Rza şah İranın keçmişini bərpa etməyi qərara aldı! Ondan sonra göstəriş verdi ki, bütün dövlət binaları Təxti-Cəmsid dövrünün tikinti üslubları nəzərə almaqla inşa edilsin və Firdovsi xiyabanındakı Milli bank kompleksi də o cümləndəndir... Beləliklə, arxaizm Pəhləvi rejiminin rəsmi siyasətinə çevrildi”. Sonra deyir: “Bu sözlər mənim uşaqlarımın ərəblərə, din və məzhəblərinə nifrət etməsinə səbəb oldu”.

Foruği Ankarada səfirlikdə olarkən saraya və Xarici İşlər Nazirliyinə bir məktub yazır, dövləti yazı xəttini dəyişdirməkdən çəkindirir və deyir: “Təzəlikcə türklər (Türkiyə türkləri nəzərdə tutulub – S.B.) yazı qrafikalarını dəyişdirdilər və latın qrafikasını seçdilər. Ona görə də onların İran türkləri ilə mədəni əlaqələri kəsilmişdir. Əgər İranda da latın qrafikası qəbul edilərsə, mədəni əlaqələr bərpa olunacaqdır”. Onun fikrincə, bu İran üçün böyük təhlükə hesab olunur. O sonra deyir: “İranda yəhudilər, ermənilər, asorilər kimi dini azlıqlar vardır, amma onlar sayca azdırlar və qorxulu deyillər,

əksinə İran türkləri, kürdləri və ərəblərinin sayı çoxdur və onlar İran üçün təhlükəli milli azlıqlar hesab olunurlar, xüsusilə İran türkləri hamısından təhlükəlidirlər və dövlət gərək bu mövzunu həmişə diqqət mərkəzində saxlasın.

Cənabi Foruği bütün bu elm, bilik və siyasi təcrübəsinə baxmayaraq, İran millətinin 60%-indən çoxunu Rza şahın şahənşahlıq dövləti üçün təhlükə kimi qələmə verir və beləliklə şahənşahlıq rejiminin qanuniliyini sual altına alır. Çünki əhalisinin 60%-dən çoxunu təhlükəli milli azlıqların təşkil etdiyi bir rejim öz-özünə məsrutiyyətini və qanuniliyini əldən verəcəkdir.

Amma Rza xanın pərdəarxası müəllimi Hindistan farslarından olan Ərdəşir Cey Tehrandakı İngiltərə səfirliyinin müşaviri idi və Tehranın siyasi elmlər məktəbində qədim tarixdən dərs verirdi. O Rza xanın vəzifəyə gəlməsində, onu dövlət çevrilişinə hazırlamaqda və hakimiyyəti ələ keçirməsində əsaslı rol oynamışdır. Ərdəşir Cey Rza xana İranın tarixi, coğrafiyası və siyasi vəziyyətini öyrətdikdən sonra onu İngiltərənin hərbi heyətinin komandiri general Ayron Sayd ilə tanış etdi”.

“İrane-cəvan” cəmiyyətinin və “Ayəndə” jurnalının təsisçisi Doktor Mahmud Əfşar da, Rza xan dövrü millətçiliyin və panfarsizmin təbliğatçılarından idi. O milli vəhdəti İrandakı bütün etnik vahidlərin farslaşdırılmasında görürdü və özünü türk mənşəli, Əfşar türk tayfasından hesab etməsinə baxmayaraq, “Ayəndə” jurnalında “Keçmiş, indi və gələcək” başlığı altında çap etdiyi silsilə məqalələrindən birində yazır: “İranın milli birliyinin mənası ondadır ki, fars dili gərək bütün İranda rəsmi dil olsun və hər bir fərd bu dildə danışsın.

Kürd, lor, qaşqai, ərəb, türk, türkmən və başqaları geyim və dil cəhətdən bir-birindən fərqlənməməlidirlər, yoxsa siyasi istiqlala və ərazi bütövlüyü üçün təhlükə daima qalacaqdır”.

“İran dövlətinin milli maraqları və milli vəhdəti” adlı başqa bir məqaləsində deyir: “Fars dili gərək tədricən İrandakı xarici dillərin (hədəfi İrandakı qeyri-fars xalqların dilləridir – S.B.) yerini tutsun”. Sonra özü qoyduğu problemin faşist üsulu ilə həlli yollarını da göstərir. Bir nəsil sonra onun ardıcılardan olan Dr. Cavad Şeyxülislami (Azərbaycan türkü) bu barədə belə bir yol göstərir: “Azərbaycan xalqını farsdilli etmək üçün gərək azyaşlı azərbaycanlı uşaqları analarından və ailələrindən ayırıb, farsdilli rayonlardakı (şəhristandakı) fars ailələrinə versinlər ki, böyüyəndən sonra fars dilində danışsınlar”. Məlum deyil bu cür qeyri-insani, faşist və əməli olmayan bir işi hansı yolla həyata keçirmək istəyir və ya keçirib, günahsız Azərbaycan analarından onların ciyərparalarını necə ala bilərdilər?!

İrandakı arxaizmpərəst millətçilik cərəyanı əslində fars millətçiliyi və onun ifratçı forması olan və paniranizm adı altında təbliğ olunan ifratçı farsçılıqdır (panfarsist). Əhəmənilər, Sasanilər və eləcə də İrandakı digər xalqların dillərini aradan çıxarmaqla fars dilini bərpa etmək ideyasına söykənən arxaizm haqqında deyilənlər bəlkə də yalnız fars əyalətində yaşayan farslara şamil edilə bilər, çünki Əhəməni şahənşahlığı, əvvəllərdə qeyd olunduğu və adından göründüyü kimi, Fars torpağından və onunla qonşu ölkələrdən ibarət bir Fars (Pars) imperatorluğu olmuşdur və müxtəlif xalqları və əyalətləri özlərinin satrap və yüksək rütbəli məmurlarını oralara göndərməklə imperatorluğu idarə etmişlər (m.ə.559–330). Bu şahənşahlıq 329-cu ildən sonra Makedoniyalı İskəndərin əlilə yer üzündən silinmiş və partların İrana gəlməsinə qədər İskəndərin canişinləri (Selevkidlər) tərəfindən idarə olunmuşdur. Ondan sonra partlar Orta Asiyadan İrana gəlmiş, Əşkanilər sülaləsini təşkil etmiş və dörd əsrə yaxın (m.ə.250–m.224) İranda hakimiyyət etmişlər. Miladın

3-cü əsrindən (m.-in 224-cü ili) başlayaraq Sasani şahənşahlığı onun yerini tutdu və 400 ildən artıq (652-ci ilə kimi) bir müddət ərzində mövcud oldu. Onların paytaxtı Bağdadın yaxınlığındakı Mədaində, yeni indiki İranın xaricində idi. 2500 illik bu müddətdə yunanlar və ərəblər kimi müxtəlif xalqlar qərbdən, türklər və monqollar isə Orta Asiyadan (Türküstandan) İrana gələrək bu torpaqda hökumət qurdular və vətəndaşlıq hüququ qazandılar. Türklər min ilə yaxın İranda hakimiyyət etdilər və İranın istiqlalını qorudular. Onlar öz dil və etnik xüsusiyyətlərini qoruduqları halda, iranlı oldular. Bu torpağın yerli xalqları da öz qədim vətənlərində qaldılar və az-çox şəkildə gəlmələrlə qarışdılar. Fars-dəri dili də İrana türk padşahları olan Qəznəvilərin və Səlcuqların əlilə Əfqanıstanın şimalından və Orta Asiyadan (taciklər) gəlmiş, yazı və dövlət dili olmuş, İran ərazisində və Kiçik Asiyada (Türkiyə) yayılmışdır.

Bununla bağlı italyan tarixçisi Alessandro Bousani "Perslər" kitabında yazır: "İranın qərbində Ali-Bu-yenin şiə hakimləri ərəb ədəbiyyatını yaydıqları halda, İranın Qəznəvilərin türk sünni hakimləri fars dili və ədəbiyyatını rəvnəqləndirirdilər".

Yuxarıdakı məqamları nəzərə almaqla Əhəmənilərin həmvətənləri olan Fars əyalətindəki fars mənşəli xalqı müəyyən dərəcədə onların övladları hesab etmək olar. İranın başqa əyalətindəki qədim xalqlar bir müddət Əhəməni imperatorluğuna, onlardan sonra Selevkidlər, Əşkanilər və nəhayət, Sasanilərə tabe olmuşlar. Ərəblər 400 il osmanlıların İslam imperatorluğu tərkibində olmaqlarına baxmayaraq, özlərini türk və ya Osmanlı türklərinin ulu babası olan Osman Qazinin övladları hesab etmirlər. Mərhum Dr. Əli Şəriətinin sözləri ilə desək, islam bizi islamdan əvvəlki keçmişdən elə kəsib və ayırıb ki, bu gün onların, xüsusilə Əhəmənilərin dili,

dini və adət-ənənələri bizə tanış deyil, onlar haqqında öyrəndiklərimizi isə xarici mənbələrdən götürmüşük.

Ona görə də anti-islamçılığı, zərdüştpərəstliyi, başqa xalqlarla düşmənçiliyi bizə ərməğan qoymuş və onu milli vəhdətin yerinə müsəlman xalqları arasında qarşıdurma və düşmənçilik vasitəsinə çevrilmiş arxaizmi İran millətçiliyinin əsas sütunlarından biri kimi qəbul etmək və onu zorla İranın müsəlman xalqına təbliğ və təhmil etmək bizcə ağıllı və ədalətli iş deyildir.

Elə buradaca misal kimi Pəhləvi dövrünün millətçi ziyalılarından DR Natel Xanlərinin yazısını şərh edək. O, Tehran universitetinin fars və ədəbiyyat müəllimi, mərhum Əsədulla Ələmin başçılıq etdiyi dövlət kabinəsində daxili işlər naziri olmuşdu. O, "Fars dilinin tarixi" kitabının müqəddiməsində belə yazır: "Mənim vətənim bu siyasi sərhədlərlə məhdudlaşmır, fars dilində danışan hər yer mənim vətənimdir!" Yəni İran Azərbaycanı, Kürdüstan və Xuzistan yox, Əfqanıstanın şimalı və Tacikistan torpaqları onun vətənidir. Dr. Xanlərinin şagirdlərindən çoxu onun ideyalarını az-çox şəkildə davam etdirirlər. Buradaca belə bir sual qarşıya çıxır ki, əgər türkdillilər, kürddillilər, ərəbdillilər və İran türkmənləri də mərhum doktorun göstərişlərini vətəni sevməyin üsulu kimi qəbul edib ana dillərinin yayıldığı əraziləri öz vətənləri hesab etsələr, onda bizim ölkəmizin (İran) taleyi necə olacaq və müştərək vətənimiz hara hesab olunacaqdır?! Yaxud elə həmin üsulla İrandan kənarda yaşayan ərəblər və türklər İran torpağını öz vətənlərinin bir parçası hesab etsələr, onda onlarla hansı şəkildə qarşılaşmalıyıq?

Rza şah zamanından rejimin təbliğatçıları paniranist fikir və hissləri şahpərəstlik kimi üzə çıxarırdılar və nəticədə "Allah – Şah – Vətən" şüarı dövlətin rəsmi şüarına çevrildi, İranın milli himni əvəzinə səhər və axşam hər yerdə, hətta kinoteatrlarda səsləndirilən

şahənşahlıq himni qəbul edildi. Bizim milliyətimizin əsaslarını gərək bizim ortaq xüsusiyyətlərimiz təşkil etsin, yəni vətən, islam, İslamdan sonra başlayıb bu günə kimi davam edən müştərək tariximiz, birgə yanaşı yaşamaq istəyi, milli bağlılıq və müştərək gələcəyimiz. Əlbəttə, bütün İran milləti gərək rəsmi ortaq fars dilinə malik olsun, amma azad və inkişaf etmiş bir neçə dilli (İsveçrə, Belçika, Kanada və başqa) ölkələr kimi İranın başqa xalqlarının (türk, kürd, ərəb, türkmən...) dilləri də bizim Əsas Qanunda (İran İslam Respublikasının Konstitusiyası nəzərdə tutulur – S.B.) nəzərdə tutulduğu kimi məktəblərdə tədris edilməlidir ki, həm milli zülm aradan getsin və həm də savadsızlıq kökündən ləğv edilsin, xalqlar bir-birinin dillərini daha yaxşı başa düşsünlər.

Milli birliyin əsas sütunlarından biri kimi qəbul edilmiş fars dilinə söykənən arxaizm və nasionalizm cərəyanı iranlıların əksəriyyətini təşkil edən qeyri-fars xalqları olduqları kimi qəbul etmədiyindən və hətta onlarla düşmənçilik (anti-türkizm və anti-ərəbizm) etdiyindən və həmçinin iranlıların 99%-nin dini və mədəniyyəti olan, 1350 ildən çox birliyin əsası olan və bizim bütövlüyümüzü təmin edən, bizi vahid millət şəklində formalaşdıran islamla düşmənçilik üzündən nəhayət, məğlub oldu. İslam inqilabı bütün bu fikirlərə, millətçi və faşizm ruhlu arxaizmpərəst tədbirlərə bir cavab idi və onun əsassız olduğunu sübut etdi.

İşin düzü budur ki, bizim bugünkü mədəniyyətimiz təkcə bir xalqın yox, zətən bu torpaqda yaşayan xalqların mədəniyyətinin məcmusu olan və İran islam mədəniyyəti şəklində formalaşmış bir mədəniyyətdir.

Bunu da deməliyəm ki, fars dili dünyanın ən gözəl və şirin dillərindən biridir və ola bilsin ki, şeir qoşmaq üçün də ən yaxşı dildir. Fars dili əsrlər boyu eşq və irfani tərənnüm edib, məhəbbət, dostluq və gözəllik

carçısı olub, məhəbbət və irfanın gücü ilə türklərin və türk padşahlarının, monqolların və başqalarının üreyini fəth edib, türk, hind (babərilər), İran, Osmanlı, Misir (Məmlük) padşahların saray və bu ölkələrin hissiyatlı xalqlarının dili olmuşdur. Sözü qısa, fars dili bizim üreyimizin dili olmuşdur. Təəssüf ki, Pəhləvilərin hakimiyyəti zamanı fars dilinin zorla təhmili, bu siyasətlə bağlı təhqir və cərimələr ona olan məhəbbətin yerini tutdu, nəticədə fars dili müəyyən həddə kimi öz şirinliyini itirib. Təəssüf ki, indi də ifratçı millətçilər Pəhləvi dövrünün həmin üsulları ilə fars dilini üreyimizdən çıxarıb və zorla boğazımıza soxmaq istəyirlər!

Təəccüblənməyin yeridir ki, nədənsə arxaizm və Aria nasionalizmi banilərinin əksəriyyəti türk və ya türk mənşəli, ya da qeyri-farslardırlar. Məsələn, Axundzadə, Cəlaləddin Mirzə Qacar – Fətəlişahın kiçik oğlu, Mirzə Məlkəm xan (erməni) və sonrakı nəsildə Seyid Həsən Təğızadə, Hüseyn Kazımzadə İranşəhr Təbrizi, Dr. Mahmud Əfşar, Seyid Əhməd Kəsrəvi, Əbülqasım Azad Marağəyi, Tağı Ərani, Məliküşşüəra Bahar (gürcü mənşəli yeni islamçı), Teymurtaş, Davər Rza-zadə Şəfəq, Foruği (yəhudi mənşəli), Mirzə Rizaxan Əfşar Berkeşlu, Dr. Cavad Şeyxülislamzadə, Yəhya Zəka və b.

Bu o haldadır ki, ikinci Pəhləvi şahənşahı Ariyamehr öz kitabında atasından söz açan zaman türk soyundan olan Qacar padşahlarının əksinə olaraq, onu əsl iranlı ailəsindən hesab edir. Yəni İran türklərindən və ya bəzilərinin sözlərinə görə, türkdilli iranlılardan olan qacarlar İran şahının fikrincə, türk soyundan olub, əsl iranlı ailəsindən deyildilər. Ona görə də bizim millətçi şahımız (!) digər ifratçı millətçilər kimi İran türklərini, hətta millətçiliyin və paniranizmin banilərini belə iranlı hesab etmir. Çünki o da Dr. Xanləri kimi ancaq farsları iranlı bilir və fars olmayanları farsçı olsa da, iranlı

hesab etmir. Ancaq onlar dahi şəxsiyyətlər, o cümlədən böyük işlər görmüş, tarixdə özü və İran üçün qızıl səhifələr açmış padşahlar haqqında istisnaya yol verir və onları fars mənşəli iranlı adlandırır, onların türk olmalarını inkar edirlər. Məsələn, Farabi (Əbu Nəsr ibn Məhəmməd ibn Məhəmməd ibn Tərxan ibn Uzluq), Söhrəverdi (Şeyx İşraq), Nizami Gəncəvi, Mələvi, Əraqi, Şah İsmayıl, Nadir şah və b. haqqında.

Məqələmin sonunda dediklərimi bu cür xülasə edirəm:

Avropa millətçiliyi (nasionalizmi – S.B.) adətən faşizm və şovinizmlə nəticələnir. Hərçənd Balkan hövzəsi ölkələrində, ərəb dövlətlərində millətçilik Osmanlı imperiyasının dağılmasına və bu ölkələrin istiqlal tapmasına səbəb oldu, amma milli dövlətlər yaradıldıqdan sonra onların özləri milli azlıqlara münasibətdə istibdadı və işgəncə üsullarını seçdilər ki, onun ən yaxşı nümunələrini İraqda kürdlərə, kərkük türklərinə, Yunanıstan və Bolqarıstanda yaşayan türklərə münasibətdə müşahidə etmək olar. Türkiyədə də kürdlərin acınacaqlı vəziyyəti başqa bir mövzudur. Buna görə də Avropa nasionalizmi elə bir sikkədir ki, bir üzü azadlıq və istiqlaliyyət, digər üzü isə faşizm, şovinizm və işgəncədir.

Fransızların bir zərbi-məsəlini burada bir daha təkrar edirəm: “Vətəni sevmək özününküləri sevməkdir, nasionalizm isə başqalarına nifrətdir”.

Son olaraq, Allahdan istəyirəm ki, bizim millətin hər bir fərdini həmişəki kimi öz pənahında saxlasın, islam ölkələrində öz müstəmləkə mənafelərini təmin etmək istəyənlərin nifaq toxumunu aramızdan aparsın və onun yerinə bizim aramızda məhəbbət və etibarı möhkəm etsin ki, həqiqi səadətə yetişək.

Tərcümə edən:
Dr. Səməd Bayramzadə

ƏHMƏD KƏSRƏVİNİN “AZƏRİ, YAXUD AZƏRBAYCANIN QƏDİM DİLİ” KİTABI HAQQINDA

Giriş (*tərcüməçidən*)

Azərbaycan oxucusu doktor Cavad Heyəti yaxşı tanıyır. Onun tibb sahəsindəki dünya miqyaslı uğurları, ədəbiyyat və dilimiz sahəsindəki yorulmaz fəaliyyəti, Böyük ağsaqqallığı və insanpərvərliyi haqda nə qədər deyilsə, nə qədər yazılsa yenə də azdır. Ədəbiyyatımız, dilimiz, mədəniyyətimiz və ümumiyyətlə, varlığımıza olan yüksək qayğısı və bu sahəyə yönəlmiş canfəşanlığı haqda çəkilən sənədli film, yazılan çoxsaylı kitab və məqalələr, ona həsr olunmuş bədii və publisistik əsərlər çoxlarına məlumdur.

Cavad Heyət dilimizin, mədəniyyətimizin, milli mənsubiyyətimizin az öyrənilmiş sahələrinə çıraq tutmaqla bərabər ona olan bədxah təpkiləri də diqqətlə izləyir və onları cavabsız buraxmır. Onun bu mövzulara həsr olunmuş dərin elmi əsərləri İranda, Türkiyədə, Vətənimiz Azərbaycanda və türklər yaşayan başqa ölkələrdə oxucular tərəfindən maraq və minnətdarlıqla oxunur. Əgər Cavad Heyətin əsərlərini sadalamış olsaq, onda uzun bir siyahı alınar və çox təəssüf ki, onun farsdilli şovinst yazarlara olan tutarlı elmi cavablarının xeyli hissəsi hələ də Azərbaycan dilinə tərcümə olunmayıb.

Belə məqalələrdən biri bu günlərdə “Varlıq” jurnalında oxuduğum Əhməd Kəsrəvinin Azərbaycan – türk dilinə olan qərəzli, məkrli bir əsəri haqda elmi-tənqidi qeydlərdir. Bu məqalədə Cavad Heyət Əhməd Kəsrəvinin Azərbaycan dilinə olan qeyri-elmi və haradasa siyasət iyi verən fikir və mülahizələrini elə

onun öz dəlillərinə əsaslanıb alt-üst edir, Azərbaycan dilinin qədim, zəngin, dünya dilləri arasında çox layiqli yeri olmasında heç bir bədxahımızda şübhə yeri qoymur.

Buyurun, bu məqalə, bu da siz! Oxuyun, dilimizin tarixiliyi, zənginliyi və bəşəriliyi barədəki fikirlərinizi bir daha möhkəmlədin!

*Fars dilindən tərcümə edən Şikar Məstəliyev
Ş.C.Pişəvəri adına Respublika Humanitar
fənlər gimnaziyasının fars dili müəllimi.*

Yazıçı “Azəri” kitabının müqəddiməsində öz düşüncələrini belə ifadə edir: “İyirmi neçə il bundan qabaq Tehran, Qafqaz və İstanbul qəzetlərində Azərbaycan xalqı və Azərbaycan dili haqda bir sıra mətləblər çap olundu. O vaxtlar Osmanlı Türkiyəsində “İttihad və tərəqqi” adlanan bir dəstə hakimiyyət başına gəlmişdi. Bu dəstənin fəaliyyəti harada yaşamaqlarından asılı olmayaraq bütün türkləri bir araya gətirib böyük bir türk toplumu yaratmağa yönəlmişdi. Bu ideyanın tərəfdarları Qafqazda da var idi. Sonra deyir: “Tehrandə də həyəcan təbili döyən qəzetlər həmin qəzetlərə cavab olaraq səylər göstərir və bəzi şeylər yazırdılar, amma belə yazılarsa heç yazmasalar yaxşı idi... Belə ki, Tehran qəzetlərindən biri belə yazırdı: “Elə ki, monqollar İrana daxil oldular Azərbaycanda zorla türk dilini yaymağa başladılar”. Türk yazarlarına verilən cavablardan biri belə idi. Əgər diqqət yetirənsiz bu yazıda bir çox yanlışlıqlar görəcəksiniz, çünki...”

Müəllif fikrini davam etdirərək deyir: “Söhbət Azərbaycan və onun əhalisindən getdiyindən və mən özüm də Azərbaycan torpağından olduğumdan (Azərbaycanlı olduğumdan demir, Azərbaycan torpağından olduğumdan deyir – tərcüməçi) qərara gəldim ki, mə-

sələnin necəliyinə varım və aydın bir nəticəyə gəlim. Elə bu məqsədlə də “Azəri, yaxud Azərbaycanın qədim dili” adlı bu əsəri qələmə aldım”. Və sonra elə oradaca öz sətiraltı qeydlərində əlavə edir: “Ondan öncə bəzi avropalı qələm sahibləri “azəri”ni Azərbaycan türkcəsi kimi qəbul etmişdilər. Belə ki, İslam ensiklopediyasında mənim yazımdan əvvəl çap olunmuş “A” hərfində “azərini” elə həmin mənada vermiş, sonra isə mənim yazımdan sonra gələn “T” hərfində Təbriz haqda məlumatda “azəri” öz əsl mənasında işlədilmişdi”.

“İttihad və tərəqqi”yə gəlcə demək lazımdır ki, bu Osmanlı xilafətinin sonlarında iş başına gələn bir partiyanın adıdır. Lakin, bu partiyanın ideologiyası pantürkizm yox, türk millətçiliyi idi. Partiya müxtəlif türk, ərəb, kürd, arnavud və bu kimi qeyri millətlərin nümayəndələrindən ibarət olub Osmanlı dövləti və o vaxtkı hakim təbəqəyə qarşı yaradılmışdı. Siyasi baxımdan məşrutətələb, Osmanlı xəlifələrinin istibdadına qarşı idi. Bununla belə müəllifin bu məsələni önə çəkməsi göstərir ki, kitab siyasi motivlərlə yazılmışdır:

1. “Azəri dili” istilahı barədə deməliyəm ki, qərb dilçi alimləri hələ də “azəri”ni Azərbaycan türkcəsi kimi qəbul edir və bəzi hallarda müəllifin qeyd etdiyi “azəri” ləhcəsinə işarə edirlər (Müasir ingilis, fransız və alman ensiklopediyası, həmçinin qərb yazarlarının türkoloji kitablarına bax).

2. 9-cu səhifədə “Azəri”, yaxud “Azərbaycanın dili” bəhsində İbn Hovqəldən sitat gətirir və yazır: “Dördüncü yüzilliyin birinci yarısında yazdığı “Əlməsəlek və əlməmalek (məsləklər və məmləkətlər)” əsərində Hovqəloğlu Azərbaycan, Aran və Ermənistan haqqında bəhs edərkən deyir: “Azərbaycan əhalisi və Ermənistanda yaşayan əksər xalqların dili fars və ərəb dilləridir, lakin ərəbcə danışanların sayı azdır. Farsca danışanlar isə ərəbcə başa düşmərlər. Yalnız tacirlər və

torpaq sahibləri bu dildə yaxşı danışa bilirlər. Bu regionun bəzi bölgələrində yaşayan digər xalqlar isə başqa dillər bilirlər. Belə ki, Ermənistan əhalisi erməni, Bərdə camaatı isə Arran dilində danışılar”.

İbn Hovqəlin yazdıqları və Kəsrəvinin sətiraltı qeydlərinə diqqət yetirilsə məlum olar ki, hicri tarixlə dördüncü əsrin birinci onilliyində həm Ermənistan və həm Arran Azərbaycanın tərkibində olub.

3. 11-ci səhifədə Yaqut Həməvidən Azərbaycana aid sitat gətirir: “yarımdilləri var və bu “yarımdil” “azəri” adlanır. Bu dili onların özlərindən savayı anlayan yoxdur (Mocəm-əl-bəldan).

Yaqut Həməvinin bu sözlərindən görünür ki, Azərbaycan xalqının danışdığı dili (yarımdil) ləhcə və şivə həddində olub və farsdillilər tərəfindən başa düşülməyib. Bununla belə Kəsrəvi Yaqut Həməvidən sitat gətirdən sonra “azəri”ni fars dilinin bir qolu hesab edir.

13-cü səhifədə “Türk dili necə və vaxtdan Azərbaycanda işlənməyə başlayıb” bəhsində yazır: “Buraya qədər dediklərimizdən məlum olur ki, hicri tarixinin ilk əsrlərində də Azərbaycan əhalisi “ariyan” ya “ari” olub dili isə fars dilinin kökündən yaranmış dildən başqa bir şey olmayıb...”

4. Müəllif 6-cı səhifədə: “Bəli, biz bunu da bilirik ki, İranda (ariyalılardan) qabaq Azərbaycanda başqa yerli insanlar yaşayıb və İran oraya nüfuz edib yerli əhaliyə qalib gəldikdən sonra iki qəbilə qovuşmuşdur. Lakin bu cür proseslər başqa yerlərdə də baş verib və ona görə də biz demək istəmirik ki, Azərbaycanın əhalisi təkcə “ır” tayfasından törəyib...” – deyə yazdıqlarını nəzərdən qaçırmır və Azərbaycan xalqını mütləq aryalı hesab edir.

5. 15-ci səhifədə “İlk türklər Azərbaycanda” başlıqlı yazıda deyir: “İlk türk dəstələrinin Azərbaycana müha-

cirət etməsi Soltan Mahmud Qəznəvi zamanında baş verdi”.

Tarix kitablarına istinad etsək ilk türk dəstələri Azərbaycana milad tarixi ilə 4-5-ci əsrlərdə gəliblər (hunlar, sabirlər, xəzərlər və bəlkə bəlkə) (Abas Katina, Mussa Xorən. “İranşəhr”, səh. 96 və ...). Sonralar Ənuşirəvanın hakimiyyəti illərində İrana İstəmi xanın qoşunundan olan və qərbi Göytürk qəbilələrindən ibarət bir türk dəstəsi də gəldi və Ənuşirəvanın fərmanı ilə Azərbaycanda məskunlaşdırıldı (“Ənuşirəvanın xatirələri” – Səfəvi tərcüməsi).

6. Daha sonra Səlcuqların dövründə türklərin mühacirətinə işarə edir və deyir: “Biz deyə bilmərik ki, monqollar zamanı Azərbaycanda türklərin sayı artdı, belə bir iddia üçün bizim əlimizdə elə bir dəlil yoxdur”.

7. Xatırlatmaq lazımdır ki, Səlcuqlarla bir vaxtda İrana gəlib əksəriyyətinin Azərbaycan və Anadoluda oturaqlaşmış oğuz (ğuz) türklərindən əlavə Xəzər dənizinin şimalı və Qafqazdan gələn qıpçaq türkləri də Azərbaycanda məskunlaşdılar.

Eyni zamanda, Avropa və İslam tarixçilərinin yazdıqlarına görə (Came-ət-təvarix, Vəssaf, Abdulla Kəşani) monqol qoşunlarının yarıdan çoxunu türklər təşkil edirdilər. Monqol qoşun başçılarından böyük bir əksəriyyəti də türk idi. Hülaku dövründə iki milyondan artıq türk monqollarla birlikdə İrana gəldi və bunların da əksəriyyəti Azərbaycanda yerləşdi. Buna görə də Kəsrəvinin iddia etdiklərinin əksinə olaraq monqollar zamanında Azərbaycan əhalisinin əksər çoxluğunun dili türk dili olub. Hələ 14-cü əsrdə Təbrizdə olmuş İbn Bəttutə və İbn Fəzlullah-ol-Oməri Təbriz əhalisinin türkdilli olduqlarını yazırdılar.

8. Müəllif 21-ci səhifədə açıq-aşkar etiraf edir ki, türk dilinin Azərbaycanda yayılması Qaraqoyunlu və Ağqoyunluların 70 illik hakimiyyəti illərinə təsadüf

edir, çünki “bu vaxt türklər böyük bir kütlə halında buraya üz tutdular və burada yaşayan türklərin sayını qat-qat artırdılar...” Sonrakı səhifədə türk dilinin Azərbaycanca kütləviləşməsinə Səfəvilər dövrü ilə əlaqələndirir.

Qərb müəlliflərinin fikrincə türk dili Səlcuqlar dövründən etibarən əhalinin əksər hissəsinin dili olub. Sovet alimləri isə hesab edirlər ki, türk dili milad tarixi ilə doqquzuncu, yəni hicri tarixi ilə üçüncü əsrdən Azərbaycan əhalisinin dili olub.

22-ci səhifədə Şah İsmayılın Uzun Həsənin qızı olan anasının mənsubiyyətindən söhbət açır və göstərir ki, o Əmir Əlişir Nəvainin ardıcılı olaraq türkcə şeirlər yazıb. Həm də etiraf edir ki, onun (Şah İsmayılın) Ustaclı, Şamlı, Təkəlli, Vərsaq, Rumlu, Zülqədr və Əfşar elatlarından olan həmrəh dostları Qacar tayfalarından olublar. Azərbaycanın Qaracadağ mahalından olan türklər də onunla bərabər olmuşlar.

9. Yalnız Şah İsmayılın özü Ağqoyunlu padşahı Uzun Həsənin nəvəsi deyil, onun atası Soltan Heydər də Uzun Həsənin bacısı oğlu olmuşdur. Amma o türkcə şeirlərini Əmir Əlişir Nəvainin təsiri altında yazmamışdır, çünki Nəvai bütün şeirlərini əruz vəznində yazmış, Şah İsmayılın isə əksər şeirləri heca vəznində, yəni sadə yerli xalq dilində (aşiq şeirləri), həm də əsasən türk dilindən qeyri dil bilməyən Qızılbaş tayfaları arasında şiə məzhəbini yaymaq məqsədi ilə yazılmışdır.

10. 24-cü səhifədə müəllif belə yazır: “Bir də bilmək lazımdır ki, türk dilinin İranda yayılması Səfəvilərin hakimiyyəti dövrü özünün kulminasiya nöqtəsinə çatdı və ondan sonra bir qədər durğunluğa uğradı və daha sonra gerilədi. Xüsusilə məşrutə hərəkatı başlayandan, ölkədə vətənpərvərlik ideyaları gücləndikdən sonra qəzet və məktəblər təsis olundu və bu türk dilini dala oturtdu və onun yayılma arealını məhdudlaşdırdı”.

Sonra deyir: “Müasir fars dili (fikri ifadə baxımından – tərcüməçi) çox yetərsiz olduğuna və ifadəsi türk dilində mümkün olan fikirlərin fars dilində qeyri-mümkün olmasına baxmayaraq bu dildə danışmaq sadə azərbaycanlı üçün çətin idi. Bununla belə uzun illərdir ki, bəzi Azərbaycan ailələrində fars dilinin rəvac tapması arzusu yaşayır”.

Müəllif çoxsaylı türk tayfalarının gəlməsi və yerli əhalinin onların arasında qaynayıb-qarışması ilə əlaqəli olaraq türk dilinin populyasiyasını etiraf etsə də xalqın təbii dili olan bu dili sıradan çıxarmaq istəyindən də əl çəkmir və hər vəchlə çalışır ki, onu qədim azəri yarım dili ilə deyil fars dili ilə əvəz etsin. Amma gəlin görək o bu mümkünsüz işi necə həyata keçirmək istəyir?

Bir də müəllif 25-ci səhifədəki sətiraltı qeydlərində iddia edir ki, fars dilində mövcud olan felin şəkilləri, habelə keçmiş və indiki zamanlarla bağlı çatışmazlıqları o özü aradan qaldırır (!).

11. Səfəvilər hakimiyyətinin əvvəllərində türk dilinin Azərbaycanda güclənməsi və yayılması, müəllifin 24-cü səhifədə yazdığı kimi, türk qəbilələrinin (şir qızılbaşların), Ustacılı, Şamlı, Rumlu və ... qələbə çalıb, Səfəvilər dövləti yaratmaq istəyən Şah İsmayıl birlikdə gəlmələri və kiçik Asiyanın şərqiindəki türk qəbilələrinin Azərbaycana köç etmələri ilə bağlı idi. Bununla belə Səfəvilər dövlətinin əvvəllərində fars dili hələ rəsmi dövlət dili idi. Müəllifin fikrincə birinci Şah İsmayıl və birinci Təhmasib dövrü fars dili ilə yanaşı türk dili ikinci yerdə dayanırdı. Birinci Şah Abbasın hakimiyyət başına gəlməsi və paytaxtın İsfahana köçürülməsi ilə türk dili öz əvvəlki mövqeyini itirdi. İşlər türk xan və bəylərinin əlindən alınıb şəhərli farslara tapşırıldı. “Amma son zamanlarda məşrutə hərəkatının başlanması və ölkədə vətənpərvərlik hisslərinin güclənməsi gedişində bu geriləmə dayandı”. Çünki, məşrutə hərəkatı azadlıq

hərəkəti idi, xalqın dilini kəsməyə xidmət etmirdi. Rza şahın iş başına gəlməsi, məşrutənin buraxılması və ifrat fars millətçiliyinin güclənməsi türk dilinin inkişafını yenidən dayandırdı.

Müəllif 26 və 27-ci səhifələrdə yazır: “Bilmək lazımdır ki, bu gün haqqında danışdığımız bu dil İran və ya İr xalqının 4 min il bundan qabaq öz qədim vətənləri “İranvic”də işlətdikləri bir dildir...” sonra etiraf edir ki, şimal və cənub dilləri olmaqla burada iki dil mövcud olub və daha sonra o pars, midiya, part və pəhləvi dillərini eyni dillər hesab edir və deyir: “Əlbəttə bu bizim qənaətimizə görə belədir”.

Dilşünashıqda iki dili o zaman eyni dillər hesab etmək olar ki, bu dillərdən biri digəri tərəfindən başa düşülsün. Biz isə bilirik ki, bu dillər Avropa dilləri kimi hind-avropa dilləri qrupuna aid olsalar da belə, biri o birisi tərəfindən başa düşülmür. Odur ki, müştərək köklərə malik olmalarına baxmayaraq onları eyni dil hesab etmək olmaz.

Müəllif döənə-döənə “ləhcə” əvəzinə “yarımdil”, yaxud “dil” istilahı işlədir və elə güman edir ki, yerli və arya dillərinin sintezindən əmələ gələn yarımdillər eyni İran (fars) dilinin müxtəlif qollarıdır. Halbuki bu ləhcələr – azəri, tat, hərzəni və semnani ləhcələri fars dillilər tərəfindən başa düşülmür. Ona görə də dilşünashıq qayda və prinsipləri əsas götürülsə onlar bu dilin ləhcə və dialekti hesab edilə bilməz.

Müəllif çox vaxt dil və dialektlərin mövcudluğunu onun öz təbiri ilə desək “Öz qənaəti” ilə ölçür. Əslində isə dilçilikdə dillərin varlığını və onlara məxsus dialektləri bir-birindən ayırd etmək üçün kifayət qədər mətnlərdən istifadə yolu ilə onları fonetik, morfoloji, lüğət və cümlə quruluşu baxımından araşdırmaq lazımdır.

Müəllif bilərəkdən ya bilməyərəkdən 30-cu səhifədə Qəznəvilər və Səlcuqların özləri ilə Orta Asiyadan gətirib İranda yaydıqları, Azərbaycanda isə yalnız divan və ədəbiyyat dili olaraq istifadə olunan fars-dəri dilini azəri dili, yaxud yarımdili hesab edir və bu, heç şübhəsiz, məsələnin mahiyyətinə varmadan Kəsrəvi ilə həmfikir olan oxucu üçün cazibədar görünə bilər.

31-ci səhifədə müəllif belə deyir: “Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, müasir Azərbaycan dilində fars dilindən götürülmüş çoxlu sözlər işlədilir və heç şübhəsiz bu sözlər “azəri”nin qalıqlarıdır”.

Müəllif burada bir daha fars dilini azəri ilə qarışıq salır.

Türk dilinin yerli dialektlərdən mənimsədiyi sözlər həm çox az, həm də farsdillilər tərəfindən başa düşülməyən sözlərdir. Ancan fars dilindən alınan sözlərin sayı şəhərlərdə nisbətən çox, kənd yerlərində az və elatlarda yox qədərindədir. Bu cür sözlərin əksəriyyəti mülkü, mədəni, dini və dövlətçiliklə bağlı sözlər olub, rəsmi dövlət və dövlət məmurlarının dilindən götürülmüş, həmçinin fars ədəbiyyatı və mədəniyyətindən türk dilinə keçmiş sözlərdir. Belə sözlər ərəb dilindən də fars və türk dillərinə keçmişdir.

Müəllif “Səselət-ül-nəsəb” kitabından gətirdüyü və Şeyx Səfidən olduğunu güman etdiyi bir neçə dördlükdən də söhbət açır. İndi burada nümunə olaraq onlardan birini mülahizənizə təqdim edirik:

Beşto bəramərim hacət rəva bur,
Deləm zendə benamə Mostəfa bur.
Əhra dəvar bu burdam bu parsər,
Hər do dəstəm bedaməm-e Mortəza bur.

(Sabah qiyamət günü məni işlərimə görə sorğu-suala tutsalar Həzrət Əli Murtuzanın ətəyindən yapışıb onun himayəsinə sığınacağam).

Son nümunəsi azəri-fars müləmməsinə (hər misrası başqa bir dildə şeir növü) daha çox oxşayan bu dördlük böyük ehtimalla Şeyx Səfiyə aid deyil. Çünki müəllifin öz yazdığından da göründüyü kimi Şeyx Səfi dövrünə yaxın vaxtlarda qələmə alınmış “Seffvət-əl-səfa”da nəzəri belə bir fakt cəlb edir: “Şeyxin mübarək yazılarından yalnız bir misra məlumdur” – yəni belə çıxır ki, o şeir yazmayıb və “Selselət-ül-nəsəb-e Səfəviyyə” daha sonralar yazılmış bir kitabdır.

Başqa bir tərəfdən, əgər şeyx öz ustadı Şeyx Zəhid Gilaniyə şeir ithaf etmiş olsaydı onda məntiqə görə o bu şeiri təbrizli üçün də çətin başa düşülən Ərdəbil azəri ləhcəsində yox (səh. 35–36), onların hər ikisinin yaxşı başa düşdüləri fars dilində yazardı.

Üçüncüsü Kəsrəvinin özünün də dediyi kimi Şeyx Səfi sünnü təriqətindən olub, halbuki, yuxarıdakı dördlükdən görünür ki, onun müəllifi şiəməzhəb olub. Müəllif yuxarıdakı nümunələri verdikdən sonra Azərbaycanca geniş yayılmış adların izahına keçir və özünün dediyi kimi onlara yenə də “öz qənaətinə” uyğun etimologiya uydurur. Məsələn, o erməni mənbələrinə istinad edərək Bakı şəhərinin adının “Bakavan”, yaxud “Bakovan” olduğunu iddia edir və hesab edir ki, “Bak”-allah və böyük, “van” isə yer, məkan, mənsubiyyət mənası verir. Baku və Baki qədim türk dilində (Məhmud Kəşğarının milad tarixi ilə 1072-ci ildə yazdığı “Türk sözləri lüğəti”) “təpə” mənası verir. Xalqın “Bakı” kimi tələffüz etdiyi “Baku” təpə üzərində inşa edildiyindən bu adla adlandırılıb. “Bakü” və “Bakus” qədim Yunanıstanda şərab allahı olub və bunun Bakıda olan atəşgahla heç bir bağlılığı yoxdu.

Müəllif Ərvənəq və Aran (Ərran) sözlərini də dönə-dönə araşdırma obyektinə çevirir və onu ərəb, yaxud iranlıların məkanı kimi izah edir.

“Aran” və “Ərvənəq” adlarına gəlincə doktor Zeh-
tabi Şəbüstəri bu mövzuda işləyib. “Varlıq” jurnalında
dərc etdirdiyi məqaləsində sübut etmişdir ki, Kəsrevinin
bu barədəki dəlilləri yanlışdır. “Aran” türk sözüdür.
Qədim türk dilində işlənən və “isti ölkə”, “tropik iqlimli
ölkə” mənalarını verən “ər” (Ərran) sözünün cəmidir
(Bax. Doktor Zehtabının adı yuxarıda çəkilən mə-
qaləsi).

Müəllif bütün bu sözlərin fars sözləri olduğu güma-
nındadır, halbuki bu sözlərin əksəriyyəti farsdillilər
tərəfindən anlaşılmır. O sonra deyir ki, belə adlar
əvvəllər fars dilində olub və sonralar türklər tərəfindən
türkcəyə tərcümə edilib və fikrini sübut etmək üçün
misallar da gətirir:

- Yalqızağac – tək ağaclı (an ke yek derəxt darəd);
- İstibulaq – İsti bulaq (Çəşme-ye gərm);
- Söyüdlü – Söyüdü olan (an kebid darəd);
- Qozlu – qozu ya cəvizi olan (an ke covz ya ger-
dekan darəd).

Yazıcının öz qənaət və ehtimallarına söykənən fikir-
lərini qəbul etmək çox çətindir, çünki axı, necə qəbul
etmək olar ki, qədim insanlar bir kəlmədən ibarət olan
“yalqızağac” sözü əvəzində az qala bütöv bir cümlədən
ibarət olan “tək ağacı olan” (an ke yek derəxt darəd)
ifadəsini işlətməmiş olsunlar. Müəllif “Azəri və ya Azər-
baycanın qədim dili” kitabında kifayət qədər mətnlər,
dilnin özəlliklərinə aid izahlar (fonetika, morfologiya,
qrammatika, ayrı-ayrı istilahlər, sintaktik təhlillər)
vermək, onları arya və qeyri-arya dilləri ilə müqayisə
etmək əvəzinə “azəri” dilinin mövcudluğunu sübut
etməyə çalışır və bu sahədə də dilçiliyə aid üsul, qayda
və terminologiyadan yararlanmayıb hər addımbaşı
səhv və səpmalara yol verir.

Məsələn; azərini bir dil kimi təqdim edir və fikrini sübut üçün Ərdəbil, Xalxal, Hərzəni kimi müxtəlif ləhcələrdən bir neçə cümlə və dördlük misal gətirir.

Dilçilik baxımından o zaman hər hansı bir ləhcəni dil adlandırmaq olar ki, onun ədəbiyyatı, qrammatikası və geniş işlənmə arealı olsun. Kəsrəvinin ədəbiyyatı və qrammatikası olmayan “azəri”si isə müxtəlif şəhər və məntəqələrdə müxtəlif cür səslənir və ehtimal ki, o, ərəfə dilləri ləhcələrindəndir (Amma fars dilinin yox, çünki bu ləhcə farsdillilər tərəfindən başa düşülmür).

Hər bir dil, ləhcə və şivə səli və səssizlərə ayrılan 30–40 fonemdən ibarət olur. Müəllif bütün bu fonemlərdən yalnız altısı haqda söhbət açır (d, t, ç, s (sin), b, p) ki, bunlar da fars dilində müvafiq olaraq (r, d, c, ç, m, b)-yə çevrilir. O, qrammatik qaydalardan yalnız beşini şərh etməklə işi bitmiş hesab edir və bu qaydalar da bütün hallarda fars dilindən fərqlənir və iki halda (sifat, təyin olunan, təyin və izafət birləşməsinin ikinci tərəfi) türk dilinin eynidir (səh. 49).

Sözlərə gəlincə yalnız 26 söz təqdim edir ki, onlardan da 13-ü azəri sözləridir.

Sonra Ərdəbil azərisindən bir neçə cümlə və dördlük göstərir ki, onlardan bəzilərinin mənasını heç onun özü də bilmir. Xalxal və ya tat dialektindən nümunələr verir və özünün də etiraf etdiyi kimi bu dialekt talış dialekti ilə eynilik təşkil edir və Ərdəbil azərisindən fərqlənir. Hərzəni dialektinə aid nümunələr də digərlərindən fərqlənir və aralarında türk sözləri müşahidə olunur. Müəllifin öz təbirincə desək bu nümunədən olan sözlər “ən çox erməni dilinə yaxındır”. Qədimdə Azərbaycan ərazisində çoxlu ləhcələrin mövcud olduğu şübhə doğurmur. Əlbətdə bu ləhcə və dialektlər gəlmə mühacirlərin ərəfə və başqa yerli xalqların ləhcələri ilə qarşılıqlı münasibətindən əmələ gəlmişdir. Türk tayfalarının gəlməsindən sonra isə türklərin tam əksəriyyət

təşkil etdiyi bölgələrdə bu ləhcələr türk dili içərisində əriyib getmiş, bəzi ucqar məntəqələrdə isə onların türk dili ilə qarşılıqlı münasibəti zəif olduğundan ləhcə adaları şəklində (tat, hərzəni, Kəsrəvinin dediyi kimi azəri) qalmışdır).

Təəccüb doğuran budur ki, tədqiqatçı və dilçi iddiasında olan müəllif, ümumiyyətlə, dilçilik prinsiplərindən uzaqdır, qrammatik qaydalara riayət etmir və yekunda peşəkar bir siyasətçi kimi çıxış edir, öz dəlillərini qatıb-qarışdırır və bu yolla fikirlərini qəbul etdirməyə çalışır. Məsələn, müxtəlif dialektləri azəri dili adlandırmaqla onları fars dili ilə eyniləşdirir. Belə bir qənaətə gəlir ki, milyonlarla azərbaycanlı və iranlının dili olan türk dili məhv olub sıradan çıxmaqdadır. Onun fikrincə bu dildən imtina edilməli, onu fars dili ilə əvəz etməli və deməli milyonlarla insanın dili dəyişdirilməlidir.

Amma necə?!

Hansı prinsip və üsulla?!

Necə etməli ki, bu xalqın azadlıq istəkləri, insan hüququ və İslami prinsiplərin ziddinə olmasın. Və axı, nə üçün?

Bu cür faşistcəsinə yanaşmadansa başqa azad, mədəni ölkələrdə (İsveç, Belçika, Yuqoslaviya) olduğu kimi, bəşəri və İslami dəyərləri rəhbər tutub həm ölkənin dilini (fars dili) öyrənmək və həm də ana dilində təlimi azad buraxmaq daha yaxşı olmazmı?

(Məqalənin farsca mətni “Varlıq” jurnalının xüsusi buraxılışından götürülmüşdür. _ №1, 2006-cı il, səh. 51–59).

CAVAD HEYƏT HAQQINDA ÜRƏK SÖZLƏRİ

CEVAT HEYET'İ KUTLAMAK, BÜTÜN TÜRKLƏRİ KUTLAMAKTIR

16 Mart 2005 Çarşamba günü Tarihi Türkocağı Binasında gerçəkleşən programa, Türk dünyasından bir çox politikaçı, fikir və bilim adamı katıldı. İki ülkenin milli marşlarının okunması ilə başlayan program, Cevat HEYET'in hayatının anlatıldığı görüntülü sunum ilə davam etti.

Müteveli Heyet Başkanı Namik Kemal ZEYBEK, Programın açış konuşmasına iki ülkenin kardeşliğine vurğu yaparak başladı. “Türkiye Cumhuriyeti və İran İslam Cumhuriyeti komşu və kardeş iki devlettir. Türk Milleti və Fars Milleti komşu və din kapdeşi iki millətdir. İran, Cevat Heyet’e ‘Bizdendir’ diyorsa haklıdır. Cevat Heyet onlardandır. Azeriler Cevat Heyet’e ‘Bizdendir’ diyorsa haklarıdır. Zira Cevat Heyet onlardandır... Türkiye olaraq Cevat Heyet ‘Bizdendir’ diyoruz. İran və Azərbaycan’ı yalanlamıyoruz ama biz de doğruyu söylüyoruz” dedi.

Horasan Medeniyeti'nin yeteri kadar incelenmediğinin altını çizen Zeybek, “İran, Azərbaycan və Türkiye aynı tarihin, aynı mirasın üzerine oturan üç kardeş ülkedir. Horasan Medeniyetini birlikte kurmuşlardır. Horasan Medeniyeti başlı başına bir medeniyettir. Bu medeniyet, İbn-i Sina'yı, Farabi'yi, Biruni'yi, Harezmi'yi yetişdirdi. Yani insanlığın bugünkü medeniyetinin temelleri Horasan'da atıldı” dedi. İbn-i Sina'nın tarihimizin derinliklerinden gelen binlerce yıllık bir birlikliğin ürünü olduğuna değinen Zeybek konuşmasına, İbn-i Sina'nın “İlim ve sanat, ilgi ve iltifat gör-

mediği yerden goç eder gider” sözlerini hatırlatarak, Ahmet Yesevi Üniversitesi’nin böyle bir program düzenleyerek ilim ve sanata olan borcunu yerine getirmeye çalıştığını söyledi. “Cevat Heyet, hem alim, hem sanatçı, hem ilme büyük hizmet etmiş bir büyüğüdür, dolayısıyla O’nun ikinci kırk yaşını yürekten kutluyorum. İnşallah üçüncü kırk’ını da kutlarız” sözleriyle Heyet için uzun ömür temennisinde bulundu.

Cevat Heyet’i ‘VARLIK’ Dergisi ile tandıklarını söyleyerek, sözlerini “O hep varolmaya devam etsin, O’nun idealleri, hizmetleri hep kendisi gibi uzun yaşasın” sözleri ile noktaladı.

Programa Azerbaycan’dan gelerek katılan Azerbaycan Milli Eğitim Bakanı Prof. Dr. Mısır Merdanov, Türkiye’ye minnetdarlığını dile getirerek sözlerine başladı. Cevat Heyet’in 80. doğum yılının Türk Dünyasının başkenti Ankara’da kutlanmasının kendileri için ayrı bir önem taşıdığını söyledi.

İran Büyükelçisi Firuz DEVLETABADİ de İran’ın yetkilisi olarak, İran ve Türklere hizmet eden böyle bir büyüğün törenine katılmaktan gurur duyduğunu ifade ederek başladığı sözlerine, HEYET’in bir çox insana hayat bağışladığı gibi İran ve Türkiye arasında gönül birliği kurduğunu ve kardeşlik ruhunu temsil ettiğini söyleyerek, “Hayatını bu yola adayan İran ile Türkiye’nin azametini ve büyüklüğünü, bu iki milletin birliğinde gören Heyet gibi büyük şahsiyetler, bu iki ülkenin gerçek sermaye ve hazineleridir. Onları kutlamak tüm İranlılar ve Türkleri kutlamak demektir” sözleri ile tamamladı.

Azerbaycan Büyükelçisi Prof. Dr. Mehmet NEVRUZOĞLU, “Alimlerin alimi, hekimlerin hekimi ile ilgili söz söylemekte sıkıntı çekiyorum, Türkiye’de böyle büyük bir alimin doğum gününün kutlanmasından duyduğum gururu dile getirmek istiyorum, tüm Azer-

baycan Türkleri adına şükranlarımı sunuyorum” sözleri ile günün önemini vurguladı.

Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Başkanı Prof. Dr. Sadık TURAL, Heyet’in şair ve cerrah olmasının dışında, dünyanın Türkolog dediği meslek erabı içinde 35 adet kitabı ile büyük Türkolog ailesinin parçası olduğunu söyleyerek, “Sizi alkışlamak devlettir, zevktir” iltifatında bulundu.

Azerbaycan Yazarlar Birliği Başkanı ve milletvekili Prof. Dr. Anar RIZA, HEYET’in hem İran, hem Azerbaycan, hem de Türkiye arasında kültür ve edebiyat köprüsü olduğuna dikkat çekti. Cerrahların bıçağı ile insanlara hayat kazandığına, yazarların da kalemleriyle edebiyat ve dili yaşattığına vurgu yaptı. RIZA, bir benzetme yaparak, “HEYET Türkiye Cumhuriyeti ile yaklaşık aynı yaşıdadır. Her ikisi de 80 yaşında, her ikisi de genç, pırıl pırıl ve güçlüdür” dedi.

Bilkent Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Ali DOĞRAMACI, Cevat HEYET’in zoru seçen biri olduğuna değinerek “O sınırlar ötesinde başarılar sergiliyor. Kendi ülkesinde hep ilklere adım attı. Yapmaq zordur, yıkmak kolaydır. O yapıcı bir insandır, sulh için yaşayan bir insan olmuştur” diyerek, HEYET’i, barış için yaşayan insan olarak tanımladı.

Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Üyesi Feyzullah BUDAK, Bir ülkenin, büyük evladı olarak, yaşarken tarihe geçmenin çok az insana nasip olacağını belirterek, “üç büyük ülkenin, üç büyük devletin büyük evladı olarak, yaşarken tarihe geçmek için, adamın adı ancak Cevat HEYET olmalıdır” dedi. BUDAK’ın Cevat HEYET için şair Neriman Hasanzade tarafından yazılan ‘GETİRİN’ isimli şiiri okuması ise duygulu anlar yaşanmasına vesile oldu.

Cevat HEYET’in kızı Maral Heyet, böyle bir program düzenlendiği için ailesi adına Ahmet Yesevi Üniversitesi’ne teşekkür etti.

Kürsüye davet edilen Cevat HEYET duygulu bir konuşma yaptı. Dördüncü boyutu Türkiye’de kazandığını, bütün varlığı ile bunu Türkiye ve babasına borçlu olduğunu anlattı. “Türkiye’de okumayıp da Tahran’dan Paris’e veya Amerika’ya gitmiş olsaydım, belki dünyanın en meşhur cerrahı olurdum, ama Cevat HEYET olamazdım ve bugün sizlerin lütuf ve sevgisine mazahar olamazdım” diyen HEYET ayakta alkışlandı.

Cevat HEYET’e, Mütevelli Heyet Başkanımız Namik Kemal ZEYBEK tarafından onur belgesi ve şilt takdim edildi.

Katılımcıların HEYET’e hediyelerini sunmalarının ardından tören sona erdi.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
XARİCİ İŞLƏR
NAZİRLİYİ

N112/KN

NOTA

Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi İran İslam Respublikasının Bakıdakı Səfirliyinə öz dərin ehtiramını bildirir və aşağıdakıları bildirməyi özünə şərəf sayır.

İran İslam Respublikasının tanınmış alimi, məşhur cərrah-professor Cavad Heyət Füzulinin 500 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli tədbirlərdə iştirakı zamanı cari ilin noyabr ayında Bakıda olarkən humanitar yardım çərçivəsində onlarla xəstəni müayinə etmiş və təmənnasız olaraq ağır xəstələr üzərində cərrahiyyə əməliyyatları aparmışdır.

Professor Cavad Heyətin bu fəaliyyəti ictimaiyyətimiz və xüsusi ilə xəstələr və onların ailə üzvləri tərəfindən minnətdarlıqla qarşılanmışdır.

Cənab Cavad Heyətin bir cərrah kimi bu humanist fəaliyyəti bizim tərəfimizdən çox yüksək qiymətləndirilir və əminik ki, xalqlarımız arasında dostluq əlaqələrinin möhkəmlənməsinə xidmət edəcəkdir.

Fürsətdən istifadə edərək, Nazirlik bir daha Səfirliyə öz dərin ehtiramını ifadə edir.

Bakı şəh., 15 noyabr 1996-cı il

*“Varlıq” dərgisinin baş redaktoru,
Beynəlxalq Cərrahlıq və Fransız
Cərrahlıq Akademiyasının üzvü,
tibb elmləri doktoru, professor
Cavad HEYƏTƏ*

*Misir MƏRDANOV
Azərbaycan Respublikasının
Təhsil naziri*

Hörmətli Cavad bəy,

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi adından Sizi – Azərbaycan xalqının tanınmış alimini, milli mədəniyyətimizin, dil və tariximizin misilsiz təəssübkeşi və alovlu təbliğatçısı, türk dünyası birliyinin, türkçülüynün yenilməz mübarizini – anadan olmağınızın 80 illiyi münasibətilə səmimi qəlbdən təbrik edir, Sizə olan dərin hörmət və ehtiramımızı bildirir, ən xoş arzularımızı yetirirəm.

Böyük məmnuniyyət və minnətdarlıq duyğuları ilə qələmə aldığım bu təbrik məktubumda səslənən xoş arzular, ülvü diləklər uzun illər qəlbimdə böyük Azərbaycan mütəfəkkiri, müdrik el ağsaqqalı, millətimizin adını hər yerdə uca edən ziyalı alim professor Cavad Heyətə bəslədiyim dərin hörmət və ehtiramımın ifadəsidir.

Mənim üçün çox xoşdur ki, müstəqil Azərbaycanın təhsil naziri kimi, ölkəmizin 2 milyondan çox təhsil işçiləri və təhsil alanları, ziyalıları adından xalqımızın sevimlisi, bütün türk xalqlarının mənəvi birliyi və varlığının simvoluna çevrilmiş “Varlıq” dərgisinin qurucusu, dünyada məşhur böyük təbabət alimi professor Cavad Heyətin şərəfli həyatının 80-ci ildönümünü təbrik etmək imkanı mənə nəsib olub. Bu böyük insanın ömür yolu

1925-ci ildə qədim Azərbaycan şəhəri Təbrizdən başlayıb, türklüyün mərkəzi sayılan İstanbulda boya-başa çatıb, Avropanın mədəniyyət mərkəzlərindən sayılan Parisdə daha da yetkinləşib, Tehrandə müdrikləşib, Bakıda doğmalaşib. Uca Tanrıdan böyük diləyimiz budur ki, bu şərəfli ömür yolunun 100-cü ildönümünü beləcə təbrik edək! Şair demişkən, "hər kim ki, 100 il yaşamasa, günah onun özündədir".

Hörmətli Cavad bəy! Biz Sizi həyatının mənasıvnu Azərbaycan türklərinə və bütün türk dünyasına, Vətəninə, dövlətinə təmənnəsiz xidmətdə görən aydın zəkali, dərin və yenilməz təfəkkürlü, milli mənafeyi hər zaman uca tutan və bütün şüurlu həyatını bu müqəddəs amala həsr edən nurlu şəxsiyyət, ALİM-MÜƏLLİM-HƏKİM-ZİYALI kimi tanıyır və ehtiram bəsləyirik. Bu bir həqiqətdir ki, Cavad Heyətin ömür yolu nadir şəxsiyyətlərə nəsim olan şərəfli bir həyat yoludur. Bu müqəddəs yolun parlaq nəticəsi Cavad Heyət türk dünyasında, Azərbaycanda ümumxalq məhəbbəti qazanıb ki, bu, əziz yubilyara ən dərin mükafat sayılmalıdır.

Əziz Cavad bəy! Bütün Azərbaycan ziyalıları adından bu şanlı yubileyiniz münasibətilə Sizi bir daha ürəkdən təbrik edir, Ulu Tanrıdan sizə uzun ömür, can sağlığı arzulayıram.

*Bakı şəhəri,
12 mart 2005-ci il.*

DOKTOR CAVAD HEYƏT

Prof. Dr. İhsan DOĞRAMACI

Türk dünyasının yetirdiyi, öz dahi sələflərinin ənənəsini ləyaqətlə davam etdirən böyük şəxsiyyətlərdən, İranda ilk dəfə açıq ürək əməliyyatı yapan məşhur cərrah Prof. Dr. Sayın Cavad Heyətin 80 illik yubileyi ərəfəsində ustada cansağlığı, uzun ömür, indiyədək olduğu kimi, dəyanətli və yorulmaz ürək arzulayıram.

Onun haqqınla çox yazıldı, çox çizildi. Məqalələr, xatirələr nəşr edildi. Cərrah Cavad Heyət mədəniyyət, ədəbiyyat və ictimai fikir tariximizdə də, filologiya sahəsində də araşdırmaları, qiymətli kitabları və də bunların arasında "Varlıq" dərgisi də bəs edir.

Sadiq ürək cərrahı Sayın Cavad Heyət sanballı alimlərdən biridir. Cərrahlıq fəaliyyəti ona dünya şöhrəti qazandırır. Cavad Heyət aorta qapağının daralması, ürək qapaqlarının anadangəlmə və qazanılmış qüsurları fallo triada, tetrada və pentadası şəklində təzahür edən anomaliyaların aradan qaldırılması üçün xəstələr üzərində çoxsaylı əməliyyatlar aparmış, ölüm-məhkumluğu labüd sayılan insanlara ikinci bir həyat bəxş etmişdir. Budur işdə onun böyüklüyü, onun ucalığı, onun cərrahi möhtəşəmliyi budur. Onu ölkələrin məşhur alimləri tanıyır. Bu ölkələrin alimləri, cərrahları onu ürəkdən alqışlayır.

Mən də Türk vətəninin dəyanətli oğlu, ürək cərrahı, sadiq doktorunu, əziz dostumu, millətinin çocuğunu vətən məhəbbəti, vətən sevgisi, vətən sayqısı ilə alqışlayıram. Əziz dostumu, Türk dünyasının böyük cərrahı, ədəbiyyatşünaslıq sahəsində görkəmli alim, ağsaq-qalımızı ürəkdən təbrik edir, möhkəm cansağlığı, uzun ömür, "yüz yaşa!" deyirəm. Allah Sizi ucalardan uca olan ən müqəddəs arzunuza çatdırsın.

MƏNƏVİYYAT VƏ MƏDƏNİYYƏTİN CAVAD HEYƏT ZİRVƏSİ

Nurəddin RZAYEV,
*Beynəlxalq Cərrahlıq Cəmiyyətinin
və Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü*

1995-ci ildə Cavad Heyətin Bakıda keçirilmiş tən-tənəli 70 illik yubileyinə həsr olunmuş, içərisində mənim də məqaləm olan kitabı bir də vərəqlədim. Çox adlı-sanlı ziyalılarımızın onun haqqında yazdıqlarını yaddaşımda təzələdim. 5 il necə də tez keçmişdi. Ancaq bu qısa müddətdə yorulmaz və ağlasığmaz qədər çoxtərəfli elm və sənət, dil və ədəbiyyat, tarix və fəlsəfə, təbabət və siyasət fədaisi nə qədər yeni işlər görmüşdür. Nə yazılanları unutmaq, köhnəlmiş hesab etmək, nə də beş ili əvvəlki 70 ildən ayırmaq mümkündür. Cavad Heyətin fəaliyyəti də şəxsiyyəti kimi bütövdür, tamdır. Ancaq onun həyatı və fəaliyyəti haqqında bir nəfərin bu böyük bütövlüyü tam əhatə edə biləcək əsər yaratması çətindir. Onun mənəviyyat və mədəniyyətin bu qədər geniş və əməli sahələrini belə yüksək və professional səviyyədə necə əhatə etdiyinə heyran qalmamaq mümkün deyil. Cavad Heyətin ömür yolunu ancaq yüksək səviyyəli mütəxəssislər qrupu layiqincə işıqlandıra və qiymətləndirə bilər.

Hamı məni Cavad Heyətin təkcə ən yaxın dostu kimi deyil, həm də onu Şimali Azərbaycan ictimaiyyətinə tanıtmış, daha doğrusu, təqdim etmiş bir şəxs hesab edir. Bu iş mənsiz də mütləq görülməkdə. Onun həyat yolu danışsız bu mənzilə gəlib çıxacaqdı. Mənim xoşbəxtliyim onda oldu ki, bizim yollarımız onunla hər ikimizin guya əsas yolu olan cərrahlığımız, həkimliyimizdə kəsişdi. Əslində isə onunla mənəvi əkililiyimizi elə birinci görüşümüzdəcə anladıq, bir-birimizin həya-

tına həmişəlik bağlandıq. Heç kəs yanılməsın! Mən Cavad heyət səviyyəli onlarla, bəlkə də yüzlərlə dünya şöhrətli cərrah adı çəkə bilərəm. C. Heyətlə bizim söhbətlərimizin mövzularının az bir hissəsi sənətimizə aid olmuşdur. Sadəcə olaraq, bizim “Leyli”miz bir olmuşdur. Mən Cavad Heyəti bu “rəqabətdə” seçmişəm. Onu tapmaqda mənə vasitə olmuş cərrahlığımıza, unudulmaz müəllimim, böyük Azərbaycan alimi-cərrahı Fuad Əfəndiyevə də dərin minnətdaram. Müəllimim və Cavad bəyin 1963-cü ildə Romada hər ikisinin üzv olduqları Beynəlxalq Cərrahlar Cəmiyyətinin konqresində çəkirdikləri fotosəkli mən böyük fəxr hissi ilə Cavad bəylə ilk görüşümüzdən 8 il öncədən öz yazı masamın örtük şüşəsinin altında saxlayırdım. Axı, o mənim adını eşitdiyim birinci Cənubi Azərbaycan cərrahı, özü də gənc olmağına baxmayaraq, belə bir cəmiyyətin üzvü idi! On il sonra – 1982-ci ildə artıq onillik dostum Cavad Heyət mənim həmin cəmiyyətə üzvlüyümə səs vermişdi və Tehrandan telefonla məni təbrik eləmişdi. 1971-ci ildə Moskvada keçirilən cərrahlıq konqresində tanış olduğum Cavad bəyə mənim onu çoxdan tanıdığımı deyəndə, hətta bir az qorxmışdu ki, “Bu məni hardan tanıyır? Nə o xaricdə olub, nə mən sovetlərdə”. Sonradan ona şəkil əhvalatını söyləyəndə sakitləşib mənim çekist olmadığımıza inanmışdı. Moskva görüşündə mən həmişəlik və qəti anladım ki, “Həpimiz bir günəşin zərrəsiyik, həpimiz bir yuva pərvərdəsiyik” (*A. Şaiq*). Günəşimiz, millətimiz, yuvamız Azərbaycandır. Beləcə qardaşlaşdıq. Biz eyni hisslərlə yaşayırdıq və eləcə də davam edirik. On il telefonla, məktubla əlaqə saxladıq, görüşməyə çalışdıq, nəhayət, 1982-ci ildə xalq şairimiz Nəbi Xəzrinin – Xarici Ölkələrlə Dostluq Cəmiyyəti sədrinin əvəzsiz yardımını ilə onu Bakıya dəvət elədim. Cavad Heyəti Bakı hava meydanında mən, Bəxtiyar və Xudu Moskva

reysi ilə qarşıladıq (İrandan Azərbaycana o zaman başqa yol yox idi). Sonbeşik qızı Sanaz və özünəlayiq həyat yoldaşı Fəridə xanım da onunla idilər. Bu bir ayda Cavad bəyi, demək olar ki, Azərbaycanın bütün əsas şəhər və nahiyyələrilə, ədəbiyyat, dil və əlbəttə; cərrahlıq müəssisələri ilə tanış etdim. O zaman Cavad bəyin özündən artıq sevdiyi ilk mənəvi övladlarından biri və ən sevimlisi – “Varlıq” jurnalının iki yaşı tamam olmaqdaydı və ədəbiyyatçılarımızdan bəziləri onun ilk saylarını oxumuş, nəşirin və əsas müəlliflərdən birinin adını eşitmişdilər. Cavad Heyət susuzluqdan yanan insan kimi, nəhayət ki, tapdığı sərin çeşmədən su içən tək yuxarı Azərbaycanın mənəviyyatını doymadan içirdi və içdikcə yanğısı elə bil artırdı. Elə olurdu ki, ümidi xoşbəxtlik göz yaşlarına qalırdı. Tələbələrimize cərrahlıqdan mühazirələr oxudu, həkimlərimizlə görüşdü, birlikdə cərrahlıq əməliyyatları apardıq. Cavad Heyət həmişəlik Azərbaycanın elmi, tibbi, ədəbi, tarixi, dilçilik, fəlsəfi dairələrində tanındı və nüfuz qazandı.

Bu bir ayda tanıdığım Cavad Heyət on bir il öncə ilk dəfə gördüyüm şəxs deyildi. O, xeyli dəyişmişdi. Düzdür, bu müddət ərzində biz məktublaşırıdık, telefonla danışırıdık. Moskvada ilk görüşümüz zamanı onunla tanış etdiyim mərhum, böyük şərqşünas alimimiz, dostumuz Rüstəm Əliyev bu illərdə İrana uzun və qısamüddətli ezamiyyətləri vaxtı (o zaman Rüstəm İran şahının şəxsi tapşırığı ilə Firdovsinin “Şahnamə”sinin yeni elmi-tənqidi nəşri üzərində işləyirdi) bizə Cavad Heyətdən yeni-yeni xoş xəbərlər gətirirdi. Çox ehtiyatla istifadə etdiyimiz məktub və telefon əlaqələrindən bildirdim ki, Cavad bəy artıq mənim Tehrandə yaşayan, 1938-ci ildə Şimali Azərbaycandan – Gədəbəydən İrana sürgün olunmuş ata və ana qohumlarımla tanış olmuş və dostlaşmışdır. Biz, yəni Bəxtiyar, Xudu, mərhum istedadlı şairəmiz Mədinə Gülgün və onun ömür yol-

daşı, görkəmli şairimiz Balas Azəroğlu, cənublu dostlarımızdan ədəbiyyatçı Sabir Əmirov və başqaları bilirdik ki, Cavad bəy Rüstəmin fəal iştirakı ilə o zaman Təbrizdə xəstə yatan dahi şairimiz Şəhriyari ailəsi ilə bərabər Tehrana gətirmiş və altı ay öz evinin bir mərtəbəsini onun sərəncamına vermiş, müalicəsi ilə məşğul olmuş və bütün maddi ehtiyaclarını ödəyərək xalqımız qarşısında faydalı və fədakar bir iş görmüşdü. Xalq içərisində və dövlət dairələrində böyük nüfuzu sayəsində, o zaman Cavad Heyət neçə-neçə azərbaycanlının, o cümlədən də, mərhum şairimiz, “Sazımın sözü” poemasında Dədə Qorqudumuzu müasir Azərbaycan dilində nəzmə çəkmiş Səhəndin (*Bulut Qaraçorlu*) həyatını xilas etmişdi. Əfsus, Səhəndimiz çoxdan gözlədiyi və bu yolda dəfələrlə həyatını qurban vermək məqamına yüksəltdiyi azadlıq günəşinin doğduğu – şahlıq rejiminə son qoyulduğu günü görmədi, qəflətən dünyasını dəyişdi və “Varlıq”ın bir nömrəsi ona həsr olundu.

Cavad Heyət 50–60-cı illərdə artıq dünya cərrahlıq ictimaiyyəti tərəfindən tanınmış və Beynəlxalq Cərrahlıq Cəmiyyətində İranın daimi nümayəndəsi seçilmiş, on iki il müddətində fasiləsiz nəşr olunan “Daneşe-Pezeşki” adlı tibbi jurnal yaratmışdı, cərrahlığa aid iki dərslik və onlarla nüfuzlu beynəlxalq jurnalda dərc olunmuş dərin elmi məqalələr yazmışdı, İran təbabəti tarixində ilk olaraq açıq ürək və böyrək köçürülməsi kimi ən mürəkkəb cərrahlıq müdaxilələrini aparmışdı. Hətta eksperimentdə uğurla ürək də köçürə bilmişdi.

70-cı illərin sonunda, İranda şah rejimi devrildikdən sonra, C. Heyətin həyat və yaradıcılığında əsaslı dəyişikliklər baş vermişdi. O, böyük cərrah kimi fəaliyyətini uğurla davam etdirməklə yanaşı, özünəməxsus yorulmazlıq, ciddilik və inamla ədəbiyyatımız, dilimiz, tariximiz və ictimai-fəlsəfi problemlərimizlə də açıq məşğul

olmağa başlamışdı. Fiziki xəstəliklərimizin müalicəsini ikinci plana çəkib, var qüvvəsilə mənəvi dərdlərimizə əlac axtarmaq işinə qoşulmuşdu.

1979-cu ildə nəşrinə başlanılmış “Varlıq” jurnalının birinci sayında “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixinə bir baxış” məqaləsi ilə C.Heyət özü ilə, dostları və həmfikiriləri ilə qeyri-rəsmi görüş və söhbətlərində yana-yana danışıb və düşündüklərini artıq cürətlə dövrü mətbuat səhifələrində çıxarırdı. Şərəfli, məsuliyyətli ağır cərrahlıq sənəti yollarında 30 ildən bəri uğurla addımlayan və dünya cərrahlığının ön cərgələrində öz layiqli yerini tutmuş böyük həkim, ayrı-ayrı fərdlərin fiziki dərдинin əlacı ilə yanaşı, mənsub olduğu və yolunda həyatından keçməyə hazır olduğu Azərbaycan türklərinin ictimai problemlərinin həlli uğrunda mübarizəyə başladı. İranla Azərbaycan arasındakı minilliklərin möhtəşəm körpüsünün təməlini bir daha möhkəmlətdi. Jurnalın ətrafında Cənubi Azərbaycanın milli qeyrətli, ziyalı nümayəndələri – mərhum şairimiz və mütəfəkkir alimimiz Həmid Nitqi, görkəmli ictimaiyyətçi və elm xadimlərimiz M.Fərzanə, H.Məmmədzadə, Q.Bəydili, Kəmalı, Savalan və başqaları birləşmişdilər. 21 ildir¹ ki, uğurla və cürətlə irəli addımlayan bu jurnal o taylı-bu taylı bütöv Azərbaycanın mənəviyyat və mədəniyyət körpüsü vəzifəsinə şərəflə qulluq edərək məşhur “Molla Nəsrəddin”imizin işini yeni keyfiyyət səviyyəsində davam etdirdi.

Jurnalın istisnasız olaraq bütün saylarında onun nəşiri, sahibi, baş redaktoru və aparıcı müəlliflərindən biri C.Heyət Azərbaycan və ümumtürk ədəbiyyatının, dilinin, tarixinin, fəlsəfəsinin ən vacib problemlərinə həsr etdiyi 148 məqaləsini nəşr etdirdi... İlk saylarından jurnalda sistematik olaraq Cənub Azərbaycanı ədəbiyyatından çoxsaylı nümunələrlə bərabər, bu tay yazıçı və

¹ indi 30 ildir.

şairlərinin əsərləri də, haqlarında məqalələr də dərc olunurdu. “Varlıq”ın sayəsində tariximiz, ədəbiyyatımız, dilimiz 170 illik ayrılıqdan sonra uğurla bütövləşdi.

1987-ci ildə Cavad Heyət ikinci dəfə Bakıya, M.F.Axundovun yubileyinə gəldi, özü də əliboş deyil, iki maraqlı monoqrafiya ilə – “Azərbaycan ədəbiyyatına bir baxış” (*Tehran, 1980, birinci cild*), “Müqayisətül-lüğəteynə” (*Tehran, 1984, farsca*). Sonralar hər iki kitab Azərbaycanda da nəşr olundu. İkinci kitab xüsusi maraq doğurdu – Azərbaycan oxucusu bildi ki, farslar bizim dildən geninə-boluna faydalanmışlar və bir də, heç bir şübhə qalmadı ki, ana dilimiz heç də bəzi farsofillərin düşündüyü kimi, fars dilindən kasıb deyil. Az qala Cavad Heyət 500 il öncə dahi Nəvainin yazdığı eyni mövzulu əsəri yeni səviyyədə və yeni misallarla davam etdirərək dilimizin üstünlüklərini də gözəlcə aşkarladı. Bu gəlişində biz dostumuzun ədəbiyyatımız, folklorumuz və dilimizin bilicisi olmasından başqa, dünya fəlsəfi fikir tarixinə də dərin bələdliyinə heyran qaldıq – o, bizim gündəlik “çörəyimiz” olan marksizmleninizmi elə təhlil edirdi ki, elə bil bizim kimi C.Heyətin də bundan başqa heç bir işi yoxuymuş!

Sonrakı beş ildə Cavad Heyət həmin əsərləri Bakıda Azərbaycan dilində nəşr etdirdi və əlavə olaraq Teh-randa daha üç kitabı nəşr olundu: “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı” (1988), “Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış” (1987), “Azərbaycan ədəbiyyat tarixinə bir baxış” (*ikinci cild, 1990*). Daha sonra həmin kitablar Bakıda və Türkiyədə yenidən Azərbaycan və Türkiyə türkcələrində çapdan çıxdı. Elmdə o, türkoloqdur. Qayəsi türk dünyasının mənəvi və mədəni birlik halında bəşəri birliyin layiqli üzvü kimi özünütəsdiqidir.

1989-cu ildə dostluğumuzun tarixində hər ikimiz üçün, xüsusilə, mənim üçün son dərəcə mühüm bir

hadisə baş verdi. Nəhayət, 20 il nəticə verməyən ciddi-cəhddən sonra Cavad Heyət məni həyat yoldaşım Ofeliya xanım və sonbeşiyimiz Domrulla bərabər bir aylığa şəxsi qonaq kimi İrana dəvət etməyə nail oldu. Mən ağılım kəsəndən bu arzu ilə yaşayırdım. Əvvəllər, 1937-ci ildə İrana sürgün olunmuş qohumlarımı və uşaqlıq dostlarımı görmək üçün, sonralar isə, vətənimin böyük yarısında yaşayan soydaşlarımız, yuxularımda yaşadığım o tay Azərbaycanımı, Təbrizimi görmək üçün. Bir ay müddətində ancaq gündə 4–5 saat yuxunu çıxmaq şərtlə bir yerdə olduq. Məşhədə, İsfahana, Quma getdik. Tehran və Təbriz universitetlərində (sonuncuda tələbələrin təkidi ilə ana dilimdə) mühazirələr oxudum, birlikdə cərrahlıq əməliyyatları apardıq. Elmi toplantılarda iştirak etdik. İranın o zamankı xarici işlər naziri Vilayətinin qəbulunda olduq – o, C.Heyətin tələbəsi olmuş pediatr professordur. Dahi Şəhriyarın şairlər məqbərəsindəki qəbrini, Səttarxan muzeyini ziyarət etdik. “Varlıq”ın redaksiya heyəti ilə görüşlər keçirdik.

Tehranla İsfahan arasında avtomobillə o baş-bu başa 12 saatlıq yol boyu C.Heyətin 156 səhifəlik bir kitabının kiril əlifbalı və ərəb qrafikalı nüsxələrini birlikdə növbə ilə oxuyub, dinləyib, üslub və orfoqrafik düzəlişlər apardıq. İnanılacaq deyil, ancaq faktdır. Yaxşı ki, maşında kondisioner var idi, yolboyu isə tamaşalıq heç bir şey yox idi. Heç nə itirmədim. Bu təfəsilatın Cavad bəyin iş qabiliyyəti və rejimi barədə təsəvvür üçün faydalı olacağını düşünürəm.

Azərbaycanın, keçmiş ağalarımız, şimal qonşularımızın məkrli və uzaq hədəfli fitvası ilə erməni millətçilərinin təcavüzünə məruz qalması ilə əlaqədar Cavad Heyətin gördüyü işləri unutmaq mümkün deyil. 20 Yanvar faciəsindən sonra C.Heyət Tehran məscidlərinin birində şəhidlərin yasını tutdu, ehsanlar verdi.

Yüzlərlə Qarabağ müharibəsi yaralısına Tehran xəstəxanalarında cərrahlıq yardımı göstərilməsinin təşəbbüskarı, təşkilatçısı və bilavasitə həkim kimi iştirakçısı oldu. Onun Türkiyə prezidenti S.Dəmirələ yazdığı, dövrü mətbuatda dərc olunmuş sarsıdıcı, cürətli açıq məktubu geniş əks-səda doğurdu. Bunu ancaq milətinin fədakar oğlu edə bilərdi.

Son beş ildə Cavad Heyətin elmi, ictimai və həkimlik fəaliyyəti uğurla davam etməkdədir. Bakıya hər gəlişində həkim həmkarları ilə görüşür. Xəstəxanalarda və hospitallarda onlarla xəstəyə baxır, məsləhət verir və əgər İranda müalicəyə ehtiyac varsa, yardımçı olur, lazım gəlsə özü cərrahi müdaxilə aparır...

Son illərdə Türkiyədə əvvəl yazdığı kitabların bir neçəsi yenidən nəşr edilmişdir. Bakıda 1997-ci ildə “Ədəbiyyatşünaslıq” adlı yığcam, lakin indiyə qədər Azərbaycanda bu mövzuda yazılmış əsərlərdən köklü fərqlənən orijinal bir kitabı nəşr olundu. Burada ədəbiyyatşünaslığın əsasları sovetpartiyalımarksist qəlibindən azad olmuş və kommunistlərin rədd etdiyi maraqlı yeni qərb nəzəriyyələrinə də geniş yer verilmişdir – şərq terminologisi ilə yanaşı, qərb anlayış və terminləri də oxuculara çatdırılmışdır. Belə bir faydalı kitaba ehtiyac böyük idi.

Bir məsələ diqqəti cəlb edir; kitabların bəziləri iki dəfə – Tehrandə və Bakıda, bəziləri isə üç dəfə – Tehrandə, Bakıda və Türkiyədə nəşr olunmuşdur. Diqqətlə baxılarsa, bu kitabların təkrar nəşrlərinin xüsusi və vacib bir məqsədə qulluq elədiyini görməmək mümkün deyil. Məqsəd ancaq kitabları sərhədləri ayrı, arzu və ehtiyacları eyni olan üç oxucu dairəsinə çatdırmaqdır? Ümumiyyətlə, yeri gəlmişkən qeyd olunmalıdır ki, C.Heyət nə “Varlıq” jurnalını, nə də ki monoqrafiyalarını nəşr edərkən ad-san və ya pul qazanmaq məqsədi güdməmişdir. Hamıya məlumdur və mən canlı

şahidəm ki, müəllif cərrahlıqdan qazandıqlarının yarıdan çoxunu bu tarixi əhəmiyyətli jurnal və əsərlərin nəşrinə sərf etmişdir. O ki qaldı ad-san və şöhrətə – onun dünya miqyaslı cərrahlığı bunları tamamilə təmin edirdi. C.Heyət elmi, ictimai-siyasi fəaliyyətə qoşulmaqla ancaq və ancaq narahatlıq və gərginlik qazanırdı. Milyonların alqışı və məhəbbəti ilə yanaşı acı töhmət məktubları da alırdı. Təəssüflər ki, bu məktubların bir qisminin müəllifləri öz milliliyini itirmiş “soydaşlarımız” idi. Nə qorxu, nə təhqirlər, nə təhdid və təqiblər vətən və millət fədaisi Cavad Heyəti tutduğu şərəfli yoldan qaytara bilmədi. 70 illik yubileyindən keçmiş beş il müddətində o, qətiyyən əskilməyən qüdrət və enerji ilə işini davam etdirir, hər il bir neçə dəfə (artan tezliklə) Azərbaycanda və Türkiyədə keçirilən ədəbi, tarixi, linqvistik, elmi kvorumlarda iştirak edir, son dərəcə aktual problemlərə aid məruzələrlə çıxış edir. Elmi ictimaiyyət və xalq bu misilsiz vətənpərvərliyi yüksək qiymətləndirir. C.Heyət Azərbaycanda və Türkiyədə onlarla elmi cəmiyyətin, universitetin, ictimai və dövlət qurumlarının fəxri üzvü və ya professorudur. Həkimliyini də heç vaxt yaddan çıxarmır. Hər il yüzlərlə xəstənin həyatını xilas, yaşamaq ümidini bərpa edir. Onların bir qismi müalicə üçün Azərbaycandan İrana gedənlərdir. Hamı onu özününkü sayır və ona ərklə müraciət edir.

Mən fəxr edirəm ki, onun fəxri üzv seçildiyi birinci elmi cəmiyyət–Azərbaycan Cərrahlar Cəmiyyəti olmuşdur və əməl dostuma o diplomu sədr kimi mən imzalamışam və təqdim eləmişəm. Xoşbəxtlikdən əlim yüngül oldu–təkcə Azərbaycanda aldığı fəxri üzv və professor diplomlarının sayı artıq onlardır. 1996-cı ildə İstanbul Universitetinin tibb fakültəsi məzunlarının 50 illik yubileyi zamanı məzunlardan biri olan C.Heyətə

bir iclasda üç fəxri professor cübbəsi üst-üstə geyindirildi–belə hadisəni ilk dəfə göürdüm.

Ümumiyyətlə, C.Heyət orijinal və unikal şəxsiyyətdir. O heç bir şeydə yarımçıq deyil–bütövdür. Həqiqəti heç nəyə dəyişmir–nə dostluğa, nə ad-sana, nə vəzifəyə. Özünəməxsus yüksək mədəniyyət, təmkin və ədəb qaydaları daxilində haqqı müdafiə edir. Əlbəttə, bu, elmə, sənətə, dinə aid məsələlərdədir. Gündəlik məişət məsələlərində isə o, dözümlü, qayğıkeş və səbirlidir. Şovinizmin və onun bə, mənfur övladı olan müstəmləkəçiliyin düşmənidir. C.Heyət şəxsiyyət kimi qorxmazdır. Ötən il mürəkkəb oyluq (bud) sümüyünün sınığına görə keçirdiyi ciddi əməliyyatdan, oynaqının süni metal protezlə əvəz olunduğundan 3–4 ay sonra, lift işləmədiyi üçün, görkəmli cərrahımız Çərkəz Cəfərovun doqquzuncu mərtəbədəki mənzilinə ayaqla qalxmışdı. O, yaxşı bilirdi ki, bu hərəkət qeyri-adidir və məsləhət deyil... Ancaq, nəzakət qorxuya üstün gəldi... M.Qorki yaxşı deyib: “Cəsurların dəliliyinə şərəf nəgməsi oxuyuruq”.

Adətən, yubiley toplusunda məqalələr yığcam olmalıdır və başqalarına da deməyə söz və yer qalmalıdır, ancaq daha bir vaz keçə bilməyəcəyim əlavə ilə məqaləmi bitirmək istəyirəm. Cavad Heyətin həm dünya şöhrətli alim-həkim-cərrah, həm də geniş diapazonlu, professional səviyyəli türkoloq dilçi, tarixçi, ədəbiyyatçı və filosof kimi tanınmasının sirri nədədir, nəyin sayəsində o bu qədər ağılasıgmar genişliklə dərinliyi bir ömrə yerləşdirə bilmişdir?

Birinci olaraq deməliyəm ki, Cavad Heyətlə olduqca çoxsaylı, davamlı və geniş söhbətlərimizin eləsi olmayıb ki, onun mərhum atası, İranın böyük ictimai və dövlət xadimi, hüquqşünası və eyni zamanda, imanlı din adamı–müctəhidi, adına Tehrandə küçə qoyulmuş, xalq tərəfindən sevilən Mirzə Əli Heyət yad olunmasın.

1919-cu ildə ermənilərin Naxçıvanı Azərbaycan Demokratik Respublikasının tərkibindən ayıraraq özələrinə birləşdirmək məqsədi daşıyan siyasi və hərbi təzyiqinə qarşı xalqının yardım üçün İrana müraciətinə cavab olaraq Mirzə Əli Heyətin başçılığı ilə xüsusi nümayəndə heyəti Naxçıvana göndərilmişdi və bu tarixi qələbənin təminində Naxçıvanın ADR-in tərkibində qalmasında müəyyən rol oynamışdı. Deməli ADR-in yarandığı günlərdən Mirzə Əli Heyətin siyasi və vətəndaşlıq mövqeyi tam məlum idi. Altı oğlundan biri Cavadın həyat yolunu yönəldən ilk müəllimi də məhz atası olmuşdur – onu İstanbulla ali təhsilə göndərərək demişdi ki, “mən səni Bakıya göndərərdim, ancaq ora dəmir pərdə ilə qapalıdır. İstanbulda ali təhsilini alarsan, türk kimi yetişərsən, sonra Parisdə ixtisas alarsan”. Beləliklə, Türkiyə mühiti Cavad Heyətin milli məənəviyyatının, sonrakı Paris illəri isə yüksək ümumi və professional mədəni səviyyəsinin təməli olmuşdur. Hec də təsadüfi deyil ki, Cavad Heyət 1983-ci ildə Paris Cərrahlıq Akademiyasının üzvü seçilmişdir. Mirzə Əli Heyətin o biri övladları da ona layiq elmi, inzibati, ictimai mövqe sahibidirlər.

Cavad Heyətin fəvqəladə məqsədyönlü zəhmətkeşliyi və özünə inamı, “bir işi kimsə bacarmış, görmüşsə, deməli, mən də görə bilərəm” şüarı onun həyat yolu ilə doğrulmuşdur. Qarşısına nə məqsəd qoymuşsa, ona nail ola bilmişdir. Bu inam və istedad Cavad bəyə mümkünsüz hesab ediləni reallaşıdırma bilmək imkanı qazandırmışdır. Qardaşım və dostumun bu inamı, zəhmətkeşliyi və işgüzarlığı məni həmişə heyran etmiş və ona bənzəməyə sövq etmişdir. Etiraf edirəm ki, ona çata bilməmişəm.

Əziz dostum, mənəvi qardaşım, məsləkdaşım, həmkarım, elmimizin mücahidi və fəxri Cavad Heyətə uzun ömür və sağlamlıq arzulayıram. Qalanı özü yarana-

caqdır. İki şey mümkün deyil: biri xalqın ürəyinə yol tapmış şəxsi zorla oradan çıxarmaq, biri də zor hesabına insanların ürəyinə girmək. Cavad Heyətin xalqını və insanları sevməsi və bu amala vicdanla qulluğu bahasına fəth etdiyi mənəviyyat və mədəniyyət zirvəsi əbədidir.

VƏTƏN SƏNƏ OĞUL DEYİB

Bəhrüz AXUNDOV,
naşir-publisist

Bəri başdan bildirim ki, mənim doktor Cavad Heyətə olan münasibətim, bu kiçik yazını yazmağa sövq edən hisslərim heç də təkcə neçə il əzab-əziyyət çəkən və çox qısa bir müddətdə sehrli cərrah əllərilə şəfa tapan bir xəstənin öz həkiminə olan minnətdarlığı deyil, eyni zamanda, bütün həyatını elmə sərf etmiş, ömrünü vətəninin birliyi və tərəqqisi, xalqının fiziki və mənəvi sağlamlığı, İranın və bütün türk dünyasının, xüsusilə, Güneyli-Quzeyli Azərbaycanın elmi, ədəbi-mədəni və tarixi əlaqələrinin genişləndirilməsi, ana dilinin saflaşdırılması yolunda fəda edən nəhəng bir ziyalı-alim, yüksək ixtisaslı həkim, müdrik el ağsaqqalı ilə yaxından tanış və dost olan adi bir azərbaycanlı ziyalının hissləridir. Həm də bu gözəl insana üzbəüz demədiyim, deyə bilmədiyim sözlərdir bu yazı.

Açığını deyim ki, İranda təbabətin, xüsusilə, cərrahiyyənin yüksək olmasını eşitmişdim, lakin nədənsə heç vaxt Tehrana getməyi ağıma belə gətirməmişdim. Şiddətli böyrək ağrıları məni elə təntitmişdi ki, doğrusu, nə edəcəyimi bilmirdim. Bu sahədə yaxşı mütəxəssis sayılan bir neçə həkimlə, o cümlədən, cərrahla məsləhətləşdim. Müayinələrdən, analizlərdən, rentgen çəkilişlərindən sonra təxminən hamısının fikri oxşar oldu: "Böyrəyində 3 böyük daş var (*doktor Cavad Heyət isə 1 saatin içində 21 daş olduğunu müəyyən etdi*), onlar böyrəyin ləyənlərini və kanalı tutublar, mütləq əməliyyat etmək, böyrəyini çıxarmaq lazımdır". Hətta, mənə ürək-dirək verənlər də tapıldı ki, bir böyrəklə nə qədər desən yaşamaq olar.

Mən qismətə inanıram. Bunun nə dərəcədə elmi

gerçəklik olduğunu inad edə bilmərəm, lakin onu bilirəm ki, insan başına gələn hadisələrin dərinliklərinə varıb, incəliklərini soyuq başla, dəqiq təhlil edərsə, onların bətnində bir zərurət olduğunu dərk edir. Mən qisməti həyatın məntiqi gerçəkliyi hesab edirəm.

Məni doktor Cavad Heyətin yanına gətirib çıxaran da elə qismət idi. Psixoloji cəhətdən artıq əməliyyata hazır olduğumu hiss edən həkim dostum Rüşət Əliyev mənə mütləq İrana getməyi məsləhət gördü. Lakin məhz Cavad Heyətə müraciət etməyimin əsl səbəbkarı hörmətli xalq yazıçısı Elçin oldu. Yeri gəlmişkən, Elçin müəllimə öz dərin minnətdarlığımı bildirirəm. “Doktor Cavad Heyət böyük mütəxəssis, dünya şöhrətli cərrah, həm də gözəl insandır. Bizim camaata da xüsusi məhəbbət, qayğı ilə yanaşır” deyərək onun ictimai xadim, alim, nəşir və əla cərrah kimi fəaliyyətindən, qazandığı uğurlardan elə ürəklə, inamla danışdı ki, (bilirdim ki, tam əmin olmasaydı danışmazdı) artıq məndə də doktora qarşı bir sevgi, inam yarandı. Elçin müəllim onunla telefon əlaqəsi saxladı və mən ertəsi gün Tehrana uçdum.

Bir an belə boş vaxtının olmadığına və mənim təkidli xahişlərimə baxmayaraq, hava limanında məni şəxsən qarşılamağı Cavad Heyətin nə qədər sadə, həssas və narahat bir insan olmağıyla yanaşı, bu taylı qardaşlarına olan böyük məhəbbət və ehtiramını bir daha göstərirdi.

Lakin açığını deyim ki, əlində əsa görəndə bir az tutuldum (yaxınlarda bud sümüyünün sındığını və özünün əməliyyata məruz qaldığını bilirdim). Və bəzi ağzıgöyçəklərin “Cavad Heyət daha əməliyyat etmir” kimi sözləri yadıma düşəndə mütəəssir oldum. Doktor çox həssaslıqla bunu duydu və ustalıqla söhbəti bu məcraya yönəldərək bütün nigarançılığımıza son qoydu.

Yadımdadır ki, biz بیمارستان (xəstəxanaya) gedən

gün Cavad Heyət (bəlkə də qəsdən) çəliyini yaddan çıxararaq otaqdan getdi. Bir an sonra biz (doktor Elxan, Abdulla və mən) kresloya söykənmiş çəliyi görəndə təəccüblə bir-birimizə baxdıq və tələsik onun arxasınca çıxdıq. O, uzun, işıqlı koridorla sərrast və inamlı addımla elə gedirdi ki, ...bizə ancaq çiyinlərimizi çəkib otağa qayıtmaq qaldı. Geri dönəndə Elxanın “Doktor, bəs əsa Sizin nəyinizə gərəkdir?” sualına üçümüz də səbirsizliklə cavab gözləyirdik. Cavad Heyət isə tələsmədən kresloya əyləşdi, ayaqlarını bir-birinin üstünə aşıraraq: “Elxancığım, mən həmişə harasa tələsdiyim üçün çox çevik, sürətlə hərəkət etməyə adət etmişəm. Bir dəfə ehtiyatsızlıq edib yıxıldım və omba sümüyümü qırdım. Bu əsa mənə onu xatırladır və hər an ehtiyatlı olmağı yadıma salır” – deyər cavab verdi.

Mən onun 5–6 ay bundan əvvəl qırılmış, indi isə bir-birinin üstünə aşırılmış və yeriyəndə çox sərbəst hərəkət edən ayaqlarına baxdıqca, 7 il öncə avtomobil qəzası zamanı eyni cür qırılmış öz omba sümüyümü, 2–3 il çəkdiyim əzabları, keçirdiyim 3 əməliyyatı, bir ildən çox bədənimin gipsdə hərəkətsiz qalmasını xatırlayaraq, hətta bu gün də çəkdiyim əziyyətləri düşünür, o vaxt bu istedadlı cərrahı tanımadığıma təəssüflənir, özümə, həm də məni müalicə və əməliyyat edən həkimlərə yazığım gəlirdi.

Cavad Heyət dahi cərrah, həkim olmaqla yanaşı, həm də çox gözəl psixoloqdur (mən hesab edirəm ki, əslində hər bir həkim belə olmalıdır). Söhbətlərimizi elə səmtə yönəldirdi ki, mən az qala xəstə olduğumu unudurdum. Məni Güneyli-Quzeyli Azərbaycanımızın tarixindən, bu günündən, ədəbi-tarixi yaradıcılıq əlaqələrindən, dilimizin, ədəbiyyatımızın köklərindən, bugünkü problemlərimizdən elə maraqlı söhbətlərə çəkirdi ki, xəstəlikdən danışmağa macal belə olmurdu. Ən maraqlısı o idi ki, söhbətlərə təkcə məni deyil, həm

də həmkarları və mənim həkim dostlarım Elxanı və Abdullanı da cəlb edir, onlara da mənim əməliyyatım haqqında çox danışmağa imkan vermirdi (bilmirəm, bəlkə də sözləşmişdilər). Özünü elə aparırdı ki, sanki mən Tehrana ağır bir cərrahiyyə əməliyyatına deyil, sadəcə olaraq havamı dəyişməyə, olsa-olsa laxlayan bir dişimi çəkdirməyə gəlmişdim. Hətta əməliyyata bir gün qalmış axşam xudahafizləşəndə o, sözarası “bir-iki ilac verəcəklər, onları mütləq qəbul edin, şəhər də mən gələne qədər heç nə yeməyin” deməklə kifayətləndi. Mən bir neçə dəfə cərrahi əməliyyat keçirmiş adam kimi, əlbəttə, sabah əməliyyata hazırlandığımı duydum. Lakin həyəcanlanmağa mənə vaxt qalmamışdı, ilaclar öz işini görürdü, mən artıq mürgüləyirdim və qarşıda şirin bir yuxu gözləyirdi məni.

Şəhər əməliyyata bir neçə dəqiqə qalmış palatada ikimiz tək qaldıq. Gözlərimiz bir neçə saniyə bir-birinə zilləndi. Araya ani bir sükut çökdü. Mən divar saatının tıqqıltısından başqa, həmin ritmlə çırpınan ürəyimin guppultusunu da aydın eşidirdim (məne elə gəlirdi ki, doktor da bunu eşidir). Heç birimiz bir-birinə sancılıb qalmış nəzərlərimizi yayındırmırdıq. Sanki bu sükutu pozmaqdan qorxan kirpiklərimiz də bir anlıq donub qırpılmırdı. Və nəhayət, onun dodağından yavaş-yavaş bütün çöhrəsinə yayılaraq gözlərində nurlanan təbəssüm mənim də qanıma hopub dodaqlarımı qaçırtıdı. O, mənim baxışlarımda yığılıb qalmış sualları bir anda oxudu və daha çox təbəssümlə: “Bəhrüz bəy, yəni doğrudan həyəcan keçirirsiniz?” – sağ əlini açaraq qətiyyətlə – “Bir də axı, nədən qorxursunuz, bıçaq öz əlimdə olacaq” – dedi. Mən də doğrudan da qorxmurdum, bir qədər həyəcan keçirsəm də qorxmurdum, çünki doktorun böyük təcrübəsi, özünə olan inamı mənə də sirayət etmişdi. O, bu inamı artıq məndə yaratmış, məni psixoloji cəhətdən hazırlamışdı. Bir də mən, ümumiyyətlə

yətlə, təbiətən qorxu hissindən uzaq insanam.

Cavad Heyət hamımızın ürəyindən keçən bir istəyi də duymuşdu. Məni qabaqlayaraq: "Tapşırıq vermişəm. Elxan bəy də, Abdulla bəy də əməliyyatda iştirak edəcəklər" – dedi. Mənəsə ancaq onun əllərinə xeyir-dua vermək qaldı.

Cərrahiyyə otağına öz ayağımla getmək istədim (bəlkə də qorxmadığımı nümayiş etdirmək istəyirdim). Lakin təkcə alışıb yanan gözlərini gördüyüm nerslərin (baş tibb bacıları onlar qara xalat və qara yığcam çarşabda idilər) istiqanlıqla qarşımı kəsib "Ağayi Bəhrüz, xahiş mikonəm" və doktorun "Bəhrüz bəy, Siz ki, qayda-qanunu pozmağı xoşlamırsınız" deməyi məni fikrimdən daşındırdı. Mən Elxanın: "Ay dayı, day dava eləməyəcəksən ki?!" sözünə də cavab vermədən xərəyə uzandım.

İlahi, cəmi 35–40 addımlıq məsafə nə qədər uzanarmış. Mən tıncıxıb gözlərimi yumdum. Xərək yırgalanırdı. Nədənə birdən mənə elə gəldi ki, balaca bir qayıqla Xan Arazın bu tayından o tayına keçirəm. Qəribədir, bayaqdan heç nədən qorxmayan mən indi gözlərimi açmağa cürət etmirdim. Yol isə uzanırdı...

Şirin fars ləhcəsi qulaqlarımı oxşayırdı. Hardansa ney səsi də eşidirdim. Ürəyimdən keçdi ki, bu fonda Füzulinin, ya da Sədinin bir lirik qəzəlini həzin-həzin deyən olaydı. Deyəsən hansısa bir qəzəli pıçıldamağa başladım...

Tanış, mehriban bir səs məni oyatdı:

– Gözlərini aç, oğlum... Hər şey bitdi, Bəhrüz bəy, aç gözlərini...

Alnımda isti bir əl hiss edirdim. Kimsə nəbzimi tutmuşdu:

– Dayı, hər şey qurtardı, gözlərini aç...

Göz qapaqlarımı ehtiyatla qaldırdım. Elə bil üstünə ağır yük yığışdılar.

Doktor Cavadın mehriban təbəssümlü çöhrəsi və Elxan həkimin ağappaq ağarıb rəngi qaçmış bənizi gözlərim önündə yavaş-yavaş aydınlaşdı.

– Əfəndim, bir bu qədər daşı hara yığdınız? – o, irili-xırdalı bir ovuc daşı mənə göstərdi.

– Bağ tikdirmək istəyirdim, doktor.

Zorla danışsam da, mən də şuxluğumdan qalmadım.

Həkim Elxan İbrahimov və Abdulla Məmmədovun təəssüratlarından:

“Cərrah olmasaq da istər xarici, istərsə də öz mü-təxəssislərimizin apardığı, çoxlu cərrahiyyə əməliyyatları görmüşük. Doktor Cavad Heyət haqqında da çox eşit-miş, oxumuşduq. Lakin birinci dəfə idi ki, onunla şəxsən tanış olur, apardığı əməliyyatın şahidi olurduq. Bunu bir neçə sözlə ifadə etmək çətindir. Bu, əsl fantastik idi. Uzun müddət özünə yer eləmiş, faktiki olaraq, bütün layəncikləri və kanalı tutmuş, kifayət qədər iri 21 ədəd daşı və saysız-hesabsız qum dənələrini özündə saxlayaraq fəaliyyətini itirmək üzrə olan bir böyrəyə özünəməxsus metod ilə birbaşa cərrahi müdaxilə edib böyrəyi saxlamaq şərtilə 13–14 dəqiqə ərzində onu 2 yerdən kəsib, təmizləyib, tikib çıxmaq, heç bir fəsad qoymadan tam funksiyasını bərpa etmək, əməliyyatın 3-cü günü xəstəni ayağa qaldırmaq və 8-ci günü xəstəxanadan çıxarmaq, ancaq Cavad Heyət kimi dahi, ustad cərraha müəssər ola bilər. O, elə böyük ustalıqla, məharətlə və cəld işləyirdi ki, sanki canlı əməliyyata deyil, bir tamaşaya baxırdın və buna valeh olmamaq mümkün deyildi. Ən çətin anda özünü hədsiz dərəcədə təmkinli aparır, səsində və hərəkətlərində özünə inam hiss olunur və bu, əməliyyatın digər iştirakçılarına da təsir edir, hamını sakitləşdirirdi. Ustad Cavad Heyət dahi və nadir cərrahdır”.

Tehranda olanlar, yəqin ki, bunu yaxşı bilirlər. 12

milyona yaxın əhalisi olan, maşınların addım-addım hərəkət etdiyi nəhayətsiz bir şəhərin bu başından o başına gündə 2–3 dəfə gəlib-getməyin nə demək olduğunu təsəvvür etmək çətin deyil. Özü də eyni gündə bir neçə xəstəyə baxmaq lazım gəlir. Biri əməliyyata hazırlanır, biri müayinə olunur, başqası üzərində təcili cərrahiyyə aparılmalıdır, digəri əməliyyatdan yeni çıxmışdır və s. Xəstəxananın da hərəsi bir tərəfdə. Hələ bunlardan başqa, öz ambulator-klinikasında (xüsusi qəbul saatlarında) neçə xəstəni qəbul edib müayinə etmək. Eyni zamanda Azad İslam Universitetində mühazirələr oxumaq, Cərrahlıq kafedrasına rəhbərlik etmək. Üstəgəl ictimai fəaliyyət, demək olar ki, gündəlik görüşlər, tədbirlər... İranın ayrı-ayrı bölgələrindən məsləhətə, köməyə gəlmiş müxtəlif təbiətli adamları qəbul etmək, onların problemləri ilə məşğul olmaq, el məclislərində iştirak etmək, “Varlıq” kimi ağır və sensasiyalı bir məcmuənin baş redaktoru və naşiri olmaq (bunun haqqında ayrıca söhbət açacağıq), mün-təzəm olaraq mətbuatda çıxış etmək, yeni-yeni dəyərli kitablar, elmi əsərlər yazmaq, ailə məişət qayğıları... Bütün bunların bir adam tərəfindən ardıcıl, özü də yüksək səviyyədə həyata keçirilməsi mümkünmü? 75 yaşlı Cavad Heyətdə olan enerjiyə, təmkinə və sağlamlığa həsəd aparmamaq mümkün deyil. Onu bütün bunların öhdəsindən gəlməyə qadir edən qızgın həyat eşqi, peşə sevgisi, eyni zamanda, Vətən, xalq məhəbbəti, onun qarşısında xidmət həvəsidir.

Cavad Heyət təbiətən həm də çox narahat insandır. Kimliyindən asılı olmayaraq müalicə etdiyi adamlar birgə nəfəs alır, gecə-gündüz qəlbi onun ürəyinin ahəngi ilə çırpınır. Xəstənin bir-cə an halı dəyişəndə, onun da əhvalı pozulur, yuxusu ərsə çəkilir. Gecə yarıya qədər neçə dəfə növbətçi nerslərlə (baş tibb bacıları, Tehrandə tibb bacılarının müxtəlif kateqoriyaları var

və onlar öz ixtisasları üzrə o qədər professionaldırlar ki, gecələr şöbələrdə növbətçi həkim olmur) telefon əlaqəsi saxlayır, ən adi halda belə xəstənin əhvalı, təyinatların icrası, hətta nə yeyib-içdiyi ilə maraqlanır.

Əməliyyatın 7-ci günü məni xəstəxanadan özü çıxartdı. Qalacağım otağa, hətta yatacağım çarpayiya da özü baxdıqdan sonra icazə verdi. Və işinin başından aşmasına baxmayaraq, hər gün məni oteldən klinikaya sargımı dəyişməyə özü aparırdı. Mənim və həkim dostlarımın təvəqqe etməsinə (onun əziyyətinə razı deyildik) baxmayaraq, o mənə başqa maşına minməyə belə icazə vermirdi. “Hər şeyə özüm nəzarət edib, əmin olmalıyam” – deyirdi.

Heç yadımdan çıxmaz, bir səhər Eynulla bəy mənə zəng edəndə (E.Mədətli – səfirliyin işçisi – hər gün ya yanıma gəlir, ya da zəng çalıb vəziyyətimlə maraqlanırdı. Hər şey üçün ona minnətdaram) Cavad Heyətin bacısının qəflətən vəfat etdiyini bildirdi. Mən çox mütəəssir oldum. Öyrəndim ki, ürək infarktından keçinib. Allah ona rəhmət eləsin. Öz-özümə düşünürəm, dünyanın, Allahın işinə bax, neçə-neçə adamı ən ağır infarktlardan xilas edən, ölümün caynaqlarından alıb həyata qaytaran doktor Cavad, sevimli bacısına kömək üçün özünü çatdırı bilməyib.

...Mən zəng edib doktora başsağlığı verdim, eyni zamanda, dəfnin vaxtını və yerini soruşdum. Bu ağır anlarda bir dost kimi onun yanında olmaq istəyirdim. O isə bunu qəti qadağan etdi. Etiraz, dil-ağız yox, qadağan – komandirin öz əsgərinə qadağan etdiyi tərzdə. Hansı ki, mənə oturmağa və hətta gəzməyə belə icazə vermişdi. Bunlar bir yana, həmin o ağır günündə, heç birimizin gözləmədiyi halda, adi günlərdə olduğu kimi, mənim yanıma gəldi və bütün etirazlarıma baxmayaraq ambulator-ofisinə aparıb, yaramın tikişlərini sökərək sargısını dəyişdi. Halbuki, bu xırda

işini başqasına həvalə edə və ya bir gün sonraya keçirə bilərdi (mən elə də xahiş etmişdim). Həmin anda o, bacısını itirmiş qardaş kimi deyil, xəstəsinin sağlamlığı üçün özünə belə güzəşt etməyən bir həkim kimi görünürdü. Biz hamımız bunu görür, bu böyük iradəli insanın mənafeəsinə yüksək həkimlik məsuliyyətinə məftun olurduq. Bəli, mən bütün bunların – onun xəstəsinə olan həssas və qayğıkeş münasibətinin canlı şahidi oldum. Lakin bir neçə gün. Abbasəli müəllim isə, özü demiş, demək olar ki, hər vaxt bunun şahidi olur. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edirəm ki, Azərbaycanın İran İslam Respublikasındakı səfiri Abbasəli Həsənov və səfirliyin məsul işçisi Eynulla Mədətli səfirliyə müraciət edən hər bir Azərbaycan vətəndaşına xüsusi qayğı göstərir, ən xırda məsələlərdə belə problem yaranmaması üçün əllərindən gələni əsirgəmir (kaş bütün səfirliklərimiz belə olaydı).

...21 adi rəqəm deyil. Müxtəlif ölkələrdə bu rəqəm başqa-başqa mənalara yozulur. Ruslar 21-ə “oçko” (“xal”) deyirlər. Bu da bir təsadüfən və ya bəlkə də taleyin bir qisməti idi ki, biz Cavad Heyətlə məhz 21 gün bir yerdə olmuşuq. Fikirləşirəm ki, həmin günlərdə itirdiyim ağrı-acı, mənə neçə il əziyyət verən böyrəyimdəki 21 ədəd daş, qazandığım isə qəlbindəki məhəbbətin hərarəti, zəkasının nuru bütün türk dünyasına yayılmış müdrik el ağsaqqalı, nəhəng cərrah doktor Cavad Heyət kimi gözəl bir insanın dostluğu olmuşdur.

Hər bir adamı yaxşı tanımaq, insani keyfiyyətlərini tam duymaq üçün onunla təmasda olmaq lazımdır. Mən də Cavad Heyətlə təmasda oldum, hisslərini, amalını daha yaxından duydum, O, qanıya, canıyla bu Vətənə, bu millətə bağlı bir insandır. Bir sözlə, Türk oğlu Türkdür.

Doktor Cavad Heyəti, eyni zamanda, 21 il əvvəl təsis etdiyi və bu günə qədər fasiləsiz olaraq öz vəsaiti

hesabına uğurla nəşr etdirdiyi “Varlıq” dərgisinin səhifələrindən də tanımaq olar. “Varlıq” adı yəqin ki, elə-belə seçilməmişdir. “Varlıq” o tayda boğulmaqda olan dilimizin, tariximizin, mədəniyyətimizin varlığını yaşadıb təcəssüm etdirən bir varlıqdır. “Molla Nəsrəddin” ənənələrinin layiqli davamçısı olan “Varlıq” 21 ildir ki, Güneylə Quzeyin, İranla Azərbaycanın mənəvi körpüsüdür. Göz bəbəyi qədər qoruduğu “Varlıq” həm də Cavad Heyətin özünün varlığıdır. Əksəriyyət təşkil etməsinə baxmayaraq, sitəm içərisində yaşayan, ana dilində bir məktəbi, olmayan, bu dildə milli dərini nəinki danışmaqdan, hətta bu haqda fikirləşməkdən belə ehtiyat edən xalqın yaşadığı bir məmləkətdə “Varlıq” kimi məcmuəni yaşadan, obrazlı desək, sazaqlı bir zülmətdə ürəyinin odu ilə “Varlıq” adlı bir tonqal qalayıb, xalqını onun işığı və istisi ilə ovudan Cavad Heyətin Azərbaycan qarşısında xidmətləri böyükdür.

İllərlə ana dilində oxumaq, eşitmək həsrəti ilə yanan Böyük Azərbaycan şairi Şəhriyar 1979-cu ildə jurnalın nəşrə başlaması münasibətilə yazdığı şeirdə “Varlıq”ı azadlıq quşu, şirindilli tutiyə bənzədir və onun gələcəyinə böyük ümid bəsləyir.

*Hərçənd qurtulmaq hələ yox darlığımızdan,
Amma bir azadlıq doğulub varlığımızdan.
“Varlıq” nə bizim təkə azadlıq quşumuzdur,
Bir müjdə də vermiş bizə həmkarlığımızdan.
Bəh-bəh, nə şirindilli bu cənnət quşu tuti,
Qəndin alıb ilham ilə dindarlığımızdan...
...Yoxluqlarımız bitdirəcək “Varlıq”ımızdan.*

“Varlıq” haqqında ziyalılarımız, alimlərimiz çox yazmışlar. Bircə onu qeyd edək ki, “Varlıq” İranda Azərbaycan dilində çıxan yeganə uzunömürlü jurnaldır və o, 21 ildə bir universitetin görəcəyi qədər iş görmüşdür.

*“Varlıq” varlığımızdır, nə gözəl ad seçmişən!
“Varlıq”ının yolunda varlığından keçmişən!
Nəsiminin, Sabirin ruhuna and içmişən!
Müdrilikdə Qorqudum, cəsarətdə Rövşənim,
...Ağ xalatlı əsgərim—Cavad Heyətim mənim!
Cavad Heyrətim mənim!*

(prof. N.Rzayev)

Doktor Cavad Heyət doğrudan da heyrətamiz bir insandır. Həkimlik fəaliyyəti dövründə, dünya təbəbətində, xüsusilə cərahiyyədə o vaxt möcüzə hesab edilən bir sıra əməliyyatları güclü maneələrə baxmayaraq (ürəkköçürmə və s. cərrahi əməliyyatlara ruhaniyyət icazə vermirdi), İranda, bəzilərini isə Şərqdə birinci olaraq, o, həyata keçirmiş və böyük uğurlar qazanmışdır. Aorta qapağı darlığı əməliyyatı, hipotermiya (soyutma) ilə açıq ürək cərrahiyyəsi, ürək və ağciyər məşinindən istifadə etməklə açıq ürək və böyrəkköçürmə (transplantasiya) əməliyyatı və s. məhz belə cərrahi əməliyyatlardandır.

Cavad Heyət həkimlikdən başqa heç bir iş görməşəydi belə məşhur bir doktor, mahir bir cərrah kimi dünyada şöhrət qazanardı. Lakin yüksək milli qüruru, dahiylərə məxsus böyük təfəkkürü, amalı və əlbəttə ki, qaynar qəlbi onu övladı olduğu əzabkeş xalqın mənəvi taleyindən kənarda qalmağa qoymadı. O, cərrah bıçağı ilə ədib qələmini cütləşdirərək ömrünü xalqın fiziki və mənəvi sağlamlığı yolunda şam kimi əritməyə başladı. Bu yolda onun indiyədək gördüyü işlər bütövlükdə adi bir insan ömrünə sığmayan, hətta ən fədakar vətəndaş imkanlarından xeyli böyük olan işlərdir.

Cavad Heyətin dünya şöhrətli cərrah olmaqla bərabər, müxtəlif ölkələrdə çap olunmuş elmi, ədəbi, tarixi və ictimai mövzulu ondan çox sanballı kitabları, saysız-hesabsız məqalələri, doktorun özünə və “Varlıq”ına həsr olunmuş yüzdən çox yazılar, onun Fransa

Cərrahlıq Akademiyasının, eləcə də Azərbaycanın və Türkiyənin neçə-neçə şöhrətli akademiyalarının elmi şuralarının, cəmiyyət və birliklərinin üzvü olması, neçə-neçə tanınmış elm ocaqlarının, universitetlərin fəxri professoru və doktoru seçilməyi, bir sıra mükafatların laureatlığını qazanması, “Varlıq” kimi tükənməz, qaynayan bir bulağı xatırladan ədəbi dərginin təsisçisi və baş redaktoru olması və s. bunu bir daha sübut edir.

Cavad bəy dünyaya baharda göz açıb. Şəxsiyyətində cəmlənmiş yüksək insani keyfiyyətlərin, xarakterində olan mülayimliyin, qayğıkeşliyin bir kökü də bəlkə, elə bununla bağlıdır?!

Onun haqqında çox deyilib, çox yazılıb. Ancaq mən öz müşahidələrimlə bu məşhur insanı belə tanımış, belə qəbul eləmişəm:

“Doktor Cavad Heyətin Allahdan başqa iki müqəddəsi, ikiməhəbbəti, iki sevgilisi, çoxlu sevgisi və bir nisgili var.

İki müqəddəsinin biri Vətəndir – ikiye bölünmüş yarı-ralı Azərbaycan. O biri ona həyat bəxş edən valideynlər, tarixi şəxsiyyət, həyat müəllimi və ustası olan atası – mərhum Mirzə Əli Heyətdir.

İki məhəbbətinin biri xalq məhəbbətidir, biri ailə-övladlar.

İki sevgilisinin biri cərrah bıçağıdır, o birisi qələm.

Sevgisi isə çoxdur. O, həyatı, həqiqəti, dostlarını, qohum-qardaşları, bütün yaxşı insanları çox sevir.

Nisgili isə birdir–ayrılıq. Vətənin ikiye bölünməsi, xalqın parçalanması, bir millətin iki ölkədə yaşayıb ayrı-ayrı dillərdə yazıb-danışmasıdır”.

Cavad Heyətin çoxlu yüksək elmi adları, titulları var. Ancaq mənə görə, bunların ən yüksəyi, ən doğması camaatın ona verdiyi “Dədə Qorqud” adıdır. Çünki bu adı ona ömrünü yolunda fəda etdiyi və canından artıq sevdiyi xalq verib. Mən müxtəlif bölgələrdən yanına

məsləhətə, köməyə gələn adamları doktorun necə qəbul edib, onlara əlindən gələn yardımı etməyinin şahidi olmuşam.

İranın ayrı-ayrı şəhərlərində yaşayan, elmə maraq göstərən, Azərbaycan dili, ədəbiyyatı, tarix üzrə elmi araşdırmalara meyil edən gənclərə, yaradıcılıqla məşğul olan cavanlara necə qayğı göstərdiyini, onlarla söhbət edib, proqramlar və tapşırıqlar verdiyini müşahidə etmişəm. Bu işlərdən sonra Cavad bəy özünü qətiyyənlə yorğun deyil, çox gümrəh və şux hiss edir – can verən xəstəyə kömək edib, ona həyat bəxş edən bir həkim kimi.

Yadımdadır, mən “Mehr” xəstəxanasında yatanda baş ners yanıma gəlib Urmiyadan gəlmiş cavan bir oğlanın təkidlə məni görmək istədiyini bildirdi. Məni təəccüb və maraq bürüdü. Axı, mənim Urmiyada heç bir tanışım yox idi. Orta boylu, enlikürək, pərişan saçlı bir gənc idi. Yoldan gəldiyi o saat bilinirdi.

– Səlam! Mən Urmiyadan gəlmişəm, Dədəni axtarıram.

– Xoş gəlmisən, Dədə kimdi, qardaş? (Mən hələ el arasında Cavad Heyətə “Dədə Qorqud” dediklərini bilmirdim).

Qonaq yəqin ki, ləhcəmdən o saat bu taylı olduğunu bildi:

– Dədə Qorqudu deyirəm də, doktoru, Ağayi Cavad Heyəti. Siz, yəqin, o taylı qardaşlarsınız, hələmi?

– Hə, biz Bakıdan gəlmişik.

– Xeyli xub, – üzümə baxıb – nə yaxşı. Vəli, mən “Varlıq”a getdim, ağayi Məmməd Riza dedi, Siz doktorun mərəzisiniz də. Mən də ustadın yanına gəlmişəm, bəzi məsləhətlərim var. Dedilər, əzənə yaxın Sizin yanınızda olar.

Elxan həkim qonağa çay süzdü. Söhbət əsnasında o, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi ilə əlaqədar elmi araş-

dırmalar üzərində işlədiyini və doktorun yanına proqram və məsləhətlər almaq üçün gəldiyini dedi.

Onunla və Cavad Heyətin ətrafında olan digər adamlarla söhbətlərdən məlum oldu ki, hətta camaat, xüsusən ziyalılar, övladları (nəvələri) olanda çox vaxt Dədəni, yəni Cavad bəyi dəvət edib xahiş edirlər ki, uşağa ad qoysun. Lap “Kitabi-Dədə Qorqud”da olduğu kimi.

Xalq şairi Məmməd Araz deyir:

Vətən mənə oğul desə, nə dərdim,

Mamur olub, qayasında bitərdim!..

Ey Vətən oğlu! Müdrik el ağsaqqalı! Vətən Sənə oğul deyib! Həyatda ən şərəfli olan bu adı, Siz, millət qarşısındakı xidmətlərinizlə qazanmışınız. Siz bir ömürlə, həyatdakı əməllərinizlə özünü və adını şərəflə davam etdirdiyiniz Heyətlər nəslinə elə bir mənəvi qala ucaltmışınız ki, bu əzəmətli qala Azərbaycanın tarixinə qovuşaraq nəsildən-nəslə keçəcəkdir.

Hörmətli Ustad!

Əziz dost!

Allah Sizi bu Vətənin oğulluğundan, bu xalqın övladlığından, camaatın ağsaqqallığından–Dədəlikdən əskik eləməsin. Sizin parlaq zəkanız, cərrah bıçağınız qədər iti və müdrik qələminiz xalqımıza, cəmiyyətimizə çox gərəkdir.

Allah Sizi ucalardan uca olan ən müqəddəs arzunuzu çatdırsın!

VƏTƏNPƏRVƏR ALİM VƏ İCTİMAİ XADİM

Bəkir NƏBİYEV,
akademik

Böyük alim, məşhur həkim, yorulmaz ictimai xadim, professor-doktor Cavad Mirzəli oğlu Heyətin 80 yaşı tamam olur. Alın yazımıza çevrilmiş bu çox mürəkkəb zamanda 80 il ömür sürmək, həm də bütün şüurlu həyatı boyu fəal yaradıcılıq əməyi ilə məşğul olmaq, özü də ictimai varlığın fırtınalar qoynunda çalxalanan dəryasında xalqa, cəmiyyətə xidmət etməyin düzgün yolunu müəyyən edib bu böyük amala fasiləsiz və təmənnəsiz xidmət göstərmək həqiqətən də böyük bir qəhrəmanlıqdır.

Cavad Heyətin bir fikri artıq qanadlı ifadə kimi onun haqqında çap olunmuş kitab və məqalələrə düşmüşdür. Doktor böyük iftixar hissilə deməyi xoşlayır ki, “peşəm cərrahlıqdır, eşqim isə ədəbiyyat!” Cərrahlıq peşəsi sahəsində onun əldə etdiyi çox böyük nailiyyətləri, dünya miqyasında təqdir olunan uğurları təkcə bircə faktı göstərməklə əsaslı şəkildə təsbit etmək olar: bu şəfa daşıyıcısı hələ 1983-cü ildə Paris Beynəlxalq Cərrahlıq Akademiyasına üzv seçilmiş və Azərbaycan alimlərindən birinin haqlı sözləri ilə desək, bununla təbabətin, elmin çox uca məqamı olan cərrahlıq zirvəsini fəth etmişdir. Bu barədə mütəxəssislər öz sözlərini deyəcəklər. Mən isə yalnız alimin ədəbiyyatşünaslıq, dilçilik, türkologiya sahəsində fəaliyyəti haqqında çox müxtəsər danışacaq, onu bir azərbaycanlı, bir vətəndaş, bir xalq mücahidi kimi səciyyələndirməyə çalışacağam.

Cavad Heyət çox ciddi şəxsi intizama malik olan alim və araşdırıcıdır. Biz bu dəqiqliyi, verdiyi sözə sədaqəti alimlə ünsiyyətdə olduğumuz uzun illər boyu həm müxtəlif ölkələrdəki elmi yığıncaqlarda iştirak edəndə, həm doktorun Tehrandakı klinikasında, həm də onun “Varlıq” jurnalının redaksiyasındakı fəaliyyətində görmüşük. O, söz verdimi, 100 işin içində imkan tapıb məruzəsini vaxtında hazırlayacaq, məqaləsini vaxtında yazacaq, bu kühənsal yaşında Azərbaycanda, İranda, Türkiyədə, Rusiyada, Avropa və Amerikada keçirilən beynəlxalq simpoziumlara da vaxtında qatılacaqdır. Mən bunun sirrini doktorun tərcümeyi-halı ilə yaxından tanış olanda başa düşdüm: bəli, o, orta təhsilini hərbi məktəbdə alıb və çox ciddi intizam üzərində pərvəriş tapmış həmin məktəbi fərqlənmə diplomu ilə bitiribdir.

Professor Cavad Heyətin zəngin tərcümeyi-halının bütün illəri çox mühüm elmi, ədəbi, tibbi, mədəni, ictimai hadisələrlə əlamətdar olmuşdur. Lakin bu 80 ilin sıralanmasında 1979-cu ilin özünəməxsus çox şərəfli bir yeri vardır. Məhz 1979-cu il həm İran, həm də Azərbaycan ictimai fikri tarixində Cavad Heyətin təsisçisi, redaktoru və dəyişməz nəşiri olduğu məşhur “Varlıq” jurnalının nəşri ilə əlamətdar oldu. Mən bu gün böyük məmnuniyyətlə etiraf edirəm ki, hər iki tayda yaşayan Azərbaycan ziyalılarının bir çoxu kimi şəxsən mənim üçün də İranda qartımış şahlıq rejiminin çökməsi ilk növbədə Tehranda Azərbaycan dilində “Varlıq” jurnalının nəşrə başlaması ilə yadda qaldı. Cavad Heyətin təşəbbüskarlıq göstərərək iki cüt, bir tək məsləkdaşı ilə “Varlıq” kimi sanballı bir jurnalı hazırlayıb müntəzəm olaraq kütləvi tirajla nəşr etdirməsi, qələm və məslək dostumuzun 25 il davam edən əsl ziyalı qəhrəmanlığından xəbər verir.

Bütün digər aktual mövzuları ilə yanaşı, “Varlıq” jurnalı nömrədən-nömrəyə uğurla davam etdirilən mötəbər bir azərbaycançılıq, türkologiya dərgisidir. İranda, Azərbaycanda, Türkiyədə, Avropa və Amerikada yaşayan qələm sahiblərinin bu mötəbər jurnalın səhi-fələrində dərc olunan tarix, dil, ədəbiyyat, sənət məsələlərinə dair məqalələri bir qayda olaraq öz elmi inandırıcılığı ilə fərqlənir, harada məskunlaşmasından asılı olmayaraq, bütün azərbaycanlıların böyük marağına səbəb olur və onların qəlbini dağa döndərir.

“Varlıq” jurnalından bu cür təsirlənən Azərbaycan ziyalılarından biri də XX əsrin ən qüdrətli sənətkarlarından Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyar olmuşdur. Böyük şair həmin jurnalda “Azadlıq quşu “Varlıq” adlı xüsusi bir şeir həsr etmiş, onun qurucusunu, oxucularını məmnun-məmnun təbrik etmişdi:

*Hərçənd qurtulmaq hələ yox darlığımızdan,
Amma bir azadlıq doğulub varlığımızdan.*

*“Varlıq” nə bizim təkə azadlıq quşumuzdur,
Bir müjdə də vermiş bizə həmkarlığımızdan.*

*Bəh-bəh, nə şirin dilli bu cənnət quşu tuti;
Qəndin alıb ilham ilə dindarlığımızdan.*

*Dil açmada lallıq da gedər, karlığımız da,
Çün lallığımız doğmuş idi karlığımızdan.*

*Düşmən bizi əlbir görə təslim olu naçar,
Təslim oluruq düşməyə naçarlığımızdan.*

*Hər inqilabın vur-yıxı son bənnalıq istər,
Dəstür gərək almaq daha memarlığımızdan.*

*Hüşyar olasız düşməni məğlub edəcəksiz,
Düşmənlərimiz qorxuri hüşyarlığımızdan.*

*“Birlik” yaradın, söz bir olar biz kimşilərdə,
Yoxluqlarımız bitdirəcək “Varlıq”ımızdan.*

Cavad Heyət İranın və mən deyərdim ki, bütün Ya-xın Şərqi çox məhsuldar azərbaycanşünas, türkoloq alimlərindən biridir. Onun öz tədqiqat obyektinə münasibətində bir fundamentalizm özünü göstərir. İran, Türkiyə, Özbəkistan, Türkmənistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Qaqauz kimi ölkələrdə nəşr xronologiyasından asılı olmayaraq, indiki halda doktor Cavad Heyətin bu kitabları Türk tarixi, Azərbaycan dili, folklorumuz, Azərbaycan ədəbiyyatı, ümumən türkologiyaya dair məntiqi ardıcılıqla əsaslı biliklər verən mötəbər mənbələrdir: ilk öncə “Türklərin tarixinə və mədəniyyətinə bir baxış” monoqrafiyasını nəzərdən keçirən oxucu Azərbaycan və digər türk xalqlarının min illər boyu keçib gəldiyi tarixi inkişaf yolunu izləyir; “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı” kitabındakı təhlillər əsasında folklor xəzinəmizin incəliklərinə varır; “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə bir baxış” kitabının səhifələrindən ədəbiyyatımızın inkişaf mərhələlərini və klassik nümayəndələrinin yaradıcılığını öyrənir; nəhayət, alimin “Türk dili və ləhcələrinin tarixi” əsəri oxucunun nəzərində dilimizin tarixini və dilçilik elmimizin çağdaş vəziyyətini canlandırır.

Cavad Heyət vətəndaşı olduğu İrana, orada yaşayan bütün xalqlara şərəflə xidmət edən cəfakəş ziyalı, qeyrətli Azərbaycan oğludur. Onun İran İslam Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasında qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərin inkişafında böyük xidmətləri var. Ermənistanla Azərbaycan arasında Qarabağ münaqişəsi haqqında, erməni barbarlarının işğala məruz qalmış Azərbaycan bölgələrində törətdikləri cinayətlər haqqında doktor Cavad Heyətin yazıb dünyanın bir sıra ölkələrində yaydığı həqiqətlər onun xalqımızın vətənpər-

vər övladı kimi göstərdiyi səmərəli fəaliyyətin nəticələrindəndir.

Erməni təcavüzkarlarına qarşı döyüşlərdə yaralanmış Azərbaycan əsgərlərinin böyük bir dəstəsinin İranda təmənnasız müalicə edilməsi, o cümlədən ehtiyacı olanlar üzərində lazımi cərrahiyyə əməliyyatlarının aparılması Cavad Heyətin tərcümeyi-halının ən əlamətdar səhifələrindən birini təşkil edir.

Böyük həkim, tanınmış alim Cavad Heyətin halal mükafatlarının, fəxri adlarının göstəricilərini yan-yanı düzsək, böyük bir siyahı alınar. Təkcə Paris Beynəlxalq Cərrahlıq Akademiyasının həqiqi üzvü adı bütöv bir yaradıcı ömrünün elmi ekvivalenti kimi ən böyük dəyərə malikdir. Əsərləri Asiya, Avropa və Amerikada nəşr edilən alim 1982-ci ildən AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu Elmi Şurasının fəxri üzvü, 1991-ci ildən Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü və "M.F.Axundov" adına makafatın laureatıdır. 1994-cü ildə Cavad Heyət "Məmməd Araz" mükafatına layiq görülmüşdür. O, Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən ondan artıq universitetin elmi şurasının fəxri üzvü, fəxri doktoru, yaxud fəxri professoru seçilmişdir.

Cavad Heyətin on illər boyu yorulmaq bilmədən davam edən çoxsahəli və məhsuldar elmi-ictimai fəaliyyətini xülasə edəndə, hələ on il bundan əvvəl alimə həsr olunmuş bir məqalənin sərlövhəsi yadıma düşdü:

*Cavad Heyətim mənim,
Cavad Heyrətim mənim!*

Bu il alimin bu heyranlıq və heyrət doğuran fəxri adlarının siyahısına, onun, xüsusilə yüksək qiymətləndirdiyi bir şərəfli məqam da əlavə olundu. 80 illik yubileyi və məhsuldar elmi, ictimai fəaliyyəti münasibəti ilə akademiyaımızın Rəyasət Heyəti yekdilliklə Cavad Heyətə AMEA-nın fəxri doktoru adını verdi.

Həm bu gözəl mükafat münasibəti ilə, həm də şanlı 80 illik yubileyi ilə əlaqdar olaraq doktor Cavad Heyəti – böyük həkim və alimi, gözəl insanı, əziz dostu, mənim böyük qardaşımı, ağsaqqalımı ürəkdən təbrik edir və ona, mehriban ailəsinə, qədirbilən övladlarına, gözəl nəvələrinə, qələm və məslək dostlarına böyük səadət arzu edirəm!

CAVAD HEYƏT NAĞILI

Tofiq HACIYEV,
AMEA-nın müxbir üzvü

C.Heyət bu gün gerçəklikdir. Nə qədər qeyri-adi, ecazkar görünsə də, biz onu görürük, eşidirik, oxuyuruq, o canlı bir gerçəklikdir. C.Heyəti Azərbaycan türkünün gələcək nəsilləri nağıla çevirəcəklər. Çünki bu gün onun gördüyü işlər nağıllardakı əfsanələrə bənzəyir, nağıllardakı kimi qeyri-adidir. Bu nağıla beləcə də ad verəcəklər: “Cavad Heyət nağılı”. O nağıl belə başlayacaq:

Biri varıdı, biri yoxudu, təvris deyilən türk tayfasının adı ilə bina olunmuş qədim Təbriz şəhərində Əli Heyət adında müdrik bir kişi varıdı. O kişi dünyaya 10 övlad verdi. Millətinin çoxlu dərdləri, əndişələri, çoxlu-çoxlu müşkülləri, nskilləri vardı – istədi ki, bu övladlardan hərəsi millətinin bir dərdinə çarə qılsın. Bu övladlardan birinin adı Cavad idi. Bu Cavad atası Əli kişinin müəllimliyi və göstərişləri ilə ulu babaları Əl Farabinin, M.Qaşqarlının, İbn Sinanın, Nəsirəddin Tusinin, Şeyx Səfi Urminin, Mirzə Kazım bəyin, Həsən bəy Məlikzadə Zərdabinin, Həsən Rüşdiyənin, Abbas Səhhətin, Nəriman Nərimanovun, Səttar xanın yolgöstərəni Həsən Tağızadənin, Məmməd Əmin Rəsulzadənin, Əhməd bəy Ağaoğlunun, Əlibəy Hüseynzadənin (tərcümeyi-hal) tarixlərini öyrənib, onların gördükləri kimi işlər görmək yolunu tutdu. Ulularımız deyiblər ki, türkün ulu Tanrısı türkü darda çox qoymaz – lazım gələndə, dar ayaqda ona gərək olan dahini verər. XX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan türklərinin ayrılıq niskili sızılı təbəccünə qalxanda Tanrı Azərbaycan türklərinə bu ağrını-acını bayatı kimi, layla kimi millətinin qulağına oxuyub, ona təsəlli verən Məhəmməd Hüseyn Şəhriyarı verdi, ona

yardımçı olaraq onun millətini oyadan, bu millətin dərdinə dava etmək yolunu seçən Cavad Heyəti ərsəyə gətirdi.

Bu Cavad ulu əcdadları İbn Sina, Abbas Səhhət, Nəriman Nərimanov kimi millətinə xidmətini millətinin sağlamlığına qulluqdan başladı. Bilirdi ki, sağlam bədəndə sağlam ruh olar.

Sonra millətinin ayılması, cəhalət girdabından çıxması üçün maarifə ehtiyac gördü. Kəndli balalarına dərs deyən, müəllimliklə yazıçılıqı birləşdirib varlığını xalqına həsr edən cavan Behrənginin milli fədakarlığını gördü, atasının aşıladığı milli hissləri daha da zənginləşdi.

Dövlətlə millət arasındakı münasibəti, xarici dövlətlərin ağalıq iddialarını öz satirasında dərin kinayə ilə ifşa edən M.Şəhriyarı oxudu:

İtimiz qurd olalı biz də qayıtdıq qoyun olduq.

İt ilə qol-boyun olduq.

İt əlindən qayıdıb qurda da bir zad boyun olduq.

İt ilə qol-boyun olduq.

Qurdumuz dişlərini hey qara daşlarda itilti,

Qoyunun da işi bitdi.

Son, soxuldu sürüyə, hər sürünü sökdü-dağıtdı,

Əkilib, it gedib itdi.

Biz də baxdıq, it ilə qurd arasında oyun olduq.

İt ilə qol-boyun olduq.

Oxudu və ətrafına diqqətlə baxdı. Gördüklərini düşüncəsində təhlil etdi. Cəlil Məmmədquluzadə deyən kimi etdi. C.Məmmədquluzadə deyirdi ki, "Molla Nəsrəddin"i çıxarmaqdan mənim qəsdim avam türklərin qulağına bəzi para sözlər pıçıldamaq idi.

Və Əli Heyət oğlu Cavad Heyət öz xalqına söz deməyə ehtiyac duydu. O, M.Ə.Sabir deyən kimi, görürdü ki, "əcnəbi seyrə balonlarla çıxır, biz hələ...". Cavad Heyət türkün böyük oğulları Həsən bəy Zərdabiyə, İsmayıl bəy Qaspraliya, Əlibəy Hüseynzadəyə xələf oldu.

Onların öz zamanlarında “Əkinçi”, “Tərcüman”, “Füyuzat” vasitəsilə gördükləri işi Cavad Heyət bu gün təkrar etməklə qərarlaşdı.

Cavad Heyət türk həmvətənlərini, H.Zərdabi demiş, dünya xəbərlərindən hali etməklə yanaşı, onların arasında ədəbiyyat, mədəniyyət yaymaqla onları oyatmaq, mil-lətsevərlik, vətənssevərlik duyğularını hərəkətə gətirməklə bərabər, türkcəmizin yazılı Cənub qolundakı pərakəndəliyi aradan qaldırmağa, ədəbi türkcənin cənub varian-tını cilalamağa başladı.

Böyük milli duyğuya və vətəndaşlıq qeyrətinə sahib olan Cavad Heyət Mahmud Qaşqarlının, Əlişir Nəvainin tarixi təcrübələrini təzələdi. Qaşqarlı Mahmud türkcənin ərəb dili ilə atbaşı getdiyini söylədi. Türkcənin XI əsrdə Quranın dili olan ərəb dili ilə bir səviyyədə olmasını deyən Qaşqarlı reallıqdan çıxış edirdi və dövrünün ərəb-şünasları onunla razılaşırdılar. Təsədüfi deyil ki, onun müasiri Yusif Balasaqunlunun türkcə yazılmış “Qutadğu bilik” dastanını yüksək əlamətlərlə təyinləyən böyük dil və sənət biliciləri bu əsəri həm də “Şahnameyi-türki” (türkcə “Şahnamə”) adlandırmışlar.

XV əsrdə Əlişir Nəvai “Mühakimətül-lügəteyn” (iki dilin yarışı – mübahisəsi) əsərini yazdı və dərin təhlillə sübut etdi ki, türkcə Şərqin şeir dili sayılan farscadan daha zəngin, qrammatik imkanca daha mükəmməldir.

Azərbaycanın böyük oğlu, farsca və türkcəni eyni dərəcədə mükəmməl bilən Cavad Heyət XX əsrdə “Türk dilinin üstünlüyü” və “İki dilin müqayisəsi” kitablarını yazdı və Azərbaycan türkcəsini bugünkü günün müasir fars dili ilə müqayisədə nümayiş etdirdi. Bununla C. Heyət təkcə fars dili ilə müqayisədə türkcənin kamilliyini göstərmir. Bu gün elm dili kimi ingliscənin üstünlüyünü car çəkənlərə də C. Heyət cavab vermiş olur, türkcənin istənilən dünya dili ilə müqayisədə böyük gücə malik olmasını demiş olur. Bu insan, bir tərəfdən, nəzəri təhlil

ilə, o biri tərəfdən, ana dilində yazdığı “Varlıq”ın dili ilə türkcənin mükəmməlliyini, gücünü göstərmiş olur.

Cavad Heyət həmişə fəxrlə millətinin, vətəninin, dilinin tarixi gücündən danışmış, onu sübut etmiş, bütün ömrünü millətinin, vətəninin, dilinin yolunda mübarizəyə həsr etmişdir.

Biz “Cavad Heyət nağılı”nı belə başladıq, gələcək nəsillər onu yeni-yeni variantlarda davam etdirəcəklər.

BÖYÜK VƏTƏNDAŞ ALİM, İCTİMAİ XADİM DOKTOR CAVAD HEYƏT

Əkrəm Rəhimli, Şövkət Tağıyeva

Dünya şöhrətli cərrah, yazıçı-publisist, nəşir doktor Cavad Heyət, hər şeydən əvvəl, xalqının dərdlərini qəlbində gəzdirən bir Azərbaycan türkü, Azərbaycan vətəndaşıdır. Bu, onun Azərbaycanla, ümumtürk aləmi ilə bağlı bütün yazılarının ana xətti, aparıcı xüsusiyyətidir.

Doktor Cavad Heyətin böyüklüyü və xalqla doğma-lığı onun məhz vətənpərvərlik qeyrətinin güclülü-yündədir. Cavad Heyət üçün Şimalın da, Cənubun da sevinc və dərdləri eynidir. Onun üçün hansı bir dövlətin tərkibində qalmasından, dünyanın hansı nöqtəsində yaşamasından asılı olmayaraq eyni dilli, eyni dinli, eyni mədəniyyətli, eyni mənəviyyətli bütöv Azərbaycan-türk xalqı, onun bölünməz vahid mədəniyyəti var. Sərhədlər uzun müddət bağlanmış, ərazi və orada yaşayan əhali bölünmüş olsa da, ustad Cavad Heyətin yazılarında Azərbaycan anlayışı, onun mədəniyyəti bütün xalqın ortaq milli sərvəti olaraq qavranılır, bəyan və təbliğ edilir.

Doktor Cavad Heyət 1925-ci ildə Təbrizdə doğulmuşdur. Böyük alim və ruhani olan atası Əli Heyət Məşrutə inqilabının iştirakçısı və İran ədliyyəsinin qurucularından olmuşdur. Anası isə Hacı Mirzə Məhəmməd Müctəhidi Təbrizinin qızı idi. Cavad Heyət ilk, orta və lisey təhsilini Həmədan, Təbriz və Tehranda almış, sonra Tehran Universitetinin Tibb fakültəsinə daxil olmuşdur. Daha sonra İstanbulda təhsilini davam etdirib tibb doktoru olmuş, ardınca Parisə gedib cərrahlıq ixtisasını tamamlamışdır. İranda ilk dəfə ürək cərrahiyyəsi və böyrək köçürmə əməliyyatlarını apar-

mişdir. 12 il “Daneşe pezeşki” (“Tibbi bilik”) nəşr etmişdir.

Cavad Heyət bütün həyatını və fəaliyyətini, əsasən, cərrahlığa, həmin sahə üzrə araşdırmalara sərf edərək İranda nəzəri və eksperimental cərrahiyyənin əsasını qoymuşdur. Elmi-nəzəri və əməli uğurlarına görə 1983-cü ildə Paris Beynəlxalq Cərrahlıq Akademiyasının üzvü seçilmişdir. Tehran Azad İslam Universitetinin Cərrahlıq kafedrasının müdiri və Beynəlxalq Cərrahlar Cəmiyyətinin İran nümayəndəsidir.

Bütün bu şərəfli və nadir uğurlarla yanaşı C. Heyət elinin, yurdunun sədaqətli oğludur. Azərbaycan sevgisi, millət, vətən təəssübkeşliyi doktor Cavad Heyətə irsən keçmişdir. Vaxtilə İranda yüksək qulluqlarda işləyən atası Əli Heyət xalqını dəfələrlə Cənubi Azərbaycanda şah qırğınlarından, Naxçıvanda erməni təcavüzündən qorumuşdur və doktor atasının bu mötəbər missiyasını heç vaxt unutmamışdır. Doktor Cavad Heyətin məhz qazandığı vətənpərvərlik hissləri və əlbəttə, humanizmi güclü olduğu üçündür ki, son 10–12 ildə Şimali Azərbaycanda xalqın başına gətirilən müsibətlər, Qarabağ sindromu ilə həyata keçirilən azərbaycanlıların soyqırımı bu narahat ürəyin sahibinə dinclik vermir. Həmin milli faciənin qarşısının alınması üçün hər vasitəyə əl atan, İrandakı Qarabağ Müsəlmanlarına Yardım Komitəsinin sədri Cavad Heyət dünyanın bəzi dövlət başçılarna, o sıradan İran və Türkiyə prezidentlərinə müraciətdən belə çəkinmir. Onun böyük ürək ağrısı ilə Türkiyənin sabiq prezidenti cənab Süleyman Dəmirələ yazdığı açıq məktubundakı bu sözləri həyəcənsiz oxumaq mümkün deyil: “Mən bu sətirləri göz yaşlarımın qarşısını ala bilmədən yazıram və bu anda Allah-Təaladan xalqımıza qurtuluş, ya da özümə ölüm istəyirəm” (“Varlıq” dərgisi, 1994, №92-1, s. 27). Cavad Heyət həmin məktubda Azərbaycanı düşdüyü

indiki fəlakətli vəziyyətdən çıxarmaq üçün səyləri gücləndirməyə, “böyük-dövlətlərin silahları ilə təpədən-dırnağa dək silahlanmış ermənilər qarşısındakı azərbaycanlıları müdafiə edib, soyqırımına mane olmağa” çağırır.

Doktor Cavad Heyətin azərbaycançılığı, bütöv Azərbaycan mədəniyyətinin tarixi missiyasını düzgün hiss etməsi, nəhayət, onun bu mənəvi sərvəti bütün xalqın malı etməsi uğrunda mübarizəsi tam gücü və dolğunluğu ilə ustadın dərc etdiyi “Varlıq” jurnalı və bu dərginin nəşrində öz təcəssümünü tapıb.

1978–1979-cu illər İran inqilabının qələbəsindən və İran İslam Cümhuriyyətinin (İİC) elan edilməsindən dərhal sonra 1979-cu ilin aprelindən nəşrə başlayan “Varlıq” jurnalı və bu dərginin səhifələrində özünə yol açmış Cavad Heyət publisistikasının aparıcı və daimi istiqamətləri şahlıq istibdadının qadağalarından sonra bərpa və yardıma böyük ehtiyacı olan Cənubi Azərbaycandakı mədəni həyatın bütün sahələr üzrə inkişaf yollarının hamarlanması məsələləri və şəksiz, Azərbaycanın varlığı, vahid Azərbaycan-türk xalqının taleyi, onun bölünməz mədəniyyətinin problemləridir.

Pəhləvi diktaturası dövründə açıq assimilyasiya siyasəti tüğyan etdiyi vaxtlar, xüsusilə Güney Azərbaycanda 1945–1946-cı illər və 1951–1953-cü illər Ümumiran milli azadlıq və demokratik hərəkatları yatırıldıqdan sonra ölkədə azərbaycanlıların milli varlığını, onların dilini, ədəbiyyatını qoruyan və yaşadan başlıca amilin xalqın folklor yaradıcılığı olduğunu nəzərə alsaq, həmin dövrdə M.Ə.Fərzanə və bir sıra digərlərinin şifahi xalq ədəbiyyatı, başqa sözlə, ağız ədəbiyyatı nümunələrini toplayıb saxlamaq, qismən də olsa, nəşr etmək (əvvəlcə azərbaycanca, sonra ancaq farsca) sahəsində fəaliyyəti böyük fədakarlıq idi və ilk saylarından “Varlıq”ın səhifələrində həmin müəlliflərin bu sahədə

araşdırmalarının tədricən oxuculara çatdırılması özü xalq qarşısında böyük xidmətdir. Eləcə də, M.Ə.Fərzanenin “Ana dilimiz və milli varlığımız uğrunda” xatirələr dəftərindən hissələrin və bu sırada anası haqqında həzin, kövrək, rıqqətamiz xatirələrinin “Varlıq”da dərc edilməsi (1983, № 1-2, c. 41-48) Cənubda azərbaycançılığın ölməzliyi və təntənəsi demək idi.

Cavad Heyətin “Varlıq”ı (tək dərginin deyil, ustadın özünün fiziki və mənəvi varlığı) – Azərbaycanın, Azərbaycan-türk xalqının müasir dövr həyatında bir hadisədir. Onun elmi və publisistik fəaliyyəti həm İrandakı, həm də Quzey Azərbaycandakı azərbaycanlıların milli şüurunun formalaşmasında mühüm amillərdən biri kimi qiymətləndirilməlidir. Cənubda (bu öz yerində) və Şimalda da 80-ci illərin ikinci yarısından etibarən vüsət almış milli azadlıq və demokratik hərəkətimizin köklərindən bir qismi də “Varlıq”a, onun nəşiri və yazarı, bir sözlə, canı və ruhu Cavad Heyətə gedib çıxır.

“Varlıq”da, xüsusilə məhz Cavad Heyətin özünün məqalələrində (eləcə də kitablarında) bütöv Azərbaycan xalqının milli dediyimiz həmin şüurunu qidalandıra biləcək mövzuların əksəriyyətinə toxunulmuşdur. Bu məqalələrlə doktor Cavad Heyət həm dilçi, həm də tarixçi kimi görünür. Doktor Cavad Heyət Azərbaycan dili, ədəbiyyatı və tarixinə olan marağını belə açıqlayır: “İstanbulda tibb tələbəsi ikən türk ədəbiyyatı və tarixi ilə maraqlandım. Türk tələbələri tarixlərini və milli ədəbiyyatlarını çox yaxşı bilirdilər. Bu məndə qibtə hissə oyadırdı. Və tarixi və ədəbiyyat tarixlərini oxumağa başladım...” ...inqilabdan sonra ana dilimizdə kitab və mətbuat nəşr etmək azad olduğu üçün “Varlıq” dərgisini çıxartmaq şərəfi mənə qismət oldu. Əlbəttə, biz bu işi yazıçılar heyətimizi təşkil edən bir neçə qələmdaşımızla aparmışıq”. Uzun illər öz dil və mədəniyyətindən məhrum olmuş xalqı özünə tanıtdırmaq və

onu ədəbi irsinə sahib etmək yeni yaranmış “Varlıq” dərgisinin əsas məqsədi olur.

“Varlıq” dərgisinin yarandığı illərdə öz mənəvi yaşamaq və ya məhv olmaq dilemması ilə qarşılaşan xalqın söz meydanına böyük ehtiyac vardı. “Varlıq” bunu xalqına aşılamaq üçün yarandı. Fars dilində təhsil almış azərbaycanlılara öz dillərində oxumaq asan deyildi. Ona görə də yaradılmış nəşriyyə iki dilli oldu, yazıların əksəriyyəti Azərbaycan türkcəsində, bir qismi də farsca idi.

“Varlıq” dərgisinin yaradıcıları başda doktor C. Heyət olmaqla ölçülməz sədaqət və zəhmətlə doğma xalqın mənəvi ehtiyaclarını ödəmək üçün çalışırlar. Onlar sənət və peşə baxımından müxtəlif sahələrdən olsalar da, bu yaradıcı ziyalıları bir hiss – doğma dilə, xalqa sonsuz məhəbbət sıx birləşdirir.

“Varlıq” nəşr olunan vaxtlarda Azərbaycan türkcəsində ədəbi dildə yazanları, danışanları barmaqla saymaq olardı. Bu yolda dərgi örnək rolunu oynamağa başladı. Ana dilini ancaq evdə, ailə çərçivəsində eşidən və bilən oxucular üçün bu dərgi həm əlifbanı, həm də bədii ədəbiyyatı əvəz etməyə başladı. Bu jurnal ikiye bölünmüş xalqın hələlik mədəni və bədii təfəkkür baxımından qovuşmasında əvəzsiz rol oynadı. Doktor Cavad Heyət kitablarında da eyni ədəbi tarixi missiyanı həyata keçirmişdir. “Azərbaycan ədəbiyyatına bir baxış” adlı əsərində C. Heyət XIII əsrdən tutmuş müasir dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatının şair və yazıçıları-nın həyat və yaradıcılığından bəhs edir. Doktor C. Heyət bu kitabı, əsasən, Şimal ədəbiyyatını İran azərbaycanlılarına yığcam şəkildə təqdim etmək məqsədi ilə yazmışdır.

Kitabın səhifələrində ədəbi tariximiz üçün çox dəyərli məlumatlara, mənbələrə rast gəlmək olar. Qeyd etmək yerinə düşər ki, bu əsərdə, Bakıda indiyə qədər

çap edilmiş, ədəbiyyat tarixi kitablarında adı çəkilməyən Şeyx Əlvən Şirazi, Qazi Bürhanəddin, Təbrizli Kəlbəli, Şah Abbas Sani, Tərzi Əfşar, Dəruni, Matəmi, Qazi Abdulla Xoi, Murtuza Qulu xan və onlarla başqa şairlərimiz haqqında da məlumat verilir.

Onun “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı” əsərində Azərbaycan folkloru geniş tədqiq olunur.

C.Heyətın “Ədəbiyyatşünaslıq” kitabında və bu sahə ilə bağlı tədqiqatlarında isə müəllifin Avropa, Şərq və rus ədəbiyyatşünaslığının təcrübəsinə bələdliyi bariz hiss olunur və bu onun ədəbiyyatşünas kimi tədqiqatlarına yenilik gətirir. İranda sonuncu inqilabdan sonra Azərbaycan dilinin elmi tarixi ilə doktor C.Heyət və doktor H.Nitqi məşğul olurdular. C.Heyət fars dilində çap etdirdiyi “Türk dilinin tarixi və ləhcələri” əsərini Pəhləvi rejimi zamanı İran dilçilik elmi və hakim ideologiyasının Azərbaycan dilinin özünəməxsus müstəqil və zəngin bir dil olmasını inkar etməsinə cavab olaraq yazmışdır.

Müqayisəli dilçilik sahəsində tarixi ənənələrə söykənən C.Heyət “İki dilin müqayisəsi” adlı orajinal əsər yazmışdır. Dilçiliklə bağlı bu ikinci kitabında C.Heyət Azərbaycan dilinin leksik və qrammatik zənginliyini göstərmək üçün onu fars dili ilə müqayisə etmiş və bəzi üstünlüklərini göstərmiş, Azərbaycan türkcəsinin yüksək mədəni və hərtərəfli inkişaf etmiş dillərdən biri olduğunu müqayisələr ilə sübuta yetirmişdir.

C.Heyət bu iki əsərində İranın fars şovinistlərinə cavab olaraq Azərbaycan xalqının etnik və dil cəhətdən özünəməxsusluğunu, onun türk soyuna mənsubluğunu tutarlı örnəklərlə izah etmiş, bu xalqın dil, mədəniyyət, eləcə də etnik baxımından türk xalqları qrupuna daxil olduğunu əsaslandırmışdır.

“Varlıq”da əhatə olunan məsələlər içərisində Azərbaycan tarixi problemləri özünəməxsus yer tutur.

“Varlıq” dərgisinin səhifələrində Azərbaycanın keçmiş tarixi ilə bağlı olan bir çox məsələlərə toxunulması, mühüm problemlərin qoyulması özü milli oyanışı qidalandırmışdır. Bu yazılar içərisində Azərbaycan tarixinin ən mühüm düyün nöqtəsi olan, oğuzların tarix boyu ölkəmizə gəlişi probleminə həsr edilmiş məqalələr xüsusi diqqət çəkir. Cavad Heyətin “Oğuzlar” adı ilə dərginin bir neçə sayında getmiş məqalələri (bunlar müəllifin eyni adlı tarixi oçerkinin hissələridir) bu qəbildəndir.

Cavad Heyət göstərilən “Oğuzlar” əsəri və digər yazılarında da İranda hakim fars millətçilərinin Azərbaycan xalqının etnik və dil cəhətdən özünəməxsusluğunu, onun türk soyuna mənsubluğunu inkar etmələrinə faktlara söykənən elmi cavab vermişdir. İranda bu yazılardək oğuzlar, onların Azərbaycan xalqının təşəkkülündə oynadığı həlledici rol barəsində heç bir əsərin olmadığını, əksinə, uzun müddət hakim paniranist ideologiyaya xidmət etmiş kəsərvəçilər dəstəsinin bu xalqın vahidliyini (şimalı-cənublu), türk xalqları qrupuna daxil olmasını inkar etməsi gerçəkliyini, o cümlədən, hazırda İranda və onun xaricində antiəzərbaycan və daşnakpərəst fəaliyyət göstərən Enayətulla rzaların mövcudluğunu nəzərə alsaq, Cavad Heyətin həmin əsərlərinin əhəmiyyətini aydın təsəvvür edə bilərik. Vaxtaşırı öz xəbis niyyətlərini bürüzə verən paniranistlər Cavad Heyətin yeni-yeni yazılarında öz layiqli cavablarını alırlar.

Elə buna görədir ki, doktor Cavad Heyət Şimal və Cənubdan asılı olmayaraq, bütöv Azərbaycanın dərd-sərinə səs verir. Bununla belə, o, hər bir hissəyə ayrılıqda aid olan problemləri də qəlbindən keçirərək onlarla yaşayır. Hələ sərhədlərin bağlı olduğu 1982-ci ilin qeydlərindən aydın olur ki, bu problemlərin mərkəzində onun üçün xalqımızın ən böyük faciəsi –

150 illik ayrılıq dərdi durur. O, yazır: “Biz bir elin övladları olduğumuz halda tarixin yaratdığı faciədən sonra 150 ildən bəri ölkələrimiz ayrıldığı üçün taleyimiz və problemlərimiz də ayrı-ayrı olmuşdur. Hələ XX əsrdə, yəni insanlar fəzaya və aya gedən əsrdə aramıza aşılmaz sərhədlər də çəkilmişdir” (“Varlıq”, 1982, № 35, s. 66).

Doktor Cavad Heyətın və eləcə də digər müəlliflərin vasitəsi ilə Şımallla bağı yazılarında Qarabağ (onun tarixi və indiki fəlakətli vəziyyəti, o cümlədən, qaçqınlar məsələsi) və 20 yanvar faciəsi problemləri dərğinin aparıcı və ən yağılı mövzularındandır. Məqələnin əvvəlində xatırlanan Süleyman Dəmirələ açıq məktubu xalqına qurtuluş yolları arayan vətəndaş yazıcının arxasında böyük dövlətlərin durduğı erməni işğalına qarşı dünya ictimaiyyətinə etiraz səsi və ədalətli tələblərinin ifadəsidir. Məktubda azərbaycanlıların başına gətirilən bugünkü faciələr açıqlanır və göstərilir ki, “məmləkətimizin başına gətirilən bu faciə böyük bir millət və ya güclü bir dövlət tərəfindən deyil, bütün tarix boyu himayəmiz altında dolanan və ədalətimiz sayəsində bütün insani haqlardan faydalanan ermənilər tərəfindən” açılmışdır (“Varlıq”, 1994, № 92-1, s. 25-26). Şəxsən Süleyman Dəmirələ ünvanlanmış və surəti İİC xarici işlər naziri doktor Əliəkbər Vilayətiyə göndərilmiş olsa da, əslində həmin açıq məktubun müraciət obyektı qat-qat genişdir. Müraciətdə deyilir: “Silahsız, ordusuz və əsarətdən yenicə çıxmış qardaşlarımızı yalqızımı buraxmalıyıq? Erməni-daşnak ordusunun onların yurdlarına həyasızcasına təcavüzünə, qadın və kişilərini, qoca və uşaqların acımadan öldürülmələrinə tamaşaçımı qalacağıq? Bu, bizlərin şərəfinə, türklüyə və müsəlmanlığa, nəhayət insanlığa yaraşarmı?”

20 yanvar faciəsini də Cənubda, eləcə də Tehrandə azərbaycanlılar milli fəlakət, milli faciə kimi qarşıla-

dılar, 40 gün yas saxladılar, məscidlərdə Bakı şəhidlərinin ruhuna dua oxundu, ehsanlar verməklə özlərini ovutdular. Güney Azərbaycandakı bu kədər və iztirabların əks-sədasını "Varlıq"ın səhifələrində tapırıq. Dərgi yazırdı: "Ölkənin namuslu xalqının uzun əsrlərdən baş alıb gələn milli-tarixi istəklərinə ədalət və məntiq ilə cavab vermək yerinə güllə və tankla cavab verildi..." (1991, № 79-4, s. 40).

Qeyd etmək zəruridir ki, sevincli və fərəhli günlərdə də (böyük sənət dühalarının yubileylərinin keçirilməsi və i.ə. tədbirlərdə) doktor C. Heyət öz quzeyli qardaşlarının yanında olmuşdur.

Cənubla bağlı isə doktor Cavad Heyət 1978–1979-cu illər inqilabından sonra özünü daha böyük məsuliyyət və vəzifələr qarşısında hiss etmişdir. Qarşıda uzun illər Pəhləvi hakimiyyətinin azərbaycanlıları farslaşdırmaq siyasəti nəticəsində xalqın öz sırf milli-mənəvi inkişafından məhrum edilmiş bu böyük hissəsinin mədəni həyatının bütün sahələri üzrə inkişaf yollarının müəyyənləşdirilməsi və hazırlanması kimi mühüm məsələlər durub. Azərbaycanın vahid tarixi, ədəbiyyatı və mədəniyyətinin digər sahələrinin problemləri xalqa çatdırılmalı, yazılı və ədəbi dilin formalaşması sahəsində çətin və mürəkkəb iş görülməli idi. Bütün bu işlərin ağırlığını Cavad Heyət öz üzərinə götürməklə yuxarıda adları çəkilən məslək, amal dostlarının birgə fəaliyyəti ilə qarşısında duran məsul işə başladı. "Varlıq" dərgisinin nəşri bu məsuliyyətli işin başlanğıcı idi. Cənubi azərbaycanlıları özünə tanıtdırmaq, onları öz vahid mədəniyyətinin sahibi etmək işində ilk addım kimi ana dili problemini həll etmək zəruri idi. Burada qeyri-fars xalqların, o cümlədən, azərbaycanlıların öz ana dilində kütləvi məlumat orqanlarını yaratmaq, məktəblərdə etnik dillərdə təhsil almaq hüquqlarının əldə edilməsi, həmin etnik dillərin elmi cəhətdən işlənib hazırlanması

və bu əsasda dərslərlərin yaradılması və s. kimi işlər qarşıda dururdu. Cənubi Azərbaycanın qocaman yazıçı və şairi Həbib Şahinin dediyi kimi, xalqa “inqilabdan sonra verilmiş nisbi bir azadlıqdan” istifadə edərək, ilk növbədə, Cavad Heyət və Həmid Nizqi bir çox uğurlar qazana bildilər. Lakin ən çətin məsələ etnik dillərin statusunun müəyyən edilməsi idi. Cavad Heyət özü “Varlıq”ın ilk saylarından məhəlli (milli) dillərin yerlərdə qeyri-fars əhalinin ana dili kimi məktəblərdə tədris olunması tələbini təkidlə irəli sürmüşdür. Azərbaycanlı ziyalıların böyük bir dəstəsinin ümumi rəyini bildirən və bu qəbildən olan digər tələblər İİC Əsas Qanununun (Konstitusiyasının) XV maddəsində milli dillərdən danışıldıqda qeyd olunur ki, məktəblərdə fars dili ilə yanaşı milli ədəbiyyatların tədrisi azaddır. Aydın ki, bu məhdud hüquq milli məktəblərdə, o sıradan Azərbaycan məktəblərində yalnız ana dili və ədəbiyyatının tədrisinə aiddir, təhsilin ana dilində aparılmasına isə imkan vermir. Qabaqcıl ziyalılar tərəfindən Azərbaycan dilinin Azərbaycan xalqının rəsmi dili hesab edilməsi, İran universitetlərində Azərbaycan dilinin rəsmən tanınması, onlarda Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedralarının yaradılması, milyonlarla azərbaycanlının yaşadığı Tehrandakı ikidilli məktəblərin açılması və dərs kitablarının hazırlanması haqqında haqlı tələbləri isə, əslində, cavabsız qalmışdır. XV maddənin göstərilən məhdud imkanından belə, real istifadə olunmamışdır.

Göstərilən tələblər həyata keçirilməsə də, qabaqcıl ziyalıların ön cərgəsində gedən Cavad Heyət və “Varlıq” dərgisi bu sahədə öz işini və tədbirlərini davam etdirmişdir. Azərbaycanın milli, mədəni ehtiyaclarından bəhs edən türkdilli dərgilər artıq 1982-ci ildən etibarən bağlandığı halda, bunlardan təkəcə “Varlıq”ın öz fəaliyyətini bu günədək davam etdirməsini nəzərə

alsaq onun naşir və yazarları üzərinə nə dərəcədə böyük məsuliyyət düşdüyünü təsəvvür etmək olar. 1986-cı il iyun ayının 18-də Təbriz Universitetində “Azərbaycan türkcəsi və ədəbi dil üzrə araşdırmalar” adı ilə bərpa edilmiş seminarla Cənubi Azərbaycan və Tehrandan iki min nəfərdən ibarət geniş elmi-ədəbi ictimaiyyət, o cümlədən böyük Məhəmmədhüseyn Şəhriyar, eləcə də, rəsmi dövlət nümayəndələri fəal iştirak etmişlər. Toplantıda doktor Cavad Heyət və doktor Həmid Nitqi məruzə və mühazirələrlə çıxış etmişlər. Cənubda Azərbaycan türkcəsinin yazılı və ədəbi dilinin formalaşmasında, bu dilin bilavasitə öyrədilməsində (istər Təbriz, istərsə də Tehrandan), ərəb qrafikasının Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılmasında və i.ə. böyük rol oynayan hər iki alim təkliflərini təqdim etdi: “Dilimizin bədii şəkllə gətirilməsi, ədəbi bir dilin tənzimi və ədəbiyyat tariximizin tərtib edilməsi, dolğun, prinsipal və mükəmməl bir sözlüyün yazılması, dil və ədəbiyyatımızın universitetlərdə tədris edilməsi”. Lakin təəsüf ki, qaldırılan bu məsələlər seminarla iştirak etmiş rəsmi hökumət nümayəndələri tərəfindən zahirən rəğbətlə qarşılasa da, bunlar həyata keçirilmədən qalmışdır. Həmin və bu qəbildən digər tələblər azərbaycanlılar tərəfindən bu günədək irəli sürülməkdədir. İranda ən çox saylı xalq olan 27–30 milyonluq Azərbaycan türkləri hələ də tam olaraq öz mədəni hüquqlarına sahib deyillər.

Beləliklə, hörmətli alim doktor Cavad Heyətin elmi, publisistik fəaliyyətindəki bir sıra yazılara, onlardakı bəzi mühüm məsələlərə salınan ötəri nəzər, bunlara verilən qısa şərhlər belə, ustadın bütöv Azərbaycan uğrunda yanan ürəyinin döyüntülərini eşitdirir, şimalı-cənublu bütün Azərbaycan türkləri üçün yorulmaq bilmədən çalışdığını, yazıb-yaratdığını nişan verir. Və “Varlıq”ın bu günədək öz varlığını yaşatması da dərgini

təmənnasız, öz şəxsi vəsaiti ilə nəşr edən doktor Cavad Heyətin həmin qibətə ediləcək dəyanəti ilə bağlıdır.

Doktor Cavad Heyət tək Azərbaycan xalqı üçün deyil, bəlkə bütün İran xalqları, həm də müsəlman və türk dünyası üçün qiymətli, əvəzedilməz şəxsiyyətdir.

Doktor Cavad Heyətin hərtərəfli fəaliyyəti, onun ali şəxsiyyəti və yüksək insani keyfiyyətləri Quzeydə – Azərbaycan Respublikasında çox uca tutulur. 1995-ci ildə AR-da onun 70 illik yubileyinin Azərbaycan rəhbərliyi və ictimaiyyəti tərəfindən təntənəli surətdə qeyd olunması və onun haqqında “Azərbaycan” nəşriyyatı tərəfindən “Doktor Cavad Heyət” kitabının yayınlanması, ona respublikanın bir çox universitetlərinin fəxri doktoru adının verilməsi və s. özü bunun aydın göstəricisidir.

CAVAD HEYƏT GERÇƏKLİYİ

İsa HƏBİBBƏYLİ

*Naxçıvan Dövlət Universitetinin
rektoru, akademik*

Doktor Cavad Heyət, hər şeydən əvvəl, dünyada tanınmış görkəmli Azərbaycan ziyalisidir. Parlaq, aydın, bütöv şəxsiyyətinə, böyük xidmətlərinə görə o, dünya azərbaycanlılarının əsas ağsaqqallarından birinə çevrilmişdir. Ustad Cavad Heyətin adı dünyada məşhur olan akademik Azad Mirzəcanzadə, xalq rəssamı Tahir Salahov, professor Lütfizadə, bəstəkar Arif Məlikov kimi tanınmış azərbaycanlıların cərgəsində çəkilir. Özünün sanballı xidmətləri ilə o, mənsub olduğu ölkəyə də, təmsil etdiyi xalqa da baş ucalığı qazandırmışdır. Əslində isə doktor Cavad Heyətin şöhrəti İranın və Azərbaycanın sərhədlərini aşmış, bu görkəmli şəxsiyyət geniş mənada dünya faktı səviyyəsinə yüksəlmişdir. Cavad Heyət Azərbaycanın övladı, İranın vətəndaşı, bəşəriyyətin təmsilçisidir.

Səksən il əvvəl Azərbaycanın qədim şəhərlərindən biri olan Təbrizdə dünyaya göz açan doktor Cavad Heyət keçdiyi şərəfli ömür yolu ilə Şərq və Qərb mədəniyyətlərini, elmi nailiyyətləri özündə birləşdirmişdir. Tehrandə, İstanbulda və Parisdə aldığı ali tibb təhsili bu sintezi dolğun şəkildə ehtiva edir. O, qoca Şərfin İbn Sina kimi həkim-filosoflarının irsindən öyrəndikləri ilə Qərb tibb elminin yeniliklərini sintez etməyi bacarmışdır. Doktor Cavad Heyət Şərq təfəkkürlü, Qərb bilikli həkim-cərrahdır. O, İranda ilk dəfə olaraq eksperimental cərrahlığın əsasını qoymuş, uğurlu açıq ürək əməliyyatları aparmış, böyrəkköçürmə işini ustalıqla həyata keçirmişdir. Beynəlxalq Cərrahlıq Cəmiyyətinin tədbirlərində İranın təmsilçisi kimi fəal

iştirak edən Cavad müəllim hakimlik və tibb elmi sahəsində qazandığı böyük uğurlarla azərbaycanlı soyunu da tanıdır və bir daha hörmətə qovuşdurur. Onun Tehrandakı Azad İslam Universitetinin kafedra müdürü və professoru kimi səmərəli fəaliyyəti, habelə Bakıda Azərbaycan Beynəlxalq Universitetinin tibb fakültəsində oxuduğu mühazirələr həkimlərin yeni nəslinin, yeni Cavad Heyətlərin formalaşdırılmasına xidmətin ifadəsidir. Cavad müəllim Azərbaycan Tibb Universitetinin fəxri professoru adını da həkimliyin ucalığının əlamətlərindən biri kimi daşıyır. Onun Qarabağ müharibəsinin ağır yaralılarından 155 nəfərinə Tehrandə göstərdiyi təmənnəsiz xidmət sadəcə Hippokrat andına sədaqətin deyil, sözün böyük mənasında vətəndaşlığın bariz təzahürlərindən biridir.

Nəticə etibarilə onu demək istəyirəm ki, doktor Cavad Heyət dünya miqyaslı böyük həkimdir, bundan da çox vətəndaş həkimdir. Müdrikliyi, həkimliyə gətirdiyi ictimai dəyərlər onu müasir dövrün İbn Sinası mərtəbəsinə ucaltmışdır.

Doktor Cavad Heyət görkəmli yaradıcı şəxsiyyətdir. Çoxcəhətli səmərəli fəaliyyətinə görə onu universal yaradıcı şəxsiyyət kimi qəbul etmək lazım gəlir. Həkim-filosofluğu ilə yanaşı, alim-ədəbiyyatşünas, tükoloq-şərqşünas, folklorçu, tarixçi, nasir-publisist kimi ardıcıl və məqsədyönlü fəaliyyəti ilə Cavad Heyət Azərbaycan elmi-ədəbi və ictimai fikrinə böyük töhfələr vermişdir. O, bu sahələrin hər birində yenidir, bənzərsizdir, yalnız özünəməxsus olan xidmətlərin müəllifidir. Bu sahələrin hamısına Cavad Heyət yeni məzmun, yeni səviyyə gətirmişdir. Nəticədə yeni mərhələ – elmi-ictimai fikrin inkişafında doktor Cavad Heyət mərhələsi formalaşmışdır. Millilik, vətəndaşlıq mövqeyinin ifadəsi, humanitar elm sahələrinin vahid məcrada, bir yaradıcı şəxsiyyətin simasında birləşdirilməsi, ictimai düşüncənin

cəmiyyətşünaslıqla əlaqələndirilməsi Cavad Heyət mərhələsinin özünəməxsusluğunu şərtləndirir. Yüksək professionalıq, dərin elmi ümumiləşdirmə, yeniliyə, axtarırlara üstünlük vermək də bu mərhələni səciyyələndirir. Bütün bunlara görə ki, onun humanitar sahənin müxtəlif istiqamətləri üzrə meydana çıxmış əsərlərinin hər biri elmi mühitimizdə hadisə kimi qarşılanıb. “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə bir baxış” (1980) əsəri sanki professional bir ədəbiyyatşünasın çoxillik zəhmətinin sayəsində meydana çıxan, daha geniş ümumiləşdirmə imkanlarına malik olan dəyərli ədəbiyyat tarixidir. “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı” əsərində (1988) Cavad Heyət həqiqi bir folklorçu kimi çıxış edir. Onun təqdimatında Azərbaycan folkloru daha bütöv və tamdır. Cavad Heyət Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatını bir çox qiymətli nümunələri tapıb üzə çıxarmaqla daha da zənginləşdirmişdir.

“Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış” (1993) əsəri Cavad Heyətə məxsus konsepsiya əsasında yazılmışdır. Əvvəla, bu əsərdə Cavad Heyət etnogenezis məsələsinə özünün cəlbəedici, maraqlı əlavələrini etmişdir. İkincisi, Cavad Heyət mədəniyyətlə tarixi gedişatı vəhdətdə ifadə etməyi zəruri saymışdır. Üçüncüsü, tarixi inkişaf dəyərləndirilməsində millilik amili önə çəkilmişdir. Dördüncüsü, bu əsərdə Azərbaycanın tarixi coğrafiyasına yeni yanaşma öz əksini tapmışdır. Azərbaycan tarixi yenidən yazılarkən tarixşünaslığın Cavad Heyət konsepsiyasından yaradıcı istifadəsi bu işə yalnız fayda gətirə bilər.

Cavad Heyətin “İki dilin müqayisəsi” əsəri müasir türkologiyaya da, çağdaş şərqşünaslığa da sanballı elmi töhfədir. Bu qiymətli əsərdə Cavad Heyət milli mövqeyə malik yetkin türkoloqdur. Geniş dünyagörüşlü şərqşünas kimi də o, “İki dilin müqayisəsi” əsərində qabarıq nəzərə çarpır. Cavad Heyət bu əsərdə fars

dilinin incəliklərinə, qrammatik xüsusiyyətlərinə türk dili qədər yaxından bələd olduğunu nümayiş etdirir. Cavad Heyət bu əsərdə hər iki dilə dair dəyərli elmi fikirlərini, nəzəri düşüncələrini yüksək professionalılıqla ifadə edir. İki dilin müqayisəsində də Cavad Heyət obyektiv mövqe tutur.

Heç şübhə yoxdur ki, doktor Cavad Heyətin çox-cəhətli fəaliyyətinin zirvəsində məşhur “Varlıq” jurnalı dayanır. Son 27 il ərzində ardıcıl şəkildə nəşr olunan “Varlıq” jurnalı ilə Cavad Heyət Azərbaycan dilini, ədəbiyyatını, mədəniyyətini İranda və dünyada tanıtmğa sivil bir ordu qədər, müstəqil bir elmi tədqiqat institutu qədər şərəflə xidmət etmişdir. Azərbaycan mətbuatı tarixində “Molla Nəsrəddin” və “Füyuzat” jurnallarından sonra yalnız “Varlıq” dərgisi ədəbi məktəb səviyyəsinə yüksəlmişdir. Böyük demokrat Cəlil Məmmədquluzadənin, məşhur türkoloq Əli bəy Hüseynzadənin keçən əsrin əvvəllərində “Molla Nəsrəddin”də və “Füyuzat”da gördükləri işləri bu gün doktor Cavad Heyət böyük uğurla həyata keçirir.

Doktor Cavad Heyət görkəmli ictimai xadimdir. Biliyini, nüfuzunu, qüvvə və bacarığını vətənin və millətin tərəqqisinə, yüksəlişinə, problemlərinin həllinə fədakarlıqla sərf edən doktor Cavad Heyət ictimai fəaliyyəti ilə də çox böyük hörmət qazanmış, minlərlə insanın yaddaşında və taleyində silinməz iz qoymuşdur.

Bu cür xalq adamı olmaq missiyası həm də məşhur soydaşımızın mənsub olduğu nəslin, ailənin ənənələrindən irəli gəlir. Xatırlamaq yerinə düşərdi ki, onun atası Mirzəli Heyət hələ 1919-cu ildə rəsmi heyətlə Naxçıvana gəlmiş, sosial-siyasi problemlərlə üzləşən yerli əhaliyə yardımını əsirgəməmişdir. Ənənənin davamı kimi ötən əsrin doxsanıncı illərində Qarabağ müharibəsi yaralılarına təmənnasız yardım, göstərən bu münasiqənin ədalətli həlli üçün öz mövqeyini qətiyyətlə

bəyan edən doktorun həmin vaxt bu məqsədlə Türkiyənin o zamankı rəhbəri Süleyman Dəmirələ məktubla müraciət etməsi faktı da bu baxımdan böyük tarixi dəyərə, mənə və əhəmiyyətə malikdir. Bu fakt həm də Cavad Heyətin ömür yolu və çoxcəhətli fəaliyyətində aşkar görünən İran–Türkiyə–Azərbaycan miqyasının daha bir ifadəsi kimi qiymətlidir. Yəni Cavad Heyətin həm də elmi, ədəbi-mədəni, həm də ictimai fəaliyyəti bu üç ölkə arasında etibarlı bir körpü vəzifəsini böyük uğurla gerçəkləşdirir. O, vətəni İranda olduğu kimi, Türkiyə və Azərbaycanda da dərin hörmətlə sevilir, çap olunan əsərləri ehtiramla qarşılanır.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri cənab Heydər Əliyev həmişə Cavad Heyətin şəxsiyyətinə və fəaliyyətinə yüksək qiymət vermiş, ona böyük ehtiramını ifadə etmişdir. Doktorun 70 və 75 illik yubileyləri ilə əlaqədar ölkəmizdə dolğun tədbirlərin həyata keçirilməsi, Cavad Heyət haqqında ayrıca kitabın nəşri, çoxsaylı məqalələrin dərci, radio və televiziya verilişləri hazırlanması da ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin məşhur soydaşımıza ehtiramının işığında gerçəkləşmişdir.

Bu yaxınlarda Bakıda Cavad Heyətin 80 illik yubileyinin də böyük təntənə ilə qeyd olunması, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin Cavad Heyəti şəxsən təbrik etməsi də ölkəmizdə bu məşhur ziyalıya və ictimai xadimə dövlət səviyyəsində göstərilən diqqət və qayğının parlaq təzahürüdür. Naxçıvan muxtar respublikası Ali Məclisinin Sədri hörmətli Vasif Talıbovun təşəbbüsü və himayəsi ilə Cavad Heyətin 80 illik yubileyinin Naxçıvanda yüksək səviyyədə qeyd edilməsi Muxtar Respublikanın ədəbi-mədəni, ictimai mühitində maraqla qarşılanmışdır. Bu da təsadüfi deyil, çünki Naxçıvan ictimaiyyəti Cavad Heyətin yaradıcılığı və fəaliyyəti ilə çoxdan tanışdır. Hələ 1993-cü ildə məşhur soydaşımız Naxçıvanda olmuş, bir sıra ədəbi-mədəni

tədbirlər və görüşlərdə, o cümlədən xalq şairi Məmməd Arazın 60 illik yubiley yığıncağında yaxından iştirak etmiş, həmin il oktyabrın 1-də Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Şurasının qərarı ilə ona bu ali məktəbin fəxri professoru adı verilmişdir. 1996-cı ildə ustad romantik sənətkar, böyük mütəfəkkir Hüseyn Cavidin möhtəşəm məqbərəsinin açılış mərasimində Cavad Heyət də ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin dəvəti ilə iştirak etmiş, beləcə, Naxçıvanla bir daha tanışlıq imkanı qazanmışdır. Nəhayət, bir qədər əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, Cavad Heyətin 80 illik yubileyi günlərində o, yənidən naxçıvanlıların qonağı olmuşdur. Ağsaqqal ziyalımız xatırlayır ki, Naxçıvana ilk dəfə 1971-ci ildə gəlmiş, daha doğrusu, Moskvaya beynəlxalq simpoziuma gedərkən qatarla buradan keçmişdir. İstiqlalı Azərbaycan üçün böyük nemət sayan Cavad müəllim ötən illər, xüsusən müstəqillik dövründə respublikamızın, o cümlədən onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanın bütün sahələrdə çox böyük inkişaf yolu keçdiyini vəcdlə dilə gətirir.

Ustad alim, böyük vətəndaş, fəal ictimai xadim Cavad Heyət beləcə ömrünün doqquzuncu onilliyinə qədəm qoyur. Keçilmiş, yola salınmış illərə nəzər salanda bir daha aydın olur ki, Cavad Heyət ucalığının, Cavad Heyət nüfuzunun və əzəmətinin bir sirri var! Məsləkə, amala, uğrunda on illər sərf etdiyi ali həqiqətə inam! Başqa sözlə desək, Cavad Heyət ömrünün bütün məqamlarında, fəaliyyətinin bütün sahələrində həmişə sabit mövqe nümayiş etdirmiş, həqiqətə, düzlüyə, halallığa sadıq qalmışdır. Cavad Heyət varlığı, tükənməz enerjiden, dərin humanizmdən, xalqa, millətə xidmət duyğusundan pərvəriş tapıb gerçəkləşən, Cavad Heyət həqiqəti dünəndən başlanıb bu gündən keçən, gələcəyə yön alıb əbədiyyətə qovuşan bir fenomendir. Bu fenomenin mövcudluğunun əvvəli 1925-ci ildən başlansa da davamı gerçəklik, həqiqət qədər sonsuzdur.

25 YAŞINDA BİR MƏKTƏB: “VARLIQ”

Əliriza ƏRDƏBİLİ,
Stockholm

Xalqımızın mətbuat tarixinə baxanda, fərəhli hissələrlə bərabər, bir kədər hissi də adamın sorasına gəlir. Mətbuat orqanlarımızın çoxunun ömrü quş ömrü kimi qısa olmuşdur. Son illərdə xaricdə nəşr olunan mətbuat da bu qaydadan kənarda qalmamışdır. Amma bu gün qürur hissi ilə “Varlıq” dərgisinin 25 illiyini bu ocağın təməlini qoyan və onu daima alovlu, işıqlı saxlayan ziyalılarımıza təbrik deyirik. Təbrik deyə-deyə də fikirləşirik: iyirmi beş il?! Nədir bu müəmmmanın rəmzi? Hansı yana-yana əriyib, amma tükənməyən vücudların səmərəsidir bu “Varlıq”? Kimlər bu işığı bizə ərnağan etməkdə özlərini fəda etmişlər? Bu kimi suallar qarşısında “Varlıq” dərgisinin redaksiya heyəti və öz ciyər guşəsi kimi bu vücudu boya-başa çatdırıb 25 yaşlı olmasını Türk aləminə əyan edən Dr. Cavad Heyət yada düşür.

Bu 25 illik həyatın barlı-bəhrəli olduğu bir mədəniyyət adamına aydın olduğu halda, onun, doğrudan da, bir möcüzə olduğunu anlamaq və bu möcüzənin nədən və necə olduğunu sirlərini fəş etməyi, ancaq İran türkləri bacara bilirlər. Axı, bu dərgi öz doğma dilində yazıb-oxumuş Türklərə “bir dərgi” kimi görünə bilər, amma “Varlıq”ımızın bir “dərgi” olmadığını biz yaxşı anlarıq. Yox, bu kiçik bir sözdür, “Varlıq”ın böyüklüyünü ifadə etməkdən aciz bir söz, biz isə onu möcüzə adlandırmalıyıq. Bu məqalənin məzmunu elə həmin möcüzənin sirlərini açmaqdır.

“Varlıq” fırtınalı bir dünyaya göz açdı. Hər şey dəyişirdi, heç kəs sabahı haqqında fikirləşə bilmirdi. Yad və tanış ideologiyalar moddaydılar. Doğma mədə-

niyyətin qayğısını ya çəkən yox idi, ya da ondan ideologiyaların bərbəzəyi kimi istifadə olunurdu. Yadların söylədiyi halda, cavanlarımız özümüzə və doğmalarımıza yadcasına yanaşırdılar. Ədəbi dilimiz bağlı və ancaq kiçik ziyalı məhfillərinə tanış idi. Quzeydəki bacı-qardaşlığımıza qarşı bacı-qardaşlıq münasibəti göstərmək “moda” sayılmırdı. O tayda yaşayan yarımız, müstəqil bir varlıq kimi yox, hansısa bir ideologiyanın yaratdığı cənnət və ya hansısa ideologiyanın xoşuna gəlməyən bir yer idi. İdeologiyalar və siyasi bloklardan müstəqil bir mədəni milli baxışla şimala baxmaq heç adi və yaygın bir hal deyildi. Quzeyə qarşı belə münasibətlər bəsləndiyi halda, uzaq ölkələrdə yaşayan dildaşlarımıza bəslənən münasibətlərin nə yerdə olduğunu zənn etmək (fikirləşmək) olar. Bütün bunlardan əlavə, milli mədəniyyətimizin ayrı-ayrı sahələri haqda olan və yayılan məlumat, materiallar və qaynaqlar çox kasıb bir durumdaydılar. Varlıq məktəbi təkbəşinə bu dözülməz şəraitə qarşı mübarizə bayrağını qaldırdı. “Məktəb” sözü ilə burada “Dr. Heyət və s. varlıqçıların “Varlıq”ın nəzdində və ondan müstəqil yazıb-yaratdıqları əsərləri birlikdə nəzərə alıram”. Bu məktəb öncə yeni üfüqlərin işığı və perspektivini tənzim edib, sonra bu üfüqlərə doğru addım-addım, say-say, kitab-kitab və əsər-əsər yaxınlaşmağa başladı. Bir cavan ömrü qədər çalışmaların nəticəsi mühüm nailiyyətlər olmuşdur. Bu nailiyyətləri üç mühüm sahədə izah etmək olar:

1. Milli fikrin formalaşması:

Varlıq məktəbi İran türklərinin öz milli mədəniyyətlərinin taleyi ilə maraqlanmalarını hansısa ideologiyaya bağlılıqdan azad etdi. Heç bir siyasi fikri nə dəstəkləyib, nə belə bir fikrə qarşı durmadan azərbaycanlılıqla hər hansı bir siyasi fikrin arasında bərabərlik

işarəsini silməyə müvəffəq oldu. Bu iş bu məktəbin aparıcı qüvvələrinin bu fikir müstəqilliyinə sədaqətlə inanmadıqları halda mümkün ola bilməzdi. Bu prinsipə olan inam, inamın sədaqətinə “Varlıq” redaksiyası və işçi heyətinin tərkibini sübut gətirmək olar. Hamıya məlum olduğu kimi, varlıqçıların arasında müxtəlif dünyagörüşləri və hətta müxtəlif nəsillərin nümayəndələrini görmək olar. Xaricdə tam demokratik ölkələrin çox əlverişli atmosferində bir-birini anlayıb, bir-biri ilə yola gedə bilməyənlərə yəqin ki, bu işin Tehrandə olduğunun nə boyda müvəffəqiyyət olduğu tam aydındır. Varlıq məktəbi eyni xalqa bizim mənəvi dünyamızın coğrafiyasını bizə tanıtdırmaqla, bizim dünya xəritəsində durduğumuz yerin koordinatları ilə bizi tanış etdi. Bu işdə Dr. Cavad Heyət cənablarının artıq klassik bir əsər olduğu, elm aləmində dost-düşmən tərəfindən təsdiq olmuş “Seyri dər tarixi zəban və ləhcəhayi türki”¹ adlı əsərinin xidmətləri böyük olmuşdur. Müəllif bu əsərdə alqışlara layiq elmi bir şəhamətlə (cəsarətlə) heç bir ideologiyanın dəbdə olub-olmamasından, hər hansı siyasi fikrin məzənnəsindən asılı olmayaraq, mənəvi dünyamızda yerləşən bütün mədəniyyətlər və bu mədəniyyətlərlə bağlı hadisələr və bu zəminlərdə türk dilinin və ləhcələrinin bütün incəliklərini və coğrafiyasını açıb, aydınlaşdırır.

Başqa tərəfdən İranda rəngbərəng damğalarla boyanıb unudulmuş fikir sahibləri, ədəbiyyat və mədəniyyət xadimlərinin adları və əsərləri “Varlıq”ın səhifələrində tanınılıb, öz oxucularını Məmməd Əmin Rəsulzadə, Əhməd Cavad, Almaz İldırım, Əlibəy Hüseynzadə və s. unudulmuş dahilərimizlə tanış etdi.

¹ Türk dili və ləhcələrinin tarixi

2. Ədəbi dilin yayılması:

“Varlıq”ın göz açdığı dünya təkcə fırtınalı deyildi, bu dünya həm də İran türklərinin öz dil və mədəniyyətlərinə qarşı qaranlıq fitrət dövrünün sonuna təsadüf edirdi. Pəhləvi rejiminin qanlı-qadalı illərində cavanlarımız əgər fikir baxımından okeanın o biri tayında yerləşən ölkələr ilə öz doğma yurdlarından artıq tanış idilərsə, öz ədəbi dilləri ilə heç tanış deyildilər. Bu dövrandə “Savak”ın radio-televiziya vasitəsilə yaratdığı, əslində “Piçin”, ya “Kreol” bir dil olan “Türk dili” İran Türklərinin “əsl dili” və bizim ədəbi dilimiz “türki Bakui” adlanırdı. “Varlıq” böyük mətanətlə ana dilimizin ədəbi şivəsinə sadıq qaldı. Amma bu məktəbin bu sahədə gördüyü işin böyüklüyü bununla bitmədi. “Varlıq” ədəbi dilimizin aydınlığı və şəffaflığını göstərərək, hər səhifəsini ədəbi dilin nə qədər təbii olduğunu bir sənəd kimi araya qoydu. Dr. Cavad Heyət, Dr. Məmmədəli Fərzanə, Prof. Həmid Nutqi, Prof. Həmid Məmmədzadə və onlarla bərabər bir çox yazıçı və ədiblərin qələm əsərləri ədəbi olmaqla bərabər, son illərdə xaricdə araya çıxan qondarma “dil” nümunələrindən fərqli olaraq, axar su kimi axıcı və körpə uşaq üçün ananın tanış olduğu qədər tanış idi. Bu təbiilik cavanlarda ədəbi dilə qarşı həvəs oyadıb, onları ana dillərinin ədəbi şivəsinə öyrənməyə təşviq edirdi. Daha şah rejimi və onun qulluğunda olan cintutanlar və taleyə baxanların iddia etdiyi kimi, Bakı, Təbriz, Ərdəbil dili yox, şifahi danışiq dili və ədəbi yazı dili anlamları öz yerini aldı. Bu müvəffəqiyyəti təkcə ədəbi dilin daxili gücünün hesabına yazmaq olmaz. Çox elmi və düzgün məsələlər kütlə arasına bəzən çətin alınır. Adətən kütlə tanış olduğu mövhumatı (anti-elmləri) elmin çətinlik və yadlığından rahat qəbul edir. Bu dövrkü “Varlıq”ın ədəbi dilimizin populyarlaşmasında oynadığı rol çox böyük olmuşdur. İşarə olunduğu kimi, bu işdə “Var-

lğ”ın səhifələrində adlı-sanlı dilçilər, alimlər və ədiblərimizin imzalarıyla yaranan avtoritet mühüm rol oynamışdır, yoxsa biz bugün İran türkləri bir ədəbi dil növünün və az-çox vahid yazı qaydaları yerinə minbir əcayib dil şivəsi və məktəb görməmiş “alimlərin” hərc-mərcliyinə şahid olardıq.

3. O tay–bu tay məsələsi:

“Varlıq” elə birinci sayından Bəxtiyar Vahabzadənin “Ana dili”¹ şeirini verməklə, mədəniyyət və xüsusilə Azərbaycan mədəniyyətinin siyasət və siyasi sərhədlərə tabe olmadığını elan edib, bütün bu 25 il ərzində bu prinsipə sadıq qaldı. Sonralar “Varlıq” həm Şimali Azərbaycan xalqının istiqlal mübarizəsini izləyib onun haqlı olduğunu müdafiə etdi, həm də erməni təcavüzünün bütün təfərrüatı haqda məlumat verməklə insanların bir-birlərinə bağlılığını heç bir sərhədin qırmağa qadir olmadığını nümayiş etdirdi. Hər nədən mühüm, “Varlıq” bütün saylarında o taylı-bu taylı qələm sahiblərinin əsərlərini verməklə bu rabitələrin təbii olduğunu göstərmişdir. Başqa bir fakt kimi “Varlıq”ın daimi həmkarlarının arasında prof. Həmid Məhəmmədzadə, prof. Gülam Hüseyn Bəydili kimi o tayda yaşayıb təhsil almış alimlərimizin canlı və fəal hüsurunu qeyd etmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, bu illərdə Sovetlərin dağılması ilə gəl-gət artmış, amma “Varlıq”ın səhifələrinin şəhadət verdiyi kimi, bu dərgi ehtiyatla hadisələrin arxasından yox, zətən bu sahədə öz zamanından irəlində olmuş və buna görə də qabaqcıl, mütərəqqi və novator sözlərinə tamamilə layiqdir.

¹ “Varlıq” dərgisi, 1-ci sayı. Ordipehest 1358, s. 35.

4. Şüar vermək yerinə, təsir qoymaq sehrinə malik olmaq:

“Varlıq”ın birinci dəfə ayaq basdığı dünyanın başqa əlamətlərindən biri də şüar verməyin mod olması və kəskin-kəskin şüarların bolluğu idi. Amma bu fakta baxmayaraq “Varlıq” qışqırıb-çağırır, bağırmaq yerinə izah və iqna etmək yolunu seçmişdir. “Varlıq” öz oxucu kütləsiylə özü arasında harmonik bir münasibət yaradır, onların inamları və psixologiyalarıyla müharibəyə qalxmır, onlarla birlikdə, elm, həqiqət, mədəniyyət aləmində seyrə çıxır və bu seyrin faydalı olduğu sözsüzdür.

Bu nöqtəyə təkid etmək yaqin bir çoxlarına yersiz görünə bilər, amma bəzi acı təcrübələri nəzərə alsaq, “Varlıq”ın bu müvəffəqiyyətinin tamamilə diqqətəlayiq olduğunu görə bilərik. Həqiqət budur ki, bəzi mətbuat orqanları bütün çəkilən zəhmətlərə rəğmən təəssüflə öz oxucuları və onların psixologiyası, dünyagörüşləriylə ziddiyyətdə oldu və nəticədə heç bir iz buraxmağa müvəffəq olmadı. “Varlıq”ın yuxarıda işarə olunan uğurlarının hər üç əsas sahəsində bu prinsipə sadıq qalmasını görmək olar. Hər üç plandan “Varlıq” öz oxucularıylə müştərək dil tapmaq və onların zəkalarına yol açmaq kimi mühüm işə müvəffəq olmuşdur. Buna görə də “Varlıq”ın gördüyü işin əhəmiyyətini anlamaq üçün kağızlarda səbt olunmuş sözlərin toplusu heç düzgün ölçü ola bilməz. “Varlıq” möcuzəsinin nə kimi möcuzə olduğunu görmək üçün, onun buraxdığı izi və daha da mühüm, bu izlərin dərinliyini görmək lazımdır. Yoxsa elə melodram sinema filmləri də öz publikumlarına “təsir” qoyur. Bu baxımdan “Varlıq”ın qoyduğu təsir çox mühümdür və zənn etmək olar ki, bir neçə nəsil bu təsirin xeyrini görəcəkdir.

5. Şinel, post qutusu və məktəb:

“Varlıq” məktəbinin ən uzunmüddətli təsirini yəqin ki, burada tərbiyə olunmuş gənc istedadlarda görmək olar. Bu məktəb gənc nəslin yad və tanış, amma hər halda doğma olmayan ideologiyaların hörümçək torlarında çabaladıqları illərdə dünyaya göz açdı. Zaman keçdikcə bu ideologiyaların iç üzü cavanların gözündə görünməyə başladı və nəhayət, Berlin divarlarının yıxılmasında simvolizə olan tufan qopdu. Bütün bu böhran illərində “Varlıq” öz varlığını zamanın bədlərindən qoruyub və gənc nəslə xalqımızın varlığının keşiyində durmağa çağırırdı. Bu da təsirsiz qalmayıb, azərbaycanlı və qeyri-azərbaycanlı türklərin gəncləri arasında çoxsaylı milli fikirlər qayıdanlar var idilər, həm də Sibirin ölüm düşərgələrindən can qurtaranlar. Əgər “Varlıq”ın bu rolu olmasaydı, onda ata-babalarımızın təcrübələrinin, dərslərinin və bu az sayda olan alimlərin hansı platformada yeniyetmə nəsillə kontaktları necə mümkün ola bilərdi?!

6. Xülasə:

“Varlıq” həssas və tufanlı bir zamanda işə başlamağına baxmayaraq, öz davamlılığı və hərtərəfli fəaliyyətiylə Azərbaycan mətbuat tarixi və Cənubi Azərbaycanın təfəkkür tarixi və tarixi təfəkkürünün formalaşmasında misilsiz rol oynamışdır. Başqaları üçün hər dərgi bir “dərgi”dirsə, bizim üçün uzun illər boyu “Varlıq” yeganə dərgi olmuşdur. Bununla belə “Varlıq”ın gördüyü işin əzəməti onun yeganəliyindən yox, onun gördüyü işin və özündən buraxdığı izlərdədir. Uzaqgörənlik və düzgün yol tutmaq, əlbəttə, bu dərgini yaran insanların və alimlərin dərin zəka əhli olduqlarından irəli gəlmişdir. Bu aşkar bir həqiqətdir ki, məzlum millətlərin bacardıqları hər böyük işi, bir, ya neçə böyük qurban təzmin etməlidir. “Varlıq”a gəldikdə, bu

qurban olmaq doktor Cavad Heyət cənablarının payına düşmüşdür. Məlumdur ki, “Varlıq”ın bu 25 illik həyatı, əslində, Doktor Cavad Heyət cənablarının özü və ailəsinə borclu olduğu vaxt və imkanlar hesabına mümkün olmuşdur.

“Tribun” redaksiyası dərginin birinci sayını Dr. Cavad Heyət və prof. Nutqiyə ithaf etmişdir. Dərgimizin dördüncü sayını “Varlıq”ın başqa həmkarı Dr.M.Əli Fərzanə cənablarına ithaf etmişik. Bir dərginin bir şəxsə ithaf olunması mənasız və təsadüfi bir iş ola bilməz. Yuxarıdakı sətirlər “Varlıq” möcüzəsinin sirlərini açmaqla bərabər, “Tribun”un birinci və dördüncü saylarının ithaf olunması kimi simvolik bir işdə yatan mənanın açması kimi də görünməlidir.

CAVAD HEYƏT NƏDƏ "İTTİHAM" OLUNUR?

Şövkət Tağıyeva,
tarix elmləri doktoru, professor
Əkrəm Rəhimoğlu,
iqtisad elmləri namizədi.

İranda çap olunan "Keyhane həvai" qəzeti 31 avqust tarixli sayında (№ 1096) İranda yaşayan Türkiyə vətəndaşı Məhəmməd Sübhandağlı adlı şəxsin doktor Cavad Heyətə məktubunu dərc edib. Məktubun yazılmasına səbəb Türkiyə prezidenti Süleyman Dəmirəl Tehrana gələrkən Qarabağ olayları ilə bağlı Cavad Heyətin məktubla ona müraciəti, Azərbaycanın bu ağır günündə ondan daha artıq yardım göstərməsini xahiş etməsidir.

Hər iki məktub haqqında mütəxəssis şərhini çap edirik.

Bu ilin yazında Türkiyə prezidenti Süleyman Dəmirəl İran hökumətinin dəvətilə Tehrana gəldikdə Cavad Heyət dəhşətli vəziyyətə salınmış Azərbaycana əsaslı yardım əli uzatmaq, əsrin bu böyük haqsızlığına son qoymaq haqda ona məktub verib. Bu açıq məktubun bir surəti də İranın rəsmi dövlət nümayəndəsinə (xarici işlər nazirinə) təqdim olunub. Məktub Azərbaycan oxucularına bizim mətbuatdan tanış olsa da, ondakı bəzi məqamları xatırlatmaq istərdik.

Əvvəla bunu deyək ki, böyük cərrahın dərin ürək ağrısı ilə yazdığı məktubdakı bu sözləri sakit oxumaq mümkün deyil: "Mən bu sətirləri göz yaşımıyla yazıram və bu anda Allah-Taaladan xalqımıza qurtuluş, ya da özümə ölüm istəyirəm".

Məktubda Azərbaycanın başına gətirilmiş bugünkü faciələr açıqlanır və göstərilir ki, "məmləkətimizin ba-

şına gətirilən bu faciə böyük bir millət və ya güclü bir dövlət tərəfindən deyil, bütün tarix boyu himayəmiz altında dolanan və ədalətimiz sayəsində bütün insan hüquqlarından faydalanan ermənilər tərəfindən açılmışdır”.

Müəllif öz məktubunda indiki durumda – erməni işğalçıları tərəfindən Azərbaycan ərazisinin 20 faizi işğal olunduğu və milyondan artıq azərbaycanlının öz yurd-yuvasından qovulub çöllərə salındığı şəraitdə “bütün müsəlman dünyasının, o cümlədən Türkiyə və İranın vəzifə və məsuliyyətləri nədən ibarət ola bilər?” sualına belə cavab verir: “Silahsız, ordusuz və əsarətdən yenicə çıxmış qardaşlarımızı yalqızımı buraxmalıyıq? Erməni-daşnak ordusunun onların yurdlarına həyasızcasına təcavüzünə, qadın və kişilərini, qoca və uşaqlarını acımadan öldürmələrinə seyrçimi qalacağıq? Bu bizim şərəfimizə, türklüyə və müsəlmanlığa, nəhayət insanlığa yaraşarmı?.. Bu gün mənim əlimdəki qələmkəğız və quru nəfəsimdən başqa bir şey yoxdur. Onları da xalqımızın yolunda sevə-sevə verməyə hazıram. Fəqət bilirəm ki, xalqımın qələmdən çox süngüyə ehtiyacı vardır. Belə durumda istər-istəməz bu suallar qarşısında qalıram: Əcəba, bu gün bizdə Səlahəddin Əyyubi yoxmu? Biz Səlcuqların övladları deyilikmi? Nuri Paşa, Əli İhsan Paşa və Ənvər Paşanın nəslə qurumuşmu?” Bu müraciətdən sonra Cavad Heyət 1918-ci ildə ermənilərin Azərbaycanda törətdikləri soyqırımını yada salır və türk əsgərinin xilaskarlıq rolunu qeyd etdikdən sonra bugünkü durumun üzərində dayanaraq yazır: “İranda Pəhləvi rejiminin qalıqlarından olan bəzi qatı millətçilər və irqçilər islamın və türklüyün əleyhinə olduqlarından, dinsiz təcavüzkar erməniləri müsəlman azərilərdən üstün tuturlar. Bunlar hökumət və cəmiyyət içində azərbaycanlıların əleyhinə mənfi təəssürat yaradırlar”. C. Heyət məktubunda Türkiyə prezidentinə

işarə edir ki, “İranın Amerika və onun müttəfiqləri ilə münasibətləri yaxşı olmadığından İranın Qarabağ olayları ilə bağlı daha fəal davranmasını tələb etmək olmur. Belə bir fəallıq üçün Türkiyənin daha münasib imkanı olduğundan o öz tarixi rolunu oynamalıdır”. Müəllif bu xatırlanmanı belə bitirir: “...Ciddi ölüm təhlükəsində qalan məzlum azəri qardaşlarımızın yardımına qalxın”.

Məktubda azərbaycanlıların İran və Türkiyə xalqları ilə dindəş, soydaş və qardaş olması xüsusi vurğulanır və göstərilir ki, “...Gözləyirik ki, iki qardaş dövlət və millət üçüncü qardaşına yardım etsin və böyük dövlətlərin silahları ilə təcrid-dırnağadək silahlanmış ermənilər qarşısında onları müdafiə edib soyqırımına mane olsunlar”. Müəllif öz məktubunda Azərbaycandakı olaylara və faciələrə uzaqdan seyrçi qalması “Türklük, müsəlmanlıq və insanlıq üçün bağışlanmaz günah” hesab edir və türk millətindən və İrandan əməli yardıma ehtiyac olduğunu göstərir: “Vaxt keçirmədən onların yardımına qoşulmaq və qardaşlarımızı bu zülm yanğını və qırğınından qurtarmaq, şərəf və heysiyyətimizi də qorumaq lazımdır”.

Cavad Heyətin prezident S.Dəmirələ və sürəti İranın xarici işlər naziri Əliəkbər Vilayətiyə təqdim edilmiş məktubunun xülasəsi bunlardan ibarətdir.

Dini təəssübkeşlik və soydaşlıq qeyrəti ilə yazılmış bu məktubun az qala bütün sətirləri hansı səbəbdənsə İranda bəzilərinin rahatlığını pozub və onların sonsuz qəzəbinə səbəb olub. Bir qrup bədxah şəxslərə məxsus bu narahatlıqdan doğan hiddət və kin özünün yazdığı kimi “Türkiyədə doğulub İranda yaşayan, İstanbul türkcəsi ana dili olan” Məhəmməd Sübhandağlı adlı bir nəfərin Cavad Heyətə açıq məktubunda üzə çıxıb (bax: “Keyhane həvai”, 31.08.1994).

Bu başdan deyək ki, M.Sübhandağlının məktubu

heç bir etika və davranış qaydalarına riayət edilmədən yazılıb (və ya yazdırılıb), böhtan və ittihamlarla dolu cızma-qaradan başqa (digər münasib ad tapmadıq) bir şey deyildir.

Alimə sayğısızlıq göstərilməsi və onun məktubunun mətninin təhriflərə uğradılması bir də onda büruzə verilib ki, üzdənirəq tənqidçi məktubun türkçə orijinalını deyil, bunun tam dəqiqliklə çevrilməmiş farsca nəşrini əsas götürüb tərcüməçinin günahlarından da Cavad Heyətin əleyhinə istifadə edib.

Məhəmməd Sübhandağlı C. Heyəti hər şeydən əvvəl onda ittiham edir ki, o, müsəlman bir iranlı ikən din əleyhinə çevrilmiş “laisizm” (dünyəvilik) qanunları ilə idarə olunan, “müsəlman xalqının beynini və mənəviyyatını həbsə almış bir ölkədən” (Türkiyədən) üçüncü bir ölkə (Azərbaycan) üçün imdad istəyir.

Sübhandağlının vətəndaşı olduğu Türkiyənin respublika dövrü tarixindən azacıq xəbəri olsa idi, o, bilməli idi ki, laisizm geridə qalmış Türkiyənin sosial-iqtisadi və mədəni inkişafında mühüm rol oynamış Atatürkün məlum 6 prinsipdən birini təşkil edib. Laisizm heç vaxt islam dinini rədd etməmiş, əksinə islam qayda-qanunlarını və əxlaq normalarını müasirliklə uzlaşdırmağa çalışmışdır. Əgər laisizm doğrudan da “Ziddidin və müsəlman xalqının beynini və mənəviyyatını həbsə almış” olsa idi, onda müasir Türkiyədə minlərlə məscid və dini mədrəsələr, ibadət evləri və ziyarətgahlar, dini və dini ayinləri tədris və təbliğ edən orta və ali dini məktəblər və dini müəssisələr, yüksək tirajlı dini ədəbiyyat və çoxsaylı ruhani ordusu necə fəaliyyət göstərərdi? 70 ildən artıqdır ki, İslam Türkiyədə rəsmi din kimi Anayasada (Konstitusiyada) mühüm bir maddə kimi qüvvədədir. Belə odluğu halda müsəlman bir ölkəni dinsiz kimi qələmə verməklə etdiyi bu təhrifdən Sübhandağlının məqsədi nədir?

Hazırda iqtisadi-texniki cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr sırasında olan Türkiyə dövlətinin başçısına Azərbaycanca yardım üçün müraciət etməsini, bu ölkədən daha çox köməklik və əməli yardım ummasını Cavad Heyətə heç cürə “bağışlaya bilməyən” Sübhandağlı alimə, məsələn, Yeltsinə və ya Klintonə, ya da digər dövlət başçılarına müraciət etməməsini irad tutur. Deməliyə ki, XX əsrin əvvəllərində türk əsgərinin azərbaycanlıları erməni qırğınlarından xilas etməsini Azərbaycan xalqı unutmamışdır və onun ləyaqətli oğullarından birinin bu əsasda hazırkı Türkiyə prezidentinə müraciət etməsi tamamilə təbii bir haldır. Lakin Azərbaycanı öz daimi müstəmləkəsi kimi saxlamaq xatirinə azadlıqsevər azərbaycanlıları erməninin əli ilə qırıb-çatan bir dövlətin başçısına müraciət etməyi bu xalqın qeyrətli oğullarına tənqidçinin rəva bilməsi, açığı təəcüb doğurur və cənab Sübhandağlının ən azı Azərbaycanın dərdlərindən və dünya həqiqətlərindən nə qədər uzaq və bunlara son dərəcə biganə olmasını göstərir.

Sübhandağlı daha sonra yazır: “İran İslam Cümhuriyyəti Araz çayının hər iki tərəfindən 150 minə yaxın azərbaycanlı didərginin məişət ehtiyaclarını təmin edir. Amma siz İslami İranın bu köməkliklərini görmürsüz”. Halbuki Cavad Heyət bütün yazılarında, müsahibə və çıxışlarında olduğu kimi elə S.Dəmirələ yolladığı məktubda da İranın Azərbaycana köməkliyini bir daha qeyd etdikdən sonra yazır (narazı tənqidçi isə bu qeydi “xala-xətrin qalması” və ya onun təbircə “rüşvəti kəlam” hesab edir): “İran İslam Cümhuriyyəti xüsusən son zamanlarda humanitar yardım göstərməkdədir. Biz hökumətimizdən daha fəal davranmasını gözləyirik, fəqət qarşımızı kəsən və bəhanə arayan Amerikani və müttəfiqlərini də nəzərə almaq məcburiyyətindəyik. Buna görə də və başqa səbəblərə görə hökumətimizdən bundan artıq bir şey uma bilmərik”.

Burası da qəribədir ki, Sübhandağlı S.Dəmirələ açıq məktuba heç bir aidiyyatı olmayan məsələlərin (məsələn, 1992-ci ildə Minskdə çağırılmış sülh konfransına İranın dəvət edilməməsi səbəbinin) cavabını da Cavad Heyətdən tələb edir.

“Öz millətini sevməyən başqa milləti də sevə bilməz” kimi məlum həqiqətin əleyhinə olaraq Sübhandağlı Cavad Heyəti türklülükdə, millətinə, ümumtürk soyuna bağlılıqda töhmətləndirir. Təəccüb doğurmaya bilmir ki, hələ müsəlmanlığın ilkin dövründə “islamın qılıncı” kimi qiymətləndirilən çoxsaylı türk xalqı “türkiyəli bir müsəlman” tərəfindən bunca düşmənliklə qarşılanır. Bunu da qeyd edək ki, Sübhandağlı, ümumiyyətlə, millət və millətçilik məfhumlarını düzgün qavraya bilmədiyindən Cavad Heyətin bu məsələ ətrafında aydın fikrini oxucuya öz millətini başqalarından üstün tutmaq kimi təqdim edir. Bu qarayaxmalarla kifayətlənməyən Sübhandağlı müəyyən siyasi dairələrdə öz yerini xoş etmək və İranı Türkiyəyə qarşı qoymaq niyyətini açıq hiss etdirir. O yazır: “Alime möhtaram! Yoxsa İran İslam Cümhuriyyəsinin də vəzifəsini və məsuliyyətini ağayə Dəmirəl təyin edəcəkdir?” Bu yersiz rişxənd, suyu bulandırmaqdan, iki qonşu müsəlman ölkəsi arasında nifaq toxumu səpməkdən başqa bir şey deyildir.

M. Sübhandağlı və onunla həmfikir olanlar (və ya pərdənin arxasında qalanlar) görünür, bir oxla bir neçə dovşan vurmaq istəyirlər. İranda, Türkiyədə, Azərbaycanda və bütün türk aləmində böyük nüfuza malik olan doktor Cavad Heyəti xalqların nəzərindən salmaq, göründüyü kimi, yeganə niyyət deyildir. Sübhandağlı kimilərin adı ilə yayılan belə yazılar eyni zamanda bir çox baxımdan bir sıra Şərqi ölkələri üçün nümunə ola biləcək Türkiyəni bir dövlət kimi “Keyhane həvai”nin oxucularının, ümumiyyətlə isə geniş yayılan bu qəzet vasitəsilə dünya ictimaiyyətinin gözündən salmaq kimi

daha geniş bir məqsəd də daşıyır. Əks halda tənqidçinin bu fikrini necə yozmaq olar ki, o, hazırda Türkiyəni “qolları və ayaqları kəsilmiş, ürəyi süni ürəklə əvəz edilmiş, beyni elektrik cərəyanı ilə təmizlənmiş və bu vəziyyətdə “sağlam” adlandırılan bir acizə” bənzədir. Digər tərəfdən də o, Türkiyəni dinsiz bir ölkə kimi nəzərə çarpdırmaqla bu dövlətlə müsəlman dövlətləri, xüsusilə qonşu İran arasında keçilməz bir qarşıdurma yaratmağa can atır. Sübhandağlı kimilər, nəhayət daha bir məşum niyyət güdürlər: iki qonşu qardaş müsəlman ölkəsi – İran İslam Respublikası və Azərbaycan Respublikası arasında inkişaf etməkdə olan dostluq əlaqələrinə zərbə vurmaq, bunlar arasında nifaq toxumu səpmək.

M. Sübhandağlının doktor C. Heyətə açıq məktubu ilə bağlı yazımızı bitirmək üçün böhtançı müəllifin əsil şəxsiyyətini oxucuya çatdırmağı da lazım bildik.

Açıq məktubunda özünü “mikrobioloji və bakterioloji sahədə çalışan bir işçi” kimi təqdim edən M. Sübhanlağlının göstərilən bu elmi sahə ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. O, “Keyhane həvai” qəzetinin Tehran-da çıxan “İstanbul türkcəsi”nin məsul işçisidir. Həm də “İstanbul türkcəsini ana dili hesab edən” M. Sübhanlağlı öz milli etnik mənsubiyyətini bildirməsə də (qəzet isə onu “Türkiyənin müsəlman əhlindən” – kimi təqdim edir) aydın olur ki, o, Türkiyədən qaçmış kürdlərdəndir. Türklər əleyhinə düşmən nəfəsi ilk sətirlərindən duyulan M.Sübhanlağlı Türkiyədə erməni terrorçuları ilə birlikdə olmazın cinayət və faciələr törədən terrorçu kürd “PKK” (“Kürdüstan Əmək partiyası”) dəstəsinin ən azı İrana qaçmış havadarlarındanır. Sübhandağlının Cavad Heyətə məktubunun bir çox yerində, istər 1918-ci ildə istərsə də hazırkı dövrdə, azərbaycanlı-erməni münasibətlərinin açıq-aşkar erməni daşnaklarının mövqeyindən izahının özü də onun hansı məsləkə xidmət etməsini aydın göstərir.

Beləliklə, şəksiz bir nəticə hasil olur ki, müasir İran mühitində və ondan xaricdə tanınan vətənpərvər azərbaycanlı ziyalıların ləkələnməsi kompaniyasında xüsusi fəallıq göstərən bədxahlarımızdan olan M. Sübhandağlı Azərbaycana və bütün türk dünyasına qarşı çevrilmiş beynəlxalq terrorçu mafioz dəstələrə bağlı şəxslərdəndir. Biz Sübhandağlıyı həmin kompaniyanın aparıcılarından olan doktor Reza Enayətullah kimilərlə həmfikir və onların dəyirmanına su tökənlərdən hesab edirik, sonuncunun antiazərbaycan, antitürk və daşnakpərəst sədəlarını Afina simpoziumundan (1992) və bu kimi başqa antitürk məclislərdən çox eşitmişik (bu haqda həmin sətirələrin müəlliflərinin məqalələrinə bax: “Yeni Musavat”, 11, 18, 23 və 25.02.1994).

“Keyhane həvai” qəzetinin Sübhandağlının böhtan və iftiralarla dolu cızma-qaralarına öz səhifəsində yer verməsi içimizdə acı təəssüf, sakitləşmək bilməyən hiddət doğurur.

Biz əminik ki, İran İslam Respublikasında doktor Cavad Heyətin qədr-qiyəti kifayət qədər bilinir və təsəllimiz bundadır ki, “Keyhane həvai”dəki yazılar İran dövlətinin rəsmi mövqeyi deyildir.¹

¹ kürd Sübhandağlının əsl adı Səlahəddin Eşdir.

XALQIN MƏNƏVİ VARLIĞININ AYNASI

*Prof. Dr. Teymur Əhmədov.
"Respublika" qəzeti, 30 mart 2005*

1979-cu il İran İslam inqilabı şah üsul-idarəsinin öz-başinalığına son qoydu. Ölkədə demokratik meyllər gücləndi. Belə bir tarixi şəraitdə İranda qadağan olunmuş Azərbaycan dilli mətbuat yarandı: "Varlıq", "Dədə Qorqud", "Çənlibel", "Koroğlu" və s. jurnallar işıq üzü gördü.

Doktor Cavad Heyət Tehrandə öz həmfikirələrinin köməyi ilə "Varlıq" jurnalını təsis etdi. Üç ildən sonra hakim dairələr demokratik mətbuatın vüsətinə imkan vermədi, yenidən işıq üzü görən jurnallar bir-birinin arxasınca qapandı. Lakin "Varlıq" jurnalı möhkəm təməl üzərində yarandığından məruz qaldığı hücum və ittihamları dəf edib bugünədək öz varlığını qoruyub saxlamışdır.

Azərbaycan ictimai fikir tarixində "Varlıq" jurnalının xüsusi mövqeyi vardır. Əsrin əvvəllərində "Molla Nəsrəddin" jurnalının bütün müsəlman aləmində gördüyü missiyanı, ümumxalq əhəmiyyəti olan vəzifəni XX əsrin axırlarında mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitdə müsəlman Şərqində "Varlıq" jurnalı, müyyən mənada fərqli cəhətləri olsa da, şərəflə yerinə yetirir.

Məlum olduğu kimi, inqilabi dönüş mərhələlərində demokratik ab-havanın yaranması mətbuat aləmində həmişə canlanmaya səbəb olmuşdur. "Molla Nəsrəddin" burjua demokratik inqilabından sonra yaranmışdı, "Varlıq" jurnalı şah diktaturasının qaranlıq mühitini şimşək tək dağdan İslam inqilabından dərhal sonra yaranan demokratik meyllərin bəhrəsi kimi meydana çıxmışdı.

"Varlıq" jurnalı ilk nömrəsindən bugünədək mövqe-

yini dəyişmədən böyük tarixi vəzifəni yerinə yetirməklə ətalət və durğunluğa mübtəla olan milli ictimai fikrə nur çilədi, onun hərəkətverici qüvvəyə çevrilməsinə güclü təkan verdi. Cənubi Azərbaycanda, eləcə də İranın ayrı-ayrı əyalətlərində yaşayan azərbaycanlıların milli-mənəvi özünüdərk və milli oyanışına ciddi təsir göstərən, sözün həqiqi mənasında böyük ictimai-siyasi və ədəbi məzmun kəsb edən “Varlıq” jurnalının bu gün tədqiqata cəlb olunması təqdirəlayiq hadisədir.

Son illər Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatını araşdıran, dövrü mətbuatını araşdıran, dövrü mətbuatda bir sıra dəyərli məqalələr çap etdirən Pərvanə Məmmədlinin “Varlıq” jurnalını tədqiqat obyektinə seçməsi təsadüfi deyildir.

“Varlıq” jurnalı iyirmi ildən artıqdır ki, Azərbaycan şifahi və yazılı ədəbiyyatını tədqiq və təbliğ edir. Onun başlıca aparıcı ana xətti, istiqaməti: şifahi xalq ədəbiyyatının toplanması, nəşri, təbliği ilə yanaşı, klassik və müasir ədəbiyyatın ayrı-ayrı nümunələrinin, eləcə də ədəbi-tənqidi məqalələrin verilməsi olmuşdur ki, bunun ana dili, milli mədəniyyəti, elmi-ictimai fikri və tarixi qadağan olunmuş xalq üçün nə demək olduğu aydınlaşır. Onda, “Varlıq” jurnalının Cənubi Azərbaycanda, İranın ayrı-ayrı əyalətlərində, həmçinin Şərqdə ictimai-ədəbi fikrə təsirini, inqilabi mövqeyini təsəvvür etmək olar. Ədəbi abidənin iyirmi ildən artıq dövrün aynası kimi özündə əks etdirdiyi milli-mənəvi xəzinənin ümumi mənzərəsi ilə yanaşı, onun ictimai fikrə təsiri və əhəmiyyəti tədqiqatda elmi inandırıcılıqla araşdırılmışdır.

“Varlıq” jurnalı şair Savalanın dediyi kimi, “yalnız Azərbaycan ərazisində yaşayan 25 milyon azərbaycanlının ədəbi ümid çırağı deyil, həm də bütün dünya azərbaycanlılarının mənəvi körpüsü, ürəkdən ürəyə yol salan, nur çiləyən məşəli olmuşdur”.

“Varlıq” jurnalının İran İslam Respublikasında

Azərbaycan dilində nəşr olunan o biri jurnallara nisbətən uzunömürlülüüyü, təsir dairəsinin genişliyi, hər şeydən əvvəl onun ətrafında sıx birləşən kollektivin yarıdıcı əməyi ilə bağlıdır. İsveçdə mühacirlərin Azərbaycan və fars dilində nəşr etdikləri “Tribun” dərgisində “Varlıq” jurnalını yana-yana əriyib, amma tükənməyən bir qüvvə, möcüzə adlandırmaqları təsadüfi deyildir.

İranda 1982-ci ildən, İran İslam inqilabından üç il sonra, demək olar ki, Azərbaycan dilində çıxan, demokratik ab-havadan bəhrələnən qəzet və jurnallar qapanmışdı. İranda mühafizəkar dini qüvvələr qeyri-fars millətlərə təzyiq göstərməyə, ədəbi-mədəni həyatın inkişafına mane olmağa başladı. Belə bir şəraitdə hakim dairələri, din xadimlərini və fars şovinistlərini qıcıqlandıran, münasibətlərə sərinlik gətirən yazılara ehtiyatla yanaşmaq, eyni zamanda oxucuların jurnal ətrafında mənəvi birliyini qoruyub saxlamaq zəruri idi. Siyasi reallığı nəzərə alan “Varlıq” öz ideya istiqamətinə sadıq qaldı.

“Varlıq” jurnalının redaktoru və təsisçisi dünya şöhrətli cərrah-alim Cavad Heyət xalqımızın mədəniyyətini, tarixini bütövlükdə araşdıran, təbliğ edən görkəmli ictimai xadim, dilçi və ədəbiyyatşünas alimdir. “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə bir baxış”, “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı”. “Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış”, “İki dilin müqayisəsi” və s. elmi-monoqrafik əsərləri Cavad Heyəti vətəndaş tədqiqatçı, zəhmətkeş alim kimi səciyyələndirir. Türkoloq, şair Həmid Nitqi, folklorşünas alim Fərzanə, şair Həsən Məcidzadə Savalan, şair Kərim Məşrutəçi (Sönməz), Əbdülkərim Mənzuri Xamneyi, professor Qulamhüseyn Bəydili, professor Həmid Məmmədzadə, tədqiqatçı Əli Kəmalı, şair Əziz Möhsüni, İsmayıl Hadi və bir çox əliqələmli, istedadlı ziyalılar on illərlə sıxıntı içərisində, haqq-hüququ tapdanmış, dili, milli mədə-

niyyəti qadağan edilmiş doğma xalqın təmsilçisi kimi onun varlığını “Varlıq” jurnalı səhifələrində dolğun, yüksək ləyaqətlə təcəssüm edirdilər. Onlar “Varlıq” ətrafında toplaşarkən qarşılarında son dərəcə böyük, məsuliyyətli vəzifə-ədəbi dildə vahid yazı mədəniyyəti yaratmaq vəzifənin olduğunu da bilirdilər.

Tədqiqatçı Pərvanə Məmmədlinin dediyi kimi, ““Varlıq” jurnalının yarandığı vaxt Cənubi Azərbaycanda ədəbi dilin Şimalda mövcud olan üslubları yox idi. Ziyalıların danışq tərzində və yazı üslublarında fars təfəkkür tərzı hakim idi. Orfoqrafiya və orfoepiya qaydaları haqqında təsəvvür zəif idi. Ən başlıcası isə Azərbaycan dilini mükəmməl bilən yazarlar, jurnalistlər çatışmırdı”.

Bununla yanaşı, “Varlıq” jurnalının Cənubi Azərbaycan ictimai-ədəbi fikir tarixində misilsiz rolu mübarizələr fonunda formalaşan bədii ədəbiyyatın mündəricəsini, səciyyəvi cəhətlərini və inkişaf yolunu əks etdirməsindədir. Məhz bu baxımdan “Varlıq” jurnalını tədqiqat obyektı seçən Pərvanə Məmmədlinin əsas məqsədi “Varlıq” jurnalının nəşrini şərtləndirən ədəbi-tarixi mühiti, onun mövqeyi, milli ədəbiyyatın inkişafında rolu və özünəməxsusluğu və s. barədə konkret elmi təsəvvür yaratmaq olmuşdur.

Tədqiqatçı “Varlıq” jurnalının iyirmi il ərzində çıxan saylarını böyük diqqət, qayğı və səbirlə araşdırmış, maraqlı elmi fikirlər söyləmişdir. Bu qiymətli tədqiqat Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin yaradılmasında və yeni tədqiqatların işlənməsində faydalı mənbə kimi istifadə oluna bilər.

Azərbaycan Dövlət Teleradio Verilişləri Şirkətinin sədri, millət vəkili, filologiya elmləri doktoru, professor Nizami Xudiyevin Doktor Cavad Heyətin 80 illik yubileyində çıxışı

Əziz dostum Cavad bəy!
Hörmətli yubiley iştirakçıları!

Türk dünyasının ən qüdrətli övladlarından biri, bütün dünya türklərinin qürur və fəxarət yeri olan, bir əlində qələm, bir əlində bıçaq öz xalqının, millətinin, bütövlükdə insanların fiziki və mənəvi sağlamlığının keşiyində sərhəd əsgəri kimi sərvaxt dayanan, əllərinin hikməti, sirri-sehri ilə möcüzələr yaradan möhtərəm Doktor Cavad Heyətin 80 illik yubiley mərasimində iştirakımdan və çıxışımdan böyük iftixar hissi keçirirəm.

Əvvəlcə fəxrlə qeyd etmək istəyirəm ki, ömrü boyu heyrətamiz dərəcədə misilsiz işlərə imza atan Cavad Heyət haqqında mən də bir sıra məqalələr yazmışam, 2002-ci ildə “Azərbaycanelefilm”-in çəkdiyi “Cavad Heyət varlığı” adlı sənədli televiziya filminin ssenari müəllifiyəm, görkəmli alimin 80 illik yubileyinə həsr etdiyim kitab isə bu yaxınlarda işıq üzü görəcək.¹ Yeri gəlmişkən, onu da deyim ki, “Cavad Heyət varlığı” filmi, böyük alimin Bakıda keçirilən 70 illik yubileyinin videoyazısı, ona həsr olunmuş “Dastan”, “Durna teli” verilişləri Azərbaycan Dövlət Televiziyasının qızıl fondunda saxlanır.

Və yubiley mərasiminə gələrkən mən bir daha Cavad Heyət haqqında yazdıqlarıma diqqət yetirdim, senarim əsasında çekilmiş filmə baxdım. Bütövlükdə Cavad Heyətin keçdiyi mənalı, şərəfli ömür yoluna nəzər saldım.

¹ Cavad Heyət möcüzəsi. – Bakı: Azərneşr, 2005 (avqust).

Etiraf edirəm ki, onun qısa zaman kəsiyində həyata keçirdiyi və bir insan ömrünə sığmayacaq qədər böyük işlərinin qarşısında yenə də heyretimi gizlədə bilmədim.

Cavad Heyət kimdir? Onun Azərbaycan, İran, bü-tövlükdə dünya elminin, təbabətinin və mədəniyyətinin inkişafında hansı xidmətləri var? Təbii ki, bir yubiley çıxışında bu suallara cavab vermək çətindir. Çünki Cavad Heyət yaradıcılığı elə əhatəli, çoxşaxəli, ensiklo-pedik məzmun və səciyyə daşıyır ki, onun araşdırıl-ması, öyrənilməsi və dəyərləndirilməsi böyük vaxt və zaman tələb edir. Çox qısa desəm, mən Cavad Heyəti 20-ci əsrin möcüzəsi hesab edirəm. Dünyanın ən usta, ən mahir cərrahlarından, təbiblərindən biri olan Cavad Heyəti başqa cür qiymətləndirmək mümkün deyil. Təsadüfi deyil ki, onun yarım əsr əvvəl gördüyü işlər elə bu gün də yenilik, təzəlik sayılır.

Türk dünyasının dünya elminə bəxş etdiyi bu böyük alimə, elm adamına, Cavad Heyət şəxsiyyətinə hansı yöndən, hansı prizmadan yanaşsan, onun yaradıcılığını hansı aspektdən araşdırsan, insanlığa başucalığı gətirən əməllərlə qarşılaşarsan.

Cavad Heyət ömrün, taleyin seçdiklərindəndir, Tan-rının seçilmiş bəndələrindəndir. Belə olmasaydı, o, bir neçə sahədə paralel olaraq böyük uğurlar qazanmaz, şöhrət tapmazdı.

Cavad Heyət elə bir ömür yaşayıb ki, o ömrün salnaməsini yaratmaq həm asandır, həm çətindir, həm də çox məsuliyyətlidir. Bu ömür elə bir ömürdür ki, onda alim və ədib qələmi birləşib, yüksək mənəvi amallar uğrunda mübarizə aparıb. Bu ömür insanların, xalqların birliyinə xidmətdə keçib. Bu ömür yalnız bir xalqa, bir millətə məxsus olmayıb, bəşəriyyətə xasdır. Bu ömür öz dahi sələflərinin ənənəsini ləyaqətlə davam etdirməyə sərf olunub.

Bəs Cavad Heyət bu nüfuzu, bu şöhrəti necə qazanıb?

Əvvəla, mən tam məsuliyyətlə demək istəyirəm ki, o hər bir uğuruna zəhməti, çalışqanlığı, bir də Tanrının ona bəxş etdiyi istedadı sayəsində nail olub. Digər tərəfdən, o öz biliyini yorulmadan, usanmadan arayıb-axtarmaqla zənginləşdirib.

İkincisi, belə bir məşhur deyim var: ot kökü üstə bitər. Bu kəlamda böyük hikmət var, çünki kökü olmayan bir ağac tez çürüyər, ayaq üstə duruş gətirə bilməz. Əsli-nəcabəti, soykökü olmayan bir insan da qaynar qazana bənzər dünyada, narahat dənizdə gəmi kimi çalxalanan zamanədə tez itib-batar, həyatın dibinə yuvarlanar. Cavad Heyət də elə bir kişinin ailəsində böyüyüb ki, o elə Cavad Heyət olmalıydı. Onun başqa cür olmağa haqqı yox idi. Bəli, bu gün bütün dünyanın tanıdığı, elmini və sözünü qəbul etdiyi Cavad Heyət tanınmış bir ziyalının ailəsində tərbiyə alıb. Atası Mirzə Əli Heyət görkəmli ictimai və dövlət xadimi, hüquqşünas alim, maarifpərvər ziyalı olub, məsul vəzifələrdə çalışıb. Və bu kişi on övladının onunu da əqidəli, məsləkli, savadlı, vətənpərvər, qeyrətli vətəndaşlar kimi böyüdüb.

“Allah insana hürriyyət, seçmək imkanı verib. Mən də azad olmaq üçün həkimliyi seçdim” deyən Cavad Heyət əvvəlcə Tehranda, sonra İstanbulda, daha sonra Avropada – Parisdə mükəmməl təhsil alıb, bir müddət elə Paris Universitetinin cərrahlik klinikasında çalışıb. 1952-ci ildə ixtisaslı cərrah kimi Tehrana qayıdıb.

Bir rəqəmi də qürurla dilə gətirmək istəyirəm: ömrünü, taleyini elmə, təbabətə bağlayan Cavad Heyət Şərqdə ən unikal cərrahiyyə əməliyyatlarının müəllifidir, ümumiyyətlə, o 52 illik həkimlik təcrübəsində 20 mindən çox cərrahiyyə əməliyyatı aparıb, minlərlə insanın həyatını xilas edib.

Cavad Heyət, demək olar ki, hər yerdə birinci olub və özü də bunu etiraf edir. Birinci olmağın nə qədər

çətin, məsuliyyətli olduğunu isə, mənəcə, hər kəs çox yaxşı anlayır. “Cərrahlıq həm elm, həm də sənətdir. Mən həmişə inandığım həqiqətləri həyata keçirmək istəmişəm” deyən Cavad Heyət 1954-cü ildə ürək əməliyyatları aparmağa başlayıb, 1961-ci ildə İran mühiti üçün böyük uğur sayılan, ilk dəfə böyük müvəffəqiyyətlə keçən açıq ürək əməliyyatı da Cavad Heyətə aiddir. O, İranda eksperimental cərrahiyyənin bünövrəsini qoyub, ilk dəfə ürək qapaqlarını dəyişdirib. Tehrandə ilk böyrəkköçürmə əməliyyatları da məhz Cavad Heyətin adı ilə bağlıdır. Bu nailiyyətlərə görə o, 1963-cü ildə Beynəlxalq Cərrahlıq Akademiyasının üzvü seçilib.

Az vaxtda ürək cərrahiyyəsinin öncülü kimi məşhurlaşan Cavad Heyət 1983-cü ildə dünyanın ən şöhrətli cərrahiyyə qurumu olan Paris Cərrahiyyə Akademiyasına üzv seçilib.

Tibbə aid çoxlu sayda sanballı kitabın, cərrahiyyəyə aid üç cildlik dərsliyin müəllifi, 12 il “Daneş-e pezeşki” – “Tibb elmi” dərgisinin nəşiri olan Doktor Cavad Heyət 1988-ci ildən Azad İslam Universitetinin cərrahiyyə professorudur, Universitetin cərrahlıq şöbəsinin rəhbəridir. Bu, həm də o deməkdir ki, yeni Cavad Heyətlər yetişir, Cavad Heyət öz elmini, öz biliyini əsirgəmədən tələblərinə öyrədir. Demək, “Çalışmışam ki, həyatda elm öyrənəm və elm öyrədəm. İnsan həyatda biliklə yaşamaqlıdır” deyən Cavad Heyət, həm də böyük müəllimdir. İslam dünyasının böyük şəxsiyyəti Həzrəti Əlinin belə fikri var: “Kim mənə bir hərf öyrətsə, ömrüm boyu ona qul olaram”. Bu mənada, tələbələri Cavad Heyətə çox borcludurlar.

Bütün bu sadaladıqlarımın hamısı, bəlkə də, dildə çox asan səslənir. Amma bunların arxasında yuxusuz gecələr, gərgin və hərtərəfli çalışmalar, nəzəriyyə və bu nəzəriyyəyə əsaslanan praktika, böyük səbr, təmkin,

iradə dayanır. Özünün dediyi kimi, bu işlər ona həyəcan, emosiya, stres, iztirab bahasına başa gəlib.

Hər bir sənət sahibi ilk addımını həyəcanla xatırlayır: istər həkim, istər yazıçı-şair, istərsə də digər peşə sahibləri. Cavad Heyət də keçirdiyi ilk cərrahiyyə əməliyyatını, özü də çox uğurlu əməliyyatı həm sevinə-sevinə, həm həyəcanla xatırlayır. Bunun özü də xoşbəxtlikdir.

Dünya şöhrətli korifey cərrahlardan biri olan Doktor Cavad Heyətin elmi fəaliyyəti təkcə təbabətlə məhdudlaşmır. O, həm də böyük tarixçi alim və filoloqdur. Ömrünün önəmli bir hissəsini Türk-Azərbaycan tarixinin, dil və ədəbiyyatın tədqiqinə həsr edib, elmi türkoloji araşdırılmalarla məşğul olub, nəşirlik edib. Cavad Heyət sənəti, ədəbiyyatı, dilçiliyi, tarixi də bir həkim kimi tədqiq edib və özü demişkən, bunun da keyrini görüb.

Cavad Heyətin ən böyük xidmətlərindən biri onun “Varlıq”ıdır.

İranda İslam inqilabının qələbəindən sonra verilən nisbi dil azadlığından bəhrələnən alovlu vətənpərvər ziyalı dostları ilə birgə “Varlıq” dərgisinin nəşrinə başlayır. Nə az, nə çox, düz 26 ildir ki, Azərbaycan-türk dili, ədəbiyyatı, tarixi və folklorunu bu jurnal vasitəsilə yayır.

Mən “varlığımızın ifadəsi və sənədi olan” azadlıq quşu “Varlıq” haqqında xüsusi danışmaq istəyirəm.

“Varlıq”! İnanmıram indi kiminsə bu dərgi haqqında informasiyası, məlumatı, bilgisi olmasın. İnanmıram, indi kimsə bu dərgi haqqında eşitməmiş olsun. İnanmıram, indi kimsə bu dərgi ilə öyünməsin, fəxr etməsin. Bu öyüncü, bu qürur hissini bizə bəxş edən isə, sözün həqiqi mənasında, böyük azərbaycanlı olan Doktor Cavad Heyətdir. Və 26 ildir ki, bu jurnal bizimlədir. Bəlkə də, belə uzunömürlü ikinci bir jurnal,

dərgi ağlımıza, xəyalımıza gətirə bilmərik. Mətbuat tariximizə nəzər salsaq görərik ki, mətbu orqanlarımızın əksəriyyəti çox qısa ömür yaşayıb. “Varlıq” isə 26 ildir ki, (indi 30 il) bizimlə yol gəlir. Biz indi Cavad Heyəti – ağsaqqal alimimizi, böyük təbibimizi, görkəmli nəşirimizi təkcə 80 illik yubileyi münasibətilə deyil, həm də təməlini, bünövrəsini qoyduğu bu jurnalın 26 illiyi münasibətilə təbrik edirik. Cavad Heyət gözünün nurunu, zəkasını, işığını, ömrünü, həm də bu jurnalın səhifələrində şam kimi əridib. Min bir zəhmətə, əziyyətə qatlaşıra qatlaşıra gözəl bir “övlad” da böyüdü. Cavad Heyət bu layiqli “övlad”ın üstündə əsim-əsim əsib və onu bütöv türk aləminə bəxş edib. Öz doğma dilində yazan “Varlıq”, həqiqətən də, varlığını aynasına, mövcudluğumuzun güzgüsünə çevrilib. Digər tərəfdən, bu dərgi də öz nəşirinə, öz yaradıcısına borclu qalmayıb, onu öz səhifələrinin yaddaşına həkk edib. Özü də həmişəlik.

Cavad Heyət İran inqilabından sonra Tehrandə “Varlıq” dərgisini çap etdirməklə türk mənəvi birliyinə qapı açdı, həm də bir məktəbə çevrildi. Bu jurnal az vaxtda böyük uğur qazandı: milli fikrin formalaşması, ədəbi dilin yayılması, o tay-bu tay məsələsində öz sözünü dedi. Cavad Heyətin yaratdığı “Varlıq” məktəbi İran türklərinin milli mədəniyyətini hansısa ideologiyaya bağlılıqdan azad etdi. Bundan başqa, İranda unudulmuş fikir sahibləri, ədəbiyyat və mədəniyyət xadimlərinin adları və əsərləri “Varlıq” vasitəsilə tanındı, təbliğ olundu. Stokholmda yaşayan soydaşımız Əlirza Ərdəbilinin təbirincə desək, “Varlıq” məktəbi mənəvi dünyamızın coğrafiyasını bizə tanıtdırmaqla dünya xəritəsində durduğumuz yerin koordinatları ilə bizi tanış etdi.

Nə gözəl ki, bu gün ən kütləvi mətbuat orqanı olan “Varlıq” hər sayında öz oxucularını elmin, ədəbiyyatın,

folklorun seçmə nümunələri ilə tanış edir, dilimizi təbliğ edir. Burada çap olunan silsilə məqalələr dilimizin tarixini, qrammatikasını, ədəbiyyat tariximizi, folklorumuzu əks etdirir. Həm də Ana dilimizin nə qədər əzəmətli, zəngin, gözəl, musiqili bir dil olduğunu nümayiş etdirir, ədəbi dilimizin aydınlığını və şəffaflığını göstərir. “Varlıq” hər səhifəsində ədəbi dilin nə qədər təbii olduğunu bir sənəd kimi ortaya qoyur. Bir sözlə, “Varlıq”ın ədəbi dilimizin populyarlaşmasında oynadığı rol danılmazdır.

Mən bir məqamı, incə bir nüansı da xüsusi vurğulamaq istəyirəm. Heç şübhəsiz, “Varlıq” jurnalını nəşr etmək Doktor Cavad Heyət üçün heç bir yəndən asan olmayıb. O, həkimliyindən, alimliyindən qazandığını “uf” demədən bu jurnalın məsrəflərinə sərf edib, məcazi dillə desək, millətin varlığına xərcləyib. Mən hələ istirahətindən, dincliyindən kəsdiklərini, mənəvi narahatlıqlarını, əzab-əziyyətlərini demirəm. Bu mənada, Cavad Heyət qəhrəmandır. Yorulmaq bilmədən öz məsləki uğrunda mübarizə aparan və sonda qalib gələn qəhrəman. Eşq olsun zəmanəmizin bu fədakar qəhrəmanına!

Onu da mütləq qeyd etmək lazımdır ki, “Varlıq”, həm də qaranquş olub. Onun ardınca İranda Ana dilində onlarla mətbu orqanı, qəzet, jurnal çap olunmağa başlayıb.

“Varlıq”ın daha bir böyük xidməti isə ondan ibarətdir ki, o, Şimali Azərbaycanın istiqlal mübarizəsini də öz səhifələrində müdafiə etdi, erməni təcavüzünü pislədi. Bu gün də bu mövqeyində qalır.

Oxucuları ilə dil tapan, onların qəlbinə hakim olan bir mətbu orqanı olan “Varlıq” Azərbaycanda da böyük maraqla oxunur. Dərgidən seçmə nümunələr muntəzəm olaraq qəzet və jurnallarda dərc edilir, geniş oxucu kütləsinə çatdırılır, beləliklə, fədakar yaradıcılığın bəhrəsi olan “Varlıq” xalqın varlığını, onun

haqq səsinə, mənəvi istəklərini ifadə edir, elin sevincinə, dərdinə şərik olan, mənəvi yaralarına məlhəm qoyan, ona keçmişini, bu gününü anladan, sabahının yolunu göstərən nüfuzlu bir söz kürsüsüdür.

Bir daha qeyd edirəm, Doktor Cavad Heyət öz həmkarları ilə birlikdə “Varlıq”ın səhifələrində Azərbaycanın tarixi, ədəbiyyatı, dili və folklorunun öyrənilməsinə silsilə məqalələr həsr etmiş, bu sahədə bir akademiyanın görə biləcəyi işi görmüşdür. Azərbaycan ziyalıları bu əvəzsiz mənəvi sərvətlərə görə böyük ustad Cavad Heyətə və “Varlıq” dərgisinin müəlliflər heyətinə son dərəcə minnətdardırlar.

Doktor Cavad Heyət böyük alimdir. Onun türkoloji araşdırmalara dair üç yüzə qədər, tibbə aid isə yüzə yaxın məqaləsi, elmi əsəri müxəlif dillərdə İran, Türkiyə, Azərbaycan, Avropa ölkələri və Amerikada yayımlanıb. Onun türkologiyaya aid kitablarını məxsusi qeyd etmək istəyirəm: iki cildə “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə bir baxış”, “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı”, “Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış”, “Ədəbiyyatşünaslıq”, “İki dilin müqayisəsi”, “Türk dili və ləhcələri tarixi”. Bu kitabların hər biri ayrı-ayrılıqda Azərbaycan ədəbiyyatının, Ana dilinin tədqiqinə, araşdırılmasına həsr olunan, böyük əhəmiyyət kəsb edən əsərlərdir. Və alimin bütün bu əsərləri indi əl-əl gəzir.

Cavad Heyət, həmçinin dostu və həmkarı, rəhmətlik H.Nutqiylə birlikdə İranda elmi türkologiyanın əsasını qoyub. O, 1993-cü ildə Türkiyənin Tehran böyük elçisi Korkmaz Haktanırla birgə Tehrandə Türk Kültür mərkəzini açır. Cavad Heyət türkologiya sahəsində apardığı araşdırmalara və elmi əsərlərinə görə Türk dil Qurumunun üzvü seçilib, İstanbul Universiteti tibb və ədəbiyyat fakültələrinin altın və fəxri diplomlarını alıb, Azərbaycanın bir neçə nüfuzlu universitetinin fəxri professor və doktoru seçilib, bir çox önəmli elmi-

mədəni qurumların mükafatlarına layiq görülüb.

Cavad Heyət vətənimizdə çox sevilir, olduqca hörmətli tutulur. O, 1982-ci ildən Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Şurasının, 1992-ci ildən Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin fəxri üzvüdür. Cavad Heyət Azərbaycan mədəniyyəti və elminin inkişafındakı xidmətlərinə, İran-Azərbaycan mədəni-ədəbi əlaqələrinin möhkəmləndirilməsindəki fəaliyyətinə görə 1991-ci ildə Milli Yarıdıcılıq Akademiyasının fəxri akademiki, 1992-ci ildə Bakı Dövlət Universitetinin fəxri doktoru, 1993-cü ildə N.Tusi adına Azərbaycan Pedaqoji Universitetinin, 1994-cü ildə N.Nərimanov adına Tibb Universitetinin, Y.Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Universitetinin, Bakı Xəzər Universitetinin fəxri professoru, Azərbaycan Cərrahları Elmi Cəmiyyətinin fəxri üzvü seçilib. Bakı universitetlərində professor-müəllim heyəti ilə görüşləri, tələbələr qarşısında maraqlı mühazirələri, xəstəxanalardakı uğurlu cərrahiyyə əməliyyatları alimi daha da sevdirib. Cavad Heyətin Bakıda tələbələr qarşısında “Kitabi-Dədə Qorqud”un yaranma tarixi və s. mövzularda oxuduğu mühazirələr həm tarixi-filoloji, həm də linqvistik baxımdan xüsusi marağa səbəb olub. İndiyədək onun çıxış və məruzələri mötəbər elmi simpoziumlarda səslənib, İngiltərə, Fransa, eləcə də Avropanın digər ölkələrinin ən nüfuzlu dərgilərində çap olunub.

Bəli, Doktor Cavad Heyət tibb və türkologiya sahələrində çalışmalarına görə dünyada, xüsusilə türk dünyasında məşhurlaşib, adını öz sağlığında ikən əbədləşdirib.

Doktor Cavad Heyət ana dilimizin böyük qayğıkeşi və təəssübkeşidir. O, böyük vətənpərvərdir, xalqını, millətini, Vətəni ulvi, təmiz, təmənnasız, alovlu məhəbbətlə sevən bir övladdır, Azərbaycan oğludur. Onun

bu böyüklüyü ilə bağlı iki faktı hər dəfə xatırlayanda çox təsirlənirəm. Birinci fakt odur ki, Cavad Heyət “Varlıq”ın ilk sayında böyük Azərbaycan şairi Bəxtiyar Vahabzadənin “Ana dili” şeirini çap edib və bununla nə qədər misilsiz bir iş gördüyünü biz bu gün də böyük məmnuniyyət və minnətdarlıqla dilə gətiririk. İkincisi, Cavad Heyət 1971-ci ildə Ustad Şəhriyarı ailəsi ilə birlikdə Tehrana dəvət edir, onları 5 ay evində qonaq saxlayır. Bununla da o, Ustad Şəhriyarın yaradıcılığında yeni səhifə açır, şairin ana dilində yazıb-yaratmasına şərait yaradır. Və böyük Şəhriyar yenidən türkcə şeirlər yazmağa başlayır. Bu böyüklüyü və xeyirxahlığı ilə Cavad Heyət elə özü dediyi kimi, “fars şeirinin zirvəsinə çıxan və müasir İranın Hafizi sayılan” Şəhriyarı sanki yenidən bizə qaytarır. Ədəbiyyat dünyamıza, söz sənətimizə “Heydərbabaya salam” adlı bir sənət incisi, söz mirvarisi və bir çox müqəddəs əsərlər bəxş edir.

Doktor Cavad Heyət Qarabağ müharibəsi ilə bağlı Azərbaycanın haqq səsinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında da böyük fədakarlıq göstərib və göstərir. İrandakı Qarabağ Müsəlmanlarına Yardım Komitəsinin sədri kimi Cavad Heyət dünyanın bir çox dövlət başçılarına müraciət edib. Onun 1993-cü ildə böyük ürək ağrısı ilə Türkiyənin prezidenti cənab Süleyman Dəmirələ yazdığı açıq məktubundakı sözləri həyəcansız oxumaq mümkün deyil: “Mən bu sətirləri göz yaşlaramın qabağını ala bilmədən yazıram və bu anda Allaha-taala xalqımıza qurtuluş, ya özümə ölüm istəyirəm”. Cavad Heyət həmin məktubda Azərbaycanı düşdüyü fəlakətdən çıxarmaq üçün səyləri gücləndirməyə, “böyük dövlətlərin silahları ilə təpədən-dırnağadək silahlanmış ermənilər qarşısında azərbaycanlıları müdafiə edib, soyqırımına mane olmağa” çağırır.

Cavad Heyət 1992-ci ildə Qarabağ savaşının 155

yaralısının. Qarabağ əlilinin Tehrandə pulsuz müalicəsini təşkil edib, ən ağır yaralıları isə şəxsən özü əməliyyat edərək həyata qaytarıb.

Mən onlardan birinin Cavad Heyət haqqında dediklərini də unuda bilmirəm. Bu, Qarabağ müharibəsi əlili Maarif Əliyevin sözləridir: “Mənim ağ ciyərim tamam dağılmışdı, qara ciyərimdə də qəlpələr qalmışdı. Məni fevralın 2-də operasiya elədi. Əməliyyat müvəffəqiyyətlə qurtarmışdı. Əməliyyatdan sonra mən ayılmamışdım. Görün, Cavad Heyət neyləmişdi. Mənimlə birgə Azərbaycandan gələn uşaqları gətirmişdi ki, Azərbaycan dilində, Bakı ləhcəsində danışın. Maarif anasının, atasının, bacısının, qardaşının adını çəkirdi, o adları siz də çəkin ki, əsəblərinə toxunsun, bəlkə, narkozdan ayılsın. Cavad Heyət həmin variantla məni narkozdan ayıltmışdı”. Gəlin etiraf edək ki, bu həm də insan taleyinə biganə qalmayan humanist, xeyirxah bir həkimin hərəkətidir, Cavad Heyət böyüklüyüdür.

Cavad Heyət Azərbaycana humanitar yardım toplanılması, onun qaçqınlara, yaralılara və şəhid ailələrinə çatdırılması işində böyük əmək sərf edir. Biz bütün bunlara görə də ona çox borcluyuq.

Hörmətli yubiley iştirakçıları!

Öz fəaliyyətində iki parlaq şəxənin vəhdətini yaran, iki qütbü birləşdirən, ədəbiyyatı təbabət, təbabəti ədəbiyyat qədər dərinlən mənimsəyən, bilən Cavad Heyətin Bakıya hər gəlişi əsl toy-bayrama çevrilir. O, müstəqil Azərbaycanın ən əziz qonağı olur.

Bilirsiniz ki, on il əvvəl Doktor Cavad Heyətin 70 illiyi Bakımızda dövlət səviyyəsində, Azərbaycan ziyalıları və elmi ictimaiyyətin iştirakı ilə geniş qeyd edildi. Dövlət Televiziyası ilə nümayiş etdirilən bu yubiley gecəsinə bütün Azərbaycan baxdı, bütün Cavad-sevənlər baxdı, xalqımız bir daha Vətən oğlunun qüdrətinin şahidi oldu.

Xalqımızın ümummilli lideri, dünyaşöhrətli siyasətçi Heydər Əliyev də Cavad Heyət şəxsiyyətinə, Cavad Heyət vətənpərvərliyinə yüksək dəyər verirdi. Ona böyük hörmətlə yanaşırdı. Ulu öndərimiz Cavad Heyəti Bakıda qəbul edərkən xeyirxahlığına, Vətən üçün əhəmiyyətli işlərinə və İranla Azərbaycan arasında dostluq körpüsü yaratdığına görə ona minnətdarlıq etmişdi.

Doktor Cavad Heyətin qəlbi daim vətənpərvərlik ehtirası ilə döyünür. O bütün varlığı ilə xalqının xoşbəxtliyi üçün çalışır.

Bu yubiley mərasimində bir fikrimi də bildirmək istəyirəm. Əgər Cavad Heyət təkcə cərrah, həkim, təbib kimi fəaliyyət göstərsəydi, yenə sənətin zirvəsində dayanacaqdı. Əgər Cavad Heyət təkcə türkologiya ilə məşğul olsaydı, yenə tarixdə ən məşhur türkoloq alim kimi qalacaqdı. Əgər Cavad Heyət təkcə “Varlıq”ın naşiri olsaydı, yenə də Azərbaycanın ən sevimli övladlarından biri olaraq tanınacaqdı. Yəni o hər sahədə öz sözünü böyük məharətlə, ustalıqla deyib.

Mənim bütün bunları sadalamaqda məqsədim var.

Bu gün Cavad Heyət ömrün zirvəsindədir! Və həm də müdrikliyin zirvəsindədir. Ömrün zirvəsinə çatmaq olar, amma öz sağlığında müdrikliyin zirvəsini fəth etmək hər kəsə nəsib olan xoşbəxtlik deyil. Amma Doktor Cavad Heyət bu zirvəni fəth edib. Və o, bu zirvəni fəth etmək üçün nəfəs dərmədən yol gəlib. İndi bu zirvədən dünyaya, onu sevənlərə qürurla, alnıaçıq baxmağa tam haqqı var. Bu gün Cavad Heyətin öyünməyə tam haqqı var. Bu, onun halal haqqıdır.

Cavad Heyət yüksək səriştəli həkim-cərrah, filoloq-alim, tarixçidir. O indi də İran İslam Respublikası ilə Azərbaycan arasında, Cənubi Azərbaycanla Şimali Azərbaycan arasında mənəviyyat körpüsünə çevrilib. Qoy bu körpü sarsılmaz olsun!

İki tayın ağsaqqalı, xalqın böyük fəxrlə “Dədə

Qorqud” adlandırdığı müdrik insan! Biz fəxr edirik ki, dövrümüzün ensiklopedik biliyə malik alimi, görkəmli təbibi, alovlu vətənpərvər Doktor Cavad Heyətin müasirləriyik.

Böyük ustad! Siz ürək həkimisiniz! Və indiyədək gördüyünüz hər işi sidq ürəklə görmüsünüz. Qoy ürəyiniz daim sağlam olsun, möhkəm olsun! Öz sahibini hələ neçə-neçə şərəfli illərə çatdırsın!

Bir arzumu isə həmkarlarımdan birinin sizə ünvanladığı misralarla bildirmək istəyirəm:

Min ömür uzatdın, bəxş etdin həyat,
Nə bir insan ölsün, nə bir gül solsun!
Gün o gün olsun ki, ay Cavad Heyət,
Bölünmüş ürəklər yenə bir olsun!

Yüz yaşa ustad!

DOKTOR CAVAD HEYƏT VƏ "VARLIĞ"A YAZILAN ŞEİRLƏR

MƏHƏMMƏDHÜSEYN ŞƏHRİYAR

AZADLIQ QUŞU "VARLIQ"

Hərçənd qurtulmaq hələ yox darlığımızdan,
Amma bir azadlıq doğulub varlığımızdan.
"Varlıq" nə bizim təkcə azadlıq quşumuzdur,
Bir müjdə də vermiş bizə həmkarlığımızdan.
Bəh-bəh, nə şirin dilli bu cənnət quşu tuti,
Qəndin alıb ilham ilə dindarlığımızdan.
Dil açmada lallıq da gedər, karlığımız da,
Çün lallığımız doğmuş idi karlığımızdan.
Düşməni bizi əlbir görə təslim olu naçar,
Təslim oluruq düşməne naçarlığımızdan.
Hər inqilabın vur-yıxı son bənnalıq istər,
Dəstür gərək almaq daha memarlığımızdan.
Hüşyar olasız, düşməni məğlub edəcəksiz,
Düşmənlərimiz qorxuri huşyarlığımızdan.
"Birlik" yaradan, söz bir olar biz kişilərdə,
Yoxluqlarımız bitdirəcək "Varlıq"ımızdan.

Təbriz, 1979

BƏXTİYAR VAHABZADƏ

BIÇAQ-QƏLƏM

"Varlıq" məcmuəsinin nəşiri cərrah-ədiib Cavad Heyətə

İnsana xidmətdir məramın sənin,
Sən ömrün boyunca ömr uzatmısan.
Cərrah bıçağıyla min-min xəstənin
Ağrı-acısını kəsib atmısan.
Xəstəylə bərabər sevindin sən də,
Cismani bir dərdə əlac edəndə...

Mənəvi dərdlərsə qaldı əlacsız,
Bəs, onun dərmanı nə imiş, görən?
Cərrah bıçağıyla gördün ki, yalnız,
Cismani ağrını kəsə bilərsən...

Bir xalqın mənəvi ağrılarına,
Əlacı, qardaşım, qələmdə gördün.
Gündüzlər bıçaqla kəsmək bir yana,
Gecələr əlinə qələm götürdün.

Yarıya bölünmüş ana vətənin
Bu gün səndən umur dərdinə məlhəm.
Qardaş, qoşalaşdı silahın sənin;
Gündüzlər–bıçaqdır, gecələr–qələm.

Sən sözə çevirdin izzətləri,
Yazdın, bir həsrətdən min dərd göyərdi.
Əlində birinin azar-bezarı,
Əlində bir xalqın yüzillik dərdi.

Gecə də, gündüz də hey döyüşürsən
Mənəvi, cismani ağrılarla sən.
Həkim nüsxələri yazdın həmişə
Xəstən şəfa tapıb sağaldı... fəqət,
Ədib qələmiylə yazdığın nüsxə
Bir xalqın dərdinə şəfadır əlbət!

Yaz ki, bütöv idik, paralanmışıq,
O taydan dünyaya səsin ucalsın.
Yaz ki, qələmindən süzülən işıq,
Vətəndən Vətənə bir körpü salsın!

10 oktyabr 1982

ZƏLİMXAN YAQUB

CAVAD HEYƏT KÖRPÜSÜ

Mart ayının 18-də Ankaranın Qazı Universitetində mənim yaradıcılıq gecəm keçirilirdi. Böyük ziyahımız Cavad Heyət bu xəbəri eşidib öz ömür-gün yoldaşıyla məclisimizə təşrif gətirmişdi. Hörmətli ağsaqqalımızın burada olması ürəyimi dağa döndərdi. Haqqımda bir gözəl çıxış elədi, ürək sözü söylədi.

Bu mənzərənin əks-sədası aşağıdakı sətirlər oldu.

Bir körpü var o tay, bu tay arasında,
Ağrı-əzab, görüş-həsərət körpüsüdür.
Nə uçandı, nə sökülən, nə dağılan,
Həmi heyrət, həmi qeyrət körpüsüdür.

Bakı-Təbriz cüt qanaddı sağı-solu,
Son hədəfi Altay ilə Anadolu,
Haqqın ruhu, haqqın səsi, haqqın yolu,
Halal sevgi, haqq-ədalət körpüsüdür.

Yoxa çıxdı lallığımız, karlığımız,
“Varlıq” ıyla dilə gəldi varlığımız,
Nəfəsiylə genişləndi darlığımız,
Zəfər günü bir səltənət körpüsüdür.

Saçlarından dırnağına Türk oğlu Türk,
Arzuları Göyçə, Dərbənd, Musul, Kərkük,
Çiyindəki bir daşınmaz, dağ boyda yük,
İlqar-ima, dözümlə-təqət körpüsüdür.

Həsərət adlı buzdan-qardan keçib gedir,
Min sınaqdan, min bir dardan keçib gedir,
Şəhriyardan-Bəxtiyardan keçib gedir,
Elmi-ürfan, şeir-sənət körpüsüdür.

Ruhumuzun sazi, neyi, udu keçdi,
Göz yaşları daşlarını yudu keçdi,
O körpüdən Şahmar keçdi, Xudu keçdi,
Həmi rəhmət, həm mərhəmət körpüsüdür.

Duyğuları naxışlıdı, cilalıdı,
Var olmağı, yerin-göyün cəlalıdı,
El sevgisi, nə qazanıb, halalıdı,
Yaratdığı ulu millət körpüsüdür.

Yaralara məlhəm qoyan cərrahımız,
Döyüş günü səngərimiz, silahımız,
Onu bizə çox görməsin Allahımız,
Tarix üçün qədir-qiymət körpüsüdür.
Uca duyğu, saf məhəbbət körpüsüdür.
Ey oxucu, nə dağa düş, nə arana,
Bax, bu körpü Cavad Heyət körpüsüdür!

03.04.2005

NƏRİMAN HƏSƏNZADƏ

GƏTİRİN

Əzizimiz doktor Cavad Heyətə

Cavad Heyət Bakıdadı deyirlər,
Dəvət edin, gedin qonaq gətirin.
Təbriz, Tehran havası var səşində,
Soraqlaşın, bir səs-soraq gətirin.

Gözümdədi ayrılığın xiffəti,
Ayrımayın o tay, bu tay milləti.
Elçi gedin ata-baba adəti,

Bəxtiyeyin, yüngül ayaq gətirin.

Bakı deyib həsrət getdi Şəhriyar,
Cavad Heyət qalıb bizə yadigar.
Deyin “Varlıq” varlığını yaşadar,
Bivaxt olsa, elə bivaxt gətirin.

Azərbaycan şəhid verir bir əldən,
İmtahana çəkir tarix yenidən.
İki sərhəd dirəyi var, bir vətən.
Ordan mənə bir az torpaq gətirin.

Yarı canın o taydadı, Cavadım,
Yar canın bu taydadı, Cavadım,
Gör Nəriman nə haydadı, Cavadım,
Sinəm dolub, bir ağ varaq gətirin.

2000

ƏKBƏR HÜSEYNOV

*Məşhur prof. Cavad Heyətin 80 illik
yubileyinə ithaf edirəm*

Şimal, Cənub arasında,
Mayak oldun, Cavad Heyət!
Yaralıya, qaçqınlara,
Dayaq oldun, Cavad Heyət!

Mirzə Əli arzuları,
Yıxdı dəmir divarları.
Səni doğma övlad bilir,
Azad Azərbaycan diyarı.

Əkizlərdir Heydər-Baba, Qoşqar, Kəpəz,
Gəl bu elin dağlarını ayaqla gəz.

Ayaq saxla, ala gözlü Göygölünə çathaçatda.
Kabab bişir Mərcan gözlü Batabatda,
Ocaq sönsün, közün qalsın,
Vətəninə gözün qalsın.

Şəfalıdır əlin sənin,
Dürr tökülən dilin sənin,
Bükülməsin belin sənin,
Yüz yaşında bu qamətdə,
Görüm səni, Cavad Heyət!

Ulu Türkün vüqarısan!
Dədə Qorqud övladısan!
Səksən bahar yaşamısan,
Səksənin də yaşa Cavad!

ƏLÖVSƏT MİRZƏYEV

SƏN ELƏ ƏVVƏLKİ CAVAD HEYƏTSƏN!

Sinəndəki Vətən odun-atəşin,
Aləm yığışsa da söndürə bilməz.
Ucaldın göylərə xalq istəyilə,
Qartalsan, bir kimsə endirə bilməz.

Adəm övladısan haqqın nökəri,
Yolun düz yol olub əzəldən bəri.
Dönsə də geriye çərxin təkəri,
Səni əqidəndən döndərə bilməz.

Zirvəsən, məğrursan, uca bir dağsan,
Süzülmüş, durulmuş büllur bulaqsan,
Kökün palıd olub, möhkəm budaqsan,
Tufan qopsa belə sındıra bilməz.

Xalqına bağlısan ta ki əzəldən,
Millətin yolunda canından keçən,
Bu gün sənin yaşın olsa da səksən
Sən elə əvvəlki Cavad Heyətsən!

ƏJDƏR QIYASLI

BÖYÜK ŞƏXSİYYƏTSƏN TÜRK DÜNYASINA

*Dünya şöhrətli məşhur alim, cərrah, şərəfli
ömür yolu keçmiş doktor Cavad Heyətin
anadan olmasının 80 illiyinə ithaf edirəm*

Təbriz torpağında dünyaya gəldin,
İşıqlı zəkanla göyə yüksəldin.
Gecəli-gündüzlü yazdın-yaratdın;
Arzular gül açdı... kamına çatdın!
Min cürə bələdan, qəmdən sovuşdun,
Təbibliyin vüsəlinə qovuşdun.
Başlayanda elmə qaynar bir çağın
Açdın sirlərini sən cərrahlığın!
Elə sirlər ki, açılmamışdı,
Şəfəli nuru da saçılmamışdı!
Ürəyi, böyrəyi köçürən anda
Yeni günəş doğdu sanki cahanda!
Məsləkin düz oldu, inamın qəti;
Qazandın əbədi dünya şöhrəti!
Möcüzə yaradan cərrah bıçağın,
Yandırdı xəstənin sönən çırağın;
Şəfa bıçağına döndü əlində,
Min alqış yaratdı elin dilində!
O qədər zəngindir sənin xidmətin,
Şeirlə vəsf etmək çətinidir, çətin!
Elə vurğunusan ədəbiyyatın,

Ondan yoğrulubdur sənin həyatın!
Cərrahlıqla qoşa ədəbiyyatı
Sanırsan özünə həzin bayatı.
Onları bir canda qovuşduranda,
Sevincin, fərəhin coşur o anda!
Dilinə təşnəsən **Azərbaycanın**,
Onunla bağlıdır şöhrətin, şanın!
Atan Əli Heyət tövsiyə etdi, –
Dili qorumağı sənə öyrətdi.
Sən də sadıq oldun o nəsihətə,
Dözdün mətanətlə ağır zəhmətə!
Həm tibbi, həm dili, həm kökü, soyu
Kamil öyrənmişən həyatın boyu.
Böyük vurğunusan şeirin sənətin;
Zərgərtək bilirsən qədir-qiymətin!
Evində qurduğun şeir məclisi, –
Mənəvi aləmdir, həyatdır səsi!
Bundan bəhrələndi nə qədər ustad, –
Səhənd, Şəhriyara verdi qol-qanad!
Səsinə səs verdi coşan Araz, Kür...
Oyanıb canlandı milli təfəkkür!
Naşiri olduğun “**Varlıq**” dərgisi,
Həyat müjdəsidir, xalqın haqq səsi!
Onunla xoş keçdi hər bir ilimiz,
Yenidən canlandı Ana dilimiz!
Pərvanəsi oldu bədəndə canın,
Ürəyimiz Güney Azərbaycanın!
Böyük xidmətin var onun nəsrində,
Milli oyanışın yeni əsrində!
Yeni bir nəslin yetişməsində,
Məşələ çevirdin qəlbini sən də!
Çox xidmət etmişən sən öz payına,
Tapdanan torpağın hay-harayına!
Nəcib qəlbin həzin-həzin sızlayır,
Deyirsən: **gəl haqqı nahaqdan ayır!**

İndi az tapılar başın tutan dik,
Bilikdə sənintək **ensiklopedik!**
Zəkan çox söykənir güclü məntiqə,
Bu dahilik əntiqədir, əntiqə!
O qədər genişdir nəcib ürəyin,
Süfrəndə bol olur halal çörəyin.
Allah vergisidir əzəldən səndə,
Əməlin görünür **sədaqətində!**
Çətin gündə tez haraya çatansan,
El şad olsa qəm-qüssəni atasan.
Haqq sözünü sən ucadan deyənsən,
Duz-çörəyi dostla birgə yeyənsən!
Doğma torpağını qəlbən sevirсэн.
“**Zərrəsinə** qurban olum”–deyirsən!
Çox uca tutursan **haqq-ədaləti**,
Amalın xeyirdi, inamın qəti!
Bu gözəl mərama min dəfə “**Əhsən**”!
Buna qadir olan **mütəfəkkirsən!**
Könül açan dadlı-duzlu sözlərin,
Bulaqtək şəffafdı, dəryatək dərin!
Biz heyranıq hər sözünün zərinə,
Hikmətli, çox kamil söhbətlərinə!
Dinlədikcə hər arzumuz oyanır,
Ürəyimiz şəfa-nura boyanır!
Sənsən xalqımızın bəxtiyarlığı,–
Tanrının dəyərli gözəl varlığı!
Zirvələr fəth etmək deyildir asan,
Məşhur simaların nur simvolusan!
80-ə çatmısan, şükür **Allaha**,
Görünür payın var bundan da daha!
90-a çatmağı indi gəl sına,
Hələ çox gərəksən **Türk dünyasına!**

Bakı, 26 mart 2005

AĞALAR MİRZƏ

CAVAD HEYƏT

Yaraları yaran işıq,
Bəlaları yozan aşıq,
Görən kimi tanımışdıq,
Baxışlarda donan heyərət –
Cavad Heyət, Cavad Heyət.

Gah İranda, gah Turanda,
Adı dastan bu cahanda
“İmdad” deyib çağıranda,
Hatəm səxalı məhəbbət –
Cavad Heyət, Cavad Heyət.

Çox ellərin qonağıdır,
Çox əllərin çırağıdır.
Güney, Quzey göylərində
Azərbaycan bayrağıdır,
Biləklərdə təpər, qüvvət –
Cavad Heyət, Cavad Heyət.

Bıçağında nur yaşayır,
Qanlı Araz, Kür yaşayır,
Neçə min ömür yaşayır,
Neçə minə yeni fürsət –
Cavad Heyət, Cavad Heyət.

Bu dünyanı çox dolaşdı,
Çox dolaşdı, çox yol açdı,
Bu dünyada çox təbib var,
Cəmi loğmanlara başdı,
Azərbaycan adlı qeyrət –
Cavad Heyət, Cavad Heyət!

02.08.2002

RƏSMİYYƏ BABAYEVA

DUYGULARIN TƏLAŞI

*Dünya şöhrətli cərrah
Cavad Heyətə*

Cərrah bıçağını alsan əlinə
Toxunma qəlbimin incə telinə.
Əl vurma insanın duyğu dilinə
Gözdən yaş axıdan kövrəkliyinə.

Büllur duyğulara Alləhtək yanaş,
Ürək əvəzinə qoymayasan daş.
Bu sirli məkana asta yaxınlaş,
Vücut bir üzükdür, ürək ona qaş.

İnsanın içində səda olmasa,
Qeyrət damarından damla qan axmaz.
Tanrının verdiyi gözlər dolmasa,
Heç kim ötən günə boylanıb, baxmaz.

Deyəsən cərrah da xəyala daldı,
Tələbə çağıyla baş-başa qaldı,
Həzin xatirələr sözə başladı.
Bir qaragöz onu bəndə salardı,
Küsəndə könlünü gözlə alardı.
Cərrahın qəlbində arzu çağladı,
Yenidən sevməyə ümid bağladı.

Bakı, 1996

ƏZİZ MÖHSİNİ

DOKTOR CAVAD HEYƏTƏ

Ellərimiz sən getdiyin şanlı yolu nəhayətdə açacaqlar,
Həm o tayda, həm bu tayda qürur ilə heykəlini yayacaqlar.

İSMAYIL HADİ

İKİ ATLI

Bu şer varlıq yazıçılarından hüquqşünas və dilçi alim İsmayıl Hadının yazdığı və Dr. C. Heyətə ithaf etdiyi türkcə (Azərbaycan) etimoloji sözlüyün birinci səhifəsində müəllifi tərəfindən yazılmışdır.

Ağıl və cəsarətdən yoğurulmuş
İki atlı¹ çıxdılar düzə
Tikan batsın yaman gözə!
Burulğan tək sürüb gəldilər bizə
Önlərində:
Qısır bir çöl
Və qurumuş bir göl!...
Amma onlar yılmadılar,
Addım geriyyə qoymadılar.
Çaldılar marşı,
Yoxluq, yox edilməyə qarşı!
“Varlıq” toxumu səpdilər,
Qısırlamış torpağa
Çöl də bir göyərdi ki, gör!
Və...
Bu kitab
Orada göyərməmiş tikanlardan bir yemiş

¹ Atlıların biri də rəhmətlik Dr. Həmid Nütqidir.

İstər acı, istər şirin
Nəşə verəcək bağvana!
Axı öz əli ilə bəsləmiş onu
Bu bir ömür əməyin sonu
Və yaşasın “Doktor Cavad Heyət!”
Qoca Bağban, daima yaşasın qoca Bağban! (1)

ŞİKAR MƏSTƏLİ

DR. CAVAD HEYƏTƏ İTHAF

Bu gün qonaq oldum, qardaş “Varlıq”a
Düşməsin varlığı, görüm darlığı.
Özünü sellərə, sulara vurur,
Vətən çatsın deyə bəxtiyarlığa.

Körpəyə dil verən bir anadır o,
Ürək bir yanadır, bir yandır o,
Dalğalar qoynundan, tufandan keçib
Vüsalə tələsən bir sonadır o.

Məlhəmdir, şəfadır ürək dağına,
Bulaqdır çağlayır xəzan bağına.
Özünü döndərib bir dağ çayına,
Can verir, qan verir qəm oylağına.

Uludur məramı, uludur sözü,
Odlar diyarının ocağı, közü.
Soyuq ürəklərə nur vermək üçün,
Od tutub alışır, odlanır özü.

Arzusu müqəddəs, odu müqəddəs,
Ürəklər qızdıran odlu bir nəfəs.

Anamız südünü eylər mi halal,
Biz onu qoruyub yaşatmasaq bəs?

Qartallar qanadı bərkisin gərək,
Qartalı həmişə zirvədə görək.
Onun müqəddəs vərəqlərində
Bu taydan o taya müjdə göndərək.

Elimin, obamın həyatıdır o
Atamın, babamın Qıratıdır o
Qoruyaq Varlığı canımız kimi
Anamız söyləyən bayatıdır o.

Tehran, 1984

MƏHƏMMƏD CAVANMƏRD

VARLIQ

Olmuşdu xəzan ömrüm “Varlıq”la bahar oldu
Sildi ürəyin pasın, mən yalqıza yar oldu,
Gül saçdı yanaqlardan, söz aldı dodaqlardan,
Dost oldu uzaqlardan, mən yoxsula var oldu.
Yoxsulluğumuz öldü, “Varlıq” yerinə doldu,
Düşməni görübən soldu, dünya ona dar oldu.
Türkün dili dilləndi, Varlıq bağı gülləndi
Şer sel kimi selləndi Sulduz¹ da “Güdar” oldu.
Gün çıxdı, bulud getdi, zülmətlərimiz itdi,
Birlik gülümüz bitdi, hicranda mahar oldu
Savlantək ucal “Varlıq” eldən də güc al varlıq
“Minu” ilə qal Varlıq, kim quşdu şikar oldu.

(Minu), Nəqədə.

¹ Güdar Sulduz (Nəqədə) şəhərinin böyük çayı.

ƏNDƏBİL

VARLIĞIN ON YAŞINA

Yeni ili uğur deyir sənə qardaşın Varlıq
Sənlə artıq sevinəcək hər bir vətəndaşın Varlıq
Yaşa ey bülbülüm, yaşa! qurbanam sənin tək quşa,
Doqquz ilin çatır başa, ona dolur yaşın Varlıq,
Əndəlibdir mənim adım ucalıb ərşə fəryadım,
Yaşasın doktor Cavadım
Sənin o nəqqaşın "Varlıq".

Əhər, 1988

ƏLİ MEHDİ

QARDAŞ

Görkəmli alim, dostum, cərrah Cavad Heyətə

Erməni milləti qana çalxadı
Qalmışığı içində biz odun qardaş
Bu yerlər ağladı, göylər ağladı
Sən bizi aradın, axtardın qardaş

Qaldırdın səsinə göyə millətin
Nə gündüz dincəldin, nə gecə yatdın
Neçə ürəklərdən qəlpə çıxartdın
Bu xalqın dərdinə yaradın qardaş

Bizə çox olubdu sən xidmətin
Şükür boş getmədi hər əziyyətin
Dünyalar qədərdi sənə hörmətim
Yaşayır qəlbimdə o adın qardaş

Nalədən ürəyim qəm bağlayanda
Yaxşı insanları soraqlayanda
Məktub yaza-yaza sən ağlayanda
Dünyanı ağlatdı fəryadın qardaş.

Çox töküb zəhəri onlar aşına
Sahib olub torpağına, daşına
Dünya iniltinə, o göz yaşına
Elə bil yatmışdı oyandı qardaş

Ürəyimdən keçir İrana gəlmək
Mənə ağır olar səni görməmək
Alim tək, aqıl tək, bir tarixçi tək
Tarixdə qalacaq o adın qardaş

Ərənlər özünə səni dost bildi
Əyilməz o başlar sənə əyildi
Mehdi də hər ada yanan deyildi
Odundan od aldı o yandı qardaş

Bərdə, 2006

DR. CAVAD HEYƏTİN ƏSƏRLƏRİNİN BİBLİOQRAFIYASI

I. Tibb sahəsindəki əsərləri

A. Kitablar

1. *Tromboflebitin Mualecesi*, Tahran 1957 (Farsça).
2. *Umumi Cerrahlık*, Tahran 1965 (Farsça).
3. *Cerrahiye Dersleri*, Tahran 1997 (Farsça).

B. Məqalələr

4. Yeni Anesteziya İşlendikten Sonra M.R.O. Ameliyattan Sonra Hastalıkta Değişiklikler, *Thezis*, Paris 1952 (Fransızca).
5. Yürek Cerrahiyesi, *Keyhan Salnamesi*, Tahran 1956.
6. Yürek Cerrahiyesi, *Nadir Salnamesi*, Tahran 1959.
7. İran'da Açık Yürek Cerrahiyesi, *Daneşe-pezeşki*, Tahran 1962.
8. Tahran'da Hekimliğin Çetinlikleri, *Soheni-pezeşki*, Tahran 1962.
9. Mide-onikiparmak Bağırsak Horalarının Cerrahi Müalecesi, *Daneşe-pezeşki*, Tahran 1962.
10. İran'da Açık Yürek Cerrahiyesi (Bir arteriya pulmonaris darlığı hastasının soğutma metodu ilə ameliyatı), 1962 (Fransızca).
11. Çoxsaylı Travma Hastalığı Karşısında, *İran Cerrahlık Jurnalı*, Tahran 1963.
12. Yanıklar, *Daneşe-pezeşki*, Tahran 1964.
13. Kiyinkrak Sistemi, *Daneşe-pezeşki*, Tahran 1964.
14. Anadangelme But Çıkığı, *Daneşe-pezeşki*, Tahran 1964.
15. Fekerelerarası Disk Yırtığı, *Daneşe-pezeşki*, Tahran 1964.
16. Ameliyattan Sonra Venoz Trombozların Mualecesi, *Daneşe-pezeşki*, Tahran 1964.
17. Bir Mide Eozinofi Kranuloma Müşahedesi, *İran Cerrahlık Jurnalı*, Tahran 1964.

18. Orta və Yakın Doğu Tıp Günleri, Dr.N. Hikmetle birlikte, *Daneşe-pezeşki*, Tahran 1964.
19. Ameliyattan Sonra Venoz Trombozların Mualecesi, *Journal of Kardiovaskular Surgery*, 1964 (İngilizce).
20. Çoksayı Arterio-Venoz Fistulalar, *Journal of Kardiovaskular Surgery*, Tahran 1964 (İngilizce).
21. Karaciğer Abseslerinin Klinikası ve Mualecesi, *Lion Khirurgikal*, Paris 1964 (Fransızca).
22. İran'da Açık Yürek Cerrahiyesi, *Journal of The International Collage of Surgeons*, 1964 (İngilizce).
23. Tiroid Bezinin Cerrahiyesi, İran Endokrinoloji Derneği Sempozyumunun Materyalleri, *Daneşe-pezeşki*, Tahran 1965.
24. Sağ Plevrada Kan Toplanması Fesadı Vermiş Hemorragik Pankreatit, 21. Beynelhalk Cerrahlar Kurultayı, Filadelfia 1965.
25. Filadelfia Umumi ve Yürek Cerrahiyesi Kurultayı, *Daneşe-pezeşki*, Tahran 1965.
26. Böbrek Göçürülmesi, *Daneşe-pezeşki*, Tahran 1966.
27. Karaciğerin Amib Absesleri, *Daneşe-pezeşki*, Tahran 1966.
28. Çoksayı Arterio-Venoz Fistulalar, *Daneşe-pezeşki*, Tahran 1966.
29. Məşhəd Tıp Fakültesi – Tıbb Günleri Barede, *Daneşe-pezeşki*, Tahran 1966.
30. Ameliyattan Sonrakı Venoz Trombozlarının Mualecesi, *Daneşe-pezeşki*, Tahran 1966.
31. Mide-Onikiparmak Bağırsak Horalarının Cerrahi Mualecesi, *Daneşe-pezeşki*, Tahran 1966.
32. Cerrahiyyenin Kısa Tarihi 1–6, *Daneşe-pezeşki*, Tahran 1967.
33. İnsanda Organ Göçürme Ameliyatı, *Daneşe-pezeşki*, Tahran 1967.
34. Çoksayı Arterio-Venoz Fistulalar, *Daneşe-pezeşki*, Tahran 1967.
35. Viyana'da Beynelhalk Cerrahlar Kurultayı, *Daneşe-pezeşki*, Tahran 1967.
36. Onikiparmak Bağırsak Horalarının Cerrahi Mualecesi, 22. Beynelhalk Cerrahlık Kurultayı, Viyana 1967.

37. Toksik Uurların Cerrahi Mualecesi, *Beynelhalk Cerrahlık Cemiyeti Belleteni*, Paris 1967 (Fransızca).
38. Pankreas Başı Herçenginde, Kastro Duodeno-pankeatek-tomisi, *Daneşe-pezeşki*, Tahran 1967.
39. İran'da İlk Böbrek Göçürme Ameliyatı, Meşhed'de Organ Göçürme Günleri, *Daneşe-pezeşki*, Tahran 1968.
40. Londra Beynelhalk Yürek-Damar Cerrahlığı Kurultayı, *Daneşe-pezeşki*, Tahran 1968.
41. İran'da Yürek Göçürme Ameliyatı, *Daneşe-pezeşki*, Tahran 1968.
42. Dünyada İlk Yürek Göçürme Ameliyatı, Yazan: Dr.Kristian Bernard, Tercüme: Dr.Cevat Heyet, *Daneşe-pezeşki*, Tahran 1968.
43. Yürek Göçürme Ameliyatında Donörün Seçilməsi, Yazan: Dr.Bosmann, Tercüme: Cevat Heyet, *Daneşe-pezeşki*, Tahran 1968.
44. Yürek Göçürme Ameliyatına Ait Tecrübi ve Tenkidi İnceleme, Yazan: Dr.Kristian Bernard, Tercüme: Dr.Cevat Heyet, *Daneşe-pezeşki*, Tahran 1968.
45. İran'da Yürek Göçürme Ameliyatı, *İran Hekimler Derneği Jurnalı*, Tahran 1969.
46. Tahran'da İlk Böbrek Göçürme Ameliyatı, Meşhed Organ Köçürme Günleri, *Şehrebanı Hastahanesi Tıp Dergisi*, Tahran 1969.
47. Pankreasın Kapalı Travmatik Zedelenmeleri: Yazan: Prof. Y.A.Murad, Tercüme: Dr.Cevat Heyet, *Daneşe-pezeşki*, Tahran 1969.
48. Yürek Ekinokokkozu, Dr. Cavad Heyet, Dr.Muhtari ve Dr.Hacelilu ile birlikte, *Daneşe-pezeşki*, Tahran 1970.
49. Yürek Ekinokokkozu Cerrahi Mualicesi, Dr. Cavad Heyet. *The Journal ov Thorasik, Kardiovaskular Surgery*, 1971 (İngilizce).
50. Yürek Cerrahiyesi, *Daneşe-pezeşki*, Tahran 1972.
51. Diyabet Hastalarla Cerrahi Ameliyat, *Daneşe-pezeşki*, Tahran 1972.
52. Baş ve Beyin Travmaları, *Daneşe-pezeşki*. Tahran 1973.
53. Ameliyat Esnasında Yüreğin Dayanması, *Khirurgi*. Paris 1977 (Fransızca).

54. 522 Hastada Tiroidektomiya, *Şəhsi Təcrübələr Fransa Akademisi Jurnalı*, 1979.
55. Gida Borusu (ezofakus) Herçenginin Cerrahi Mualecesi, *Daneşe-pezeşki*, Tahran.
56. Travmatik Şokun Mexanizmi və Mualecesi Hakkında Yeni Düşüncələr, *Daneşe-pezeşki*, Tahran.
57. Mide ve onikiparmak Bağırsak Xoralarının Cerrahiyəsi, *Ulum-puzuşki*, Tahran 1990.
58. Tiroid Cerrahiyəsində 600 Şəhsi Tecrübe, *İran Cerrahlık Jurnalı*, Tahran 1992.
59. Mədə-Onikiparmak Bağırsak Xoralarının Cerrahiyəsi, *Azad İslam Üniversitesi İlimler Dergisi*, Tahran 1992.
60. Mədenin Xoşhasseli Şişləri və Eozinofil Granulomasi, *Ulum-Pezeşki*, Tahran 1994.
61. Yürek Cerrahiyəsində Son Değişikliklər, Tahran 1994.
62. İran'da ve Dünyada Yürek Cerrahlığı, *Ulum-pezeşki*, Tahran 1995.
63. Ektopik Goiters (Yerinde Olmayan Zoblar), *Ulum-pezeşki*, Tahran 1997.
64. 38. Milletler Arası Tıp Tarihi Kongresi, İstanbul, *Varlık*, 126-3, Tahran 2002.

II. Türk dili, ədəbiyyatı, tarixi və sosial məzmunlu əsərləri

A.Kitablar

1. *Azərbaycan Edebiyat Tarihine Bir Bakış-I*, Tahran 1980.
2. *Mukayesetü'l-Lüğateyn*, Tahran 1984 (Farsça).
3. *Türk Dili ve Lehçelerinin Tarihine Bir Bakış*, Tahran 1987 (Farsça).
4. *Türklerin Tarih ve Medeniyetine Bir Bakış*, Tahran 1987.
5. *Azərbaycan Şifahi Halk Edebiyatı*, Tahran 1988.
6. *İki Dilin Mukayesesi*, Bakü 1989, (Farsçadan tərcümə).
7. *Azərbaycan Edebiyat Tarihine Bir Bakış-II*, Tahran 1990.
8. *Azərbaycan Şifahi Halk Edebiyatı*, Bakü, 1990.
9. *Azərbaycan Edebiyat Bir Bakış*, Bakü 1993.
10. *Türklerin Tarih ve Medeniyetine Bir Bakış*, Bakü 1993.

11. A: Türk dilinin və lehçələrinin tarihi seyri. Ankara, Türk Dil Kurumu. 2008.

B. Məqalələr¹

12. Vatan və İslam İranlılığının Esasları, *Ettelaat*, Təhran, Mart 1978 (Farsça).
13. Azeri Türkçesinin Tarihine Bir Bakış, *Varlık*, 1979.
14. İran İslam Cumhuriyetində Milliyetin Esasları (Vətən və İslam), *Varlık*, 1979, №5 (Farsça).
15. İslam Medeniyetinin Garp Medeniyetine Tesiri, *Varlık*, 1979, № 10 (Farsça).
16. İslam, İnsan "Sarı" və Şəriati, *Ettelaat*, Təhran, Nisan 1979 (Farsça).
17. Garp Kültürünü Gözü Bağlı Kabul Etmək Olmaz, *Bamad*, Təhran, Şubat 1979.
18. Eflatun Ahlakıyatı və Ne Etmək Gerek Birliyi, *Ettelaat*, Mayıs 1979.
19. Tebriz'de Azərbaycan Şair və Yazıçılar Toplantısında, *Varlık*, 1980, № 6.
20. Yegane Sefer, Prof. Rüstəm Aliyev'in Makalesine Mukaddimedir, *Varlık*, 1980, № 8.
21. Hazreti Ali'nin Ögütleri, (Arapçadan tərcümə), *Varlık*, 1980, № 6.
22. Azərbaycan Şifahi Halk Edebiyatı (1-12), *Varlık*, 1981.
23. Azərbaycan'ın Tanınmış Böyük Şairi Murtaza Kuluhan Zafer, *Varlık*, 1981.
24. Dede Korkut Kitabı – Ölmez Söz Hazinemizdən İnciler, *Varlık*, 1981, № 4.
25. XIV. Asır Azərbaycan'ın Böyük Şairi Gazi Zərir Hakkında Bir Neçə Söz, *Varlık*, 1981, № 9.
26. Nesir Bakui'den Bir Muhammes, *Varlık*, 1981, № 11, 12.

¹ Bu başlık altında ve daha sonraki bölümlerde, sonunda hangi dilde yayımlanmış olduğu belirtilmeyen makaleler Azərbaycan Türkçesinde, Türkiye'de yayımlanan makaleler ise Türkiye Türkçesinde kaleme alınmıştır.

27. Gönül Derdi – Hamid'den Ön söz, *Varlık*, 1981, № 11, 12.
28. İzah (Azerbaycan Edebiyatı Tarihine Bir Bakış Kitabına Dair), *Varlık*, 1982, № 1.
29. Türk Dili ve Lehçelerinin Tarihi Kitabından Bir Bölme: Azerbaycan Türkçesinin Adı ve Mövgeyi Hakkında, *Varlık*, 1982, № 3-4 (Farsça).
30. Türk Dili ve Lehçelerinin Tarihi, *Varlık*, 1982, № 9-10 (Farsça).
31. Türkmen Dili ve Edebiyatının Tarihi Hakkında Bir Neçe Söz, *Varlık*, 1982, № 11-12 (Farsça).
32. İslamda ve başka Mekteplerde Ahlakîyatın Esasları, *Varlık*, 1982, № 11-12 (Farsça).
33. Boğuntulu Pehlevi Devrinde Azerbaycan Dili ve Edebiyatının Gerilemesi ve İslami İnkılaptan Sonra Onun Yeniden Çiçeklenmesi (İndiana Üniversitesi – Birinci Türk Araştırmaları Beynelhalk Konferansındaki Meruze), 1982 (İngilizce).
34. Azerbaycan Edebiyatı Tarihine Bir Bakış (1-38), *Varlık*, 1983.
35. Mümin ve İtikatlı Şair Mehmet Akif, *Varlık*, 1983, № 1-2 (Farsça).
36. Yunus Emre Mutasavvuf, Halki Türkiye Şairi, *Varlık*, 1983, № 5-6 (Farsça).
37. Eski Türk Şiirinde Vezin, Şekil ve Kafiye, *Varlık*, 1983, № 7-8.
38. Oğuzlar, *Varlık*, 1983, (Farsça).
39. Kitadgu Bilig veya Saadet İlmi, *Varlık*, 1983, № 9-10 (Farsça).
40. Mahmud Kaşgari'nin 'Divani Lüğati't-Türk'ü, *Varlık*, 1983, № 11-12 (Farsça).
41. Hazreti Muhammet'in Öğütleri, (Arpaçadan tercüme), *Varlık*, 1983.
42. Nesimi'den rubailer, *Varlık*, 1984, № 9-10 (Farsça).
43. Muhammet Amani, *Varlık*, 1984, № 11-12.
44. Nevai, *Varlık*, 1985, № 1-2.
45. Edebiyat Bizim Devrimizde, *Varlık*, 1985, № 5-6 (Farsça).

46. XX. Asırda Güney Azerbaycan Edebiyatı, *Varlık*, 1985, № 9-12.
47. XX. Asırda Azerbaycan Edebiyatı, Birinci Milletler-arası Türkoloji Kongresi, İstanbul, Temmuz, 1985.
48. Akkoyunlular, *Varlık*, 1986, № 1-2.
49. Eski Türk Kitabeleri, *Varlık*, 1986, № 3-5.
50. İslam Devri Türk Edebiyatı (1-3), *Varlık*, 1986.
51. Türk Dilinin Kısa Tarihi, Tebriz Üniversitesinde Kurulan Azerbaycan-Türk Dilinin Tetkiki Seminerinde Okunan Meruze, Tebriz 1987 (Farsça).
52. Azerbaycan Türkçesinin Tarihi, *Varlık*, 1987, № 2.
53. Füzuli'nin Dili, (1-2), *Varlık*, 1987, № 3-4.
54. Füzuli'nin Edebi Şahsiyeti, *Varlık*, 1987, № 5.
55. Tebriz Üniversitesinde Azerbaycan-Türk Dilinin Tarihi Hakkında Dr. Cevat Heyetin Çıkışı, *Ettelaat*, Haziran 1987 (Farsça).
56. Füzuli'nin Edebi Tesiri ve Teessürü, *Varlık*, 1988, № 1.
57. Üstat Muhammet Hüseyin Şehriyar, *Varlık*, 1988, № 3.
58. Halaç Türkçesi, *Varlık*, 1988, № 4 (Farsça).
59. Horasan Türkçesi, *Varlık*, 1988, № 5 (Farsça).
60. Lehçe ve Dil, "Şarkı Azerbaycan Ostanının Coğrafyası", 1988 (Farsça).
61. Şehriyar, *Türk Dili*, Türkiye 1988, № 442.
62. "Oğuzname" Mecmau'l-emsal-Muhammed Ali, *Türk Kültürü*, Türkiye 1988, № 307.
63. "Oğuzname" ya Oğuz Atalar Sözü ve Meselleri, *Varlık*, 1989, № 1.
64. Tebriz Lehçesi Hakkında, (Dr.M.Memmedov'la birlikte), *Varlık*, 1989, № 1.
65. Cihanşah Karakoyunlu ve Şiirleri, *Varlık*, 1989, № 2.
66. Muhabbetname-i Harezmi, *Varlık*, 1989, № 2.
67. Bakı Seferi, *Varlık*, 1989, № 3.
68. Şimali Azerbaycan'da Geçen Kanlı Hadiseler ve Kırınlar, *Varlık*, 1989, № 4.
69. Füzuli'nin Söz Dağarcığı (VI. Milletler Arası Türkoloji Kongresinde Okunan Meruze), *Türk Kültürü Araştırmaları*, Türkiye 1989, № 2.
70. Kuzey Azerbaycan'da Geçen Kanlı Hadiseler ve Kırınlar, *Hezer*, Ağustos, Bakü 1990.

71. Bakı Seferi, *Türk Yurdu*, Nisan, Türkiye 1990.
72. İranlılık ve Etnik Diller, *Keyhani Havayi*, Ağustos, Tahran 1990 (Farsça).
73. İslam Medeniyetinin Garp Medeniyetinin İnkişafına Tesiri, *Varlık*, 1990, № 1.
74. İranlılık ve Etnik Diller, *Varlık*, 1990, № 2.
75. Bakı'dan Gelen Aziz Konaklar, *Varlık*, 1990, № 1.
76. Sovyet Azərbaycan'ında Elifba Meselesi, *Varlık*, 1990, № 2.
77. Ankara'da Türk Dili Kurultayı, *Varlık*, 1990, № 3.
78. Alim Kardaşım Albay Dr.Murtuza Heyet'in Yasında, *Varlık*, 1990, № 3 (Farsça).
79. Memmed Emin Resulzade, *Varlık*, 1990, № 4.
80. Muasir Şiirin Hafız'ı, *Kervan*, Eylül, Bakü 1990.
81. İslam Medeniyetinin Garp Medeniyetine Tesiri, *Medeniyet*, Mart, Bakü 1990.
82. Memmed Emin Resulzade, (1-2), *Dalğa*, Mayıs, Bakü 1990.
83. Sovyet Azərbaycan'ında Elifba Meselesi, *Keyhani Havayi*, 1990, № 191.
84. Pantürkizm-İtibarsız İdeal, *Furuği Azadi*, Tebriz 1991 (Farsça).
85. "Hamse"de Türkçe Sözler (1-2), *Edebiyat*, Temmuz-Ağustos, Bakü 1991.
86. Türklerde Elifba Meselesi, *Edebiyat*, Mart 1991.
87. Tahran'dan Mektub, (*Dalğa*'nın ilk sayısına), *Dalğa*, Şubat 1991.
88. Hekim Nizami'nin Eserlerinde Türkçe Sözler, Mefhumlar ve Atalar Sözleri, *Varlık*, 1991, № 1 (Farsça).
89. Kur'an ve İslam, *Varlık*, 1991, № 1-3.
90. Fazilet Güneşinin Batışı, Dr.Gulamhüseyn Sadiki'nin Vefatı, *Varlık*, 1991, № 1 (Farsça).
91. Yunus Emre – Mutasavvıt Türk Şairi, *Varlık*, 1991, № 2 (Farsça).
92. Yeni Tapıntı: Baltazar Sparunfuld-Mecmuası, *Varlık*, 1991, № 2.
93. Azərbaycan'ın Baş Nazırına *Varlık*'ın Teleqramı, *Varlık*, 1991, № 3 (Farsça).

94. Türk Dilinin Tarihi, *Varlık*, 1991, № 4 (Farsça).
95. Kutadgu Bilig’de Kur’an ve Hadisin Tesiri, (Yazan: Mehmet Koca, Aktaran: Dr.Cevat Heyet), *Varlık*, 1991, № 4.
96. Memmed Emin Resulzade, *Milli Kültür*, Türkiye, 1991, № 87.
97. Genceli Nizami’nin “Hamse”sinde Türkçe Sözler, Mefhumlar ve Ata Sözleri, *Milli Kültür*, Türkiye, 1991, № 90.
98. Hekim Nizami’nin Eserlerinde Türkçe Sözler, Mefhumlar ve Atalar Sözleri, *Furuği-azadi*, Türkiye, 1991 (Farsça).
99. Kur’an ve İslam, (1-3), *Edebiyat*, Eylül 1991, Ocak 1992, Temmuz 1992.
100. *Varlık* On Dört Yaşında, *Varlık*, 1992, № 1.
101. Karabağ Faciası, *Varlık*, 1992, № 1.
102. Almas İldırım ve Şiirler Mecmuası, *Varlık*, 1992, № 2.
103. Çağdaş Edebi Azeri Dili Kitabı, *Varlık*, 1992, № 2 (Farsça).
104. Fahri Doktora, *Varlık*, 1992, № 2.
105. Günün Sözü, *Varlık*, 1992, № 3 (Farsça).
106. Nizami Gencevi’nin 850 illiyi, *Varlık*, 1992, № 3.
107. Tahran’da ve Tebriz’de Üstad Şehriyar’ın Ugurlama Kurultayı, *Varlık*, 1992, № 3.
108. Ankara’da Milletler Arası Türk Dili Kurutayı, *Varlık*, 1992, № 3.
109. Azerbaycan’ın Türkleşme ve Azeri Türkçesinin Teşekkülü, *Varlık*, 1992, № 4.
110. Fuzuli’nin Edebi Şahsiyeti, *Dirilik*, Amerika 1992, № 1.
111. Eski Türk Edebiyatı, *Azerbaycan Edebiyat Tarihi*, Bakü 1992.
112. Açıklama (“Mahmud Gaznevi’nin Siyasi Hayatı ve Şahsiyeti Hakkında” adlı makaleye izahat), *Edebiyat Fakültesi Neşriyesi*, Tebriz 1992 № 1-2 (Farsça).
113. Ön Söz (Almas İldırım’ın *Seçilmiş Şiirleri* kitabına), Tahran 1992.
114. Genceli Nizami’nin “Hamse”sinde Türkçe Sözler, Mefhumlar ve Atalar Sözü, *Milli Kültür*, Türkiye 1992.
115. Ön Söz (*Kanlı Seneler* kitabına), Tahran 1993.

116. Azərbaycan'ın Adı ve Serhatleri, *Omide Zencan*, Zencan 1993, № 22 (Farsça).
117. Hakikat ve Vatandaşlık Nağmekarı Memmed Araz, *Kardeş Edebiyatlar*, Türkiye, Kasım 1993.
118. Sungur Türkçesi, *Varlık*, 1993, № 1.
119. Şehriyar Kongresi Bakı'da, *Varlık*, 1993, № 1.
120. Ebulkasım Nebati, *Varlık*, 1993, № 2.
121. Memmed Araz'ın 60 illiyi, *Varlık*, 1993, № 2.
122. Azərbaycan'ın Adı ve Serhatleri, *Varlık*, 1993, № 3.
123. Halaç Türkleri, *Central Asiatic Journal*, Almaniya, 1993, № 1-2.
124. Dede Korkut Destanları Ne Vakit ve Harada Yarandı?, *Varlık*, 1993, № 4.
125. "Ğeranig" Nağılı ve Onun Tarihi Ehemmiyeti, (Yazan: Dr.S.Şimşek, Tercüme: Dr.Cevat Heyet ve İ. Hadi), *Varlık*, 1994, № 1 (Farsça).
126. Dr.Cevat Heyet'ten Cumhuriyet Reisi Süleyman Demirel'e Mektub, *Varlık*, 1994, № 1.
127. Prof. Rüstem Aliyev'in Yasında, *Varlık*, 1994, № 1.
128. "Gayret" Gazeti ve Borçalı Gardaşlara Tebrik, *Varlık*, 1994, № 1.
129. Ankara'da "İran Kültür-Sanat-Haber Belleteni", *Varlık*, 1994, № 1.
130. Fuzuli'nin Dili ve Söz Hazinesi Barede, *Varlık*, 1994, № 2.
131. Fuzuli'nin Edebi Şahsiyeti, *Varlık*, 1994, № 3.
132. Azərbaycan'ın Adı ve Sınırları, *Avrasiya Etütleri*, Türkiye, 1994.
133. Azərbaycan'ın Adı ve Sınırları, *Eurasian Studies*, Türkiye, 1994 (İngilizce).
134. Tebrik Edirik (Borçalı'da *Gayret* gazetinin neşri münasibetiyle), *Gayret*, Borçalı, Nisan-Mayıs 1994.
135. Şehriyar Çağımızın Hafızıdır, *Kültür-Sanat*, Türkiye, Mart 1994.
136. Azərbaycan'ın Adı ve Hudutları, *Edebiyat*, Şubat 1994.
137. Ya Rab Bu Karanlık Gecenin Yok mu Sabahı? Nur istiyoruz Sen Bize Yangın Veriyorsun (Türkiye Cumhuriyeti)

- başkanı Süleyman Demirel'e Mektup), *Azerbaycan Türk Kültürü*, Türkiye, Ağustos 1994.
138. Türkiye Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'den Dr.Cevat Heyet'in Yardım İstemesi, *Omidi Zencan*, Temmuz 1994.
139. Göz Yaşları ile Yazılan Mektup, *İslam*, Bakü, Ocak 1994.
140. Horasan Türkçesi, *Türk Dünyası*, Türkiye, 1994, № 5.
141. Azerbaycan'ın Adı ve Sınırları, *Çağdaş Azerbaycan*, Türkiye, 1994, № 4-6.
142. Azerni Edebiyatı, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye, 1994.
143. Azerbaycan Türkçesi Edebi Dili, *Erk*, Tebriz 1994, № 193-194 (Farsça).
144. Horasan Türkçesi, *Türkologiya*, Bakü 1994, № 1.
145. Hakikat ve Vatandaşlık Nağmekarı, "Memmed Araz-60": *Millilik ve Beşerilik* kitabı, Bakü 1994.
146. Fuzuli'nin Edebi Şahsiyeti, "Fuzuli'yi Anma" merasiminin seçilmiş makaleleri, Kerec 1994.
147. Fuzuli'nin Edebi Şahsiyeti, *Varlık*, 1994, № 3.
148. Çağdaş Azerbaycan, *Varlık*, 1994, № 3.
149. Üstad Hamid Nitki'den Teclili, *Varlık*, 1994, № 3.
150. Yanlış bir İddia, *Varlık*, 1994, № 3.
151. Azerbaycan'ın Adı ve Serhatleri, *Reform*, Amerika, Mart 1995.
152. İran'da Nevruz, Türkiye'de Birinci: Beynelhalk Nevruz sempozyumu, 1995.
153. Yeni Tapıntı: Dilimizin XVII. Asra Ait Elyazması, *Günay*, Bakü 1995, № 41.
154. Nevruz Bayramı İran'da, *Varlık*, 1995, № 95-4.
155. Fuzuli'nin Edebi Tesir ve Tessürü (Fuzuli'ye Tesir Eden Şairler), *Varlık*, 1995, № 96-1.
156. *Aşina* Dergisi, Ortak Medeniyet Mirasının Aktarışında, *Varlık*, 1995, № 96-1.
157. Fars (İran'da Eyalet ve Eskiden Beri Burada Yaşayan Bir Kavim), *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 12, İstanbul 1995.
158. Yunus Emre'ye Umumi Bir Bakış, *Varlık*, 1995, № 98-3.

159. 70 İllik Yubiley Merasiminde Dr.Cevat Heyet'in Teşekkür Nutku, *Varlık*, 1995, № 98-3.
160. Mukaddime Yerine, *Her Renkten*, Tebriz 1996.
161. Yeni Dilçilik ve Dilimize Tatbiki Meselesi, *Varlık*, 1996, № 100-1.
162. Asrımızın Şeyh Şamil'i Cevher Dudayev, *Varlık*, 1996, № 100-1.
163. Yeni Dilçilik 2, *Varlık*, 1996, № 101-2.
164. Yeni Dilçilik 3, *Varlık*, 1996, № 102-3.
165. Nahçıvan'da Hüseyin Cavid Makberesinin Açılış Merasimi, *Varlık*, 1996, № 102-3.
166. Yeni Dilçilik 4, *Varlık*, 1997, № 103-4.
167. Türklerin Tarihinde Renklerin Yeri, *Varlık*, 1997, № 105-2.
168. Büyük Bir İtke (Menzure Hemnei'nin Vefatı Münasibetiyle), *Varlık*, 1997, № 106-3.
169. Bakı'da Beynelhalk Dede Korkut Sempozyumu, *Varlık*, 1997, № 106-3.
170. Yeni Dilçilik 5, *Varlık*, 1997, № 107-4
171. Farsçanı Koruyak, Ancak İran Türk ve Arapların Dilin Taplamayak, *Varlık*, 1998, № 107-4.
172. *Varlık* 20 Yaşında, *Varlık*, 1998, № 108-1.
173. Azerbaycan Yazıcı ve Şairlerinin Prezident Hatemi'ye Mektubu, *Varlık*, 1998, № 108-1.
174. Saib-i Tebrizi'nin Osmanlı Şairlerine Tesiri, *Varlık*, 1998, № 108-1 (Farsça).
175. Molla Nasreddin İran'da, *Varlık*, 1998, № 109-2.
176. *Azeri ve ya Azerbaycan'ın Eski Dili*, *Varlık*, 1998, № 109-2 (Farsça).
177. Prof. Gulamhüseyn Beydili'nin Ölümü Münasebeti İle, *Varlık*, 1998, № 109-2.
178. Prof. Gulamhüseyn Beydili'nin Ölümü Münasebeti İle Dr.Cevat Heyet'in Mesajı, *Varlık*, 1998, № 109-2 (Farsça).
179. Dede Korkut Destanlarının Dilinde Türkiye Türkçesi Özellikleri, *Varlık*, 1998, № 110-3.
180. Kaşgarlı Mahmut'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası I, *Varlık*, 1999, № 112-1.

181. *Ön Söz, Türk Dili Ders Ocağı*, Tahran 1999.
182. Prof. Hamit Nutki'nin Mateminde, *Varlık*, 1999, № 113-2.
183. Prof. Hamit Nutki'nin Mateminde, *Varlık*, 1999, № 113-2 (Farsça).
184. Kaşgarlı Meşmut'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası II, *Varlık*, 1999, № 114-3.
185. Yeni Dilçilik 6-Uşağın Dili Öğrenmesi-, *Varlık*, 1999, № 114-3.
186. Kaşgarlı Mahmut'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası, *Varlık*, № 112-123, Tahran 1999.
187. Prof. Hamit Nutki'nin Mateminde, *Varlık*, № 113-2, Tahran 1999.
188. Dillerin Yeni Tasnifi, *Varlık*, 2000, № 115-4.
189. Bu Gelen Nevruzu İki Defa Kutlayıp, Çeşn Tutmalıyık, *Nevidi-Azerbaycan*, Urmiye 2000, № 77-78.
190. Türk Dillerinin Yeni Tasnifi, *Varlık*, № 115-4, Tahran 2000.
191. Hazreti-Ali Ehl-i Sünnet Kaynaklarında, *Varlık*, 116-1 Tahran 2000.
192. Nesrimiz Hara Gedir, *Varlık*, № 117-2, Tahran 2000.
193. Prof. Hamid Mehmetzade'nin Mateminde, *Varlık*, № 117-2, Tahran 2000.
194. Prof. Bernard'ın Ölümü Münasebetiyle, *Varlık*, № 119-4, Tahran 2001 (Farsça).
195. Ariya Faşizm ive Panfarsızmin Dönüşü, *Varlık*, № 119-4, Tahran 2001 (Farsça).
196. Yeni Türkçenin Etimoloji Sözlüğü Hakkında Birkaç Söz, *Varlık*, № 119-4, Tahran 2001 (Farsça).
197. Uşağın Dil Açması, *Varlık*, № 120-1, Tahran 2001.
198. Dr.Tureç Etabeki'nin *Azerbaycan* Kitabına Bir Eleştirisi ve Tamamlama, *Varlık*, 120-1, Tahran 2001 (Farsça).
199. İslam'ın Teröre Münasebeti, *Varlık*, 121-2, Tahran 2001.
200. *Azeri Aydını ve Milli ve Kavmu Kimlik* Kitabına Eleştirisi, *Varlık*, 121-2, 122-3, Tahran 2001 (Farsça).
201. Ortografi Konusunda, *Varlık*, 122-3, Tahran 2001.

202. Mayntz Üniversitesinde Türkoloji Semineri, *Varlık*, 122-3, Tahran 2001.
203. Vilayet Kuliyev'in *Tarihte İz Koyan Şahsiyetler* Kitabı Hakkında, *Varlık*, 123-4, Tahran 2001.
204. Sehend İle Tanışlığın, *Varlık*, 124-1, Tahran 2002.
205. Talat Tekin ve Mehmet Ölmez'in *Türk Dilleri* Kitabının Açıklamalı Özeti, *Varlık*, Tahran 2002.
206. Büyük İnsan, Görkemli Alim ve Edebiyatşünas Prof. Yaşar Karayif'in Vakitsiz Ölümü Münasebetiyle, *Varlık*, 126-3, Tahran 2002.
207. Yeni Türk Dilleri Devri 3, *Varlık*, 127-2, Tahran 2003.
208. Ebiverdi türkçesi. VI uluslararası Türk dili kurultayı 20-25 oktyabr 2008. Ankara.

C. Tartışma ve Değerlendirmeler

1. "Fars Dili İranlılığın Üstün Alameti" Makalesi Hakkında Bir Neçə Söz, *Varlık*, 1982, № 5,6 (Farsça).
2. *İran ve Türkler Sasaniler Devrinde* Kitabı Hakkında Bir Neçə Söz, *Varlık*, 1986, № 6, 7, 8.
3. Yene de Mazlum İran, *Neşre-Daneş*, Tahran 1987, № 6.
4. "Türk Edebiyatı, Azerbaycan Bölücülerinin Nidası" Makalesine Cevap, (Farsça).
5. "Azerbaycan Haradır?" Makalesine Cevap, *Varlık*, 1990, № 3.
6. "Azerbaycan Haradır?" Makalesine Cevap, *Keyhani-Havayi*, Tahran, Ocak 1991.
7. "Azerbaycan Haradır?" Makalesine Cevap, *Dirilik*, Amerika, 1992, № 1.
8. Azerbaycan'ın Adı Hakkında Tetkik - "Demir Mismar Daşa Geçmez" ve "Azerbaycan" Makalesine Cevap, *Kehkeşan*, Tahran 1992, № 18.
9. "Bozgurdun Dişi" Nifağın İti Keyçisi - "Bozgurdun Efsanesi" Makalesine Cevap, *Keyhani-Havayi*, Tahran, Mart 1992 (Farsça).
10. "Parlamentin Dilçilik Hakkındaki Kararı" Makalesine Cevap, *Bahari-Azerbaycan*, Tahran, Ocak 1992.
11. Gün - sözü-, *Varlık*, 1992, № 3 (Farsça).

12. Gerçeği Söylemek veya Hayale Dalmak – Mühendis Bazergan ve Simaların O Biri Üzü, Makalesine Cevap, *Keyhani-Havayi*, Eylül 1993.
13. Gerçeği Söylemek veya Hayale Dalmak - “Mühendis Bazergan ve Simaların O Biri Üzü”, Makalesine Cevap-, *Varlık*, 1993, № 2 (Farsça).
14. İnkâr Duvarının Arkasında, ya Hamının Gözü Önünde – “Hakikatın Parlak Siması Tarihi Hadiselerin Ötesinde” Makalesine Cevap, *Keyhani-Havayi*, Tahran 1993 (Farsça).

D. Söhbət ve reportajlar

1. İran'ın Yarıısı Türkçe Konuşuyor, *Bayrak*, Türkiye1988.
2. Her Şey Medeniyetden Başlayır, *Edebiyat ve İncesenet*, Eylül 1989.
3. Ankara'da Birinci Türk Dili Kongresinin Raportu – Dr. Cevat Heyet'le Müsahabe-, *Keyhan*, Tahran, Ekim 1990 (Farsça).
4. Emektaşlık Orbitinde: Cerrahların semereli Alakaları, Bakü, Şubat 1990.
5. İranlı Türkolog: Hükümet Bize Yardımcı Olur, *Tercüman*, Türkiye 1990.
6. Elifba Hakkında Amerika Radyosu ile Müsahabe, *Ebrar*, Tahran, Ocak 1991.
7. Danışır Sempozyum İştirakçileri: *Edebiyat*, Nisan 1991.
8. Sözden İşe Geçmeyimiz Meni Çok Sevindirdi, *Dalğa*, Bakü, Nisan 1991.
9. Aklımızı Hislerimize Hakiim Kılak, *Medeniyet*, Bakü, Haziran 1991.
10. Ermeni Tahribatı Her Yerde Mevcuttur, *Azerbaycan Muallimi*, Temmuz 1992.
11. Halkımızın İstikbali Parlaktır, *Doğru Yol*, Bakü, Ocak 1993.
12. Redaksiyamızın Konağı: Kerbela'ya Geden Çığır, *Edebiyat*, Nisan 1994.
13. Şehiryar Çağımızın Hafız'ıdır, *Kültür ve Senet*, Türkiye, Mart 1944.

14. Şehriyar Bir Çırağ İdi, *Şehriyar*, Bakü, Ekim 1994.
15. Şimallıların İfrat Taassupkeşliğı Cenupluların Başını Ağrıdır, *7 Gün*, Bakü, Aralık 1994.
16. Cavad Heyet'le Müsahabe, *Varlık*, 1995, № 98-3.
17. Cavad Heyet, *Yunus*, Trabzon 1997, № 17.
18. Cavad Heyet'le Özel Müsahabe, *Mübin*, Tahran 1999, № 2.
19. Cavad Heyet Bakı'dadır, *Günaydın*, 6-7 Nisan 2000.
20. "Kitab-ı Dede Korkut" Destanı Halkımızın Şah Eseridir, *Halk*, 2 Nisan 2000.
21. Cavad Heyet. "Yunus" dergisi. Trabzon, № 17, 1997.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz.....	3
Dr. Murat Küçük. Türkolojinin Güney Azərbaycan- dakı önemli temsilçimi dr. Cevat Heyet ve eserleri.	4
M. Rza Heyət. Prof. dr. Cavad Heyətin həyatı və əsərləri.	15

Məqalələr

Cavad Heyətin Süleyman Dəmirələ açıq məktubu.	27
Quran və islam.	33
Mövlana Cəlaləddin Ruminin dünyagörüşü	69
“Xəmsə”də türkcə sözlər.....	78
Füzulinin ədəbi şəxsiyyəti	101
Füzulinin dili	118
Füzulinin ədəbi təsiri və təsirlənməsi.....	152
Azərbaycan türkcəsinin Hind-Avropa dillərindən üstünlüyü.	172
Ana dili və onun əhəmiyyəti.	179
Qərbi Azərbaycanda xristian dövlətinin qurulması planları və Avropalılarla Osmanlıların rolu.	191
Azərbaycanın adı və hüduqları	197
İranda nasionalizm və arxaizm kultu.....	207
Əhməd Kəsrəvinin "Azəri, yaxud Azərbaycanın qədim dili" kitabı haqqında.	232

Cavad Heyət haqqında ürək sözləri

Namik Kamal Zeybək. Cevat Heyeti kutlamak bütün türkləri kutlamaktır.	246
Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin İran səfirliyinə notası.....	250
Misir Mərdanov. Hörmətli Cavad bəy.....	251
İhsan Doğramacı. Doktor Cavad Heyət.....	253
Nurəddin Rzayev. Mənəviyyat və mədəniyyətin Cavad Heyət zirvəsi.	254
Bəhrux Axundov. Vətən sənə oğul deyib.....	266
Bəkir Nəbiyev. Vətənpərvər alim və ictimai xadim.	280

Tofiq Hacıyev. Cavad Heyət nağılı.....	286
Əkrəm Rəhimli. Şövkət Tağıyeva. Böyük vətəndaş alim, ictimai xadim.	290
İsa Həbibbəyli. Cavab Heyət gerçəkliyi.	302
Əlirza Ərdəbili. 25 yaşında bir məktəb: "Varlıq".....	308
Şövkət Tağıyeva, Əkrəm Rəhimli. Cavad Heyət nədə "ittiham" olunur.....	316
Teymur Əhmədov. Xalqın mənəvi varlığının aynası.	324
Nizami Xudiyev. Cavad Heyət – 80.....	328

Cavad Heyətə və “Varlıq” dərgisinə yazılan şeirlər

Məhəmmədhüseyn Şəhriyar. Azadlıq quşu “Varlıq”.....	340
Bəxtiyar Vahabzadə. Bıçaq və qələm.	340
Zəlimxan Yaqub. Cavad Heyət körpüsü.	342
Nəriman Həsənzadə. Gətirin.	343
Əkbər Hüseynov. Cavad Heyətin 80 illik yubileyinə ithaf.	344
Ələvsət Mirzəyev. Sən elə əvvəlki Cavad Heyətsən.	345
Əjdər Qiyasi. Böyük şəxsiyyətsən türk dünyasında.....	346
Ağalar Mirzə. Cavad Heyət.....	349
Rəsmiyyə Babayeva. Duyğuların təlaş.	350
Əli Möhsini. Doktor Cavad Heyət.....	351
İsmayıl Hadi. İki atlı çıxdılar düzə.....	351
Şikar Məstəli. Dr. Cavad Heyətə ithaf.....	352
Məhəmməd Cavanmərd. “Varlıq”ın on yaşına.	353
Əndəbil. “Varlıq”	354
Əli Mehdi. Qardaş.....	354
Dr. Cavad Heyətin əsərlərinin bibliografiyası.....	355

Cavad Heyət.
Kamillik zirvəsi.
Bakı–2009

Kompyuter tərtibatı
Məhəbbət Orucov

Yığı operatoru
Rəfiqə İsmayılova

Çapa imzalanıb 20.05.2009. Formatı 84x1081/32.
Şerti çap vərəqi 23,5. Tirajı
Müqavilə qiyməti ilə.

Azərbaycan Respublikası
Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi

Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı
Bakı, Mehdi Hüseyn küçəsi, 61, dalan 2. bina 3.
Tel.: 492-59-15